DE ERFENIS [6]

BILDERDIJK EN DE VERLICHTING

GERARD LELIEFELD

© G.B.K.M. Leliefeld 2012-2019
Uitgeverij Tilia Levis
Postbus 19
5258 ZG Berlicum

(Omslag)ontwerp: Tilia Levis
Eerste druk: HollandRidderkerk
ISBN/EAN 9789071633188

www.uitgeverijtilialevis.nl

Omslag naar een foto van Bilderdijks standbeeld in Grand Café Brinkmann te Haarlem

INHOUDSOPGAVE Blz.

Proloog 7
Eindnoten 12

Hoofdstuk 1
Het perspectivisme van Verlichtingsfilosofen 13
1.1 Het pessismisme van de Frankfurter Schule
1.2 Bilderdijk, richtingloze waarheidszoeker of kritische beschouwer van zijn eigen tijd? 15
1.3 Bilderdijk, Kant en de werking van het brein 39
1.4 Reactie van Voltaire op de aardbevingsramp in Portugal 57
Eindnoten 61

Hoofdstuk 2
De Leidse buskruitramp van 1807 70
2.1 Oorzaak en gevolgen van de ramp
2.2 Duiding van de ramp 75
2.3 Verschillen tussen Bilderdijks duiding van de ramp onder koning Lodewijk en koning Willem I 78
2.4 Bilderdijks contrarevolutionaire razernij uit de jaren twintig 85
2.5 Kern van Bilderdijks tweeslachtig denken 88
2.6 Misplaatste stelligheid van een kritische beschouwer van zijn eigen tijd 90
2.7 Contraremonstrantse ombuiging van geloof en moraal 110
Eindnoten 114

Hoofdstuk 3
De publicatie van Da Costa's Bezwaren tegen de geest der eeuw *(1823)* 123
3.1 Verdraagzaamheid
3.2 Vrijheid van godsdienst en meningsuiting 133
3.3 Gelijkheid 143
3.3.1 Slavernij 148
3.3.2 Emancipatie van vrouwen en Joden 149
3.3.3 Chiliasme 162
3.3.4 Bilderdijk, communist noch fascist 174

3.4 Scheiding van kerk en staat 183
3.5 Perspectief op vooruitgang 189
3.6 Rationaliteit betracht bij de inrichting van een staat 193
3.7 Solidariteit (broederschap) 194
3.8 Volkssoevereiniteit 214
3.9 Nasleep na de dood van Bilderdijk 238
Eindnoten 253

Hoofdstuk 4
De watersnoodramp van 1825 282
4.1 Inleiding
4.2 Beschrijving van de watersnoodramp van 1825 en de reactie daarop van koning Willem I 285
4.3 Het pamflet van Thelwall 286
4.4 Terugblik van Bilderdijk en Da Costa op de watersnoodramp van 1825 295
Eindnoten 308

Epiloog 312
Eindnoten 317

Vertaling van citaten 318
Verantwoording illustraties 319
Personenregister 321

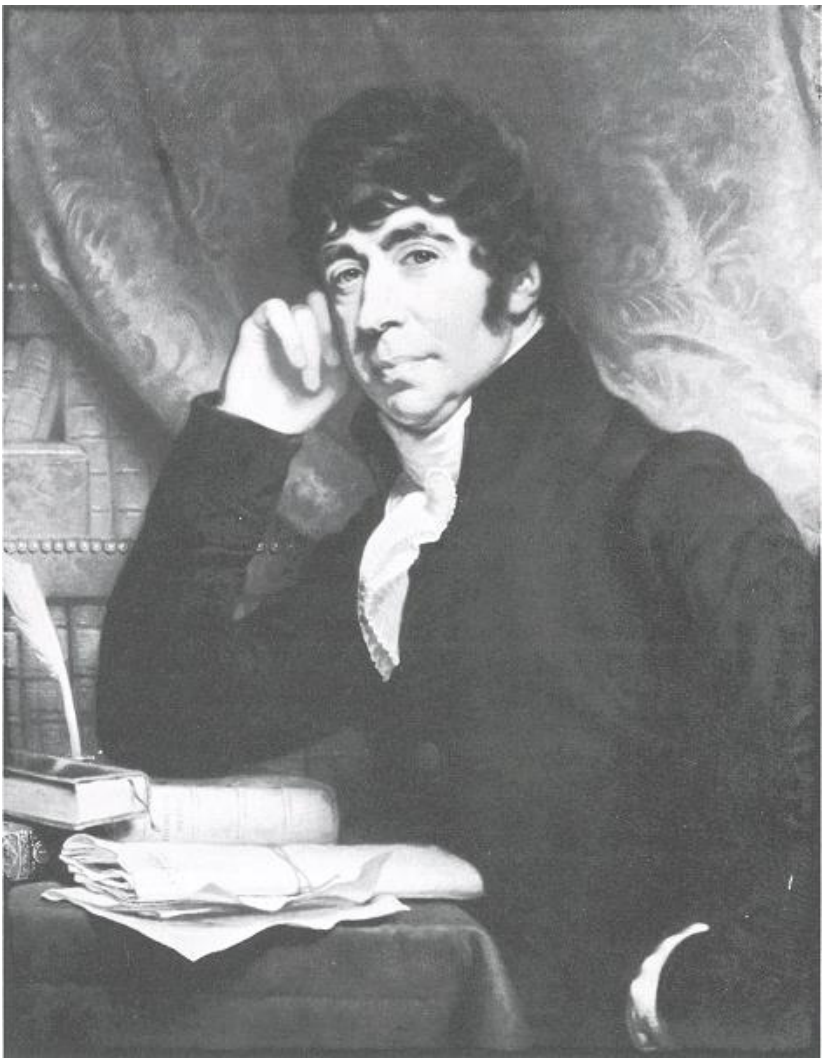

Willem Bilderdijk geschilderd door C.H. Hodges (1810)

Doch zo een rijzig hout, aan vreemde kust ontsproten,
In 't keurlijk hoofdgestel verrukkelijk uitgeschoten,
Bij 't nieuw en zeldzaam schoon een lieflijk afdak biedt,
Ons gastvrij vaderland verstoot de vreemd'ling niet.
Uit: *Het Buitenleven*

Proloog

Onlangs gaf Paul Scheffer een definitie van een orthodoxe of fundamentalistische gelovige, waarin paal en perk wordt gesteld aan één van de grootste verworvenheden van de Verlichting: zo'n gelovige is iemand die respect van andersdenkenden eist zonder dat ook zelf voor hen te willen opbrengen.[1] Er wordt met andere woorden hoogst eenzijdig een beroep op de verdraagzaamheid binnen een samenleving gedaan, wat van de deugd een nood dreigt te maken. In omgekeerde volgorde is men aan de uitdrukking 'van de nood een deugd maken' gewend, wanneer men bijvoorbeeld in oorlogstijd een opleving van godsdiensten signaleert,-dan leert nood zelfs bidden-, maar in minder onrustige tijden wordt een deugd als verdraagzaamheid soms als een kwaad beschouwd, waartegen een weerloze samenleving zich dient te wapenen. De vrijheid van godsdienst en meningsuiting kan misbruikt worden om anderen of de staat in diskrediet te brengen: censuur biedt uitkomst, indien een rechter het al niet doet. Idealen van weleer verkeren aldus binnen de kortste keren in hun tegendeel. Werd de multiculturele samenleving nog geen generatie geleden verheerlijkt, althans aangeprezen als een groot goed, tegenwoordig verkondigen Europese leiders van formaat, zoals Sarkozy en Angela Merkel, het deficit van diezelfde samenleving. Zijn zij niet medeverantwoordelijk voor de wantoestanden, die zij om hun kiezers te behagen zo expliciet mogelijk verwoorden? Wie bereid is meer dan één generatie terug te kijken, ziet hoe de multiculturele samenleving, dankzij het gelijkheidsideaal van de Franse Revolutie en de scheiding van kerk en staat, na 1795 in de Bataafse Republiek opbloeide, waardoor joden en christenen ongeacht hun veelsoortige denominaties gelijke rechten verkregen en meestal ook in de praktijk konden brengen. Er maakte zich van velen een groot optimisme meester: indien men in plaats van verouderde tradities de rede te baat zou nemen voor de inrichting van een samenleving, ging de menselijke beschaving met sprongen vooruit. Namen zulke sprongen de gedaante van een revolutie aan, dan moest men enig bloederig ongerief voor lief

nemen met het oog op het reeds bereikte doel: een maakbare samenleving, waarvan de toenemende welvaart het welzijn van allen zou bevorderen. Dat een revolutie haar eigen kinderen pleegt op te eten, ongeacht hun ras, geloof of seksuele geaardheid, kon Bilderdijk deze schampere opmerking ontlokken: 'Ja, het misdrijf maakt gelijk, al wie in het misdrijf deelt.'[2] Waar gelijkheid op nivelleren neerkwam en eenheid te ver of niet ver genoeg werd doorgevoerd met alle consequenties van dien voor het totale begrip 'eenheid in verscheidenheid',-Bilderdijks filosofisch concept voor een multiculturele samenleving-, tekende hij verzet aan.[3] Had de Franse Revolutie niet genoeg voorbeelden van gelijkheid gegeven, waarvan een mens zou moeten gruwen? Beoordeelde men de Robespierres, Saint-Justs en Couthons op hun daden, dan begreep men maar al te goed wat zij met gelijkheid hadden bedoeld. Er bestond in de persoon van Bilderdijk een tegenbeweging, die de idealen van de Franse Revolutie en de verworvenheden van de Verlichting ondermijnde, voordat men die in Europa goed en wel had kunnen verwezenlijken.

Let men op de rechten van de mens in het algemeen, en die van Joden in het bijzonder, dan ziet men, hoe het onder artikel 6 van de *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* verwoorde gelijkheidsbeginsel in de achttiende eeuw voortijdig (of eigenlijk: opnieuw) werd geschonden door antisemitische uitspraken van één der grootste Verlichtingsfilosofen in Frankrijk, Voltaire, wiens slechte voorbeeld[4] in de negentiende en twintigste eeuw structureel en massaal navolging heeft gevonden door mensen die zich op theorieën van Arthur de Gobineau, Houston Chamberlain en Alfred Rosenberg baseerden. Zoals het kwaad van het antisemitisme in deze meest gevierde Verlichtingsfilosoof was gepersonifieerd, moest het ook in de door hem verkondigde principes zelf aanwijsbaar zijn. Los van zijn persoon kon het gedachtegoed van de Verlichting in elk geval niet verhinderen, dat fascisten en nationaalsocialisten de dood van meer dan 6.000.000 Joden op hun geweten hadden. Het begrip 'maakbare samenleving' zou sindsdien niet om sociaaleconomische, maar om zuiver menselijke redenen in de ban gedaan moeten worden, waarbij men ook nog eens openlijk aan de mogelijke combinatie van zuiverheid en menselijke bedoelingen behoort te wanhopen. Wat dat betreft heeft de twintigste eeuw, in nietzscheaanse termen, een 'Umwertung aller Werte' veroorzaakt, waardoor 'gelijkheid' in de praktijk op 'Jedem das Seine' neerkwam.[5] Voor zover er idealen aan de na-

oorlogse verzorgingsstaat ten grondslag lagen, zijn ook deze in hun tegendeel verkeerd. Voordat de kredietcrisis zijn intrede deed en een internationaal opererende investeringsbank als Goldman Sachs het eerzame beroep van bankier veranderde in dat van een gangster,-waardoor een lid van die beroepsgroep het risico loopt als 'bankster' te worden weggezet-, bleek de staat zijn burgers niet van de wieg tot het graf te kunnen beschermen of willen verzorgen. Uit dat onvermogen kwam het neoliberale marktdenken voort,-het ideaal van een vrije markt die 'automatisch', zonder ingreep van bovenaf, in de behoefte van burgers zou voorzien. Solidariteit diende te veranderen in zelfredzaamheid. In plaats van een 'vadertje' gedroeg de staat zich als een uitventer van eens 'nationaal' geachte belangen. Onder het mom van privatisering zijn tal van overheidsdiensten opgeheven of uitbesteed, wat onder meer tot ernstige tekortkomingen in het openbaar vervoer en het overal en op tijd bezorgen van de post heeft geleid. De politieke malaise wordt nog veel groter, als men 'die Wende' in Duitsland betrekt op veranderingen in de waardering van het verschijnsel 'globalisering', 'Europa', 'nationalisme', 'emigratie', 'bureaucratie' en 'privacy'. Van een achttiende-eeuwse 'bourgeois satisfait', of een 'contente mens' op zijn Brabants, is de moderne burger een 'verworpene der aarde' geworden, die dankzij het internet precies weet wat er in de buitenwereld gebeurt of, in mercantiele termen, te koop is. Wat hij meent tekort te komen op het gebied van onderwijs en werkgelegenheid in eigen land, ziet hij elders beter geregeld en dus neemt hij zijn maatregelen. De onvrede onder burgers is tegenwoordig zo groot geworden, dat een politicus maar hoeft te zeggen, dat hij voor een verandering zal zorgen, of hij wint de verkiezingen. Zonder enige inhoudelijke precisering won Barack Obama de presidentsverkiezingen van de Verenigde Staten met zijn leus: "Yes, we can change!" Maar met alle somberheid over snel veranderende waarden en normen in het verkeer tussen burgers en staten onderling is er één groot goed van de Verlichting overgebleven dat, hoe onvolkomen ook, het best in staat is om de cohesie in een samenleving te bevorderen en de onvrede van burgers te kanaliseren: het principe van de volkssoevereiniteit, zoals dat in een democratie tot uitdrukking komt. Al houdt men zich er in Brussel of Straatsburg niet of onvoldoende aan, toch vindt nu juist dit principe algemeen erkenning. De Arabische Lente is er om te bewijzen, hoe graag ook niet-westerlingen hun zegeningen in politiek opzicht willen tellen.

In hun *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente* signaleerden Max Horkheimer en Theodor W. Adorno in 1944, zich ten volle bewust van de catastrofe der Tweede Wereldoorlog, dat er in de zogenaamde 'Verlichtingsidealen' een innerlijke tegenspraak school. Hoe konden Duitse burgers de redelijkheid zo ver uit het oog verliezen, dat zij zich massaal achter Hitler schaarden? Hoe kon het oude vooruitgangsgeloof ontaarden in een destructieve terugval, zoals de wereld nooit eerder had gezien? Hoe konden burgers die zich van de natuur hadden willen bevrijden als van een volkstiran, zich blindelings aanpassen aan de eisen van een moderne technologie en een daarmee gepaard gaande marketing, die hun maatschappelijke rol tot die van consumenten degradeerden? De Verlichting moest in een soort van algeheel kiezersbedrog ontaard zijn, want de Duitse burgers hadden zich niet als redelijke wezens gedragen, integendeel, zij hadden zichzelf als lemmingen in de afgrond gestort.[6] Ter beantwoording van deze vragen opperden Horkheimer en Adorno de stelling, dat 'abstractie het instrument is, waarmee de logica wordt gescheiden van de massaliteit der dingen. Eindeloze variatie wordt geabstraheerd en onder een gemeenschappelijke noemer gebracht om haar hanteerbaar te maken. Het symbolisch benoemde wordt geformaliseerd; in de formule wordt het berekenbaar en zodoende, onder het mom van nuttig te zijn, beschikbaar en geschikt voor manipulatie. De regeling van de voorspelbaarheid wordt een systeem om de wereld te verklaren. Alles wat zich aan dit instrumentele denken onttrekt, wordt van bijgeloof verdacht. Het moderne positivisme verbant het naar de sfeer van het niet-objectieve, de schijn.'[7] De Verlichting heeft het in de ogen van Horkheimer en Adorno laten afweten, doordat haar grootse visie aan kwantificeerbare gegevens werd opgeofferd: de staat opereerde als een vroedvrouw (die operaties aan een specialist had moeten overlaten) om de geboorte van de calculerende burger voorspoedig te doen verlopen. Of men nu een neomarxistische of -liberale visie op de samenleving loslaat,-steeds ziet men irrationele elementen plotseling de overhand krijgen. Gebruikt men vervolgens zijn verstand, dan valt er met terugwerkende kracht te beredeneren, waar iets fout gegaan is. Horkheimer en Adorno zijn wat dat betreft rationalisten pur sang, die zich nochtans in de dialectiek van de Verlichting hebben verstrikt.[8] Hun analyse is namelijk gedeeltelijk juist, voor zover haar grootste verworvenheden bij nadere beschouwing niet aan innerlijke tegenspraak, maar aan een

verkeerde politiek en, op lager niveau, aan mismanagement en wanbestuur te gronde zijn gegaan. Alle hiervoor opgesomde en deels in elkaars verlengde liggende trouvailles van de Verlichting,-verdraagzaamheid, vrijheid van godsdienst en meningsuiting, gelijkheid, scheiding van kerk en staat, perspectief op vooruitgang, rationaliteit betracht bij de inrichting van een staat (men denke aan de hoogst actuele trias politica), solidariteit en vooral volkssoevereiniteit-, zijn nog steeds van belang, hetzij omdat ze de cohesie in de samenleving krachtig bevorderen, hetzij omdat ze als idealen nastrevenswaardig worden geacht. De desillusie van velen die eens onvoorwaardelijk in het heil van de Franse Revolutie geloofd hebben, mag groot zijn en aanstekelijk op cultuurpessimisten werken, toch kan ook een moderne staat niet goed functioneren zonder het perspectivisme van de Verlichtingsfilosofen.

Eindnoten

[1] P. Scheffer, *Vroomheid in een open samenleving*. In: *NRC Handelsblad* 24-01-2012. Blz.24.

[2] (W. Bilderdijk), *De dichtwerken van Bilderdijk*. Haarlem, 1859. (*DW)* Deel 13. Blz.391.

[3] G. Leliefeld, *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1788-1798)*. Berlicum, 2012. (2) Blz.46.

[4] Voltaire, *Le Dictionnaire philosophique*. Editie: L. Moland. Parijs, 1875. Deel 20. Blz.553 en *Traité sur la tolérance, à l'occasion de la mort de Jean Calas*. Z.pl., 1763. Blz.173 bevatten slechts een deel van zijn antisemitische uitspraken: 'C'est à regret que je parle des Juifs: cette nation est, à bien des égards, la plus détestable qui ait jamais souillé la terre,' en 'Si les Juifs raisonnaient ainsi aujourdh'ui, il est clair qu'il n'aurait d'autre réponse à leur faire que de les empâler. Ce sont à peu près les seuls cas où l'intolérance paraît raisonnable.' Dit kan en mag men niet vergoelijken door op Voltaires grote kwaliteiten te wijzen.

[5] F. Nietzsche, *Der Wille zur Macht. Versuch einer Umwertung aller Werte*. Editie: A. Bäumler. Deel 9. Stuttgart, 1964. 'Jedem das Seine' stond op het toegangshek van het concentratiekamp in Buchenwald.

[6] M. Horkheimer: *Gesammelte Schriften*. *Dialektik der Aufklärung und Schriften 1940–1950*. Frankfurt am Main, 1987. Deel 5. Blz.31e.v.

[7] Idem. De tekst aan het slot van *Begriff der Aufklärung* vóór 1. *Exkurs* in de oorspronkelijke versie wijkt van het latere hoofdstuk 1 af. Relatief lange tekstgedeeltes in 'vreemde' talen zijn ten gerieve van de lezer vertaald in het Nederlands. Zie voor de originele tekstgedeeltes de editie van dit boek uit 2012.

[8] Zij verstrikten zich al in de dialectiek van de mythe. In *Die Frankfurter Schule. Geschichte, Theoretische Entwicklung, Politische Bedeutung.* München/Wien, 1986. Blz.366-367 beweert Rolf Wiggershaus, dat Horkheimer en Adorno niet alleen weinig heil van de Verlichting, maar ook van de mythologie verwachtten: 'Es ging ihnen aber ebenfalls darum zu zeigen, daβ umgekehrt auch schon der Mythos Aufklärung war. Der Sinn dieser These war, daβ dann Aufklärung nicht von auβen den Mythos zerstört hatte, sondern mit der Mythos als erstem Schritt zur miβlungenen Emanzipation von der Natur die Bahn der selbstzerstörerischen Aufklärung beschritten war.' Wie heeft gezien, hoe Bilderdijk er als dichter voor pleitte classicistische beeldspraak voor het ontstaan van hoge zeegolven (de drietand van Neptunus) te vervangen door wetenschappelijk verantwoorde verwijzingen naar wind- en zwaartekracht van zon en maan (ook ter verklaring van hoogtij), zal de juistheid van de stelling in de eerste zin van deze eindnoot kunnen beamen.

Wien smeek ik, die mijn oog, ten hemel opgeheven,
Die wareld weer herbouw' en weer herroep' in 't leven,
Die, wat der wat'ren stroom in 't denkbeeld achterliet,
In de eb der eeuwen met heur afloop dreef in 't niet?
Wie voert haar uit die nacht van 't ondoordringbaar duister
Terug?
Uit: *De ondergang der eerste wareld*

Hoofdstuk 1

Het perspectivisme van Verlichtingsfilosofen

1.1 Het pessismisme van de Frankfurter Schule

In de waardering van politieke perspectieven kunnen plotseling schommelingen optreden, waardoor het lijkt alsof er met de uitgangspunten of het te bereiken doel iets ernstig mis is. Men is geneigd solidariteit als een groot goed te beschouwen, maar wanneer de waardering daarvoor om economische redenen afneemt, terwijl die voor sociale redzaamheid toeneemt, is de conclusie niet gewettigd, dat het ene goed door het andere is vervangen. Slechts tijdelijk is er een politieke meerderheid voor het tweede beginsel te vinden, wat aan de morele waardering van het eerste geen afbreuk doet. De snelheid waarmee zo'n verandering gepaard gaat, mag verontrustend zijn, maar dat zegt niets over de waarde van zulke beginselen als zodanig. De suggestie van Horkheimer en Adorno, dat het gedachtegoed van de Verlichting zelf bij nader inzien uit innerlijke tegenspraak bestaat, is onjuist. In de waarderingsgeschiedenis doen zich net als in de 'echte' geschiedenis tal van veranderingen voor, zoals ook uiterst rationeel ingestelde mensen hartgrondig met elkaar van mening kunnen verschillen,-wie heeft zichzelf nooit op een inconsistentie in zijn eigen denken betrapt?-, zonder dat 'de' logica daaronder hoeft te lijden. Als een homo dialecticus de werkelijkheid van iets wil aantonen met behulp van door hem gemanipuleerde data, verwart hij feiten met visie. Hij heeft een reden om een verkeerde voorstelling van zaken te geven. Zo subtiel als een door hem dialectisch verwoorde waarheid op een ander kan overkomen, zo lomp spreekt hij zichzelf dan tegen. Juist omdat dit type redenering,-schijn tot wezen verklaren en omgekeerd-, door Bilderdijk vaak in stelling is gebracht tegen

Verlichtingsfilosofen, natuurkundigen en 'neologen', dat wil zeggen protestantse vrijdenkers in de tweede helft van de achttiende eeuw, verdient het aanbeveling om bij de dialectiek van de Verlichting stil te staan. Het gaat er immers om uit te maken, of zijn argumenten op een redeneerfout berusten of niet. Wil men dat met enig succes doen, dan dient men zich te hoeden voor boude beweringen als zou 'de' Verlichtingsfilosofie op innerlijke tegenspraak berusten, of als zou er in de postmoderne chaos geen peil meer op welk beginsel dan ook te trekken zijn. Oppervlakkig gezien kan het erop lijken, dat Bilderdijk een begrip als 'vrijheid' of 'gelijkheid' zo afwijkend van het gangbare definieerde, dat hij er het tegenovergestelde onder verstond van wat zijn tijdgenoten er gewoonlijk mee bedoelden. Was hij een slachtoffer van het postmodernisme avant la lettre, een richtingloze waarheidszoeker, die zich in de dialectiek van de Verlichting verstrikte? Of was hij een kritische beschouwer van wat hij in zijn eigen tijd niet kon waarderen, maar wel met alle voors en tegens zowel in politiek en staatkundig, als in maatschappelijk en religieus opzicht goed wist te analyseren?

Alvorens een antwoord op die vragen te geven, wil ik nog één keer beide voormannen van de Frankfurter Schule aan het woord laten om daarna naar tweede helft van de achttiende eeuw terug te keren en Bilderdijks interpretatie van de Verlichting zoveel mogelijk van postmoderne inzichten te ontdoen. Het door hen gesignaleerde 'instrumentele denken' houdt in wezen een pleidooi voor de ontoereikendheid van de rede in. Wie enigszins met de zienswijze van Bilderdijk op de rede vertrouwd is, zal algauw op de gedachte komen, dat hij als homo dialecticus tegen Horkheimer en Adorno aanschuurt, waar het zowel hun richtingloze speurtocht naar de waarheid, als ook hun gebruik van een ondeugdelijk kompas onderweg betreft: de mens is zoveel meer dan een rationeel wezen, dat hij eerder intuïtief en irrationeel zal handelen dan min of meer logisch. Hier ligt wél een verband met moderne psychologische en neurologische inzichten in het algemeen en met het gedachtegoed van de Frankfurter Schule in het bijzonder, waardoor Bilderdijk op lezers van nu een verrassend moderne indruk kan maken. In zijn geringe waardering voor de rede ten gunste van het innigst zelfgevoel,-zijn afkeer van kwantificeerbare gegevens die zoveel aandacht vragen, dat er een wanverhouding tussen data en visies ontstaat-, stond hij niet alleen.

1.2 Bilderdijk, richtingloze waarheidszoeker of kritische beschouwer van zijn eigen tijd?

Zo schreef de Verlichtingsfilosoof bij uitstek, Voltaire, aan Frederik de Grote: 'Wij zijn niet geboren om Plato en Leibniz te lezen, om curven te meten, om feiten in ons hoofd te rangschikken. Wij zijn geboren met een hart dat dorst naar hartstochten, waaraan wij moeten toegeven zonder ons door die verlangens te laten beheersen. Een van de grootste zegeningen die wij de mensheid kunnen brengen is bijgeloof en fanatisme uitroeien, de machthebbers beletten degenen te vervolgen die anders denken.'[1] Slechts via een omweg sloop hier, haast ongewild, de rede het bouwwerk van de Verlichting weer binnen om irrationele uitwassen in de ban te doen en de vrijheid van meningsuiting te propageren. Ten tijde van zijn promotie gaf Bilderdijk zich niet alleen rekenschap van zijn in een dissertatie neergelegde stellingen, maar ook van het daaraan ten grondslag liggende denkproces zelf. Hij wantrouwde het verstand, omdat de scherpzinnigste mensen het nooit met elkaar eens schenen te kunnen worden. Tegelijk ging hij gebukt onder zijn depreciatie van het verstand, waarvan de eer nog enigszins door de rede werd gered. 'Het verstand is de rede niet,' kon hij met een zorgelijk gezicht vaststellen, 'maar een bijzonder vermogen tot vergelijking van denkbeelden die de verbeelding ons aanbiedt.'[2] De rede is daarentegen als een systeemprocessor tot meer dan vergelijken in staat: 'Rede is wat onze geestelijke vermogens in hun werking en aanwending regelt, of regelen moet, naar het einde waartoe deze bestemd zijn.'[3] Verstand en rede waren dus manusjes van alles in dienst van de verbeelding, zonder blijkbaar in staat te zijn om zelf het proces van verbeelding (dat zich ook over morele kwesties uitstrekken kon) aan te sturen. Alsof dit al niet ingewikkeld genoeg is, mag men hieruit niet concluderen, dat Bilderdijk van de verbeelding een hoge dunk had. Hoewel verwant aan een begrip als 'intuïtie', waarop hij heel zijn leven is blijven vertrouwen, en aan 'gevoel', de bron van alle poëzie, die volgens hem niets met 'verbeelding' te maken had, was dat laatste begrip nauw verbonden met 'zwijmzucht' en rijmde het niet voor niets op 'vereelding', wat afstomping betekent.[4] Gedesillusioneerd vroeg hij zich af, of niet alle filosofie louter verstandsfilosofie en om die reden 'silhouette' geworden was.[5] Met dit aan Plato ontleende beeld verkondigde hij een moderne stelling, die geen allegorische omgang met de filosofie toe-

staat, maar de voor het menselijk verstand principiële onkenbaarheid van alles blootlegt. Wat in een geenszins ouderwetse symfonie van Mahler drastisch is samengevat in: 'Alles Vergängliche ist nur ein Gleichnis', beroofde Bilderdijk van zijn bespiegelende karakter.[6] Voor een gelijkenis is immers een object nodig, maar als dat zelf al een gelijkenis is, kan men er niets zinnigs in enigerlei vorm over zeggen.

Is het verstand dan niet in staat om causale verbanden tussen twee voorvallen, uitgangspunten of gegevens te leggen? Nee, Bilderdijk geloofde niet in de wetmatigheid van oorzaak en gevolg. Had hij niet als kind reeds het foutieve van de redenering: 'Post hoc, ergo propter hoc!' ingezien?[7] Als volwassene stelde hij zich op het standpunt: 'Zodra in de oorzaak alles is wat in het gewrocht is, en de oorzaak noodzakelijk het gewrocht daarstelt, is het gewrocht of één met de oorzaak of in de oorzaak begrepen. En dus is het in de grond niets anders gezegd dan: *wat is*, *is zo het is.* Of als men ter bepaling van een oorzaak rekening wil houden met een zeker tijdsverloop: *wat is*, *was eerder dan het werd*.'[8] Wie (bij wijze van concessie aan atheïsten) het woord 'gewrocht' in de mond nam, gaf alleen al door zijn taalgebruik te kennen niets van de schepping te begrijpen. Hij dacht ten onrechte iets over de ware aard van God te kunnen achterhalen, maar raaskalde in werkelijkheid. Zo'n woord als 'gewrocht' voor 'schepping' sloot immers de Schepper als bewerker van de prima causa uit. Toen Bilderdijk het misschien wel indrukwekkendste gedicht in de Nederlandse literatuur uit de achttiende eeuw schreef, een filosofisch hoogstandje, waarin hij de wereld onder meer 'een samenstel van onbegrijpelijkheden' noemde, moet hij zich gerealiseerd hebben, dat de mens een meester is in het leggen van causale verbanden, terwijl hij in werkelijkheid alleen die verschijnselen begrijpt, waarin de 'ratio sufficiens' hem een blik gunt.[9] Wat doet een klein kind dat dorst heeft? Het begint te zuigen, omdat het daarin een middel ziet om zijn dorst te lessen. Maar die dorst is ook de oorzaak van het zuigen. Wie in termen van 'middel' denkt, kan niet om de oorzaak heen, maar belandt in een duivelskring, omdat 'alle zaken die betrekking hebben op het wezen der dingen buiten het bereik van het verstand liggen'.[10] Joris van Eijnatten vatte Bilderdijks opvatting van het verstand aldus samen: 'Het verstand kan zich alleen bezighouden met abstracties (zoals de oorzakelijkheid), die gegrond zijn op een veronderstelde analogie tussen zijn en schijn, tussen voorwerp en denkbeeld. De wezenlijke betrekkingen tussen verschijnselen vallen buiten het gebied

van het verstand.'[11] Bilderdijks polyinterpretabele sonnet *De wareld* (1786), dat zich van begin tot eind lezen laat, alsof het met uitzondering van de titel gisteren geschreven is, kan men om zijn gelaten toon, om zijn scherpzinnigheid gespeend van wijsgerige pretenties à la Johannes Kinker en Paulus van Hemert en om zijn onderzoekende geest die het tegendeel van betweterigheid verraadt, niet genoeg waarderen. Het weerspreekt in zijn eentje de stelling van sommige critici, als zou Bilderdijk niet in staat geweest zijn om een gedicht te schrijven dat geheel en al goed in elkaar zit.[12]

In dit sonnet wordt met een onvergelijkelijke nonchalance God of de wereld met 'ge' aangesproken:

> Wat zijt ge, o samenstel van onbegrijpelijkheden,
> O schak'ling van gewrocht en oorzaak zonder end,
> Wier mog'lijkheid de geest ternauwernood erkent,
> Wier dadelijk bestaan een nacht is voor de reden?
>
> O afgrond, die 't besef geen weg vindt in te treden!
> Wat zijt ge? Een blote schijn, het zintuig ingeprent?
> Een indruk van 't verstand, waarom 't zich vrucht'loos wendt?
> Een denkbeeld, dat we onszelf uit ijd'le mening smeden?
>
> Of zijt ge integendeel een wezen buiten mij?
> Bestaat ge? Is dat bestaan geen dromerij?
> Of is 't een wijziging van enig ander wezen?
>
> Dus vraagde ik keer op keer, tot God mij 't antwoord gaf.
> Hij sprak: " 't Bestaan is 't Mijn. Wat is, hangt van Mij af,
> De wereld is Mijn stem en roept u Mij te vrezen."[13]

'Oorzaak zonder end' betekent, dat de ijzeren ketting van oorzaak en gevolg veel van een vicieuze cirkel weg heeft. Bilderdijk was zich van het onoplosbare probleem der prima causa diep bewust. Wat was de oorzaak van de eerste oorzaak? Stel dat God die was, en niet 'enig ander wezen', dan rijst de vraag wat Hem daartoe bewoog. Waarom God de bewerker van de prima causa wilde zijn, is voor de mens een raadsel. Wie denkt ook daarover nog een zinnig woord te kunnen spreken, schakelt zijn verstand voor iets onredelijks in. Het verstand stelt toch al weinig voor, zo recapituleerde Bilderdijk zijn eerder in-

genomen standpunt, want het wentelt zich 'vruchteloos' om wat de geest vervult. In meer dan één opzicht dient het gewantrouwd te worden: het verschaft de mens bedrieglijke denkbeelden, niet van echt te onderscheiden, waardoor hij ten onrechte oorzakelijke verbanden meent te ontwaren in plaats van tijdsverschillen! Vergiste Bilderdijk zich hier niet? Sprak hij zichzelf niet tegen, omdat hij het onredelijke van iets ten onrechte met de rede wilde aantonen? Als de werking van het menselijk verstand beperkt is, kon hij toch niet weten, dat tijdsverschillen de plaats van oorzaken hebben ingenomen? Jawel, zo moet het antwoord luiden, dat wist hij dankzij zijn gevoel of intuïtie. Dat behoedde hem voor misvattingen of, positief geformuleerd, onthulde hem hoe het leven echt in elkaar zit. Is de moderne mens geneigd redeneringen en gevoelens ergens in de hersenen te lokaliseren, Bilderdijk reserveerde het brein voor het min of meer logische denkwerk en de ziel voor het gevoel: 'Het voorwerp des verstands is dus het denkbeeld, dat is te zeggen, wat de verbeelding ons voorstelt en dit ook alleen. En al onze besluiten, al onze verstandelijke inzichten blijven hangen in dit wargaren en beperkt door wat zij aan het verstand oplevert. Beseffen van gevoel, wezenlijke en onmiddellijke gewaarwordingen, ingeschapen vatbaarheden der ziel, het eigenlijke gevoel van onszelf, of van iets buiten ons, is geen voorwerp, kan geen voorwerp zijn voor het verstand, maar is geheel buiten zijn kring.'[14] Daarnaast dient het verstand te worden gewantrouwd, omdat men het ten onrechte inroept als een instantie die het driftleven van de mens zou kunnen beteugelen. Dit nu is een ernstige misvatting met nog ernstigere gevolgen voor het zielenheil van iedereen. Immers, de wil is niet het gevolg van een verstandelijke overweging. Zou dat wel het geval zijn, dan was de mens vrij om te handelen, zoals hij wilde, maar dat is hij maar al te vaak niet: 'Zelfs maakt men het verstand tot oorzaak of principe van de wil, en vandaar al dat geraaskal over vrijheid van wil, een onding, een contradictio in terminis, maar die nu de gehele wereld heeft gecanoniseerd.'[15] Zo bezien houdt 'oorzaak zonder end' een verdekt loflied op de gepredestineerde mens in, die tenminste goed heeft begrepen, dat zijn zielenheil niet van zijn eigen wil, maar van goddelijke willekeur of genade afhankelijk is.

Bilderdijk scheen het verstand inderdaad te beschouwen als een facilitair bedrijf voor de verbeelding. Het regelt de volgorde en de intensiteit van indrukken en gewaarwordingen, die zonder het verstand

om voorrang zouden strijden. Maar het is en blijft de vraag, of een mens er beter door functioneert, want de chaos in zijn hoofd is er niet minder wezenlijk om. Zijn zintuigen bedriegen hem al evenzeer als zijn verstand, zodat hij meervoudig gehandicapt is. In een verhandeling van Bilderdijk heet het: 'Hadden wij geen gehoor, dan zouden er geen klanken voor ons zijn; geen gezicht, wij zouden ons het zien niet kunnen voorstellen, en dus hangen wij geheel aan onze zintuigen.'[16] Voor onze lichamelijke aanwezigheid op aarde voldoen die zintuigen tot op zekere hoogte, zo geeft Bilderdijk toe, maar voor ons geestelijk leven? 'De blinde kan zeker de kleuren, dat is toeschittering aan het gezicht, niet erkennen, maar hij kan door de fijnheid van een meer geoefend tastgevoel één onderscheid in de verschillend gekleurde oppervlakten ontwaren en dus degene die ziet enigszins leren te verstaan, wanneer hij van 'rood' of 'groen' spreekt. Zo oefent ook het geestelijke op onze verstandelijke vatbaarheid enige werking uit, maar die werking zowel te ontwaren als goed te onderscheiden vereist een bijzonder fijne en daarin geoefende geest. Gelijk de blinde niet anders dan door de ziende tot opmerking van onderscheiding der gekleurde oppervlakte wordt gebracht, en inderdaad de namen van 'rood' of 'groen' niet aan datgene geeft waaraan wij ze geven, maar aan iets waaraan wij ze niet geven, zo is het met de geestelijke mens die het geopenbaarde niet dan naar zijn vatbaarheid aanziet en niet gelijk het in God *is*. Vertel nu de blinde van de straalbreking en buiging, de afstoting, de weerschijn van een kleur op een anders gekleurd lichaam. Hij zal het niet kunnen aannemen dan op het gezag van wie het hem meldt en in vertrouwen op de kennis en rechtschapenheid van deze persoon.'[17] Zo is het met alle mensen gesteld, totdat Godzelf Zich verwaardigt de blindgeborene de ogen te openen voor het licht der waarheid. Kan hij die dan begrijpen? Nee, daartoe stellen zijn verstand en zintuigen hem niet in staat, maar aanvoelen kan hij die wel! De blinde is in deze voorstelling van zaken een filosoof, wiens taal op ijdel geklap lijkt. Wat zo'n man zegt over de kleuren kan er als redenering mee door. Kleuren bestaan bij de gratie van een voor hem waarneembaar verschil in de oppervlakte en de nabijheid van een andere oppervlakte doet daar niets aan toe of af, maar hem ontgaat de werking van het licht, de weerschijn van het ene oppervlak op het andere. Zijn 'ijdele mening' is wel erg ver bezijden de waarheid, waarvoor fysische en vooral wiskundige berekeningen hem de ogen hadden kunnen openen. Maar, zo hoont Bilderdijk de filoso-

fen in het algemeen: 'Wat dan woelt en wroet u met de uit uzelf opgedolven begrippen? Wat wilt u overeen doen stemmen, hetgeen niet aan elkaar af te meten is? U die de juiste evenredigheid tussen een bol of cirkel in zijn middellijn, tussen een vierkant en zijn diagonaal niet kunt vinden en veelal niet weet te zeggen, waarom u dat niet kunt!'[18] Nee, de intellectueel die zich op zijn rede laat voorstaan, dient gewantrouwd te worden om wat hij wel en niet kan.

Wat kan hij niet? In kantiaanse termen moet het antwoord op die vraag luiden: het 'Ding an sich' kennen. Verstand en zintuigen zijn ontoereikend om er wezenlijk vat op te krijgen, te veel omvattend als de werkelijkheid nu eenmaal is; ze vormen tezamen een kompas dat niet deugt. Men kan er zich in een 'krankvertrek' mee behelpen, maar verdwaalt er buitenshuis mee of, anders gezegd, in de fenomenale wereld bieden deze lagere hoedanigheden van de menselijke geest grip op onvoorziene situaties, maar in de noumenale wereld van de goddelijke voorzienigheid kan alleen de ziel of de menselijke geest als een afspiegeling van Gods derde persoon uitkomst bieden. Over wat kentheoretisch onmogelijk was, stemde Bilderdijk met Kant overeen, maar over wat de rede hem aan goddelijke waarheden kon onthullen, verschilde hij drastisch met de 'Koningsberger Hoogleraar' van mening.[19] Het is daarmee gesteld, zoals Kollewijn in deel 2 van zijn biografie over Bilderdijk opmerkte: 'Wat hij in Kant bewonderde, was het 'afbreken'. Voor het 'destructieve gedeelte' van diens wijsgerig werk had hij dan ook alle lof. Met de beschouwingen over ruimte en tijd, die hij trouwens voor een deel reeds bij Leibniz gevonden meende te hebben, was hij het eens; ook met die over het 'Ding an sich' en de onmogelijkheid, dat men dit door het verstand of door gewaarwordingen zou leren kennen. Vond Bilderdijk dus in de 'Kritik der reinen Vernunft' (1781) veel van zijn gading,-de 'Kritik der praktischen Vernunft' (1788), het positieve gedeelte van Kants wijsbegeerte, ergerde hem in menig opzicht.'[20] Wie het 'sapere aude' zo ver doordreef, dat hij zich onvervaard in hogere sferen begaf, slechts met de rede uitgerust, moet in de ogen van Bilderdijk aan luciferistische wanen geleden hebben. Hij had het toch al niet op Kant begrepen, omdat deze poëzie definieerde als 'ein blosses unterhaltendes Spiel mit der Einbildungskraft'.[21] Hoe schril stak die definitie tegen zijn eigen typering van de dichter als 'hogepriester' en van de dichtkunst als 'engelensprake' af![22] Zijn dubbele ergernis over Kants rationele bestorming van de hemel en veel te speelse miskenning van poëzie

luchtte hij aldus: 'Maar zo iemand omtrent haar wezen en beginsel heeft misgetast, is het zeker de zo hooggeroemde, de in onze diepverlaagde dagen zo bewierookte en zo hoog aangebeden Koningsberger Hoogleraar (God betere het), die de dichtkunst niet anders dan onder de anagrammamakers, oude allegorieschrijvers, of hedendaagse epigrammatisten schijnt te hebben bestudeerd om er een spel van verbeelding in te vinden.'[23] En zo iemand zou zich een juist beeld van de Verlichting hebben kunnen vormen? Zijn instrumentarium deugde niet, dus wat hij zich van de fenomenale en noumenale wereld voorstelde, deugde evenmin. Zoals een overweldigende hoeveelheid gegevens haaks op één visie kan staan, waardoor een wetenschappelijke onderzoeker het spoor bijster raakt, bepaalde de rede te veel wat de Verlichting in Kants visie moest voorstellen: 'Nu het paard de voerman ment en heer is van de wagen.'[24] Het liefst gebruikte Bilderdijk dat woord, 'verlichting', om de opluchting te beschrijven die zich van hem meester maakte, wanneer hij na een dichterlijke aanval van een etmaal tenminste een paar dagen geestelijk tot rust gekomen was, totdat hij na een regenbui of een ander hem prikkelend voorval door een 'onlijdelijke en woelige inertie van geest en lichaam' werd overvallen en haast tegen zijn zin weer aan het werk toog.[25]

Wat Kant onder verlichting verstond, heeft hij in *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* (1784) uiteengezet. In een gezaghebbende periodiek, het *Berlinische Monatschrift*, dicteerde hij: 'Verlichting is de verlossing van de mens uit de onvolwassenheid die hij aan zichzelf te wijten heeft. Onvolwassenheid is het onvermogen van iemand om zijn verstand in te schakelen zonder begeleiding van een ander. Deze onvolwassenheid is iemands eigen schuld, wanneer de oorzaak daarvan niet in zijn gebrek aan begrip gelegen is, maar in zijn gebrek aan besluitvaardigheid en moed om zijn verstand in te schakelen zonder begeleiding van een ander.'[26] Hier is een leermeester aan het woord, die zijn onmondige leerlingen 'dwingt' zelfstandig na te denken, wat Bilderdijk als autodidact zijn hele leven gedaan heeft. Nochtans was hij geen verlichte figuur, omdat hij onder verstand en zelfstandige studie iets anders verstond dan Kant. Volgens laatstgenoemde bepaalde de mondige mens zijn eigen bestemming door zichzelf 'onbelemmerd door historie en traditie' onder leiding van zijn rede te ontwikkelen.[27] Volgens Bilderdijk ging het er daarentegen om

Immanuel Kant, voor Bilderdijk niet meer dan de 'Koningsberger Hoogleraar'

rede en goddelijke openbaring met elkaar te verzoenen, zoals hij van jongs af aan had ingestemd met het streven van Christiaan Wolff naar een reformatorische verzoening tussen rede en dogmatiek. Historie en traditie namen daarin een ereplaats in, mits men die niet gedachteloos tegen de rede uitspeelde.[28] Het innigst zelfgevoel besliste immers uiteindelijk over het resultaat. In zijn Brunswijkse ballingschap sloot Bilderdijk vriendschap met de Zwitserse natuurkundige Jean-André de Luc, die als voorlezer van de Engelse koningin Charlotte, behalve een inkomen, ook een vrijwel onbeperkte bewegingsvrijheid genoot. Hij deelde met Bilderdijk een huis in Brunswijk, waar zij langdurig de mogelijkheid bespraken om godsdienst en wetenschap ten aanzien van het scheppingsverhaal met elkaar te verzoenen. In 1811 schreef Bilderdijk een verhandeling over geologie, die twee jaar later door de Groningse uitgever Wybe Wouters zou worden gepubliceerd. Hij had zich daarvoor op *Lettres sur l'histoire de la terre et de l'homme* en *Lettres géologiques adressées au Professeur Blumenbach* (1798) van Jean-André de Luc gebaseerd.[29] Het resultaat van dit eerste geologisch 'handboek' in de Nederlandse taal mocht van Kollewijn niet wetenschappelijk verantwoord heten: 'Er is geen reden om ons bezig te houden met de inhoud van Bilderdijks geologie, die met de uitkomsten der nieuwere wetenschap op zeer veel punten in strijd is.'[30] Zo was licht slechts een 'bijzondere zelfstandigheid', vuur niets anders dan een 'aardse stof met licht gemengd' en bestond er 'zonder vuur geen vloeibaarheid'.[31] De zondvloed als gevolg van hevige regenval kreeg deze aanvullende verklaring: omdat het vóór de zondvloed nooit had geregend, was de 'dampkring zodanig bevracht met water, of met waterstof waaruit het af te zonderen was, als wij ons nauwelijks of niet kunnen verbeelden'.[32] In zijn *Geologie, of verhandeling over de vorming en vervorming der aarde* trachtte Bilderdijk tevergeefs het gezag van de Bijbel te herstellen, maar in zijn verlangen om dat te doen botste zijn verstand met het innigst zelfgevoel. Het was wel duidelijk waaraan hij in 1813 de voorkeur gaf, maar eens had hij keurig met de Verlichtingsfilosofen in de pas gelopen.

In zijn jonge jaren was hij zich ervan bewust geworden, dat hij als dichter flaters zou slaan, indien hij zonder kennis te nemen van de modernste inzichten in de natuurwetenschappen zich onbeperkt te buiten ging aan mythologische beeldspraak. De 'gedienstige wijsbegeerte', waaronder hij het theoretisch fundament voor toegepaste wetenschappen verstond, veroorzaakte de onbruikbaarheid van my-

thologische 'sieraden' in de vorm van metaforen. Niet Poseidons drietand veroorzaakte immers hoge zeegolven, dat deden natuurkundige verschijnselen als storm en hoogtij. Het taalgebruik van een dichter werd door moderne inzichten algauw ridicuul, maar wat viel daartegen te doen? Waar liep de grens tussen een aanvaardbaar dichterlijk concept van de werkelijkheid en een door de wetenschap opgeloste vergelijking met één of meer onbekenden? Bilderdijk kon geen antwoord op deze vragen geven, maar begon zich, óók om als dichter geen onzin te verkopen, steeds meer in de natuurwetenschappen te verdiepen. Voorlopig achtte hij enerzijds de omschrijving die Pope in zijn *Essay on Man* van geluiden in het heelal geeft, bij wijze van een achttiende-eeuwse speculatie over de oerknal, wetenschappelijk onjuist, maar poëtisch aanvaardbaar: 'muziek der hemelse lichamen'.[33] Anderzijds had Edward Young in zijn *Night Thoughts* (1748) het laatste oordeel niet te middernacht mogen laten aanbreken, omdat hier het dichterlijk taalgebruik haaks op de natuurlijke onmogelijkheid staat, dat het overal op aarde gelijktijdig nacht zou zijn.[34] Tussen wetenschap en openbaring mocht van Bilderdijk geen onoverbrugbare kloof bestaan. Waar dat wel het geval was, neigde hij ertoe de Openbaring Gods aan de wetenschap aan te passen. Maar kon daartussen eigenlijk wel een verschil bestaan? Als rede en openbaring (inclusief die met een hoofdletter) slechts onthulden, wat men intuïtief allang wist, hoefde men de een niet tegen de ander uit te spelen. [35] In deze fase van zijn leven was Bilderdijk tolerant en geneigd de tegenstellingen op politiek en religieus gebied eerder te verdoezelen dan in hun volle omvang onder ogen te zien. Zo schreef hij na de omwenteling van 1787 als Oranjegezinde advocaat aan zijn patriottische vriend Adriaan Loosjes: 'Of ik mij hartelijk verenig met de gevoelens door u omtrent de verdraagzaamheid van begrippen en de plicht van een goed burger in woelende of door overmacht beslechte partijen voorgedragen, is (vertrouw ik) buiten bedenking. En ik acht het een waarachtig geluk voor mij, dat ik zowel van de partij die ik heb aangekleefd (ik zou haar naar geweten aankleven zo de verdeeldheid nog voortging, maar ik houd de partijschap voor neergelegd en daarom bedien ik mij van de uitdrukking des verledens), als van de andere onafhankelijk heb kunnen blijven, en terwijl ik de aanzoeken van de ene kant afsloeg, aan de andere generlei gunsten ooit gehad, of gezocht, of genoten heb, die mij van bijzondere inzichten kunnen verdenken.'[36] Hij was geen opportunist, maar een onafhanke-

lijk denker, en schaamde zich niet patriotten onder de inmiddels in diens stadhouderlijke waardigheid herstelde prins Willem V te verdedigen, zoals hij dat vóór de inval van de Pruisen met Kaat Mossel had gedaan. Vier jaar tevoren was hij tolerant geweest zonder zijn eigen gezindheid uit hoffelijkheid tegenover een schijnbaar overwonnene te verdoezelen en had hij dezelfde Loosjes openlijk, maar met respect, als een politieke tegenstander toegesproken: 'Wat de rampzalige partijschappen van onze dagen betreft, zolang mensen mensen zijn, kan iemand te goeder trouw dwalen en dus tevens een eerlijk man zijn en nochtans een aanhang begunstigen, die ten hoogste verderfelijk is. Wij weten het en hierop is onze verdraagzaamheid in het godsdienstige gegrond. Wat zouden wij het in het staatkundig wezen miskennen? Er is dus geen reden, waarom ik u anders zou houden dan voor een man, die naar overtuiging handelt en spreekt: zo iemand is, ondanks alle vooroordelen en valse begrippen die hij koesteren moge, de achting van alle weldenkenden waardig.'[37] Geen Verlichtingsfilosoof zou het hem verbeterd hebben: Bilderdijk dééd zich niet verdraagzaam voor, hij wás het ook.

Toen het in de aanloop naar zijn verbanning uit de Bataafse Republiek, ten gevolge van de oplopende spanningen met Frankrijk, duidelijk werd, dat zijn onafhankelijkheid van geest en verdraagzaamheid op een valse premisse waren gebaseerd, als zou namelijk de burgeroorlog afgelopen zijn, stelde Bilderdijk zich principiëler op. In politiek opzicht uitte zich dat door zijn scherpe afkeer van de Franse Revolutie en in religieus opzicht door zijn verzet tegen het deïsme. Dat laatste dwong hem zich tevens rekenschap te geven van de mogelijkheid om in wetenschappelijk opzicht rede en openbaring met elkaar te verzoenen. Voordat hij samen met Jean-André de Luc ten strijde trok tegen verlichte geesten die er ten aanzien van de geologische gevolgen van de zondvloed en een van de Bijbel afwijkende tijdrekening volstrekt eigen opvattingen op na hielden, zwakte hij de werking van de rede af. Zo'n lagere hoedanigheid van de menselijke geest liet hem niet proefondervindelijk achter een waarheid komen, maar de openbaring stelde hem andersom in staat om redelijk te werk te gaan.[38] Vandaar was het voor hem nog maar een kleine stap om via een tussenredenering het primaat van de rede ondergeschikt aan het innigst zelfgevoel te maken en vervolgens in te wisselen voor het primaat van de Bijbel. Bilderdijk geloofde niet in het bestaan van een zogenaamd 'waardevrije' wetenschap, integendeel, daarvan zou een

mens nooit wijzer worden. Wie op welk gebied dan ook uitsluitend naar het achterhalen van de waarheid streefde, beoefende een wetenschap zonder beginselen en stelde met al zijn vernuft niet meer dan een 'peripatetische probabiliteitenkraam' ten toon.[39] Met deze prachtige terminologie duidde hij een zinloze zwerftocht op wetenschappelijk gebied aan, waarvan hij zichzelf verre wenste te houden. Hij trapte in de tegenovergestelde val: door de openbaring (in de vorm van intuïtieve ingevingen, Gods woord in het algemeen en *Het Boek der Openbaring* in het bijzonder) als een in de ziel verankerde wetenschap te aanvaarden, liet men de intuïtie volgens hem een belangrijkere rol dan de rede spelen bij het ontdekken van de waarheid. Een diepgaandere verkenning daarvan, vergelijkbaar met het in cultuur brengen van de aardbodem, zou altijd een onstoffelijk beginsel blootleggen. Als dat het geval was, zo redeneerde hij, kon men net zo goed a priori van dat laatste uitgaan. Wat Gerretson met al zijn scherpzinnigheid over het classicisme van Bilderdijk opmerkte, namelijk dat hij met de 'inversie van zijn verbeeldingseducatie' niet de natuur tot uitgangspunt nam, maar het classicisme tot natuur transformeerde, geldt ook voor diens beoefening van wetenschap op latere leeftijd.[40]

De geologie, door hem meer als een wetenschapsbeoefening dan als een wetenschap opgevat, bood hem de gelegenheid om het primaat van de Bijbel aan te tonen. Volgens de anglicaanse bisschop James Usher kon men er op grond van *Genesis 1* van uitgaan, dat de wereld in zes dagen was geschapen en op grond van de geslachtsregisters van *Genesis 5* en *11*, dat Abraham 1948 jaar na de schepping van Adam geboren moest zijn. Aangezien ook uit andere geschreven bronnen bekend is, dat Abraham rond 2000 voor Christus leefde, kan de aarde thans niet ouder zijn dan ruim 6000 jaar. De zondvloed moest hebben plaatsgevonden in het jaar 2344 voor Christus, toen Noach 600 jaar oud was, dat wil zeggen 1656 jaar na de schepping van Adam.[41] Deze tijdrekening bezorgde Bilderdijk hoofdbrekens, want als de schepping zich werkelijk in zo'n korte tijd had ontwikkeld, scheen de ouderdom van fossielen daarmee in strijd te zijn. Anders dan bisshop Usher interpreteerde hij elke scheppingsdag óók als een langere periode. Was duizend jaar voor God niet als één dag en één dag niet als duizend jaar?[42] De zondvloed moest dus eveneens op de zesde dag hebben plaatsgevonden, terwijl die zich volgens *Genesis* pas na de zevende dag had voorgedaan: het hing er maar van af, of

men met Gods ogen naar de schepping keek of niet. Dit onwetenschappelijk 'gerommel' met de tijd had hij nodig, omdat de zevende dag niet alleen Gods goedkeuring van de schepping wegdroeg, maar als zodanig tevens een voorafspiegeling vormde van het einde der tijden. Na zes dagen of 6000 jaar zou de Satan definitief worden verslagen. Dus moest vóór die tijd in een neerwaartse spiraal de verdrijving uit het paradijs en de zondvloed hebben plaatsgevonden, als leibniziaanse spiegelingen van één en dezelfde gebeurtenis, en in een opwaartse spiraal de opstanding van Christus uit de dood, als zodanig vooruitwijzend naar de vestiging van een Duizendjarig Rijk op aarde. In zijn eschatologische verwachtingen zat enige rek, afhankelijk van de interpretatie van de tekenen des tijds, zoals die bijvoorbeeld in *Het Boek Daniël* en *Het Boek der Openbaring* zijn vermeld. Maar enige rek is iets anders dan millennia verschil met Ushers tijdrekening, die men in de achttiende eeuw aannemelijk achtte als het erom ging de ouderdom van de wereld te bepalen. Er woedde een ware oorlog tussen 'vulkanisten' en 'neptunisten', van wie de eersten de uitbarsting van één of meer vulkanen en de tweeden een zondvloed aanwezen als een natuurramp van wereldwijde omvang, die zich minstens 75.000 jaar geleden had voorgedaan. De Franse natuurkundige Buffon behoorde tot de 'vulkanisten' met een zo evident van *Genesis* afwijkende visie, dat hij in de ogen van Bilderdijk geen goed meer kon doen:

> Nooit kende hij Natuur dan door eens anders ogen
> En werd in 'tgeen zij is, begoocheld of bedrogen,
> Terwijl hij, op de wiek van zijn verbeeldingskracht,
> In nev'len henenzweef, waar hij zich boven acht.[43]

Was het wezenlijk anders met de maker van dit kwatrijn gesteld? Gaf hij, in zijn eigen omgang met de tijd, Buffon wel het juiste voorbeeld? In *Romantiek en historische cultuur,* in 1996 verschenen onder redactie van J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul, wordt dat indirect betwijfeld. Om te begrijpen wat hem bezielde, moet men weten wat een 'monade' is.

Leibniz verstond onder een monade een aan een levend wezen gelijke, onstoffelijke kracht, een 'pointe métaphysique', dat dankzij twee eigenschappen de zichtbare natuur kan verklaren: haar werkzaamheid en haar beperktheid, waartoe ook eigenschappen als zelf-

standigheid en ondoordringbaarheid behoren. Dankzij die laatste ondergeschikte eigenschap is het heelal niet in zijn geheel gefuseerd en bestaan alle onderdelen van de schepping op zichzelf zonder elkaar te beïnvloeden.[44] Elke monade afzonderlijk is compleet en vormt een eigen wereld. Het is ermee gesteld als met wat men tegenwoordig een hologram noemt. Hoe kleiner men de materie wenst te bezien, versplinterd tot willekeurige fragmenten, des te onveranderlijker blijft zij een perspectief op het grote geheel bieden.[45] Leibniz omschreef dit 'perspectivisme' als volgt: 'Zoals eenzelfde stad telkens heel anders lijkt en als het ware perspectivisch vermenigvuldigd is, wanneer men haar van verschillende kanten bekijkt, zo lijkt het door de oneindige hoeveelheid van eenvoudige substanties ook, alsof er evenveel universa zijn, die toch slechts de perspectieven van één universum zijn volgens de verschillende gezichtspunten van elke monade.'[46] Als monaden elkaar niet kunnen beïnvloeden, terwijl ze wel in oneindige aantallen naast elkaar leven, het heelal (vensterloos ten opzichte van elkaar) weerspiegelend, is er kennelijk sprake van harmonie. Volgens die door God van tevoren bepaalde harmonie hergroeperen monaden zich, zodat stuk voor stuk onstoffelijke krachten als zielen uiteindelijk de menselijke ziel formeren, waarvan er één leidend wordt die 'de' ziel blijkt te zijn.[47] Bilderdijk was met name van de goddelijke harmonie, de vooraf bepaalde wereldorde (door Leibniz 'harmonia praestabilita'[48] genoemd), onder de indruk. Zij leek op een ideale situatie, het paradijs vóór de zondeval, en veronderstelde op grond van de tweede eigenschap van een monade de noodzaak van een goddelijke ingreep om de uit zijn evenwicht geraakte kosmos weer in het gareel te doen lopen. In de ogen van Bilderdijk verkondigde Leibniz een originele leer die voor christenen en niet-christenen de waarheid liet zien. Hij zag in hem dan ook de grootste filosoof sinds de renaissance: 'U weet, dat ik over het algemeen vrij sterk van Leibniz houd,' schreef hij in 1795 aan zijn schoonzus, 'volgens mij, is hij de grootste geest geweest, die sinds de herleving der Letteren en Wetenschappen is opgestaan. Ook was hij zijn kennis aan eigen overweging en ontwikkeling en aan geen onderwijs schuldig.'[49] Welnu, indien er tussen verschillende periodes als de zondeval en de zondvloed overeenkomsten bestaan, waardoor de ene periode zich in de andere lijkt te weerspiegelen, moeten er tussen beide periodes in krachten aan het werk zijn geweest die voor een omwenteling ten kwade hebben gezorgd. In Bilderdijks perspectief was dit inderdaad

het geval, waardoor de eigenlijke gebeurtenissen hem soms minder interesseerden dan wat er tussen twee periodes was gebeurd. In *Romantiek en historische cultuur* heet het: 'Binnen de leibniziaanse schematiek, waarbij elke periode een afspiegeling vormt van de andere, is de intrige evident belangrijker dan de correcte chronologie. Meer nog, de monadologie verzet zich tegen de notie van een voor alle monaden gemeenschappelijke, intermonadische chronologie waar die de autonomie van de monaden teniet zou doen.'[50] Bilderdijk offerde tijd of tussentijd met een gerust geweten op aan het perspectief van een zich herhalende gebeurtenis, want daarin drukte God Zijn ware bedoeling van de geschiedenis uit. Terwijl hijzelf dus 'sjoemelde' met de tijd, ter wille van een vermeend hoger doel, nam hij het anderen, zoals Buffon, kwalijk, dat zij er in chronologisch opzicht een potje van maakten door met duizenden jaren tegen de tijdrekening van bisschop Usher te zondigen.

Het gezag van de Bijbel taande om nog een andere reden dan de op *Genesis* gebaseerde tijdrekening. Boorde men een verticale aardlaag uit een rivierbedding of andere bodem,-een zogenaamde 'stratigrafische kolom'-, dan kreeg men informatie over het verleden. Van onderen naar boven liet zich het voortschrijden van de tijd als het ware aflezen. 'Neptunisten' onder de fysici meenden, dat de 'kalkachtige' lagen diep onder de grond uit visgraten waren ontstaan, maar dat proces kon nooit door een éénjarige zondvloed zijn veroorzaakt.[51] Keek men goed naar de samenstelling van zo'n 'stratigrafische kolom', dan was die te divers voor één oorzaak, gaf de dikte van elke afzonderlijke dwarsdoorsnede van de aardkorst een naar verhouding lange tijdsduur aan (te lang voor de tijdrekening in de vijf boeken van Mozes) en bewezen de per laag gesignaleerde fossielen van diersoorten, zoals trilobieten die onder de dinosauriërs lagen, dat zich vóór de zondvloed al een natuurramp van ongekende omvang moest hebben voorgedaan en dat niet twee exemplaren van alle levende diersoorten door Noach aan boord van zijn ark waren meegenomen. Zou men op grond van de Bijbel niet mogen verwachten, dat na de zondvloed alle bestaande diersoorten door elkaar in één en hetzelfde substraat werden aangetroffen? Maar zo'n bewijs viel er niet te leveren, terwijl er steeds meer tekenen op wezen, dat er vóór de zondvloed een desastreuze vulkaanuitbarsting had plaatsgevonden, die aan vrijwel alle leven op aarde een einde had gemaakt. Niet water, maar lava kon wel eens de ondergang van de wereld hebben bewerkstelligd.[52] Deze

kwestie zat Bilderdijk zo hoog, dat hij met Jean-André de Luc veel heil van empirisch onderzoek verwachtte, in navolging van diens leermeester Bacon: 'De these die Bilderdijk nu in de door hem gewaardeerde studies bevestigd ziet en die hij aan onkundige leken wil uitleggen, is dat het vulkanisme slechts een plaatselijke uitwerking heeft gehad en vooral dat de aardoppervlakte onder water werd gevormd en daarna droog is komen te staan.'[53] De zondvloed was overigens de zoveelste gebeurtenis uit een reeks identieke rampen, nog afgezien van al of niet lokale vulkaanuitbarstingen. Om dat te kunnen begrijpen moest men de neerwaartse spiraal van de zich aan elkaar spiegelende gebeurtenissen vanaf het begin der tijden voor ogen houden. Zelfs tussen het eerste en tweede vers van *Genesis 1* kon zich een (eerste) ramp voltrokken hebben: God had hemel en aarde volmaakt geschapen, waarna de aarde 'woest en ledig' was geworden.[54] Volgens Bilderdijk stond de schepping van het licht op de eerste dag los van de schepping van de zon op de vierde dag. Hij stelde zich de schepping van de aarde zo voor: dankzij het door God geschapen licht, ontstond er een vuur dat de aarde van een bolvormig mengsel in een dikke vloeibare massa veranderde, een 'mengelklomp', waarin allerlei lagen zich over elkaar heen vormden.[55] De onderste 'geprecipiteerde' laag vormde zich tot een gewelf over de kern, het binnenste van de aarde, waarna er scheuren in de zich verhardende lagen ontstonden. Daaruit ontsnapten van hoog tot laag 'expansibile vloeistoffen'.[56] Pas toen die samen de dampkring hadden gevormd, werd de zon geschapen om de aarde een lichtbron te geven, en de maan om lucht en water te doen bewegen. In deze visie is de verdrijving uit het aardse paradijs de tweede ramp die de wereld (maar de eerste die de mensheid) trof en is de zondvloed de derde ramp (maar de tweede die nagenoeg de hele mensheid) ten ondergang doemde. Waarschijnlijk zorgde de 'ontzaglijke omwenteling' van een komeet voor zo'n grote aardverschuiving, dat de bodem van de zee nadien door mensen werd bewoond. Het in hevige beroering gebrachte zeewater spoelde door poreuze openingen in de aardkorst weg, na welk absorptieproces de zeebodem gedeeltelijk braak kwam te liggen. De ineenstorting van deze poreuze openingen of holtes leidde uiteindelijk tot de formatie van bergketens.[57]

Tot de studies waarvan in het voorafgaande melding werd gemaakt, behoorde Goerees *Mozaïsche Oudheden* (1690), dat Bilderdijk reeds als kind op de schoot van zijn grootmoeder had gelezen.[58] Zijn be-

langstelling voor een op de Bijbel georiënteerde geologie was hem bij wijze van spreken met de paplepel ingegoten. Maar afgezien van zijn louter geologische belangstelling, intrigeerde hem het lot van dieren en planten vóór en na de zondvloed: 'De amateurgeoloog sloot zich bij de Lucs overtuiging aan, dat sommige prediluviale dieren zich op eilanden bevonden, eilanden, die thans onze bergen vormen. Deze dieren zijn niet tijdens de zondvloed omgekomen, en dus ook niet in de ark geweest.'[59] Kennelijk bestonden zulke eilanden, topjes van een berg, reeds vóór de zondvloed, al beweerde Bilderdijk nu juist dat de bergen zich daarna hadden geformeerd! Alle wilde dieren die een bedreiging voor de mensheid vormden, hadden zich op zulke eilanden teruggetrokken: ze waren niet door Noach van de ondergang gered, maar door God over het hoofd gezien ten tijde van de zondvloed. Hiervan ging de geruststellende gedachte uit, dat God de mensen niet méér aan bedreigingen en levensgevaar had willen blootstellen dan wegens de erfzonde noodzakelijk was. De eilanden konden volgens Bilderdijk ook verklaren, waarom de plantenwereld gedeeltelijk intact was gebleven. Zou men hun bestaan ontkennen, dan was het een raadsel, 'hoe de planten bewaard zijn gebleven, tenzij men te rade gaat bij de Indische mythe van een Noach-figuur die *de zaden van alle geboomte en kruiden met zich mee in zijn vaartuig nam*. De door Noach uitgezonden duif moet op één van die eilanden een olijfboom gevonden hebben, en Noach zelf moet ergens een wijnrank hebben aangetroffen, waarmee hij zijn wijngaard kon aanplanten.'[60] Orde en cohesie moesten zo, in overeenstemming met het Bijbelverhaal, de indruk wekken, dat zelfs het ergste natuurgeweld het leibniziaanse concept van de beste van alle denkbare werelden niet kon aantasten.[61] Wishful thinking en niet de ratio van achttiende-eeuwse filosofen lag aan zijn beoefening van wetenschappen ten grondslag en dus was de 'zonnekloot' volgens hem geen 'brandend lichaam'.[62] Alsof hijzelf er een wetenschappelijk verantwoorde visie op na hield, en niet zijn verlichte tegenstanders, deed Bilderdijk schamper en meewarig over hen. Zij hadden klakkeloos aangenomen, dat licht en vuur elkaars eigenschappen waren, 'maar sinds de kennis van het licht uit de waarnemingen der jongst afgelopen eeuw zo verheerlijkend toenam, moest dit oude gevoelen twijfelachtig worden'.[63] Waarom? Omdat men thans weet, 'dat de zon evenals onze aarde een duister lichaam is, van een dampkring voorzien, en dat het die dampkring is, die door een decompositie die men *fosforiek* noemt,

het licht om zich heen verspreidt, terwijl de daarvan niet-fosforieke gedeeltes doorschijnend zijn en het lichaam der zon laten aanschouwen, zich als vlakken in een lichtende oppervlakte voordoend.'[64] Het is net alsof Bilderdijk zonnevlekken voor onderkoelde gedeeltes van het oppervlak der zon hield en de corona voor een dampkring.

Absurder was zijn veronderstelling over het ontstaan van ongedierte, dat net als wilde dieren niet door Godzelf geschapen kon zijn. Hij leunde wel erg dicht tegen bakerpraatjes aan, toen hij één daarvan ontkende: 'Dat ongedierte uit verrottende lichamen kan voortkomen, verwerpt men als een bakerpraatje. Toch is het gebleken, dat vlooien ontstaan door de vermenging van vurenhout met menselijke urine. Het staat ook vast, dat sommige dieren zich zonder paring kunnen voortplanten. Het is derhalve zeer aannemelijk, dat het ongedierte is ontstaan vanwege de vloek van God over de aarde.'[65] Insecten waren volgens hem vergelijkbaar met 'kryptogamische' planten, zoals mossen en zwammen, die spontaan genereren.[66] Hier is niet alleen sprake van onwetenschappelijke uitspraken over het dierenrijk, hem ingegeven om het gezag van de Bijbel over bakerpraatjes te laten triomferen, maar ook van verhullend taalgebruik, want 'kryptogamisch' betekent niets meer of minder dan dat hij er geen idee van had, hoe insecten zich voortplanten. In *Bilderdijks belangstelling voor de natuurwetenschappen, zoals weerspiegeld in zijn bibliotheek* stelde H. Snelders vast, dat absurde en onwetenschappelijke uitspraken door de dichter gedaan, soms zelfs tegen beter weten in werden gevolgd door apert onjuiste. Los van het gezag der Bijbel vroeg Bilderdijk zich af, hoe het metabolisme van planten werkte: 'Verandert dat water, verandert die lucht dan in de zelfstandigheid van de plant? Zeker, neen.'[67] De Zwitserse botanist Jean Senebier had in 1800 al proefondervindelijk aangetoond, dat groene planten onder invloed van het licht carbon dioxide (co_2) 'inademen' en zuurstof 'uitademen'. Bilderdijk had dat kunnen of moeten weten, omdat hij een exemplaar van Senebiers *Physiologie végétale* in zijn boekenkast had staan. Zo luchthartig als hij met een verschijnsel als fotosynthese omging, zo ten onrechte gepikeerd was hij door de beschuldiging van plagiaat, wanneer men zijn natuurwetenschappelijke ideeën, zonder bronvermelding, gedocumenteerd en wel bij een ander terugvond, die daarover eerder had gepubliceerd. Georges Cuvier was zo iemand, die ongeveer dezelfde standpunten over geologische vraagstukken huldigde als Bilderdijk en Jean-André de Luc. Tegen de aantijging van

H.W. Tydeman, dat hij leentjebuur bij deze hoogleraar van het Collège de France had gespeeld, verweerde Bilderdijk zich zo: 'Wat Cuvier geschreven heeft, weet ik niet, en hoe zou ik dit, buiten alle mogelijkheden als ik ben om boeken te zien of te bekomen? Zijn *Journal de Physique* ken ik even weinig als andere werken. Maar als nu Cuvier de gezonde begrippen heeft aangenomen van de Luc, de Saussure en le Sage, wat doet dit tot de zaak? Laten de bibliografen dit weten en optekenen, maar wat gaat mij dit aan? Hoe zou ik ooit een pen op papier kunnen zetten, als ik vooraf zou moeten weten, of ook in de laatste tien of twintig jaar iemand in Europa daarover geschreven had? Heeft Cuvier daarover geschreven, tant mieux! Die hem lazen hebben mij dan niet nodig.'[68] Zo valt er in kort bestek een reeks van negatieve kwalificaties te geven, waaruit ook zonder verdere toelichting het onwetenschappelijke karakter van Bilderdijks handelwijze in naturalis blijkt.

Uit zijn inventieve omgang met feiten en veronderstellingen bleek zijn verzet tegen neologen, die fundamentele passages uit de Bijbel een symbolische en in zijn ogen daardoor afgezwakte betekenis gaven. Met de mantel der liefde kon alles bedekt worden, ook wat met name in het Oude Testament Gods toorn had opgewekt. De erfzonde werd herleid tot een vaag schuldgevoel, dat ieder mens wel eens bekruipt, en de verrijzenis van Jezus tot een schimmige gebeurtenis, die het hartverheffende optreden van een gezegende uit Gods naam markeerde. Alles wat er toe kon bijdragen om de goddelijke voorzienigheid te minimaliseren, zoals het geloof in de evolutieleer in plaats van het creationisme, werd door neologen in de achttiende en negentiende eeuw aangegrepen om het belang van de menselijke soort te vergroten,-men zou van een humanisering van de godsdienst kunnen spreken-, of tot een vrijwel nihilistische randvoorwaarde te beperken. In dat laatste geval heette het bestaan absurd en God op sterven na dood te zijn. Wanneer theologen zich met de fysische aspecten van de schepping bezighielden, was Bilderdijk er extra op gebrand hen te weerspreken, voor zover zij God althans niet de ereplaats gaven die Hem in zijn ogen ogen toekwam. Karl Schmieder was één van hen, wiens geologische beschouwingen in *Die Geognosie nach chemischen Grundsätzen dargestellt* (1802) om een weerwoord vroegen. Bilderdijk bood Jean-André de Luc aan dit boek voor hem in het Frans te vertalen, zodat de Zwitser (niet bij machte Duits te lezen) van andermans bevindingen gebruik zou kunnen maken. Aanvankelijk

zou Bilderdijks vertaling als een appendix bij *Principes de Théologie, de Théodicée et de Morale, en réponse à Monsieur Teller* van Jean-André de Luc verschijnen, maar later verwerkte de Zwitser die in een apart boek onder de titel *Abrégé de principes et de faits concernants la cosmologie et la géologie* (1803). Daarin heeft hij tal van Bilderdijks observaties opgenomen, wiens grote verdiensten hij in een voetnoot verantwoordde. De bedoeling van hun gezamenlijk optreden tegen neologen was duidelijk: wie aan alles een louter fysisch tintje gaf, handelde net als Newton. Met zijn interpretatie van de aantrekkingskracht ontnam hij God de heerschappij over alle krachten in het heelal.[69] In de ogen van moderne lezers mag hun gezamenlijk optreden iets bij voorbaat gedateerds hebben, alsof zij een verloren strijd tegen onweerlegbaar bewezen feiten voerden, maar op hun tijdgenoten maakten zij als geleerden grote indruk. Hun achteraf onwetenschappelijk bevonden uitspraken over geologische aspecten van de schepping, het ontstaan van de aarde, ademen ook nu nog de sfeer van vernuftige willekeur, waardoor zijzelf als de huidige voortekenen niet bedriegen, gelijkenis vertonen met aanhangers van de oerknalen snarentheorie. Zo slecht wordt de zwaartekracht ook in de 21e eeuw begrepen, dat niemand weet, of het heelal eeuwig zal blijven uitdijen of ooit zal krimpen. Postmoderne onzekerheid komt uit een sceptische gezindheid tegenover theorieën voort, zij lijkt zich daardoor van de meer fundamentele onzekerheid uit vroegere tijden te onderscheiden, maar dat is niet zo. Bilderdijk gaf blijk van zijn sceptische gezindheid jegens de zwaartekrachttheorie van Newton en ook het lijdend voorwerp van zijn toorn, Karl Schmieder, was zeer voorzichtig met het alleenzaligmakend verklaren van zijn eigen theorieën. In dit opzicht zijn zulke eenmaal toonaangevende figuren niet ouderwets, maar hypermodern.

Tegen deze passage in het werk van Schmieder (in de vertaling van Bilderdijk) had Jean-André de Luc grote bezwaren: 'De kracht van de stof die langzaam wordt gevormd, is even wonderlijk als een plotselinge schepping, want onder veel onbegrijpelijks is er niet meer of minder. Het is daarom passender de dingen uit te beelden op een manier die het best aansluit bij onze ervaring dan te veronderstellen dat ze plotseling zijn ontstaan. Maar ik ben niet van plan om te betogen dat de manier die mij het geschiktst leek om dit onderwerp te behandelen, de enige is om er inzicht in te krijgen. Ik beschouw het tenminste als een wreedheid om het geloof van iemand aan te vallen

die daaraan zijn rust ontleent... '[70] Hier ziet men, hoewel het darwinisme officieel nog niet bestond, de strijd tussen evolutionisten en creationisten al oplaaien. Had de schepping zich geleidelijk ontwikkeld, of was zij plotseling ontstaan (in welk geval God er de hand in moest hebben gehad)? Als neoloog veronderstelde Karl Schmieder het eerste, maar hij wilde mensen die het tweede geloofden niet voor het hoofd stoten. Waar de ratio in hem heerste, toonde hij zich een typisch product van de Verlichting, maar waar hij een plaats voor het irrationele element inruimde niet. De Luc en Bilderdijk ergerden zich aan de geringe plaats die er voor God overschoot, waardoor een latere generatie hen als hopeloos conservatief beschouwde. Maar kan men in ieder van hen niet sporen van de verlichting met een kleine 'v' terugvinden? Wie zijn er verlicht in de ware zin des woords, rationalisten pur sang of wetenschappelijk aangelegde evenwichtskunstenaars die tussen de rationele en irrationele kanten van het bestaan balanceren? Zijn spirituele neigingen stempelden Bilderdijk tot een verlichte figuur, zoals Boeddha dat in optima forma was, zijn zin voor godsdienst tot een christen, die zich steeds geduchter liet gelden, naarmate de geest der eeuw het bestaan van God ontkende of in dat van een onpersoonlijk Opperwezen veranderde. In zijn controverses met Schmieder stond hij stil bij de manier waarop deze theoloog de wetenschap der geologie beoefende. Hoe kon men Gods hand in de schepping miskennen, terwijl die overal zichtbaar was, en hoe kon men zich tegelijk zo hevig over zijn vooroordeel schamen, dat men de schepping uit zichzelf wilde verklaren? Dat begreep Bilderdijk niet, zoals hij in het begin van zijn vriendschap met de Luc aan hem schreef, toen hij zich over Schmieder beklaagde: 'Ik weet niet, meneer, of u akkoord gaat met mijn opvatting, maar als de auteur tot beginsel verheft wat het gelijk van hen zou bevestigen, die geloven dat de voor ons in het universum zichtbare verschijnselen slechts een bevestiging van oude herinneringen aan een meer dan menselijke autoriteit inhouden, hoe kan hij dan niet inzien, dat hij er niets mee opschiet een tegenovergesteld systeem te bedenken?'[71] Een lezer van nu denkt wellicht, dat Bilderdijk zijn vooroordeel niet wilde opgeven voor de feiten, maar zelf gaf hij in het vervolg te kennen daartoe wel bereid te zijn: 'Twee dingen, die haaks op elkaar staan, kunnen niet allebei mogelijk zijn. Bij gelijke kansen moet, ik herhaal het, de toedracht der feiten beslissen, ook al is die op zichzelf van weinig betekenis.'[72] Hier ziet men een verlichte geest zich beroepen op de ratio-

naliteit van de Verlichting, maar zijn onwetendheid is zo groot, dat hij om het gebrek aan deskundigheid van zijn tegenstander te hekelen hem als God met continenten laat spelen: 'Ik begrijp niet waarom, in weerwil van het door hem opgelichte continent, hij de zee niet wil toestaan om zich tenminste gedeeltelijk terug te trekken.'[73] Beschouwt men Bilderdijk niet als een Verlichtingsfilosoof, dan dient men zijn rationaliteit vooral niet te onderschatten!

Met een postmodern aandoende voorzichtigheid opperde Schmieder dat stellingen wel eens waar konden zijn, zelfs als deze op drijfzand bleken te berusten: 'Men weerlegt niet steeds stellingen, wanneer men die ontdoet van hun bewijzen. Ze kunnen ook dan nog waar zijn.'[74] Als een rationalist ging Bilderdijk daarop in, alsof zij elkaars rol speelden. 'U ziet, dat het door hem gekozen voorbeeld niets aan de zaak toevoegt,' schreef hij aan de Luc, 'en u neemt met mij waar, dat zo'n beginsel tot goedgelovigheid in plaats van tot een filosofische waarheid leidt.'[75] Wie van hen beiden had meer recht de ander als lichtgelovig te beschouwen? Dat was natuurlijk Karl Schmieder, maar Bilderdijk scoorde hier wel een punt. Het verschil tussen een juiste theorie en onjuiste theorievorming maakte de natuurwetenschappelijke situatie aan het begin van de negentiende eeuw extra complex, wat de strijd tussen voor- en tegenstanders van een op de Bijbel gebaseerde verklaring van de schepping des te verwarrender maakte. Tot de loze beweringen van Schmieder rekende Bilderdijk, dat de aardse kern van metaal zich in een ver verleden van de zon had losgemaakt en was versmolten met de atmosferische staart van een komeet, alvorens zich tot een vloeibare massa te ontwikkelen, waarna bij afnemende temperatuur verschillende aardlagen waren ontstaan. Verschuivingen daarin leidden tot opstijgende zwaveldampen en tot vurige uitbarstingen van de kern, wat onder druk van het eveneens stijgende water zorgde voor de formatie van bergketens.[76] Wat veroorzaakte de vloeibaarheid van voornoemde massa? Dat was niet het water, maar het licht waarover Schmieder verder zweeg. Bilderdijk klaagde over diens 'al of niet echte onwetendheid over het licht, als de bron van wat stroomt, die hij nergens ter sprake brengt, zodat hij een waterige vloeibaarheid als de oorsprong van de stof schijnt te beschouwen, terwijl zijn redenering juist aantoont dat deze staat van vloeibaarheid het gevolg is van bepaalde reacties van op elkaar inwerkende stoffen, noch eigen aan die stoffen noch van duurzame aard, en dat die stoffen zelfs verdwijnen, zodra hun bin-

dende factor niet langer bestaat. Zo'n waarneming alleen al had moeten leiden tot een onderzoek naar deze bindende factor, opdat hij zich aldus zou kwijten van zijn taak als intellectueel om iets in zijn uitleg met hetzelfde gemak tot een abstracte als tot een concrete oorzaak te herleiden.'[77] Hiervan ging ten onrechte de suggestie uit, dat zijn eigen kijk op het ontstaan van de aarde wetenschappelijk verantwoord was. Vernuftiger dan die van Schmieder was zijn eigen onderzoeksmethode, want in plaats van zich op vermoedens te baseren wenste hij geen nieuwe inzichten te verwerven zonder de oude prijs te geven, tenzij de interne logica van iets het aannemelijk maakte, dat hij alsnog van mening zou veranderen: 'Welke van de twee haaks op elkaar staande manieren verdient de voorkeur? Stellig die welke op zichzelf het meest waarschijnlijk is. Maar zelfs als daartussen geen verschil bestaat, zou de traditie het in een juiste en consequente geest behoren te winnen.'[78] Vervolgens verdedigde Bilderdijk zijn conservatieve kijk op de dingen door die met een kasteel te vergelijken: 'Wanneer iemand mij zegt: het kasteel waarvan uw voorouders bij wijze van nimmer eindigende traditie altijd zeiden, dat het door Robert was gebouwd in een bepaald jaar, is gebouwd door Gérard in een andere eeuw, kan zo iemand er niet mee volstaan deze bewering op zichzelf plausibel te maken. Hij moet haar plausibeler maken dan de oude mening om die te kunnen ontkrachten en tenzij hij bewijst dat het een net zo goed mogelijk is als het ander, bereikt hij niets.'[79] Zo kwam hij er samen met Jean-André de Luc toe om de geologische visie van Schmieder aan de kaak te stellen, op een vernuftige manier, terwijl die van hemzelf onder meer niet deugde wegens de irrationele uitzonderingspositie die hij voor God opeiste.

In een brief van 26 mei 1803 vatte hij nog eens zijn bezwaren tegen *Die Geognosie nach chemischen Grundsätzen dargestellt* voor zijn geleerde vriend samen. Hij deed dat in de vorm van een compliment voor diens in hetzelfde jaar verschenen *Abrégé de principes et de faits concernants la cosmologie et la géologie*. Met een beroep op de 'ratio sufficiens' die zich van de ratio-zonder-meer onderscheidt wegens de ruimte die voor de goddelijke voorzienigheid wordt opengelaten, stelde hij vast: 'Op elk moment bewijst u, dat het systeem niets voorstelt en geen oorzakelijk verband kent of 'ratio sufficiens'. Karl Schmieder ontleent zijn stof aan de zon en aan een komeet om alles naar eigen goeddunken te verklaren. Hij laat zijn wereldbollen draaien zonder enige nadere bepaling en dankzij krachten die elkaar ver-

woesten in plaats van aanvullen. Hij licht continenten op met een kracht die hij niet onderwerpt aan berekeningen en die hij laat toenemen los van bepalingen die noodzakelijk zijn om haar op te wekken. Hij vernietigt bergen om er andere voor in de plaats te stellen, maar de omgekeerde lagen waardoor deze laatste gevormd worden, staan geen primitief leven toe, volgens de oorspronkelijke ordening. Ziedaar een zeer opvallende schildering van absurditeiten.'[80] Misschien schuilt in het aanwenden van de 'ratio sufficiens' in plaats van de ratio der Verlichtingsfilosofen wel het grootste verschil tussen Bilderdijk en zijn wetenschappelijk geïnteresseerde tijdgenoten. Een van hen was Jan Frederik Helmers die op al de hem voorgespiegelde theorieën over het ontstaan van de aarde deze niet onverstandige reactie ten beste gaf: 'In het kort, het gevoelen van Buffon is voor mij louter hypothese, maar dat van de Luc is ook niets meer. Dat het vasteland eenmaal, niet een korte tijd maar eeuwenlang, door de wateren overdekt is geweest, zal niemand ontkennen, die met de laatste schrijvers over die onderwerpen bekend is en de voortreffelijke verhandeling van de geleerde Burtin heeft gelezen. Ik voor mij stem volmondig met het gezegde van Desmarets in: *Les théories de la terre sont à la géographie-physique ce que la fable est à l'histoire*.'[81] Helmers wenste zich verre te houden van Schmieders stelling, dat iets tegelijkertijd waar en niet waar kan zijn. Hij was dus geen slachtoffer van het postmodernisme avant la lettre, evenmin een richtingloze waarheidszoeker, die zich in de dialectiek van de Verlichting verstrikte. In zoverre Bilderdijk stellige uitspraken over het ontstaan der wereld deed en tegelijkertijd zijn verstand en zintuigen ontoereikend achtte om zich een waarheidsgetrouw beeld van wat dan ook te vormen, was hij dat wel, dat wil zeggen iemand die zich in de dialectiek van de Verlichting verstrikte. Maar een richtingloze waarheidszoeker was hij zeker niet. Integendeel, zijn innigst zelfgevoel wees hem een uitweg uit de doolhof der zinnen, waardoor hij zich verlichter voelde dan menige Verlichtingsfilosoof. Wat vermocht Voltaire tegen de werking van de H. Geest? Wie als grand seigneur van Ferney de moederkerk wilde vernietigen en op eigen erf een kerkje voor God liet bouwen,-Deo erexit Voltaire-, gaf daarmee indirect te kennen, hoe de verhoudingen in werkelijkheid lagen. Bilderdijk stelde zijn vertrouwen rechtstreeks op God en beschouwde filosofen die Zijn mystiek lichaam wilden vernietigen, als Kaïns broeders.[82]

1.3 Bilderdijk, Kant en de werking van het brein

Nu kon Bilderdijk zich wel gemakkelijk meten met ene Karl Schmieder, maar hoe zat dat met Kant? Leverde zijn krachtmeting met de grootste Verlichtingsfilosoof in Europa hetzelfde beeld van een in dialectiek verstrikte, zij het allesbehalve richtingloze waarheidszoeker op? Hoorde Kant soms ook thuis in het rijtje van verlichte dominees, die als wolven in schaapskleren of 'lammerenvachten', zoals Bilderdijk placht te zeggen,[83] de mensheid teisterden? Zijn deze vragen beantwoord, dan kan aan de hand van drie gebeurtenissen, te weten de Leidse buskruitramp van 1807, de publicatie van Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* (1823) en de watersnoodramp van 1825, worden nagegaan, of Bilderdijk een kritische beschouwer was van wat hij in zijn eigen tijd niet waarderen kon, maar wel met alle voors en tegens, zowel in politiek en staatkundig, als in maatschappelijk en religieus opzicht, goed wist te analyseren. In zijn leven stonden filosofische beschouwingen niet los van godsdienstige opvattingen, wat van iemand die in holistische termen over het leven nadacht, geen verwondering hoeft te wekken. Had hij niet verklaard: 'Ja, Godsdienst, Waarheid, Deugd en het Schone zijn een'?[84] Een dichter moest als een hogepriester zulke noties in zijn werk integreren, waaronder de filosofie nadrukkelijk was inbegrepen. In een voorzang voor zijn leerdicht *De Mensch* (1808), een vrije vertaling van Popes *Essay on Man* (1734), verlangde Bilderdijk van de 'ware' dichter, dat deze aldus zijn ziel zelfs in een niet oorspronkelijk werk van eigen hand legde:

> Dit zinge ik, wie mijn lier ook hone.
> Ja, Godsdienst, Waarheid, Deugd en 't Schone
> Zijn een. Versmijt de harp, gij die dit een verdeelt!
> Poëet! Wees wijsgeer, christen, maler,
> Maar druk uzelven uit! Men noeme u vrij vertaler,
> Wanneer ge uw lied oorspronkelijk speelt.[85]

Toen hij zijn voorzang schreef,-dat was in 1808-, had hij van de filosofie nog steeds een hoge dunk, al verwachtte hij er minder van dan toen hij zijn met een gouden erepenning bekroonde verhandeling over de complexe relatie tussen dichtkunst, welsprekendheid en wijsbegeerte had geschreven. In zijn jonge jaren was Solon een hem

inspirerende figuur gebleken, die als dichter, wetgever, filosoof en politicus het welzijn van Attica had bevorderd, zoals hij dat zelf met zijn eerste prijsvers voor de Republiek had nagestreefd.[86] In zijn verhandeling had de partijstrijd tussen patriotten en orangisten hem aan de redelijkheid van zijn landgenoten doen twijfelen, die in liefdesaangelegenheden en in politieke kwesties beducht moesten zijn voor 'verbastering van hun denkvermogen', want in een ommezien hadden zij 'heiligschendend misbruik' van de rede gemaakt 'tot aankweking van verderfelijke wanbegrippen, ter ontgloeiing van vuige lusten, ofwel tot staving van valse grondbeginselen'.[87] De ratio was op zichzelf nog niet verdacht, dat kwam pas later, toen hij er geen zedelijke gezag aan kon ontlenen (of een hulpmiddel in kon zien om dat te doen) en zich persoonlijk tot het christendom had bekeerd.

Tegen het einde van zijn leven bracht hij zijn bezwaren tegen sommige filosofen onder woorden, voorgangers op het altaar van de Verlichting, 'die het heilig evangelielicht uitdoven, de vensters voor de zonneschijn der goddelijke genade toespijkeren om hun stinkende en verstikkende lampjes van Eigenwijsheid en Heidenwaan en zogenaamde kritische warleer daarvoor in de plaats te stellen'.[88] Voor een domper uitgemaakt, draaide hij de zaken om: niet híj was een obscure figuur, maar dat was iedereen die, zoals Robespierre, de leer van Jean-Jacques Rousseau in de praktijk wilde brengen, of er luidkeels mee sympathiseerde. In 1795 ging hij tegen zijn politieke tegenstanders tekeer door niet zonder ironie gebruik te maken van de vergrotende trap van het woord 'verlicht':

> Snoodaards mogen zich vermeten
> Vorsten op den nek te treên,
> Koningen naar 't straftuig slepen,
> Heel het aardrijk kluisters smeên,
> Godsdienst, zeden stout verpesten
> En in blinde razernij
> Moorden, bannen, plonderen, blaken,
> Wie verlichter denkt dan zij![89]

Men zou het misschien niet verwachten, maar zo'n strijdbare tirade is tamelijk uitzonderlijk in het toenmalige oeuvre van Bilderdijk. Met de concrete terechtstelling van Lodewijk XVI heeft hij zich in geen enkel afzonderlijk gedicht beziggehouden in tegenstelling met de oorzaak

en gevolgen van de Franse Revolutie. In *Toewijding van mijne Urzijn en Valentijn* (1795) deed hij dat dus wel, sterker nog, hij beschouwde zijn politieke tegenstanders als minder verlicht dan hijzelf! Indien aanval ooit de beste verdediging is, dan geldt dat inderdaad voor zijn krasse redenering, dat de ware filosofen van de Verlichting minder verlicht zijn dan hijzelf en dat men zich daarom niet tegen de ideeën van de Verlichting hoeft te keren, maar de verkondigers ervan tot duisterlingen moet verklaren. Hij pleitte dus indirect voor een herdefinitie van 'Verlichting' zonder zijn tegenstanders serieus te nemen door hun ideeën te bestrijden. In de intellectuele milieus van 1795 was zo'n uitgangspositie even gewaagd als superieur. Bilderdijk durfde zich zo op te stellen, omdat hij ervan overtuigd was, dat de jongste dag spoedig zou aanbreken en voor hem en zijn vrouw, als 'kroost van helden' wier 'adeloud en vlek'loos bloed' hen tot bij uitstek deugdzame christenen stempelde, 'de ramp haast geleden' was.[90] Heel lang behielden woorden als 'ratio', 'filosofie' en 'Verlichting' hun negatieve klank, terwijl ze ook een positieve lading konden krijgen, want wat voor 'sommige' filosofen gold, was niet op 'alle' van toepassing.

De toon jegens hen werd steeds vijandiger, totdat zij zonder uitzondering geen goed meer in zijn ogen konden doen. Haarscherp bracht hij toen een voorbehoud tegen filosofen onder woorden, dat naarmate meer leidinggevende 'scholen' elkaar in een rasser tempo opvolgen des te beter door een moderne lezer nagevoeld kan worden, zeker als dat wordt ingekaderd door een al even herkenbare relativering: 'Het ras der filosofen was altijd een wrevelig soort, want dat is een eigenschap van de hoogmoed die steeds door hun dikke mantel heen schijnt, en wellicht mag het de mijne zijn die niet te kunnen velen.'[91] Dat zij onder de heffe des volks aanhang vonden, waardoor revolutionaire types onder het mom van 'algemene wil' en 'maatschappelijk contract' moord en doodslag als patriottische praktijken begroetten, weet hij aan de consumptie van beendersoep en aardappelen.[92] Men moest filosofen nu ook weer niet van alles wat ondeugdelijk is, de schuld willen geven. In een brief van 19 juni 1802 aan zijn dochter Louise, die op een kostschool in Utrecht zat, waarschuwde hij haar om opvoedkundige redenen voor de gevaren van de Verlichting. Vanuit Brunswijk hield hij haar in algemene termen voor: 'Wacht u daarvoor, mijn dochter! Mistrouw alle zogenaamde filosofie en gewaande Verlichting. Daar is geen wijsheid dan van God en geen

waarheid dan in Hem. *Jezus Christus, en die gekruisigd*, ziedaar alles!'[93] Hij betreurde het zo ver van haar verwijderd te zijn: 'Wilde God echter, dat ik u in mijn nabijheid had gehouden! Ik zou nu minder lijden, en zekerder zijn van wat er van u terechtkomt. Ik heb maar al te veel redenen om te vrezen, dat het resultaat niet aan mijn wensen beantwoordt.'[94] Haast zonder enig voorbehoud ging hij tegen filosofen tekeer, maar hoe ongenuanceerd hij ook zijn aandacht op hun persoon richtte, toch bevatten zijn verwijten een kern van waarheid: 'Zo bent u, zogenaamde filosofen, wanneer u over het geestelijk geopenbaarde wilt redekavelen. Blind bent u in het goddelijke en in uw blindheid afgesloten van het geestelijk licht!'[95] Hoe zouden zij ooit iets zinnigs over het verband tussen de Schepper en de schepping kunnen opmerken, als hun dat tussen een cirkel en een bol ontging? Curieus is het vervolg van zijn honende betoog, waarin hij Kant tegen Verlichtingsfilosofen uitspeelde: 'Wel terecht heeft Kant verschillende inbeeldingen aangetast, die u in uw begrip verwezenlijkte, en is hij aldus enigermate Leibniz genaderd, die men nooit recht verstaan heeft, omdat hij te diep zag. Maar het zijn *ruimte* en *tijd* alleen niet die men enkel als wijzigingen van onze bevatting moet aanmerken. De gehele natuur met al haar verschijnselen is aldus: wij ontwaren, maar zien niet, en onderscheid in onze gewaarwording maakt men in verbeelding tot wat men meent, dat de voorwerpen zelf onderscheidt.'[96] Hier lijkt Kant buiten schot te blijven, wat hem bij nader inzien onjuist moet zijn voorgekomen, waarna hij Kant en alle andere filosofen over één en dezelfde kam schoor. Bij zo'n woord als 'schoor' denkt men onwillekeurig aan William Ockham, die (voor zijn persoonlijke hygiëne het scheermes boven een kammetje prefererend) anders dan Bilderdijk blindelings op zijn zintuiglijke waarneming vertrouwde, maar men zou eigenlijk aan Wittgensteins *Tractatus logico-philosophicus* moeten denken: 'Waarvan men niet spreken kan, daarover moet men zwijgen.'[97] In de doolhof der zinnen had immers niemand recht van spreken, zoals Bilderdijk in zijn *Brief aan een predikant* omtrent het begrip 'waarheid' aan de broer van een van zijn beste vrienden (dominee B.F. Tydeman) verduidelijkte: 'Het kantianisme baant er de weg wel toe door te onderscheiden tussen *objectieve* en *subjectieve* waarheid, en inderdaad alle *absolute* waarheid, (waarheid *in se*) van onze bevattingen uit te sluiten (wat vrijwel met het echte en innige leibnizianisme overeenstemt, maar bij Kant beter door de lezers begrepen, of liever makkelijker onthouden en nage-

praat wordt, omdat de nieuwe terminologie bij hen in het geheugen wordt geprent en telkens weer vernieuwd), maar noch Kant noch zijn aanhangers trekken er de ware partij van, noch het gevolg uit, dat hierin ligt: dat is dat alle filosofie negatief en destructief uit zichzelf moet zijn.'[98] Wie zo over de waarheid denkt en desondanks vijftien delen van zijn verzamelde werken met poëzie heeft gevuld, handelt niet logisch of rationeel. Hij vraagt bij voorkeur aandacht voor wat men tegenwoordig met een veelgesmaad woord 'spiritualiteit' noemt.

Bilderdijk vroeg voortdurend aandacht voor zijn eigen 'Gotteskonzept', waarin spiritualiteit 'mijn wezen is, mijn innerlijke persoonlijkheid. Zij is wat ik ben, uniek en levendig. Zij uit zich via mijn lichaam, mijn gevoelens, mijn oordelen en mijn creativiteit. Waar het om gaat, is of de nabijheid van het Absolute zodanig wordt ervaren, dat vrede uitmondt in de kleinste haarvaten, de hartslag rustiger wordt, de ademhaling langzamer en dieper, de spieren meer ontspannen,-en niet of het concept van God met catechismussen, dogma's of met onderwijs samenvalt.'[99] Met deze woorden schetste Anton Bucher een mensentype, waarvan Bilderdijk een achttiende- en negentiende-eeuws prototype is geweest. Hij maakte niet, zoals Kant, de categorische imperatief van de rede tot grondslag van zijn levensbeschouwing, maar het innigst zelfgevoel. Moet men God niet liefhebben met heel zijn hart, heel zijn ziel en heel zijn verstand? In plaats van te zwijgen over wat men niet benoemen kan, God, achtte hij zich geroepen om als een oudtestamentische profeet van Hem te getuigen. In zijn onlangs verschenen boek over dit onderwerp, *De missie van een genie*, met als ondertitel *De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk* (2010), rept Lambertus Engelfriet van Bilderdijks genialiteit, waaronder hij niet alleen de bijzondere aanleg van een Übermensch verstaat, maar ook datgene wat de creativiteit van een door een bovennatuurlijke macht, een genius, aangestuurde persoon kenmerkt.[100] Berust zijn interpretatie van genialiteit op waarheid, dan omvat Bilderdijks spiritualiteit niet slechts een dichterlijk verslag van zijn worsteling om wars van dogma's, kerk en dominees zijn eigen relatie met God in leven en werken vorm te geven, nee, zij omvat alle poëzie door hem met 'engelensprake' aangeduid. Er hoort dan bij de beoordeling van zijn spiritualiteit van esoterie noch randverschijnsel sprake te zijn, maar des te meer van een als zeer wezenlijk ervaren 'missie', die Bilderdijk in plaats van een ouderwetse hippie alsnog de

allure van een oudtestamentische profeet geeft. Wie bijvoorbeeld in *Afscheid* (1811) de volgende regels leest, waarin niet een engel maar Godzelf een geleidegeest heet, wordt in die mening alleen maar bevestigd:

> Dan kent des dichters hart de Godheid die hem roert.
> Dan roept hij sidd'rend uit, zichzelf en de aard onttogen:
> "Een Godheid blaast mij aan, een Godheid uit den hogen!"
> Zijn ogen fonk'len en zijn boezem staat in vlam.
> Geleigeest, (want o ja, gij zijt het) van mijn stam..."[101]

De stem van God, zoals die in het sonnet *De wareld* had geklonken, inspireert de dichter hier om zijn eigen stem te verheffen. Als het hem meezit, klinken die twee samen als de stem en tegenstem die hij in zichzelf horen kan, mits hij goed luistert, of zoals Engelfriet het verwoordt: 'Bilderdijk spreekt van een verdubbeling van zichzelf als horende sterveling en van de echo van de stem van God. Als die samenklinken, ziet hij de myriaden wezens die in hun element, in het licht, hun heil in de dichter kunnen laten overvloeien. In die situatie moet de dichter zich wel buiten zijn stoffelijk lichaam bevinden. Hij voelt zich opgenomen in een lichtstroom:

> 'k Doorstroomde, als 't zuiver licht den held'ren waterdrop.'[102]

Hoe ver is men in *De geestenwareld* (1811) verwijderd van Kants 'zuivere' en 'praktische' rede, terwijl men toch aan de zuiverheid van Bilderdijks spiritualiteit niet in het minst twijfelt!

Alsof kantianen de wegbereiders van de evolutieleer waren, ging Bilderdijk tegen hen tekeer: 'Zij willen meer dan mens zijn en zijn minder, zij willen Gods plaats innemen en keren tot hun apenstand weer.'[103] Van goedmoedige spot was evenmin sprake in zijn *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende* uit 1821, toen hij nader op de positie van de filosofie ten opzichte van de theologie inging en het openlijk betreurde, dat de 'lijftrawante en dienares van de godsdienst' zich inspande om de 'ware geest van het christendom te verduisteren'.[104] Filosofie werd zodoende een huishoudster, die naarmate de vrouw des huizes zieker, ouder en zwakker werd, het huishouden op haar eigen manier bestierde, terwijl zij de vrouw des huizes een 'muilprang' op de mond zette om van gerechtvaardigde klachten

verschoond te blijven.[105] Maar godsdienst houdt de erkenning van God in, die een bijdrage van 's mensen hart, verstand en zintuigen vereist: 'Het verstand moet God in de waarheid, het zintuig God in het lichamelijk genot kennen en het innig gevoel van het hart moet alles vergeestelijken, met dien verstande dat het lichamelijk zintuig en het verstand niets dan vervolmakingen zijn van het innig zelfgevoel, dat in het gevoel van de Godheid wordt verzwolgen.'[106] De leer van Kant had voor hem steeds meer grievende trekken gekregen, ook door de felheid en hardnekkigheid waarmee kantianen hem aanvielen, zodat er van zijn aanvankelijk goedmoedige spot niet veel meer over was gebleven. In *Zedelijke gispingen* (1820) nam hij Kants opvattingen van ruimte en tijd op de korrel, dat wil zeggen in een gelijknamig gedicht hekelde hij die categorieën (voor zijn doen tamelijk goedmoedig) als niet objectief bestaanbaar.[107] Dankzij Kant kon er tussen twee gelieven voortaan een oceaan gelegen zijn, zo spotte Bilderdijk, zonder dat zij uit heimwee naar elkaar hoefden te sterven. Nooit hoefde een verliefde jongen afscheid van zijn meisje te nemen, want 'daar is geen afstand meer, zo troostrijk is voor het hart de kantiaanse leer!'[108] Wie de subjectiviteit nu nog als een groot goed koesterde, waardoor hij voor zijn liefje sentimentele afscheidsliedjes zou willen maken of horen, had niets van de Verlichting begrepen:

> 't Waar duisterlingen werk, zo bij 't verkregen licht
> Die subjectiviteit steeds voortduurde in gedicht.[109]

Weer draaide hij begrippen als 'duisternis' en 'licht', 'subjectiviteit' en 'objectiviteit' om, wat Kollewijn als een 'merkwaardig staaltje van gebrek aan waarheidszin' wenste op te vatten.[110] Hij kon niet begrijpen, dat Bilderdijk de gek stak met een stelling van Kant waarmee hij het in wezen eens was. Kennelijk ging deze biograaf van de verzwegen vooronderstelling uit, dat men alleen bestrijdt wat men inhoudelijk verfoeit. Dat men als minnaar van schoonheid, taalkunstenaar, wel eens een grote hekel aan Kants manier van uitdrukken zou kunnen hebben, kwam in hem niet op. Toch viel Bilderdijk, in het gegeven voorbeeld, nu juist daarom over dit soort stellingen van Kant en zijn volgelingen: 'Wanneer de hele wereld de mond vol heeft van zulke afgetrokkenheden en het merendeel zonder recht te verstaan, wat zij ermee menen of uitdrukken, wordt het spotten met die modetaal zo natuurlijk als met alle gemaaktheid en schoolvosserij en doet de zaak

zelf niet aan.'[111] Om het uitzonderlijke karakter van Kants filosofie te benadrukken introduceerde Paulus van Hemert in 1798 de term 'wijsgeerte' in plaats van 'wijsbegeerte', wat (afgezien van de inhoud) op de lachspieren van Bilderdijk moet hebben gewerkt.[112] In zijn tijd verkeek men zich op de stilistische bezwaren, naast inhoudelijke, die hij tegen de leer van Kant aanvoerde.

In twee brieven heeft Bilderdijk zich voor het eerst duidelijk over Kant uitgelaten: de eerste is van 31 oktober 1797 gericht aan zijn schoonzus Maria Petronella Elter-Woesthoven, en de tweede is van 14 juni 1799 gericht aan Kinker. In die laatste brief deed hij zich onnozeler voor dan hij was, omdat hij wist hoe scherpzinnig Kinker uit de hoek kon komen. Deze door hem in Den Haag opgeleide jurist kende hij ook als een goede debater, met wie hij vanuit een juridische invalshoek al eerder over stellingen van Kant gesproken had. De vraag die hem toen bezighield, betrof de waarde en betekenis van het natuurrecht voor de zedelijke zelfverheffing van de mens. Elke aangenomen wet houdt de wijziging van een natuurwet in, zo betoogde Bilderdijk, die op grond van haar karakter is gebaseerd op een 'innerlijke verplichting'. Als zodanig lijkt een natuurwet wel een beetje op de categorische imperatief van Kant, maar die filosoof verklaarde zijn door de ratio afgedwongen zedelijke leidraad autonoom, dus niet iets wat tot een natuurwet valt te herleiden.[113] Kinker was het als kantiaan in dit opzicht niet met zijn leermeester eens. Er ontspon zich tussen hem en Bilderdijk een discussie over de mogelijkheid van zedelijke *zelf*verheffing en de rol van het natuurrecht daarbij, die men vooral niet moest onderschatten. Kinker sloot niet uit, dat een mens op eigen kracht zijn zedelijke idealen zou kunnen verwezenlijken, wat Bilderdijk zonder hulp van boven onmogelijk achtte.[114] Hun discussie was niet in een polemiek verzand, integendeel, Bilderdijk scheen het standpunt van zoveel hoofden, zoveel zinnen te huldigen. Natuurlijk had Kinker ongelijk, maar:

> Het is geen misdaad meer te dwalen, zo men dwaalt,
> Geen misdaad bij het licht een ander licht te ontsteken.[115]

Kinker hoefde zijn voorkeur voor een filosoof als Kant niet onder stoelen of banken te steken, als hij maar goed besefte, dat God Zich rechtstreeks in volle liefde kon openbaren. Wie in categorieën van tijd en ruimte denkt, zoals Kant, is niet in staat eenheid in de schep-

ping te ervaren. Door zijn individualisme geremd, zal hij eerder 'veelheid' gewaarworden. Zijn dialectische manier van redeneren verhindert hem iets als positief te ervaren,-eenheid-, wat hij door de schijn van het tegendeel juist als negatief ervaart. Voor Bilderdijk stond los van rede en zede de als een eenheid ervaren godservaring op de eerste plaats. Voor Kinker waren rede en zede onlosmakelijk met de idee van God verbonden, zonder dat een al of niet mystieke godservaring hem parten speelde.[116] In de theologische disputen over wat een mens de eeuwige zaligheid deelachtig kan doen worden, zijn geloof óf zijn goede werken, stelde Kinker zich op het standpunt: 'Wij tonen ons geloof door onze werken.'[117] Hij hield er dus geen rekening mee, dat het geloof met zich mee zou kunnen brengen, dat 's mensen doen en laten in geen enkele verhouding staat tot Gods niet af te dwingen liefde, waardoor zelfs de goede werken van een tot de eeuwige zaligheid bestemde gelovige er niet toe doen. Bilderdijk huldigde deze laatste opvatting, waarvan Kinker als Verlichtingsfilosoof de duistere kanten verafschuwde. Later zou hij in verband met zijn oude leermeester en vriend van 'obscurantisme' spreken, waarmee hij in één woord te kennen gaf, dat zijn eigen idee van God niet alleen het door Lucifer gecorrumpeerde licht niet verdroeg, maar ook strijdig was met de onvermijdelijke schaduwkant van alles wat met liefde en goedheid verbonden is. Kinker moet ook in hun gezamenlijk te Den Haag doorgebrachte jaren blijk van zijn optimistisch vooruitgangsgeloof gegeven hebben, waarover hij in zijn *Brieven over het natuurrecht aan de heer Paulus van Hemert* uit 1823 hoog opgaf. Toen was de discussie allang in een heuse polemiek verzand, omdat ook Bilderdijks *Korte ontwikkeling der gronden van het natuurrecht, en daarbij gevoegde zielkundige verhandelingen* in druk waren verschenen.[118]

In zijn brief van 14 juni 1799 wendde Bilderdijk voor niet veel van Kant te weten: 'Vraag niet naar mijn mening, beste vriend! Ik mis voldoende vrije tijd om mij heel grondig in een systeem te verdiepen, waarin bijna alle woorden nieuwe betekenissen krijgen, zo verschillend van de gewone begrippen, en waaraan wij gewend zijn sinds het begin van onze loopbaan in de filosofie.'[119] Hij waardeerde Kant om diens destructieve wijsgerigheid, de aantoonbare onmogelijkheid van echte kennisverwerving, maar wees het adstructieve of assertieve gedeelte van diens leer af.[120] De hiervóór geciteerde uitspraak van Kollewijn over de tweedeling in Bilderdijks beoordeling van Kants filosofie was op deze brief gebaseerd. Men zou de waarheid nooit

kunnen achterhalen, zoals een scepticus als Pyrrho al had beweerd, waardoor Bilderdijk in weerwil van zijn afkeer van scepticisme en twijfelzucht toch niet voor een pyrrhonist onderdeed: 'Ik heb een hekel aan het pyrrhonisme als principe, maar ik sta er misschien te ver vanaf, voor zover het resultaten van onze verkenningen betreft.'[121] De rede was wel het minst geschikt om de waarheid op het spoor te komen: 'Wij zullen er wel nooit in slagen de waarheid te achterhalen met behulp van ons verstand,' waaruit hij de conclusie trok, 'dat onze kennis niet uit zichzelf ontspruit en noodzakelijk stamt uit ons brein, en dat zij slechts vluchtig is, omdat zij ons op een heel andere aard en wijze toebehoort dan men over het algemeen gelooft.'[122] Evenmin kon de moraal autonoom of redelijk zijn, want zowel de waarheid als het ware onderscheid tussen goed en kwaad kwam een mens slechts aangewaaid, indien God hem die influisterde. Zich rechtstreeks tot Kinker wendend, moest hij wel bekennen: 'Zo ziet u duidelijk, dat ik geen kantiaan ben, maar er enerzijds bij in de buurt kom en er anderzijds vreselijk ver vanaf sta.'[123] Om hem enigszins te troosten voor dit afwijkende standpunt deed Bilderdijk zich vervolgens tegenover zijn vriend niet als een orthodoxe of fundamentalistische gelovige voor, maar als een voorstander van het 'ietsisme', een even modern als nietszeggend geloof dat bij gebrek aan een concrete invulling net zo goed onvermeld had kunnen blijven: 'Dit alles stemt overeen met wat wij voor waar houden, want wij *weten* met grote zekerheid dat er *iets* bestaat en dat wij bijna niets meer dan dat *weten*.'[124] Deze wetenschap, waarvan Bilderdijk het algemeen gedeelde karakter aannam, was een product van het door Kant miskende innigst zelfgevoel. In de postume uitgave van *Mengelingen en fragmenten* (1834) ging hij nader op deze kwestie in, ter toelichting van het standpunt dat hij hierover in zijn brief aan Kinker had ingenomen. Hoe moeten wij handelen, vroeg hij zich hardop af, om cynisch te applaudisseren voor het antwoord van Kant: alsof onze daad beantwoordt aan een wet die wij voor of in plaats van de hele mensheid zouden hebben uitgevaardigd.[125] "Bravo!" juichte Bilderdijk, terwijl hij zich in gedachte tot Kinker richtte en tegelijk een kind scheen toe te spreken: "Dat lijkt op: behandel een mens, zoals je het zelf goed zou vinden behandeld te worden. Zie je nu het ondergeschoven probleem, dat Kant meende te hebben opgelost? Want waar komt dat 'goed' vandaan? Het verstand kan door vergelijking identiteit en verscheidenheid ontwaren in voorwerpen, maar het produceert die voorwerpen niet, die het ver-

gelijkt. Daarom heeft het verstand geen verstand van goed en kwaad."[126] Duidelijker had hij zijn positie naast en tegenover Kant niet kunnen bepalen!

Bilderdijk eindigde zijn brief aan Kinker, zoals hij die begonnen was, met de onwaarschijnlijke zelfbekentenis van een filosofische veelvraat: Kant had hij niet gelezen en Fichte evenmin. Dat het hof van de Saksische keurvorst het *Philosophisches Journal* van Fichte verboden had, wegens het onchristelijke, zo niet atheïstische karakter ervan, betreurde hij nauwelijks, omdat deze filosoof in zijn ogen een ketter was, die alle andere filosofen als ketters placht te beschouwen.[127] In zijn strijd tegen neologen had hij met instemming van de hertog van Brunswijk te vaak tegen nieuwlichters als Fichte gestreden, die deel uitmakend van het bestuur of de 'opperconsistorie'[128] van een universiteit, hem veel te rechtzinnig vonden om voor een baan als hoogleraar in Göttingen of Lingen in aanmerking te komen. Op dit soort zelfbekentenissen baseerde Joris van Eijnatten zijn stelling, dat 'de bibliofiele omnivoor die nimmer toegaf dat hij ergens niets van af wist',-Bilderdijk-, weliswaar in het werk van grote filosofen als Kant en Fichte geïnteresseerd was, maar bij ontstentenis van elk overtuigend bewijs hun werk niet had gelezen.[129] Inderdaad deed de dichter zich tegenover Kinker nederiger en onnozeler voor dan hij was, om vervolgens van zo'n groot en diep inzicht in de materie blijk te geven, dat men niet anders dan tot de slotsom komen kan, dat hij zich die wel degelijk eigen had gemaakt. Waarom bekende hij dan niet ruiterlijk, wat hij wel of niet van anderen had gelezen? Omdat hij hoogmoedig was en vreesde zich de mindere van Kinker te moeten tonen, beweren zijn tegenstanders.[130] Omdat hij nederigheid aan geniale onverschilligheid paarde, zou men ook kunnen beweren. Voor die laatste stelling pleit zijn houding tegenover notaris Samuel Elter en diens vrouw, aan wie hij zich niet erudieter voordeed dan hij was. Berekening kwam daar geenszins aan te pas, wel een onbekommerde ontplooiing van zijn gedachten over zulke uiteenlopende onderwerpen als de filosofie van Kant, de slechte kwaliteit van het vlees in Brunswijk en andermans 'cavaliere' of lichtzinnige behandeling van de transsubstantie. Het verband daartussen zou menigeen ontgaan, maar was voor een goede verstaander gelegen in de omstandigheid dat niets was, wat het scheen. Dat gold in zekere zin ook voor zijn dichterlijke activiteiten, waarvan de vertaling van *Darthula* en *Karrikthura* uit Ossians zangen in 1797 zijn volle aandacht opeiste: Ossi-

an bestond net zomin als het 'Ding an sich'.[131] Kende hij het werk van Kant niet? Wie leest wat hij op een achternamiddag aan zijn schoonzus over Kant schreef, waagt dat toch te betwijfelen. Uit zijn vereenzelviging van de Logos met het vlees geworden Woord en de Ratio[132] valt een opvatting over de rede af te leiden, die van Kants autonomie van de moraal weinig heel laat. Ware die op religie gebaseerd, dan zou de moraal van God gegeven zijn, want, zoals Safranski het in dit verband eens formuleerde: 'God is werkzaam in de morele zelfbeschikking van de mens.'[133]

In zijn brief aan Maria Petronella zinspeelde Bilderdijk op het in zijn ogen verwerpelijke karakter van een autonome moraal, ten teken van zijn afkeer van Kant. Voor hem was de schepping bovendien één groot geheel, 'zich spiegelend tot in het minste deel', waaruit de leer van de erfzonde kon worden afgeleid: het kind is de vader en omgekeerd![134] Van die leibniziaanse gedachte wilde hij geen afstand doen, ook daarop zinspeelde hij in zijn brief, alsof de moraal zich rechtstreeks uit al het geschapene liet kennen. Kant bestreed dat laatste, als men tenminste 'het bestaan' met 'al het geschapene' op één lijn mag stellen. Volgens hem is 'het bestaan' geen predicaat, zoals 'blauw' een predicaat is in de vaststelling, dat de hemel blauw is. Het woord 'hemel' is een subject, waarvan de aard door predicaten als 'blauw', 'grijs' en 'bewolkt' wordt bepaald. Nu kan 'blauw' ook subject zijn in een zinnetje als 'blauw is mijn lievelingskleur'. Een woord als 'hemel' onderscheidt zich van 'blauw', doordat het niet een subject en een predicaat kan zijn, maar alleen het eerste. Zo'n woord of begrip noemde Kant, en hij was de enige niet, een substantie. Eigennamen (bijvoorbeeld Socrates) zijn altijd substanties, waarvan de essenties in de vorm van predicaten (als wijs en sterfelijk) de existentie bepalen. Welnu, omdat 'het bestaan' geen predicaat is, maar een subject kan het van alles worden toegedicht, maar uit al die essenties kan niets over de existentie van God worden gedestilleerd.[135] Bilderdijk was het met deze redenering niet eens, en men begrijpt licht waarom. Hoeft men achter 'het bestaan' niet het woord of begrip 'goddelijk' als een predicaat te denken ('het bestaan is goddelijk'), of de vraagt rijst, wat een essentie precies inhoudt? Is 'goddelijk' of 'goddeloos' een *geoorloofd* predicaat bij 'het bestaan'? Wie het hierna volgende citaat uit Bilderdijks brief aan Maria Petronella leest, kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat de dichter beter dan de wijsgeer het inconsequente karakter van diens redenering onderkende:

'Gaat u nog steeds voort u op de kantiaanse filosofie toe te leggen? Vindt u niet, dat zij uitloopt op een volstrekte valserkenning onzer aangenomen begrippen? En heeft u er wel eens over nagedacht, wat daaruit voortvloeit? Dat namelijk het beginsel van waarheid geheel anders is dan wij ons tot dusver hebben verbeeld. Dat wij onvatbaar zijn voor waarheid en kennis, indien wij op onszelf staande wezens zijn, indien wij geen spiegel van het heelal, van Godzelf in ons hebben, indien de zaden der kennis niet in ons besloten liggen en indien de invloeden der bovennatuurlijke wereld ons niet verlichten en indien er geen communicatie mogelijk is tussen de geestelijke wezens en ons.'[136] Men kan zich op het standpunt stellen, dat hier twee schoolmeesterachtige betweters met elkaar in debat zijn, maar niet dat de redenering van Bilderdijk onderdoet voor die van Kant, integendeel, hij toont er het foutieve karakter in bedekte termen van aan. Overigens hoefde geen mens zo 'onvatbaar voor waarheid en kennis' te zijn, indien hij zich op zijn conservatieve in plaats van progressieve of revolutionaire gezindheid zou beroepen.[137] 'Men praat van Verlichting,' verzuchtte Bilderdijk in een brief van 16 oktober 1809 aan zijn vriend H.W. Tydeman, 'duizenden begrippen waren er in de domste tijden, ten aanzien van zowel het intellectuele, morele als fysiologische eindeloos rechter en waarachtiger, dan die men nu met grote ophef daarvoor in de plaats gesteld, aangenomen, en verspreid heeft. En hoe komt dat? Men zag, dat die begrippen niet natuurlijkerwijs samenhingen met het principe, en men besloot: ergo, ze zijn vals in plaats van dat het principe vals was. Of, men versmeet het principe om een ander aan te nemen, even vals, en alleen bedrieglijker voor oppervlakkige denkers dan het oude, en nog veel onvruchtbaarder voor waarheid en redelijkheid, en rijk in vleiende, maar valse en in de applicatie verderfelijke gevolgen.'[138] Wat had er dan wel moeten gebeuren? 'Had men de moeite genomen van een tweeledige methode gebruik te maken,' zo somde hij bereidwillig op, 'ten eerste om alle door innerlijke blijkbaarheid overtuigende morele waarheden te verzamelen en door vergelijking tot een eerste beginsel daarvan op te klimmen, en ten tweede om uit alle mogelijke principes zo veel afzonderlijke systemata bij afleidende gevolgtrekking te vormen, dan zou men door deze tweeledige en tegenstrijdige methodes geraakt zijn tot een geheel andere soort van overtuiging, en vals en waar door appositie leren kennen.'[139]

Omstreeks 1809 moet Kinker kennis van Bilderdijks epos *De ondergang der eerste wareld* hebben genomen. Met de woorden van A.J. Hanou trof hij er 'uiteindelijk het overbekende, Bijbelse-christelijke wereldbeeld aan, ongeschokt door de Verlichting. Anders gezegd: hier geen ontwikkeling van de wereld zelf en van de mens daarin, maar sprongsgewijze veranderingen, in een patroon van val en verlossing, volgens Gods heilsplan.'[140] Alsof het een op het scherpst van de snede uitgevochten duel betrof, stelde Kinker er zijn eigen epos tegenover. Hanou karakteriseerde diens *Wereldstaat* als een kantiaans epos: 'Het begrip 'Wereldstaat' heeft alles te maken met Immanuel Kants opvattingen over een zich onvermijdelijk in opgaande zin ontwikkelende geschiedenis die zijn bekroning vindt in een wereldwijde gemeenschap van kosmopolitische burgers, in een eeuwige vrede, in, om het zo maar te noemen, een geseculariseerd *Godsrijk*. Hoe dat zij, we hebben hier te maken met de ideeënwereld van de mensgerichte Verlichting.'[141] Hoewel Bilderdijk zijn epos nooit voltooide, laat zich daaruit wel een historische lijn vaststellen. Hanou plaatste Elpine 'als heilsmoeder' ergens op de historische lijn tussen Eva en Maria: 'Ik stel voorlopig vast dat hier blijkbaar de verhaallijn wordt bepaald door het veronderstelde einde: een glorieuze mensheid. De voorgaande ontwikkelingen van de hoofdpersoon zijn een opgang, een verbetering. 'Geschiedenis', voor zover het de mensheid aangaat, is hier niet herhalend, of circulair, of reparerend, maar lineair. Beter nog: progressief voorwaarts.'[142] In dit opzicht zou het ene epos niet van het andere verschillen! Maar wie vertrouwd is met Bilderdijks opvatting van de geschiedenis als een neerwaartse spiraal[143], zich in de loop der tijd steeds verder verwijderend van de eenmaal ideale situatie in het paradijs, realiseert zich dat er nimmer van een 'glorieuze mensheid' sprake zal zijn. In de visie van Bilderdijk zal de glorieuze wederkomst van de Messias op het einde der tijden wel degelijk 'herhalend, of circulair, of reparerend' het waardeoordeel van God over Zijn schepping bevestigen, want na de jongste dag zal Hij opnieuw, zoals op de zevende dag, verzuchten, dat alles goed is. Er is dus afgezien van het literaire oordeel over beide epossen (dat alleen al wegens de houterige stijl en onbeholpen vergelijkingen van Kinker aan *De ondergang der eerste wareld* de voorkeur doet geven) ook in beide 'meesterwerken' sprake van sterk opponerende visies tussen Bilderdijk enerzijds en Kinker en Kant anderzijds.[144] Binnen de door henzelf gekozen kaders kan men de visie van de een niet de

mindere verklaren van de visie van de ander, hoewel Joris van Eijnatten daar anders over schijnt te denken. In zijn *Hogere sferen* trekt hij ten onrechte (dat wil zeggen onder miskenning van wat hiervóór over Bilderdijks brief aan Kinker en aan Maria Petronella Elter-Woesthoven opgemerkt is) de conclusie, dat 'nogmaals, waar het op kritisch en rationeel denken aankomt, Kinker buiten kijf de meerdere van Bilderdijk' was.[145]

Men moet de verdiensten van Kinker zeker niet onderschatten. Hij zette zich voor het genootschapsleven in, of het nu toneel, muziek of het geestelijk wel en wee van zijn maçonnieke broeders betrof. Het ideaal van de 'sociabiliteit',-de term is van W. van den Berg-, bezat hij in hoge mate: 'Aan de sociabiliteit ligt het Verlichtingsgeloof ten grondslag, dat via gemeenschappelijke activiteit én zelfontplooiing én de algemene vooruitgang beter gewaarborgd zijn dan in een solistisch optreden. Op alle levensgebieden worden in de tweede helft van de achttiende eeuw samenwerkingsverbanden, genootschappen en maatschappijen opgericht die zich door een dergelijk ideaal laten leiden.'[146] In *Felix Meritis* te Amsterdam was Kinker een geziene figuur, die het gelijkheidsbeginsel van de Franse Revolutie op Joden en vrouwen toegepast wenste te zien en voor contributie naar financiële draagkracht pleitte.[147] In *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845* wordt hij door Hanou de leider van de Verlichting genoemd, terwijl Paulus van Hemert meer de volger was.[148] Dankzij de Franse vertaling van Kinkers *Proeve van de Critiek der zuivere rede* drong het kantianisme in Frankrijk door, maar hoe verdienstelijk ook, hij was net als Bilderdijk een teken van tegenspraak in zijn eigen tijd. Dat bracht hem ertoe de gek te steken met Feith, die blijkens *Brieven aan Sophie* hoopte kantianisme en christendom broederlijk met elkaar te kunnen verenigen: 'Maar Feith, gij zuft. Gij teemt maar.'[149] Om de geestelijke hiërarchie tussen hen te herstellen verduidelijkte hij zijn eigen standpunt in deze kwestie met behulp van drie plastische metaforen in engere zin, waarvan de laatste als een anticlimax was bedoeld: 'Kant wandelt, Fichte vliegt en gij? Gij hinkelt heen!'[150] De maatschappelijke discussie over het kantianisme als Verlichtingsfilosofie verliep zo fel, omdat politieke idealen zich met godsdienstige overtuigingen verknoopt hadden en beide beschouwingswijzen haaks op de praktijken der Franse Revolutie konden staan. Bilderdijk liet zich evenmin onbetuigd als Kinker door

in een mogelijk niet voor publicatie bestemd gedicht diens lichaamsgebrek te hekelen: hoe kon men van een kreupele plichts- en rechtsverkrachter ooit een rechte redenering verwachten?[151] Even scheen hij zijn eigen lichaamsgebrek vergeten te zijn, maar hoe dat ook zij, de strijd tussen patriotten en orangisten leek zich in de negentiende eeuw voort te zetten tussen liberalen en conservatieven of tussen verlichten en dompers, die ook wel 'obscuranten' werden genoemd. Zo kreeg Bilderdijk in 1820 een tekening toegezonden, waarop dit onderschrift stond: 'Ik wenste, dat deze fakkel u de kop verpletterde, oude gek. Vive de Verlichting! Uw vriend Jubelhond.'[152] De anonieme afzender moest ongetwijfeld in de rijen der patriotten terug te vinden zijn, want plachten die zich niet naar hun voorman Cornelis de Gijselaar als 'kezen' aan te duiden? De over het hoofd van Kant gevoerde polemiek tussen voor- en tegenstanders van de Franse Revolutie, tussen Kinker en Bilderdijk, was toen ontaard in een heuse of eigenlijk ordinaire scheldpartij die, bij het ontbreken van argumenten, geen duidelijke winnaar opleverde. In het daaraan voorafgaande debat bedienden beiden zich van argumenten die ter staving van hun principes even waardevol waren en als zodanig elkaars gelijk niet aantastten: een gelovige kan nooit zijn gelijk bewijzen met de argumenten van een ongelovige en omgekeerd. Het is dus de principiële voorkeur van de lezer, geneigd om steeds wisselende coalities te sluiten met wie hem tijdelijk weet te overtuigen, waardoor er zich een winnaar in het debat om Kant aftekent.

Wat dit debat in hoge mate compliceert, is de veranderende opvatting van Bilderdijk over het 'Ding an sich'. In zijn redenering kon geen ding op zichzelf bestaan, omdat het niet van de rest kon worden afgezonderd. Het begrip 'eenheid' verzette zich niet alleen op straffe van 'fysisch manicheïsme' tegen een scherp onderscheid tussen het een en het ander, maar ook tegen het onderscheid tussen iets positiefs en negatiefs. Op grond van dezelfde argumentatie trachtte hij élke tegenstelling weg te redeneren. Zo beschouwt men 'oneindigheid' als iets negatiefs, terwijl het juist positief is, en 'eindigheid' als iets positiefs, terwijl het juist negatief is. In zijn *Overwegingen* als bijlage bij een brief van 10 mei 1822 vatte hij nog eens alles samen: 'Onze denkvorm bedriegt ons in zoverre, dat wij geen *stellig* van een *ontkennend* denkbeeld kunnen onderscheiden, en dit is natuurlijk, want alle gewaarwording is in zichzelf stellig. Zo noemen wij bijvoorbeeld *oneindigheid* iets ontkennends, hoewel het juist stellig is. *Ein-*

digheid is ontkennend. En zo is het ook met het denkbeeld van *één* of *eenheid*. Men houdt het voor stellig en merkt het aan als het beginsel van de *meerderheid*. Zo is het niet. Wij komen tot het denkbeeld van *één* niet anders dan door afzondering, afscheiding, en het is loutere ontkenning van de meerderheid waarvan het gevoel ons aankleeft, juist omdat er geen eenheid meer in ons is, omdat wij God hebben verloren.'[153] Wie goed tot zich laat doordringen wat hier staat, ziet Bilderdijk een sint-vitusdans opvoeren, waarvan de choreografie een opvallende gelijkenis met die van Bolland vertoont: 'Zo is alles op zijn wijze mogelijk, onmogelijk en noodzakelijk, evenals ook alles op zijn wijze weder toevallig is.'[154] Als homo dialecticus toch al voor geen kleintje vervaard, interpreteerde hij 'het weifelende begrip één' nu eens (in 1798) door van 'verdeling' uit te gaan en dan weer (in 1822) door het denkbeeld van 'meerderheid' dat als gevolg van 'verdeling' in de menselijke geest opkomt, te verwerpen en door dat van 'afzondering' te vervangen. In het ene geval staat 'eenheid' voor de 'unio mystica' en is positief bedoeld, in het andere staat 'eenheid' niet voor iets wat verenigt, maar ten onrechte een scheiding teweegbrengt. Deze ontwikkeling in het denken van Bilderdijk kan men tragisch noemen, omdat er uit zijn doolhof der zinnen geen ontsnapping mogelijk is en zij een afspiegeling vormt van zijn positie in de samenleving die tijdens de laatste jaren van zijn leven steeds meer geïsoleerd werd. Tegelijkertijd bood zijn hang naar eenheid hem in spiritueel in plaats van filosofisch opzicht wel degelijk een uitweg: het verstand mag dan een mens tot hoogmoed aanzetten en als zintuig een min of meer verwerpelijk instrument zijn, maar wanneer men de aan het verstand verwante rede opwaardeert tot 'bon sens',-een aan de intuitie gelijkstaand goed gevoel-, kan men tussen de zuivere rede van Kant en Bilderdijks innigst zelfgevoel meer overeenkomsten dan verschillen ontwaren. Tussen wat het kennen van de dingen a priori in zich sluit en de opgewaardeerde rede, die als een 'afspiegeling' en 'invloeiing' van God ons een 'klaar' en 'geduurzaam' inzicht geeft, mag een verschil als tussen Kant en Swedenborg bestaan, toch wist Bilderdijk aan het einde van zijn leven op spiritueel gebied te verenigen wat hem daarvoor op filosofisch gebied had afgestoten.[155] Maar hij was daarvoor wel afhankelijk van zijn stemmingen en moest, schipperend tussen radeloosheid en doffe berusting, zich kunnen openstellen voor de genade Gods, die hem niet vanzelfsprekend ten deel viel. Zijn krachtmeting met de grootste Verlichtingsfilosoof in Eu-

ropa leverde dus alleen al op grond van zijn interpretatie van het 'Ding an sich', zijn dialectische uitleg van begrippen als 'eenheid' en 'rede', waarin hij zich verstrikte en tegelijk een uitweg voor zijn doolhof der zinnen vond, het beeld van een allesbehalve richtingloze waarheidszoeker op. Zichzelf hullend in het gewaad van een hogepriester, of meer nog met een profetenmantel om de schouders, zal hij op de 'lammerenvacht' van Kant neergekeken hebben. Door de geveinsde onschuld van zo'n uitmonstering liet híj zich in elk geval niet bedriegen.

In het verstaan der tekenen toonde Bilderdijk zich minstens zo bedreven als de 'Koningsberger Hoogleraar', zij het dat zijn analyses van wat hij in zijn eigen tijd niet waarderen kon, hem verder van het gewone leven verwijderden, naarmate hij zowel in politiek en staatkundig, als in maatschappelijk en religieus opzicht bezwaren tegen de geest der eeuw ontwikkelde. Nu had Voltaire dat in de achttiende eeuw ook al gedaan, maar zijn bezwaren waren inmiddels gemeengoed geworden, zoals die van Bilderdijk zouden leiden tot de oprichting van politieke partijen als de Christelijk-Historische Unie en de Anti-Revolutionaire Partij die beide in het Christen-Democratisch Appèl zijn opgegaan. Hoewel hij het in vrijwel elk opzicht niet met één van de grootste Verlichtingsfilosofen in Frankrijk eens was, had hij met deze zijn recalcitrantie en scherpzinnige individualiteit gemeen. Men kan ook zeggen, dat het belang van hun ideeën pas na hun dood door anderen werd ingezien, wat voor een blijvende discussie over hun denkbeelden en idealen heeft gezorgd. In die laatste vaststelling schuilt een tragisch element, want het is net alsof de mensheid niet alleen op wetenschappelijk gebied het antwoord op allerlei basale vragen schuldig moet blijven, maar ook op politiek en staatkundig gebied (waar het gaat om de invulling van het begrip 'democratie', de scheiding der machten en de verhouding tussen kerk en staat) en maatschappelijk en religieus gebied (waar het gaat om de verhouding tussen arm en rijk,-onkreukbare overheidsdienaren versus ordinaire bonusgraaiers-, en tussen autochtonen en allochtonen, om de waarde van geesteswetenschappen in een totaal verziekte materialistische wereld en om spiritualiteit en de rol van religie, te onderscheiden van godsdienst in het algemeen). Sinds de Verlichting is de mensheid niet minder diep verdeeld gebleven! De oorzaak daarvan is niet zozeer gelegen in de per individu verschillende subjectieve beleving van de werkelijkheid, als wel in onkunde en onwetendheid. Is de

mens 'een chemisch proces als een ander', zoals W.F. Hermans het in *Het sadistische universum* doet voorkomen: 'Wie of wat hij is, beweert, gelooft, doet alleen ter zake, zolang hij leeft, maar dan niet meer,' of beschikt ieder mens over een eindeloos bewustzijn?[156] Dat de discussie tussen Dick Swaab en Pim van Lommel niet een eensluidend antwoord op de vraag geeft of wij ons brein *zijn* of *hebben*, bewijst op welk relatief laag niveau het menselijk inzicht nog verkeert.[157] Wanneer men in het kader van de Verlichting zijn gedachten over de rede laat gaan, daaraan de ingewikkeldste filosofische beschouwingen wijdt, is het treurig te moeten vaststellen, dat er enerzijds een wereld van verschil tussen Kant en een 'neurocalvinist' als Swaab bestaat en anderzijds, ondanks het keurig door hen afgebakende terrein van de rede, niets zinnigs (dat wil zeggen met zekerheid) over het primaat van de rede valt te zeggen.[158] Tegenover de kernachtig in de titel van zijn boek samengevatte visie van Swaab staat die van Pim van Lommel, wiens *Eindeloos bewustzijn* met als ondertitel *Een wetenschappelijke visie op de bijna-dood ervaring* het primaat van de rede toekent aan het bewustzijn of de geest. Komt dat het menselijk brein niet toe? Nee, laat 'rede' hier staan voor gedachten, gevoelens of herinneringen[159] die men in het bijzonder met hart en hersenen associeert, dan nog geldt volgens Van Lommel dat de werking van het brein 'duidt op betrokkenheid van de neurale netwerken als intermediair voor de manifestatie van gedachten, gevoelens of herinneringen, maar dit betekent niet noodzakelijkerwijs dat deze cellen ook onze gedachten en emoties zouden produceren en opslaan'.[160] Elders noemt hij het 'een onbewezen hypothese, dat bewustzijn en herinneringen exclusief in onze hersenen worden geproduceerd en opgeslagen. Er zijn al tientallen jaren pogingen gedaan om herinneringen en bewustzijn in de hersenen te lokaliseren, maar dit is tot nu toe niet gelukt en het is nog maar de vraag, of het ooit zal lukken.'[161] In de visie van Pim van Lommel overstijgt het menselijk bewustzijn kennelijk de werking van het brein, dat volgens Dick Swaab daarmee samenvalt. Wie van hen heeft gelijk?

1.4 Reactie van Voltaire op de aardbevingsramp in Portugal

Een van de treurigste mechanismen van het menselijk denken treedt in werking, wanneer er een grote ramp gebeurt. Toen er op 14 maart 2012 in de omgeving van het Zwitserse Sierre een ramp met een Bel-

gische touringcar plaatsvond, waarbij 22 schoolkinderen en zes volwassenen het leven lieten, werd niet de buschauffeur, maar Godzelf verantwoordelijk gehouden voor de gevolgen. Hij had volgens sommige orthodoxe christenen wel negatief in hun aller leven moeten ingrijpen, wegens de versoepelde abortuswetgeving in België. Dus in termen van schuld en verantwoordelijkheid was eigenlijk niet God, maar de Belgische wetgever indirect schuldig aan en direct verantwoordelijk voor het ongeluk.[162] Het gevolg van menselijk falen werd als een straf van God opgevat, waarna de oorzaak van alle ellende in strijd met de werkelijkheid niet in een Zwitserse tunnel, maar in het Belgische parlement werd gezocht. De rede, of het menselijk bewustzijn is eindeloos en kent voorwaar geen grenzen! De treurigheid van dit bijna mechanistische doemdenken schuilt hem in de toevoeging van leed: de 'schuld' van de buschauffeur wordt onnodig en volstrekt willekeurig verzwaard met de 'schuld' van het Belgische parlement. Hoe onredelijk kan de rede zich soms gedragen, maar het gaat er hier niet om zijn beklag over de rede te doen, nee, het gaat er hier om een sinds eeuwen onveranderlijke godsdienstige praktijk te laten zien, want dit mechanistische doemdenken bestond zelfs vóór de Verlichting. Hoewel het verkeerde ervan is aangetoond, waardoor zo'n praktijk niet tot onkunde of onwetendheid valt te herleiden, werden rampen in het verleden niet anders beleefd dan tegenwoordig. Tussen de busramp in de omgeving van Sierre en de aardbeving, die op 1 november 1755 Lissabon trof, bestaat in religieus opzicht dan ook geen verschil. Ook toen werd de ramp als een straf van God beleefd, die op Allerheiligen tijdens de hoogmis werd voltrokken aan een volk, dat met zijn openlijk beleden rooms-katholicisme kennelijk op een dwaalspoor was geraakt. Kant zocht naar een natuurlijke oorzaak voor de tienduizenden doden en bepleitte preventief seismologisch onderzoek, terwijl Voltaire zich in zijn *Poème sur le désastre de Lisbonne* afvroeg:

> Maar hoe vormt men zich een beeld van God, de goedheid zelf,
> Die Zijn kinderen bemint en overlaadt met Zijn goederen,
> En die hen rijkelijk bedelft onder het kwaad?
> Welk oog kan diep tot Zijn ontwerpen doordringen?[163]

Hij kwam tot de schokkende conclusie, dat Leibniz ongelijk had met diens veronderstelling te leven in de beste van alle denkbare werel-

den. Als dat wel het geval geweest zou zijn, had de mensheid geen Verlosser nodig gehad en was de aardbevingsramp in Portugal nooit gebeurd.[164] De mens is God niet dierbaarder dan de dieren die hem verslinden, zo vatte hij zijn nieuwe godsbesef samen.[165] In *Candide ou l'optimisme* verkondigde hij een soortgelijke stelling, die Gods onverschilligheid voor de schepping benadrukte. Wat voor de mens zwavel is, ontsnapt uit het diepst van de aarde, is voor God olie en azijn waarmee Hij Zijn maaltijd laat aanmaken.[166] Het pessimisme van de Frankfurter Schule, dat haaks stond op het vooruitgangsgeloof van de Verlichting, vond niet alleen in de Tweede Wereldoorlog zijn voedingsbodem, maar ook in de geschriften van achttiende-eeuwse filosofen als Voltaire, die zich naar aanleiding van de aardbevingsramp in

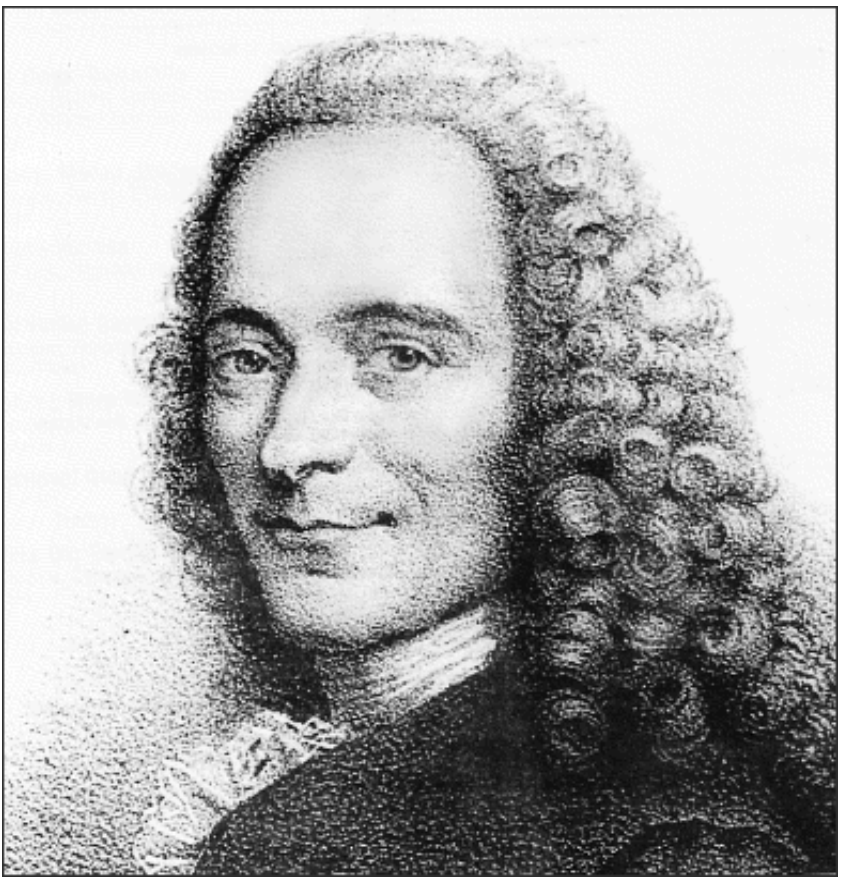

Voltaire, om zijn stijl bewonderd en om zijn denkbeelden verguisd door Bilderdijk

Portugal tegen Leibniz keerden.

Zijn deïsme vormde voor Voltaire geen reden om de ratio te verloochenen, dat wil zeggen hij bleef meer dan van God het beste van haar hopen. Of hij zich ten volle rekenschap van het kwaad in de wereld gaf, valt te betwijfelen. Straf voor bedreven kwaad of niet,-feit was dat het lijden niet alleen op hem een hoogst onredelijke indruk maakte. Was het verkeerd bij de beoordeling daarvan Gods rechtvaardigheid voor ogen te houden, dan rees toch de vraag, hoe zulke rampen met instemming van de Allerhoogste konden gebeuren. Had Hij niet preventief kunnen of moeten ingrijpen om de zondeval van de eerste mensen en hun verdrijving uit het paradijs, evenals de zondvloed, niet te hebben doen plaatsvinden? Bilderdijk reduceerde deze kwestie tot een vraag van algemener strekking: hoe kon God de dood van Jezus voor Zijn rekening nemen? Viel daaruit iets zinnigs over het menselijk lijden op te maken?

Eindnoten

[1] G. Leliefeld, *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1787)*. Berlicum, 2011. (1) Blz.247 e.v. en G.P. Gooch, *Frederik de Grote*. Utrecht, 1966. Blz.164.

[2] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.54.

[3] Idem

[4] R. Honings, *'Ô bloem der steden'. Bilderdijk en Leiden. Met een Woord vooraf door Peter van Zonneveld.* Leiden, 2006. Blz.85.

[5] J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk*. Hilversum, 1998. Blz.304. Filosofie en levensvisie waren ten nauwste met elkaar verweven, getuige Bilderdijks uitspraak, dat leven 'zinsbedrog' is. Zie *DW*. Deel 12. Blz.156.

[6] Voor zijn achtste symfonie gebruikte Mahler dit aan Goethes *Faust* (tweede deel) ontleende citaat, dat een in zijn streven deconstructivistisch vervolg krijgt: 'Das Unzulängliche, hier wird's Ereignis; das Unbeschreibliche, hier ist 's getan.'

[7] G. Leliefeld (1). Blz.52.

[8] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.135.

[9] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.303.

[10] Idem

[11] Idem. Volgens Horkheimer en Adorno is abstractie de boosdoener die het verstand belet te functioneren, zoals eigenlijk zou moeten, terwijl volgens Bilderdijk abstracties bij uitstek het domein van het verstand zijn. Zie voor zulke antitheses G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009. Blz.221.

[12] R.A. Kollewijn, *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken. Naar oorspronkelijke en voor een groot gedeelte onuitgegeven bescheiden samengesteld. Met portretten*. Amsterdam, 1891. Deel 2. Blz.483. Kollewijn zegt niet, zoals Gomperts, dat Bilderdijk geen enkel goed gedicht heeft geschreven. Er zijn volgens hem 'maar weinig verzen van Bilderdijk, die van het begin tot het einde even krachtig, even doordacht, even melodieus zijn'. Van een meer algemene strekking getuigt deze bewering: 'Er ontbreekt in zijn gedichten veel wat men ongaarne mist.' Op blz.453 heet het: 'Het is moeilijk zich een duidelijke voorstelling te vormen van Bilderdijks poëzie, die slag op slag de tegenstrijdigste eigenschappen te aanschouwen geeft.' Zie ook H.A. Gomperts, *Bilderdijk.* In: *De geheime tuin*. Amsterdam, 1963. Blz.14.

[13] *DW*. Deel 12. Blz.450.

[14] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.135.

[15] (W. Bilderdijk), *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk*. Amsterdam/Rotterdam, 1836-1837. (*Brieven)* Deel 1. Blz.283.

[16] M.J.G. de Jong en W. Zaal, *Bilderdijk. Een overzicht van zijn leven en een keuze uit zijn werken*. Kampen, 1960. Blz.204.
[17] Idem. Blz.204-205.
[18] Idem. Blz.205.
[19] W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995. Blz.52.
[20] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.120-121. J. van Eijnatten nuanceert Kollewijns opvatting enigszins: tijd is volgens Bilderdijk 'geen subjectieve vorm die onze geest aan de werkelijkheid oplegt (de kantiaanse opvatting), maar het gevolg van de lichamelijke uitbreiding. Zo is 'radiatie' het na elkaar uitstralen door het lichaam van stofdelen. Onze zintuigen leggen dit na elkaar vast, wat ons 'gevoel' interpreteert als 'tijd'.' J. van Eijnatten, op.cit. Blz.298. Iets soortgelijks stelde Bilderdijk vast ten aanzien van 'ruimte', waarna hij een voor beide categorieën gelijke conclusie trok: 'Ruimte is de aanduiding die ons gevoel gebruikt voor de relaties tussen verschillende stofdelen, of tussen die accumulaties van stofdelen die wij lichamen noemen. Tijd en ruimte bestaan niet werkelijk, ze zijn fenomenen.' Idem
[21] J.P. Guépin, *De Ode voor Napoleon. Parafrase en Essay.* In: *Mededelingenblad van de Vereniging 'Het Bilderdijk-Museum'* (hierna: *MBM*). Jaargang 20. Blz.15-23.
[22] G. Leliefeld (1). Blz.365 en 63.
[23] W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995. Blz.52.
[24] *DW*. Deel 7. Blz.227.
[25] M.J.G. de Jong en W. Zaal, op.cit. Blz.185.
[26] A. en M. Kagchelland, *Van dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)*. (Leiden), 2009. Blz.13.
[27] L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995. Blz.7.
[28] Idem. Blz.8.
[29] Johann Friedrich Blumenbach (1752-1840) was buitengewoon hoogleraar in de medicijnen te Göttingen en in heel Europa vooral bekend om zijn *Handbuch der vergleichenden Anatomie*, waarin hij de anatomie van de mens 'met andere dieren' vergeleek.
[30] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.32.
[31] Idem
[32] Idem. Blz.33.
[33] W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995. Blz.65.
[34] Idem
[35] G. Leliefeld (1). Blz.108.
[36] I. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk, eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter, en schriften*. Haarlem, 1859. Blz.410-411.

[37] *Brieven*. Deel 1. Blz.218.
[38] G. Leliefeld (1). Blz.136.
[39] (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Deel 1. Amsterdam, 1833. Blz.86.
[40] C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.155.
[41] *Romantiek en historische cultuur*. Onder redactie van J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul. Groningen, 1996. Blz.69-70.
[42] Zie *2 Petrus 3:8.*
[43] *DW*. Deel 6. Blz.329.
[44] H. Bavinck, *Bilderdijk als denker en dichter*. Kampen, 1906. Blz.64.
[45] G. Leliefeld (1). Blz.132-133.
[46] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.154.
[47] B. Russel, *Geschiedenis der westerse filosofie in samenhang met politieke en soxciale omstandigheden van de oudste tijden tot heden*. Katwijk aan Zee, 1984. Blz.526.
[48] H. Bavinck, op.cit. Blz.65.
[49] (W. Bilderdijk)*, Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1795-1797. Brieven* en *Commentaar.* Editie: J. Bosch, H.W. Groeneveldt en M. van Hattum. Utrecht, 1988. Blz.115. In noot 73 op blz.440 van G. Leliefeld (2) wordt Marinus van Hattum ten onrechte verantwoordelijk gehouden voor de annotatie van dit brievenboek. De onvolprezen Jan Bosch droeg er samen met H.W. Groeneveldt de eindverantwoordelijkheid voor! Van Hattum attendeerde de schrijver niet alleen op deze fout, maar stelde ook genereus een reeks onuitgegeven brieven van Bilderdijk (1806-1810) voor hem beschikbaar, hier vermeld als 'OBvB'.
[50] *Romantiek en historische cultuur*. Onder redactie van J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul. Groningen, 1996. Blz.69-70.
[51] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.330.
[52] Idem
[53] Idem. Blz.331.
[54] Idem. Blz.336.
[55] Idem. Blz.334-335.
[56] Idem. 'Geprecipiteerd' betekent letterlijk 'neergeslagen', hier: 'in korte tijd gevormd'.
[57] *Romantiek en historische cultuur*. Onder redactie van J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul. Groningen, 1996. Blz.69-70.
[58] G. Leliefeld (1). Blz.50.
[59] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.335.
[60] Idem
[61] G. Leliefeld (2). Blz.79.
[62] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.340.
[63] Idem
[64] Idem
[65] Idem. Blz.353.

[66] Idem. Slangen kunnen zich zonder paring voortplanten: 'parthenogenese' heet dit verschijnsel.
[67] *Bilderdijks boekenwijsheid. Symposium 28-29 april 1988. Bijdragen over de veilingcatalogi van Bilderdijks bibliotheek.* Editie: M. van Hattum en J. Zwaan. Amsterdam, 1989. Blz.64.
[68] Idem. Blz.67. Horace Bénédict de Saussure (1740-1799) was de eerste 'geoloog' ter wereld, hij onderzocht de temperatuur van bergen op grote diepte, ontdekte vijftien nieuwe mineralen en vond de zonneoven uit. Georges Louis le Sage (1724-1804) ontwikkelde een elektrische 'telegraaf', met 26 draden (voor elke letter één draad), tussen twee kamers binnenshuis, en hield zich als natuurkundige bezig met de verfijning van Newtons wetten op het gebied van de zwaartekracht en de uitzetting van gassen.
[69] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.346-347.
[70] (W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1798-1806.* Editie: M. van Hattum. 't Goy-Houten, 2007. Blz.634.
[71] Idem. Blz.673.
[72] Idem
[73] Idem. Blz.674.
[74] Idem. Blz.640.
[75] Idem
[76] Idem. Blz.647.
[77] Idem. Blz.656.
[78] Idem. Blz.672.
[79] Idem
[80] Idem. Blz.673.
[81] M. van Hattum, *Jan Frederik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Proefschrift. Amsterdam, 1996. Blz.229. François-Xavier Burtin (1743-1818) ontving een opleiding tot medicus in Leuven, maar werd vooral bekend door zijn onderzoek naar fossielen in de omgeving van Brussel. Nicolas Desmarets (1725-1815) was een vooraanstaand geograaf, die bijvoorbeeld de vulkanen in de Auvergne in kaart bracht.
[82] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.112. Letterlijk sprak hij van 'Kaïns broederschap'.
[83] M. van Hattum, op.cit. Blz.218.
[84] *DW*. Deel 12. Blz.109.
[85] Idem
[86] G. Leliefeld (1). Blz.99.
[87] Idem. Blz.234.
[88] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.319.
[89] *DW*. Deel 10. Blz.338.
[90] Idem
[91] W. Bilderdijk, *Mengelingen en fragmenten.* Amsterdam, 1834. Blz.105-106.
[92] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.318.

[93] (W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1798-1806.* Editie: M. van Hattum. 't Goy-Houten, 2007. Blz.600.
[94] Idem
[95] (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Amsterdam, 1833. Deel 2. Blz.62.
[96] Idem
[97] W.F. Hermans, *Het sadistische universum*. Amsterdam, 1968. Blz.162. Wat over William Ockham wordt opgemerkt, is alleen waar, indien men de middeleeuwse controverse tussen nominalisme en universalisme of realisme reduceert tot een strijd tussen de concrete en abstracte betekenis van een woord. Het eigenaardige is dan, dat 'nomina' staan voor 'dingen' en 'realia' voor hun abstracte betekenis. Een leek in de filosofie zou precies het omgekeerde hebben verwacht. Als een boom een 'nomen' is en geboomte een 'reale', rijst de vraag of zo'n boom niet zo afhankelijk van een context is, dat hij in werkelijkheid wel eens niet zou kunnen bestaan. Maar die gedachte staat haaks op de betrouwbaarheid der zintuiglijke waarneming.
[98] (W. Bilderdijk), op.cit. Deel 2. Blz.68.
[99] A.A. Bucher, *Psychologie der Spiritualität. Handbuch*. Basel, 2007. Blz.10.
[100] B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.9 en 159.
[101] *DW*. Deel 9. Blz.11.
[102] B. Engelfriet, op.cit. Blz.198 en *DW*. Deel 7. Blz.121.
[103] W. Bilderdijk, *Mengelingen en fragmenten*. Amsterdam, 1834. Blz.105.
[104] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.202.
[105] Idem. Blz.158. In *Over de oorzakelijkheid* beschouwt Bilderdijk filosofie 'als een huishoudster, eerst ter bescherming van de godsdienst, later steeds meer als meesteresse. Zij 'bracht de vrouw des huizes geheel onder haar bewind, totdat zij haar eindelijk onbewimpeld de wet gaf, de gehele huishouding de bodem insloeg en haar uit de grond naar haar willekeur geheel nieuw en geheel anders inrichtte en zelfs haar ten langen leste of de deur geheel uitbonsde of met gebonden handen en voeten in een hoek smeet, ja, haar nog bovendien een muilprang op de mond zette om van haar klachten geen hinder te hebben. Ziedaar de staat, waartoe wij vervallen zijn.' Het frequent gebruik van 'geheel' wijst op improvisatie van een extreem standpunt.
[106] Idem. Blz.203.
[107] Kant beweerde over de ruimte: 'Gehen wir von der subjectiven Bedingung ab, unter welcher wir allein äussere Anschauung bekommen können, so wie wir nämlich von den Gegenständen affiziert werden mögen, so bedeutet die Vorstellung vom Raume gar nichts,' en over de tijd: 'Dagegen streiten wir der Zeit allen Anspruch auf absolute Realität, da sie nämlich, auch ohne auf die Form unserer sinnlichen Anschauung Rücksicht zu nehmen, schlechthin den Dingen als Bedingung oder Eigenschaft anhinge. Solche Eigenschaften, die den Dingen an sich zukommen, können uns durch die Sinne auch niemals gegeben werden. Hierin besteht also die transscendentale Idealität der

Zeit, nach welcher sie, wenn man von den subjectiven Bedingungen der sinnlichen Anschauung abstrahiert, gar nichts ist, und den Gegenständen an sich selbst (ohne ihr Verhältniß auf unsere Anschauung) weder subsistierend noch inhärierend beigezählt werden kann.' I. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*. Riga, 1781. Blz.26 en 35-36. Vergelijk afwijkende verwijzing van R.A. Kollewijn in zijn biografie van Bilderdijk. Deel 2. Blz.409.

[108] *DW*. Deel 13. Blz.269.

[109] Idem

[110] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.409.

[111] *DW*. Deel 13. Blz.465. Zie voor een voorbeeld van Kants slechte stijl, blz.20 van dit boek: 'Unmündigkeit' aan begin en einde van een zin.

[112] L. Engelfriet, op.cit. Blz.9.

[113] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.517.

[114] W. van der Zwaag, *Willem Bilderdijk: Vader van het Réveil*. Houten, 1991. Blz.172.

[115] *DW*. Deel 7. Blz.118

[116] L. Engelfriet, op.cit. Blz.120.

[117] A.J.A.M. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845.* Proefschrift. Deventer, 1988. Blz.457.

[118] Citaat uit de ondertitel van Kinkers boek afkomstig. Met zielkundige verhandelingen bedoelde de schrijver Bilderdijks *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende* (1821).

[119] (W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1798-1806.* Editie: M. van Hattum. 't Goy-Houten, 2007. Blz.325-326.

[120] Idem. Blz.326.

[121] Idem

[122] Idem

[123] Idem. Blz.327.

[124] Idem

[125] I. Kant, *Die Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Riga, 1785. Blz.52, 76-77 en 87.

[126] W. Bilderdijk, *Mengelingen en fragmenten*. Amsterdam, 1834. Blz.103.

[127] (W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1798-1806.* Editie: M. van Hattum. 't Goy-Houten, 2007. Blz.327.

[128] R. Schokker, *Bilderdijk en Duitschland*. Proefschrift. Harderwijk, 1933. Blz.41.

[129] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.289.

[130] Kollewijn suggereert zoiets. Zie R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.272. Vergelijk zijn suggestie met de 'vaststelling' van Joris van Eijnatten: 'Nogmaals, waar het op kritisch en rationeel denken aankomt, was Kinker buiten kijf de meerdere van Bilderdijk.' Zie J. van Eijnatten, op.cit. Blz.705. Daartegen pleit Bilderdijks vermogen om kritisch en rationeel het gedachtegoed van anderen te analyseren en zich plastisch in dezelfde geest over zijn eigen spiritualiteit te uiten. Wie het woord 'god' in de mond neemt, is niet per definitie een 'obscurant'! In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1825 verscheen een kritiek op *Brieven over het Natuurregt aan den Heer Paulus van Hemert, naar aan-*

leiding van Mr. W. Bilderdijk's korte ontwikkeling der gronden van het Natuurrecht en daarbij gevoegde zielkundige Verhandelingen; door Mr. J. Kinker, waarin de vermeende superioriteit van Kinker ten opzichte van Bilderdijk breed werd uitgemeten: 'Waar zouden wij eindigen, indien wij alle de dwaasheden en *contradictiën*, door Bilderdijk voorgesteld en door Kinker weerlegd, wilden doorlopen? Het komt ons voor, dat Bilderdijks gevoelens dikwerf zo onbegrijpelijk *paradox* zijn, dat Kinker zich de moeite had kunnen besparen om die te ontzenuwen.' Juist in die zogenaamd 'onbegrijpelijke' paradoxen van Bilderdijk schuilt vaak een kern van waarheid, zoals kan blijken uit het voorbeeld van de criticus der *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Bilderdijk had de behoefte tot grondbeginsel van het natuurrecht aangenomen en verklaard: 'Het beginsel van recht is de nooddruft, de behoefte, en deze is in de mens uit zijn aard oneindig, en hierom is zijn staat een staat van oorlog.' Aan eerste levensbehoeften viel volgens hem niet te tornen, ook niet door de vrije wil van ieder individu: hij is of voelt zich verplicht daaraan toe te geven. Wie hierover nadenkt, verbreedt de discussie tussen Bilderdijk en Kinker tot een discussie over de invloed van 'nature' en 'nurture' op het menselijk handelen: die kan niet ten gunste van één van beiden worden beslecht, al meende voornoemde criticus dat ten onrechte in het voordeel van Kinker te kunnen doen: 'Aan dit beginsel van nooddruft wil Bilderdijk de wil onderwerpen, en het opvolgen dier nooddruft tot plicht maken, en het is vooral hiertegen, dat Kinker ijvert. Hij toont bijvoorbeeld aan, dat, de behoefte *lijdelijk* zijnde, er niets dwazer zijn kan, dan de wil, het énige *dadelijke* beginsel in de mens, hieraan ondergeschikt te maken. Ook is er, dus gaat hij voort, in de *behoefte*, als zodanig, geen verbindende kracht voor de wil. Er zijn zeker behoeften, die wij verplicht zijn te vervullen, maar alleen omdat het doel, dat wij er mede pogen te bereiken, plicht is. Zo mogen wij bijvoorbeeld de behoefte om te eten niet zolang weerstaan, dat wij ons dood hongeren, tenzij het vervullen van een hogere plicht zo'n weerstand vorderde. De behoefte is dus niet het beginsel van, maar is ondergeschikt aan de plicht, en vandaar, dat het plicht is een aantal *kwade* behoeften tegen te gaan, die, ware Bilderdijks stelling waar, natuurlijk evenzeer als de *goede* in aanmerking zouden moeten komen.' Tegenover Kinkers visie hoont deze criticus ten onrechte de visie van Bilderdijk weg: 'Wil ik de nuttigheid van het eten, de wijsheid van het eten betogen, ik mag, maar dat is het niet, wat het mij tot plicht maakt. Het is, dat ik dus gemaakt ben, dat ik het niet nalaten kan, of liever, dat ik niet nalaten kan het te willen, dan zelfs als ik mij geweld doe om het na te laten.' Voor de betrekkelijkheid van zo'n beperkende conditie had Bilderdijk in tegenstelling tot Kinker wel oog! Zie *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825. Blz.33 en 34.

[131] G. Leliefeld (2). Blz.457.

[132] Idem. Blz.135.

[133] R. Safranski, *Romantiek. Een Duitse affaire*. Amsterdam/Antwerpen, 2009. Blz.135.

[134] *DW*. Deel 6. Blz.139 en R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.124.

[135] B. Russel, op.cit. Blz.528 en 533.

[136] (W. Bilderdijk)*, Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1795-1797. Brieven* en *Commentaar.* Editie: J. Bosch, H.W. Groeneveldt en M. van Hattum.Utrecht, 1988. Blz.418.

[137] Idem
[138] *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831.* Editie: H.W.T. Tydeman. Sneek, 1866. Deel 1. Blz.150-151.
[139] Idem
[140] A.J.A.M. Hanou, *Kinkers* Wereldstaat *(rond 1810): een Verlichtingsepos als reactie op Bilderdijks* Ondergang der eerste wareld (1809).' In: *MBM.* Jaargang 14. Blz.1-7.
[141] Idem
[142] Idem
[143] G. Leliefeld (2). Blz.55.
[144] Een voorbeeld van Kinkers houterige stijl en onbeholpen vergelijkingen is te vinden in de beschrijving van de zogenaamd 'onschuldige' Sebathel, die door de aanvoerder van het Westen en de man van het licht, Olphirag, gedwongen wordt hem lief te hebben:

> Onlesb're liefde en wraak is in haar oog te lezen,
> Twee vlammen kronkelen zich, worst'lend, ondereen,
> Met wiss'lend voordeel de een door de andere bestreên.

Dat liefde en wraak door zich in niets van elkaar onderscheidende vlammen worden verbeeld, kan men ongelukkig vinden. Zo'n vergelijking zonder als doet onbeholpen aan, terwijl 'ondereen' te veel aan 'onder elkaar' doet denken, dat hier ter wille van het onduidelijke metrum kennelijk minder gewenst is. Deze vorm van metrische onbeholpenheid kan men 'houterig' noemen. Dat geldt ook voor 'de een' dat als 'de ene' gelezen moet worden. (J. Kinker), *Gedichten van Mr. J. Kinker*. Amsterdam, 1819. Deel 1. Blz.71. Overigens is 'houterig' als negatieve kwalificatie van Kinkers stijl nog niets vergeleken bij 'een stikdamp' die uit zijn verzen zou walmen en 'de longen samenschroeft', naar een criticus meende te moeten vaststellen, terwijl de verzen van Bilderdijk een heerlijke 'balsemlucht' verspreiden. Zie M. van Hattum, *Da Costa tussen Bilderdijk en Suringar. Een uitgeversdocumentatie*. Amsterdam, 2004. Blz.248.
[145] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.705.
[146] A.J.A.M. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845*. Proefschrift. Deventer, 1988. Blz.49.
[147] Idem. Blz.78, 83 en 84.
[148] Idem. Blz.23.
[149] W. Otterspeer, *Bolland. Een biografie*. Amsterdam, 1996. Blz.329.
[150] Idem
[151] *DW*. Deel 13. Blz.420 en G.J. Vis, *Bilderdijk en Kinker - de een over de ander*. In: *Folia Bilderdijkiana. Bladen voor Bosch.* Onder redactie van M. van Hattum, L. Strengholt en P. van Zonneveld ter gelegenheid van de 75 ste verjaardag van Prof. Dr. J. Bosch. Amsterdam, 1985. Blz.66.

[152] A.J.A.M. Hanou, op.cit. Blz.52.
[153] (W. Bilderdijk)*, Brieven van Mr. Willem Bilderdijk*. Amsterdam/Rotter-dam, 1836-1837. Deel 3. Blz.142-143.
[154] W. Otterspeer, op.cit. Blz.312 en 453.
[155] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.518 en 293.
[156] W.F. Hermans, *Het sadistische universum*. Amsterdam, 1968. Blz.26.
[157] Zie D.F. Swaab. *Wij zijn ons brein. Van baarmoeder tot Alzheimer*. Amsterdam, 2010 en P. van Lommel, *Eindeloos bewustzijn. Een wetenschappelijke visie op de bijna-dood ervaring*. Kampen, 2007.
[158] Swaab noemt zichzelf 'een neurocalvinist'. Het brein is volgens hem zo oppermachtig, dat het (of een mens dat nu wil of niet) gedachten of 'de geest' produceert, zoals een nier urine. D.F. Swaab, op.cit. Blz.381 en D.F. Swaab, *Hersenonderzoek heeft transseksuelen meer gebracht dan honderd jaar therapie.* In: *NRC Handelsblad* 24-04-2011. Blz.47.
[159] Vergelijk Pascal: 'Le coeur a ses raisons, que la raison ne connaît point.' In: *Pensées sur la religion et sur quelques autres sujets. Série II Infini-rien* 423-277. Z.pl. z.j. Blz.74.
[160] P. van Lommel, *Eindeloos bewustzijn. Een wetenschappelijke visie op de bijna-dood ervaring*. Kampen, 2007. Blz.169.
[161] Idem. Blz.173.
[162] BN De Stem/binnenland 21-03-2012.
[163] Voltaire, *Poèmes sur le désastre de Lisbonne et sur la loi naturelle*. Z. pl, 1756. Blz.13.
[164] Idem. Blz.4.
[165] Idem. Blz.5.
[166] Voltaire, *Candide ou l'optimisme; traduit de l'Allemand de Mr. le Docteur Ralph*. Z.pl, 1759. Blz.32.

Reeds storten lijk bij lijken,
En stervende, op elkaar, die in hun bloed bezwijken.
Hier, door een felle schicht genageld aan den grond,
Daar, macht'loos uitgestroomd in 't vloeien van hun wond,
Met knie of heup verlamd, en kruipende op de handen,
Of worst'lend met de dood, gehaakt in de ingewanden
En brakende in den gulp die keel en gorgel stikt,
De long en 't purp'ren bloed, tot énen klomp verdikt.
Uit: *De ondergang der eerste wareld*

Hoofdstuk 2

De Leidse buskruitramp van 1807

2.1 Oorzaak en gevolgen van de ramp

In *Leydens ramp* (1808) repte Bilderdijk met geen woord van de aardbeving in Portugal, maar bezwoer hij een stoet van 'Hemellingen': 'Toont gij mij de Almacht in dit deerlijk schouwspel aan!'[1] Zelf begreep hij dus niet ten volle wat er op 12 januari 1807, even na vier uur 's middags, in zijn woonplaats Leiden was gebeurd. De feiten kende hij als geen ander, omdat hij zelf één van de slachtoffers was, maar in de religieuze duiding van wat hem overkomen was, schoot hij voor zijn gevoel jammerlijk tekort. Wat Voltaire hoogstens tot Gods duistere raadsbesluiten rekende, voor zover de menselijke factor eraan ontbrak, moest volgens Bilderdijk een bedoeling hebben. Al zou hij vooralsnog niet kunnen zeggen welke, toch peinsde hij zich suf om die te achterhalen. Typerend voor hem gebruikte hij de rede om op het juiste spoor te komen, terwijl Voltaire beredeneerde, waarom het juiste spoor slechts uit een spoor van vernielingen bestond. Wat was er precies op die koude winterdag in 1807 gebeurd? Tegen de plaatselijke verordeningen in, meerde een 's morgens uit Ouderkerk aan de Amstel vertrokken buskruitschip aan het Steenschuur, in het verlengde van het Rapenburg, in het hartje van Leiden af. Aan boord bevond zich een lading van 37.000 pond buskruit, die door een niet geheel en al opgehelderde oorzaak plotseling ontplofte: 'Om kwart over vier sloeg het noodlot toe. Zette de scheepsjongen de aardappels op het vuur, liet hij zijn pijp vallen of probeerde hij buskruit te stelen? De precieze oorzaak kennen we niet.'[2] Er viel die middag natte sneeuw, wat een vreemd contrast vormde met het vuur dat zich

razendsnel een weg door de binnenstad van Leiden vrat. De schade was enorm, of zoals Bilderdijk het formuleerde: 'Het jammer is onbeschrijfelijk.'[3] Er vielen in totaal 160 doden, onder wie veel schoolkinderen die men later, in gebogen houding zittend op hun banken, heeft uitgegraven. Liefst 2000 mensen raakten gewond en 500 huizen werden onbewoonbaar verklaard.[4] De klap van de explosie was zo hevig, dat men die zelfs in Friesland kon horen.[5] Meer in de sfeer der anekdotiek is er een verhaal over professor Jona te Water overgeleverd, voorzitter van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, die zich met zijn nagenoeg dove vrouw in het theesalet van zijn woning op het Rapenburg had teruggetrokken, juist toen de explosie plaatsvond. "Zei u iets, Te Water?" vroeg zijn vrouw hem belangstellend, terwijl ze van haar broderiewerk opkeek. Op hetzelfde ogenblik was een groot deel van de stad achter haar rug al in een rokende puinhoop veranderd.[6]

Bekende hoogleraren als Adriaan Kluit en Johan Luzac, door Bilderdijk met naam en toenaam genoemd in *Leydens ramp*, kwamen om het leven: de een stond in zijn woning schuin tegenover het kruitschip uit een raam te staren en werd vier dagen later levenloos

Schilderij van Carel Hansen: koning Lodewijk bezoekt de slachtoffers van de buskruitramp

onder het puin vandaan gehaald en de ander werd door de kracht van de explosie het water in gesmeten, toen hij toevallig over het Rapenburg wandelde.[7] Van het schip zelf bleef niets over behalve een roestig anker dat in een weiland ergens buiten Leiden werd teruggevonden.[8] Vijf uur na de ramp was koning Lodewijk reeds ter plekke om leiding te geven aan de hulpacties, waarbij hij eigenhandig een zuigeling onder het puin vandaan haalde.[9] Hij nam een reeks van verstandige maatregelen, die hem tot een figuur van nationale eenheid stempelde. Zo legde hij een legertje om Leiden heen, niet zoals eertijds Frederik Hendrik Den Bosch had belegerd, maar om enerzijds plunderingen in de stad tegen te gaan en anderzijds te verhinderen dat burgers massaal zouden vluchten uit een diep gevoel van weerzin tegen de hen opgedragen corvees: er moest letterlijk puin worden geruimd. Hij deed nog veel meer wat men van een Franse indringer niet licht verwachten zou: 'Zo stelde hij Leiden voorlopig vrij van belastingen en richtte hij een nationaal rampenfonds op, waarin hij f 30.000,- en zijn echtgenote Hortense daarnaast f 10.000,- stortte.'[10] In Huis ten Bosch te Den Haag liet hij vertrekken inrichten voor dakloos geworden Leidenaren, onder wie de orangist Le Franc van Berkhey die in overeenstemming met zijn enigszins tegendraadse natuur verklaarde: 'Ik zal van Lodewijk de Vriendschap nooit vergeten!'[11] Bilderdijk werd ondergebracht in het 'Keizershof', zoals het Haagse Buitenhof destijds heette, hoewel zijn huis op de Hogewoerd slechts licht beschadigd zou zijn. Op de dag van de explosie schreef hij aan zijn schoonmoeder: 'Uit vrees dat u op het horen van het ongeluk hier ter stede, in deze namiddag voorgevallen, in ongerustheid mocht zijn, schrijf ik u in het kort, dat wij door Gods genadige bewaring wel zijn gebleven en weinig schade hebben geleden.'[12] Een dag later schreef hij aan zijn vriend en weldoener Jeronimo de Vries een brief 'tussen de puinhopen van mijn huis'.[13] Overdreef hij niet, toen hij daaraan toevoegde: 'Ik moet mijn huis verlaten, dat met de minste wind geheel dreigt in te storten, om ergens een slaapplaats te kunnen vinden voor mij en mijn vrouw en kind. Wellicht ga ik voor de avond met hen naar Den Haag, want ik zie hier niet onder dak te komen'?[14] Met de gebruikelijke precisie hem eigen heeft Marinus van Hattum getracht een antwoord op die vraag te geven, puttend uit de in *Het fataal evenement* beschreven 'puntbronexplosies, schadecirkels en piekdruk in KiloPascal'[15] en dankbaar gebruikmakend van ander materiaal, waaronder 'flarden japonstof, bewaard in een sigaren-

doos waarvan we zelfs te weten krijgen in welke winkel die werd gekocht. Of het echt is allemaal, maakt niet zoveel uit: het gaat om het historisch bewustzijn van zoveel generaties die het relikwie hebben gekoesterd.'[16] Zijn conclusie luidde, dat Bilderdijk 'met een hem kenmerkende overdrijving' repte van de puinhopen om hem heen. In werkelijkheid was er in termen van 'schokgolfpiekdruk' slechts sprake van lichte schade: de dichter woonde op ongeveer 600 meter afstand van de plaats des onheils.[17] De brief aan zijn schoonmoeder schijnt die conclusie te bevestigen, hoewel Bilderdijk vijf dagen na de ramp aan Jeronimo de Vries schreef: 'Mijn huis staat ver genoeg van het toneel der verwoesting om niet aangedaan te zijn, tenzij door het uitslaan van vensters en vensterramen. Maar een oud cabanje[18] zijnde, slechts met een nieuwe voorgevel opgemaakt, heeft het door zijn meerdere breedte en stuksgewijze samenzetting (waardoor het een in het ander hing) en zijn ongeregelde drukte meer moeten lijden dan dat van mijn buren, van wie toch velen het dak geheel of ten dele kwijt zijn. Ik voeg hier het omslaan van de schoorsteen en wat groter dakverlies bij, waardoor alles vooreerst onbewoonbaar is, gegeven het uitwijken van zeer veel balken uit de muren, die dreigen om te vallen. Slechts één vertrek hielden wij over, met gesloten blinden of luiken, maar ook dat heeft ons de opgekomen storm weggenomen en daar er vooralsnog geen werkvolk en geen hout genoeg is om de vensters van het bewoonbare deel der stad toe te spijkeren, hebben wij, na een etmaal zo goed als in de open lucht doorgebracht te hebben, zonder zelfs ons beddengoed uit het waggelend en dreigend achterhuis te durven halen, ons genoodzaakt gezien in Den Haag slaapplaats en verblijf te zoeken.'[19] Al stelde hij aanvankelijk opgelucht vast, dat het hem met vrouw en kind slechter had kunnen vergaan, toch zag hij na een paar dagen wel in, dat het hem niet langer vergund was tussen de puinhopen van de stad te blijven wonen. Het viel dus met die 'hem kenmerkende overdrijving', althans in dit ene geval, wel mee.

In zijn biografie weet Kollewijn te melden, dat de schade aan Bilderdijks huis ongeveer f 300,- bedroeg en aan gebroken glas- en vaatwerk, vernielde boeken, kleren en beddengoed f 500,-.[20] 'Vergruisd' aardewerk en 'verpulverd' glas zorgden niet alleen in de huizen van particulieren voor ongemak, maar ook in bijvoorbeeld bakkerijen, waardoor (alweer op bevel van koning Lodewijk) bakkers uit Delft en Den Haag werden gedwongen om tegen een speciaal tarief met hun

eigen meel broden voor de inwoners van Leiden te bakken.[21] Zeer tegen zijn zin verliet Bilderdijk de stad om in het Keizershof tijdelijk zijn intrek te nemen, waar hij anders dan in Huis ten Bosch voor kost en inwoning van hem, zijn vrouw en zijn zoontje Julius moest betalen. Aan vrienden schreef hij later in dat jaar, hoe zwaar het hem viel om zonder boeken 'in de ongezonde Haagse lucht meestal te bedde' te liggen, terwijl hij verging van de pijn en zijn dierbaren zag 'lijden, kwijnen en wegsterven'. Per ongeluk rijmend voegde hij daaraan toe: 'Ik verkeer in droefenis van mijn bestemming voor altijd te missen,' zolang 'dag aan dag mijn hoofd en lichaam verzwakt, en mijn hart naar het sterfuur snakt'. Het ergste van alles was echter de klap die hij had moeten incasseren wegens de posttraumatische stress van zijn vrouw: 'Al mijn troost, al mijn zegen bepaalt zich in mijn vrouw, maar ook die verkwijnt, sinds wij Leiden hebben verlaten.'[22] Uiteindelijk vestigde hij zich pas in het begin van mei 1808 weer in Leiden en wel voor zo'n korte tijd, dat men nauwelijks van een terugkeer in die stad kan spreken. Daarvóór had hij zich uit architecturale belangstelling met de wederopbouw van de getroffen woonwijken bemoeid middels een bij de minister van Binnenlandse Zaken ingediend commentaar op de bouwplannen: *Consideratiën op de ingekomen Plans ter bebouwing voor de stad Leijden*. Men prees zijn 'niet ongegronde reflexiën', die over het algemeen werden gekenschetst als waardevol: 'Deze overwegingen zouden getuigen van aandacht voor de behoefte aan sanering, voor het eigen karakter van de verschillende stadswijken en voor de waarde van pleinen en goede verbindingswegen. Bilderdijk keerde zich tegen de voorgestelde plaats van de korenbeurs, wees kazernes in een binnenstad af en laakte het brengen van woon- en winkelhuizen van een gehele straat onder één enkele daklijst, waarvan hij in Londen voorbeelden had gezien.'[23] Uiterst rationeel hield hij dus rekening met het brand- en explosiegevaar bij de wederopbouw van de stad. Aan dezelfde minister had hij zijn pas voltooide 'poëma didacticum' aangeboden (zijn omschrijving van *De ziekte der geleerden*) 'om ten voordele van ongelukkige Leidenaren gedrukt en uitgegeven te worden'.[24] Dankzij bijna 800 inschrijvingen, waaronder niet minder dan 100 van de koning, werd netto f 1400,- voor het goede doel binnengehaald. In samenwerking met uitgever Johannes Allart en de reeds vermelde Matthys Siegenbeek droeg hij er ook middels een enigszins op een leerdicht lijkende klaagzang, *Leydens ramp*, toe bij het leed te verzachten.[25] Zo leverde de nasleep

van de ramp iets goeds op, wat men niet à la Leibniz moet opvatten als een bewijs voor diens stelling, dat daarmee de beste van alle denkbare werelden zichzelf weer eens had bewezen. De gedachte aan 'proportionaliteit' en aan het onherstelbare karakter van het veroorzaakte leed verhinderde dit, al werd er op 17 april 1807 ook een nieuwe wet van kracht die voorschreef, dat er voortaan maximaal 150 pond buskruit mocht worden vervoerd in drie tonnetjes van elk 50 pond. Daarop moest met grote letters het woord 'buskruit' staan. Op 26 januari 1815 werd door koning Willem I een nieuwe wet uitgevaardigd, waarin in niet minder dan 60 artikelen het vervoer en vooral de opslag van buskruit en vuurwerk aan banden werd gelegd.[26]

2.2 Duiding van de ramp

Tot de nasleep van de ramp behoorden ook drie boetepreken van dominee Nicolaas Schotsman, die op *Amos 3:6* waren geïnspireerd: 'Zal de bazuin in de stad geblazen worden, dat het volk niet siddere? Zal er een kwaad in de stad zijn, dat de Heer niet doet?'[27] Het ontkennende antwoord op die vragen hield meteen een bevestiging van Schotsmans overtuiging in, dat God het buskruitschip in de lucht had laten vliegen om het koninkrijk Holland te straffen voor de in 1796 ingevoerde scheiding van kerk en staat in het algemeen en de achterstelling van de Nederduits Gereformeerde Kerk in het bijzonder. Waarom God zich van een buskruitschip zou hebben bediend om uitgerekend in Leiden aan het Steenschuur op 12 januari 1807 om kwart over vier 's middags Zijn straf aan onverdachte christenen van groot tot klein te voltrekken, alsof Leiden een Sodom was, vond deze dominee een nogal domme vraag, niet opwegend tegen het 'feit', dat de erfzonde de meest onverdachte persoon in Gods ogen schuldig maakte. Bilderdijk geldt als de Vader van het Réveil, maar was het niet.[28] Nicolaas Schotsman heeft die naam ten volle verdiend zonder hem ooit te krijgen. Hij lokte tegenspraak van de Amsterdamse boeken prenthandelaar Evert Maaskamp uit, die zich verbaasd afvroeg, welke 'mengelmoes van godgeleerde onzin' er nodig was om de slachtoffers van de ramp niet te hoeven troosten, ja, hun zelfs 'de troost, die de ellende behoeft, door aantijgingen van zonden en schuld meedogenloos te vergallen'.[29] Koos Bilderdijk in *Leydens ramp* het standpunt van dominee Schotsman of van Evert Maaskamp? Is

dat laatste het geval, dan reageerde hij niet anders dan Voltaire op de aardbevingsramp in Portugal en zou men hem voor een verlichte figuur kunnen houden, dat wil zeggen iemand die primair naar natuurlijke in plaats van religieuze of bovennatuurlijke oorzaken van alle ellende zocht. Zo niet, dan zou men hem als een orthodoxe christen van het soort dat men 'christenfundi' (meervoud 'christenfundi's') noemt, moeten beschouwen. Het eerder gesignaleerde verschil tussen een leerdicht en een klaagzang kan hiermee samenhangen, want klagen is in de ogen van menigeen een profetische bezigheid, zolang het niet uitmondt in zelfbeklag of gezeur, en leren in de zin van 'onderwijzen' houdt het verstrekken van zogenaamd objectieve informatie in. Een klaagzang is vooral beeldend en vraagt om compassie, terwijl een leerdicht de bedoeling heeft om een ander een nieuw inzicht te geven en van het gelijk der leraar te overtuigen. Is deze tevens een voorganger, dan kan de typering van *Leydens ramp* als een leerdicht wijzen op een bovennatuurlijke oorzaak ter verklaring van het fatale evenement. Welnu, men krijgt de indruk, dat hij als dichter meer werd gegrepen door het horribele karakter van de ramp, het contrast tussen de stilte die eraan voorafging en de explosie van het schip, dan door de duiding ervan. Een man als dominee Schotsman kende geen schroom, stond meteen klaar om hel en verdoemenis over de hoofden van zijn gelovigen te prediken, vergetend dat hijzelf eveneens tot de zwaar getroffenen behoorde en volgens zijn eigen redenering dus wel eens een te groot zondaar zou kunnen zijn om anderen de les te lezen, terwijl Bilderdijk van mening was dat er eigenlijk geen woorden bestonden om de ramp in zijn volle omvang te beschrijven:

> Gods engelen schreien hier en staan met bloed bedropen.
> De taal is zonder kracht; wij smoren in de smart.[30]

Kortom, zijn oproep aan de 'Hemellingen' verried zijn radeloosheid, wat *Leydens ramp* meer tot een klaagzang dan tot een leerdicht stempelt.

Als oorzaak van de ramp noemde hij expliciet 'de speelse hand van een onbedachtzame jongen', wiens argeloos gebaar, hoe dan ook, voor de ontsteking van het buskruit zorgde.[31] Bij de opsomming van al het verschrikkelijke leed, waarvan de dichter ooggetuige was geweest, bleek zijn eerste gedachte niet te zijn: hier voltrekt zich Gods

wraak aan 'strafschuldigen', maar: kan God geen engelen sturen om ons arme mensen te helpen?[32] Prompt werd hij op zijn wenken bediend: 'Ja, Lodewijk verschijnt op Leidens steengruishopen.'[33] Te veel eer misschien voor Napoleons jongste broer, denkt een moderne lezer, zij het dat deze even mediabewuste als –beluste koning zijn rol in het drama met verve speelde. Inhoudelijk heeft Bilderdijk de ijselijkste taferelen willen schilderen, als was hij Goya, wat soms tot een plastische vaststelling leidde die gewoner klinkt dan zij bedoeld is: 'Men draagt de lendenen weg, waaruit men is gesproten.'[34] Nu eens wilde hij minder laconiek doen uitkomen, hoe iemand midden in het leven werd weggegrepen. Men staart verwezen naar diens lijk 'en weet niet, welk een plicht de onzekere hand voltoog'.[35] Dan weer wilde hij de onschuld van het liefste meisje in een vergelijking doen uitkomen, die opzettelijk te weinig rekening met haar natuurlijke omgeving hield:

> Ach! 't Liefste maagdelijn ligt hier op 't wreedst verplet.
> Hier ligt zij, half verscheurd als van eens woudbeers tanden,
> In walg'lijk slijk en as, met gruis en bloed besmet.[36]

Tussen ouders en kinderen speelden zich hartverscheurende taferelen af:

> Daar stortte, om van haar vrucht de doodslag af te wenden,
> De moeder 't stervend lijf op 't met haar stervend kind.
> Daar trapte 't spart'lend kind in vaders ingewanden.[37]

Maar ook afgezien van menselijke betrekkingen beschreef hij het verwoestende proces als zodanig op een beeldende manier, waarbij de lezer vooraf wordt geattendeerd op de betekenis van 'waterlijst'. Daar bedoelde Bilderdijk een dakgoot mee:

> Daar hoort men 't sprenk'lend bloed in 't vlammend haardvuur zieden:
> Daar kookt een levende arm in afgesmolten lood.
> Gesmolten lood, mijn God! van 't blak'rend dak gedropen,
> Langs muur en waterlijst bij stromen neergevloeid,
> In kuilen onder de aard al golvend saamgelopen!
> Daar worden pees en been, al knappende afgeschroeid!
> Nog ademt hier een borst, nog wringen zich de spieren

Van 't halfgerooste rif, dit brandend diep ontroofd.[38]

Voor zover 'de deugd eens vaders' wordt vergolden 'aan zijn spruiten', heeft God hen 'behoed' en 'gered', waaruit niet het omgekeerde mag worden afgeleid, namelijk dat degenen die omgekomen zijn hun dood aan zichzelf of hun ondeugden te wijten zouden hebben.[39] Toch zinspeelde Bilderdijk op een metafysische duiding van de ramp. Anders dan een orthodoxe gelovige dat zou doen, verwees hij niet naar Gods gramschap die door het zondige leven van Leidenaren was opgewekt en zich vroeg of laat wel een uitweg had moeten zoeken in een aanval van Diens gerechtvaardigde toorn, maar hoopte hij in zijn radeloosheid, dat alle ellende zich ten goede zou keren:

Toont, toont me, in 't hoogste wee de weldaad opgesloten!
De roede...ach, in haar schijn de bloemknop van 't geluk [40]

In het woord 'roede' schuilt impliciet iets van een goddelijke straf, maar door de uitleg die hij er zelf aan gaf, blijkt Bilderdijk een leibniziaan in hart en nieren (welke organen niet door de Allerhoogste hoefden te worden geproefd), want in de roede schuilt expliciet iets heel anders, iets veel beters wat er haaks op staat. Hij was dus in zoverre een verlichte figuur, dat hij, evenals Voltaire, voornamelijk een natuurlijke oorzaak voor het ontstaan van de ramp aanvoerde en, evenals Leibniz, een grenzeloos vertrouwen in de uiteindelijk goede afloop der dingen had. Zich beroepend op zijn zienerscapaciteiten voorspelde hij, hoe Leiden, 'ommanteld met haar dammen', als een feniks zou verrijzen 'uit de uitgeblaakte vlammen'.[41]

2.3 Verschillen tussen Bilderdijks duiding van de ramp onder koning Lodewijk en koning Willem I

In 1808 wijdde hij een lierzang aan de buskruitramp, *Leyden in verwoesting* geheten, waarin hij rustig voortborduurde op het eerder door hem geëtaleerde optimisme en zijn stadgenoten voorhield: 'Dit steengruis zij uw gloriestoel'.[42] Geen klaagzang, maar een ode (anders dan een hymne profaan van karakter) scheen hem een geschikt subgenre toe om de ramp te gedenken. Maar in 1824 is blijkens *Aan Leyden, op den twaalfden van Loumaand* de toon der herdenking

omgeslagen in een orthodox tegengeluid, dat in de oren van zijn verlichte landgenoten als een aanklacht moet hebben geklonken. Impliciet verwijzend naar de aardbevingsramp in Portugal repte hij van 'steden met één wenk vergruisd, wen de adem van Gods gramschap suist', van het 'vermeten' Babylon en van 'Gods getergde wraak'.[43] Kennelijk ervoer Bilderdijk de tijdgeest onder koning Lodewijk als positiever dan onder koning Willem I. Waarom raakte hij zijn oude vooruitgangsgeloof kwijt en gedroeg hij zich in 1824, zoals dominee Schotsman dat dadelijk na de buskruitramp in 1807 gedaan had? Men kan op die vraag verschillende antwoorden geven, waarvan het cumulerende effect er zeker toe heeft bijgedragen, dat er van de 'oude' Bilderdijk slechts een schim was overgebleven. Toen hij werkelijk oud was, ontpopte hij zich als een iezegrim, naar het voorbeeld uit de 'Reinaert' gemelijk, nurks en nijdig. Maar dit zijn psychologische typeringen, die met intermenselijk gedrag, pijn en ziekte of ouderdom als zodanig kunnen samenhangen zonder iets wezenlijks over de innerlijke overtuiging van iemand te verklaren. In 1806 kwam hij hoopvol naar het vaderland terug en verwelkomde hij in koning Lodewijk het eminente staatshoofd, dat hij in Prins Willem V niet had kunnen vinden. Staatkundig en politiek beleefde hij ogenschijnlijk een goede tijd, met ruime bezoldigingen, waaraan na de vlucht van de koning een einde kwam. De inlijving bij Frankrijk bracht zijn financiële ontreddering nabij, wat gevoegd bij zijn zorgen over het voortbestaan van vaderland en moedertaal,-een betere afspiegeling van de 'Godspraak' dan het Frans-, hem deed besluiten een punt achter zijn levensvervulling als dichter te zetten. Hij nam in gedachten afscheid van alles en iedereen, zijn eigen leven incluis. In *Afscheid* (1810) gaf hij blijk van existentiële angsten die hem, als hij zelfmoord pleegde, niet meer zouden kwellen: 'In 't leven, hoe 't ook zij, was leven zelf mij 't hardst.'[44] Alledaagse bezigheden nergens anders toe dienend dan om het bestaan te rekken, zoals eten en drinken en de moeite die men zich moet getroosten om in zijn eigen onderhoud te voorzien, maakten op hem de indruk, dat er 1000 spoken uit de hel 'in dolheid' waren losgebroken om zijn ziel te kwellen.[45] Amusement op topniveau scheen hem een 'zoutloos genot', maar het ergste was de spirituele onbalans die hij in zichzelf ontwaarde.[46] Het leek alsof God afscheid van hem had genomen: 'Er waren ogenblikken,' zo schreef Kollewijn, 'dat het Bilderdijk toescheen, alsof ook God de hand van hem had afgetrokken en dit bracht hem de wanhoop nabij. Hij dacht

aan zelfmoord. Het denkbeeld om zijn ellendig bestaan vrijwillig, plotseling te beëindigen, lokte hem aan, begon macht over hem te krijgen. Zijn godsdienstig gevoel, zijn opvatting van plicht verzetten zich in kalmer stonden. Maar Bilderdijk vreesde, dat de vertwijfeling zowel de stem van de godsdienst als die van de plicht zou overschreeuwen.'[47] Zelf beweerde hij de zin er niet langer van in te zien om zich 'vruchteloos' tot God te blijven wenden.[48] Hij maakte dus een ernstige geloofscrisis door en zon uitsluitend op middelen om een einde aan zijn leven te maken: 'In zo'n toestand, geen meester van mijzelf of van mijn bewegingen, onvatbaar om ze te matigen, te weren of vóór te komen,-waaraan hang ik?'[49] Dat laatste bedoelde hij zeker niet letterlijk, al scheelde het niet veel: 'Soms aan de besluiteloosheid der keuze tussen deze of gene soort van dood, soms aan een toeval dat het in werking overgaande voornemen op het ogenblik, stuit.'[50] Geestelijke misère was er meer dan persoonlijke omstandigheden de oorzaak van, dat hij geen uitweg uit zijn doolhof der zinnen kon vinden.

Pessimisme en een te stellige toon om zich van het tegendeel te verzekeren verstoorden zijn hang naar eenheid,-het is opvallend, hoe vaak woorden als 'afzondering', 'afscheid' en 'afscheiding' het toch al 'weifelende' begrip eenheid na 1810 invulden-, waardoor hem niet alleen in filosofisch, maar ook in spiritueel opzicht de pas werd afgesneden. Wat gaf hem de zekerheid dat 'God an Sich' wel bestond, waar hij het bestaan van het gelijknamige ding had ontkend? Het oude vooruitgangsgeloof dat toch al door zijn historisch besef in een neerwaartse richting dreigde te verlopen, raakte hij langzaam kwijt. Koning Willem I stelde hem onder meer teleur, omdat hij per constitutie regeerde en de scheiding tussen kerk en staat niet ongedaan wilde maken. Hem reducerend tot een schim van zijn eschatologische verwachtingen, verwachtte hij van de koning even weinig heil als van God. De vurig gewenste nationale eenheid bleek de oude tegenstellingen tussen patriotten en orangisten niet te kunnen opheffen, wat met zijn levensvisie spoorde, want in weerwil van soms fel opflikkerende gevoelens van hoop en vaderlandsliefde ontwaarde hij óók in de politiek slechts verbrokkelde eenheid. De groeiende tegenstelling tussen de noordelijke en zuidelijke provincies van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden vormden aldus een afspiegeling van zijn eigen geestelijke ontreddering. Bilderdijk leefde nog, toen de Belgische Opstand in 1830 plaatsvond. Opnieuw volgde een scheiding die hem

zich van God en iedereen verlaten deed voelen. Dezelfde geloofscrisis als in 1810, in de verte enige gelijkenis met zijn verbanning uit het vaderland en met de noodgedwongen scheiding van zijn eerste vrouw vertonend, overviel hem toen in volle hevigheid. Reeds na de dood van zijn tweede vrouw in datzelfde jaar 1830 was Bilderdijk zichzelf niet meer,-men zou ook kunnen zeggen: vormde hij geen eenheid met zichzelf-, wat een door hem gastvrij ontvangen bezoeker in de zomer van 1831 als uitermate pijnlijk ervoer. Die bezoeker was een toonbeeld van Hollands welvaren,-dat wil zeggen het tegenovergestelde van zijn gastheer-, wiens bezigheden gewoonlijk in volgorde van belangrijkheid vóór zijn naam worden vermeld (alsof het epitheta ornantia betreft): de suikerraffinadeur en dichter W.H. Warnsinck. Hij placht celebriteiten te bezoeken en daarvan uitvoerig verslag te doen in de hoop, dat iets van hun roem op hem zou afstralen. In zijn biografie doet Kollewijn het voorkomen, alsof Bilderdijk zijn dag niet had (wat ten onrechte suggereert, dat hun op een andere dag gevoerde gesprek positief zou zijn verlopen). Bij het zien van zijn gastheer raakte de suikerraffinadeur al in een lichte depressie, verwonderlijk voor zijn doen, wat er door Bilderdijks uitweidingen over het vanaf zijn

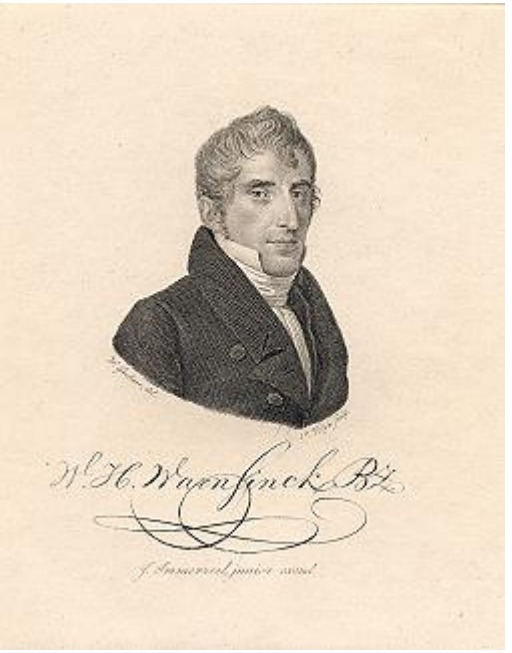

Warnsinck, geen vriend van Bilderdijk

vroegste kindertijd doorstane leed niet beter op werd: 'Ik verlangde 's mans sombere aandoeningen en treurige gewaarwordingen wederom op iets anders te leiden, en zocht te dien einde het gesprek bij een godsdienstig onderwerp te bepalen.'[51] Dat pakte hij kennelijk verkeerd aan, want zijn gastheer ergerde zich zo hevig 'aan de banaal klinkende woorden van zijn bezoeker', dat volgens Kollewijn 'de duivel der tegenspraak over hem vaardig werd'.[52] Carel Gerretson maakte in dit verband melding van Bilderdijks hoofd, 'gecoiffeerd met een allergeweldigste bokkenpruik', wat evenmin het weinig uitzonderlijke van diens gemoedsgesteldheid doet uitkomen.[53] In even ronkende als zalvende taal trachtte Warnsinck de oude dichter te troosten: 'Het is, voorzeker, op uw leeftijd weinig opbeurend om terug te zien op een leven, door zovele en zo velerlei verdrietelijkheden en onheilen gekenmerkt, echter, welk een rijke bron van vertroosting biedt niet de godsdienst van Jezus Christus de lijder aan! Hij weet het toch, dat, als het aardse huis dezes tabernakels verbroken wordt, wij een gebouw bij God hebben, een huis, niet met handen gemaakt, maar eeuwig in de hemelen. Mij dunkt, zulke bemoedigende denkbeelden zijn niet weinig geschikt, om ons met ons lijden hier beneden te verzoenen, en hetzelve althans draaglijk te maken.'[54] Terwijl Warnsinck aldus tegen Bilderdijk sprak, bespeurde hij, hoe zijn gastheer hem weliswaar 'bedaard' liet uitspreken, maar doordat zijn gezicht zich samentrok tot 'een zonderlinge lach', ook reeds een antwoord paraat had: 'Dat zijn zeer troostrijke woorden, mijn beste man!' zei Bilderdijk, 'ze zijn ook zeer stichtelijk en godsdienstig, en zeer goed voor mensen, die er hun troost in kunnen vinden. Nu, dit behoeven zij dan ook wel om onder de fatale calamiteiten van deze tijd staande te blijven. Ik wil thans niet treden in een theologisch onderzoek, wie wij hier onder die *wij* behoren te verstaan, maar berusten niet al onze intellectuele begrippen, aangaande hetgeen wij het toekomstige noemen, op louter bespiegeling, gissing en vermoedens, en niets meer?'[55] Men kan deze woorden op twee manieren opvatten: hij stond tijdelijk als een ongelovige scepticus in het leven, of hij was onzeker over zijn lot, omdat hij begreep zijn eigen beoordelingsvermogen ondergeschikt aan het laatste oordeel van God te moeten maken.

Zijn pessimisme stoelde niet alleen op een negatieve uitleg van het begrip 'eenheid',-een rationele aberratie waartegen het innigst zelfgevoel hem in spiritueel opzicht wapenen kon-, maar ook in zijn deels daarmee samenhangende conceptie van Gods voorzienigheid. Nu

wordt iedere calvinist geplaagd door twijfels over zijn eigen lot, want als dat dankzij de predestinatieleer al bij voorbaat vaststaat, kan hij er zelf niets aan veranderen. De erfzonde stempelt hem tot een slecht mens, die in angst en beven dient af te wachten of hij dankzij Jezus' kruisdood zal worden 'vrijgekocht' of niet. Wat God allang voorzien heeft, is hem onbekend. Aan zijn geloof noch aan zijn goede werken kan hij enige zelfgerustheid ontlenen: de Blijde Boodschap is misschien niet voor hem verkondigd. Die onzekerheid over zijn eigen lot kende Bilderdijk ook, maar daar kwam in zijn geval nog iets bij: de twijfel of zijn eventuele tenhemelopneming niet een bedreiging voor zijn individualiteit (of het verlies daarvan) zou vormen. In het gesprek met Warnsinck drukte hij zich er zo dubbelzinnig over uit: 'Om toekomstig gelukkig te zijn, zou ik mijn gehele individualiteit moeten verliezen ten einde de jammeren van dit leven te vergeten. De hoogste zaligheid moet ongestoord zijn en geen eeuwigheid is in staat mij alle rampen en smarten van deze wereld te vergoeden.'[56] Zelfs wanneer hij zich zou mogen verenigen met God, zou hem de gedachte aan eigen en andermans leed blijven kwellen. Wat stelde zo'n mystieke eenheid voor? Hij was er altijd van overtuigd geweest, dat het door sommigen van zijn geloofsgenoten gemaakte onderscheid tussen algemene en bijzondere voorzienigheid onzin was. Wie in een persoonlijke God geloofde, kon altijd en in alle omstandigheden op de goddelijke voorzienigheid rekenen.[57] De zin van het gebed en met name de smeekbede uit het Onzevader 'Leid ons niet in bekoring' veronderstelde het bestaan van een niet-deïstische God, die Zijn kinderen met vaderlijke zorg zou blijven omringen, ook wanneer zij al of niet door eigen toedoen in smartelijke omstandigheden waren komen te verkeren.[58] In deze conceptie van Gods voorzienigheid wordt iets van tevoren weten, een amorele voorkennis, gelijkgesteld met iets goed laten verlopen. Over wat goed is, kan verschillend worden geoordeeld, maar Gods goedheid garandeert een positief eindresultaat. Amorele voorkennis of morele act,-de kern van de voorzienigheid houdt een prolongatie van Gods oordeel op de zevende dag in. Op de jongste dag zal Hij ten overvloede beamen, dat alles goed is. In de tussentijd kampt de mensheid met het kwaad, dat zich in de vorm van te veel menselijk leed manifesteert dan dat het kan worden weggeredeneerd. Het is overigens zeer de vraag, of het goede niet ook een dubieus aspect krijgt door het gekerm van de eeuwig verdoemden in de hel. Als het kwaad een relatieve én absolute tegenstelling met het

goede blijft vormen, zoals Bilderdijk meende, raakt zijn theologie in tegenspraak met zichzelf. De versmelting van beide morele uitersten na de jongste dag verdraagt niet, dat er in de vorm van een eeuwige scheiding tussen bokken en schapen inbreuk op de naastenliefde wordt gemaakt. De eenheid tussen de Schepper en de schepping zal dankzij Jezus duurzaam genoeg blijken te zijn om zich in de gemeenschap van alle heiligen onverdeeld te laten gelden. Bilderdijk hinkte ten aanzien van het kwade op twee gedachten, die hem op het einde van zijn leven een spirituele uitweg voor filosofische problemen onmogelijk en de eerder door hem verwoorde ontsnappingsclausule van het innigst zelfgevoel in spiritueel opzicht onaantrekkelijk maakten.

Met de gebruikelijke redenering: 'Laat mij u één waarneming meedelen. De Boze benauwt niet wie hem toebehoort, maar de kinderen Gods. Dezen zijn het, die van zijn aangreep lijden, en dit behoort mede tot onze geloofsbeproeving,' kon hij zich niet langer als gelovige staande houden.[59] Zoals hij Warnsinck weersprak, had hij in 1824 Bastiaan Heykens reeds weersproken. Deze vrome nagel aan zijn doodskist doet lezers van nu aan een ouderling uit de vroege verhalen van Maarten 't Hart denken, ongeëvenaard in een reeks van hinderlijke inmengingen in andermans leven en, onder het mom van bedacht te zijn op het zielenheil van een medebroeder, totaal ongevoelig voor diens eigen bezinning op het naderende einde. Heykens gaf Bilderdijk te verstaan, dat hij zichzelf te veel als een lijdende mens afschilderde. Als een nietswaardige concurrent van Jezus zou hij toch een toontje lager moeten zingen of klagen, wat de zanger in kwestie deze riposte ingaf: 'Zijn er pijnen te lijden? Ja, u zegt wel: Jezus heeft zwaarder geleden voor ons, wij lijden er geen dan die helend zijn en geen smarten dan waarvan Hij de angel, de prikkel, heeft afgebroken,' maar …en dan volgt zijn eigenlijke weerwoord.[60] Wat aanvankelijk als een compliment voor Bastiaan Heykens was bedoeld en een bevestiging van diens woorden leek in te houden, lokte uiteindelijk tegenspraak uit. De kern daarvan bestond uit een overmatige waardering van zijn eigen leed dat Bilderdijk, behalve als een leibniziaanse katalysator voor het onderscheiden van goed en kwaad, ook als een zelfstandige manifestatie van het kwaad beschouwde. Afgezien van de ergste rampen die de aarde ooit getroffen hadden, vroeg hij zich af, hoe God de dood van Zijn enige Zoon kon verantwoorden en of daaruit conclusies voor het menselijk lijden vielen te trekken. De

broer van zijn vriend H.W. Tydeman, een swedenborgiaanse dominee, had hem in 1813 gevraagd, of God de gekruisigde Jezus wel kon liefhebben, omdat Zijn lijden diende om de erfzonde uit te delgen. Hij moest het antwoord op die vraag schuldig blijven.[61] Gold dat ook voor de zin van het goddelijk lijden in het algemeen en het menselijk lijden in het bijzonder? Het stereotiepe antwoord is te vinden in het zevende *Vertoog van Salomo* (1787). Daarin wordt uitgelegd, hoe het leed vromen kan treffen, terwijl snoodaards ervoor gespaard blijven. Wie zo'n vraag stelt, aldus Bilderdijk, waant roekeloos in het menselijk hart te kunnen kijken. Maar zo is het niet, want Godzelf 'doorgrondt alleen de ziel der stervelingen'.[62] Dankzij de predestinatie lijden *ogenschijnlijk* onschuldige mensen voor wat zij in werkelijkheid hebben misdreven. Maar ook wie meent onschuldig te zijn, ja, wie onschuldig is, dient toch blijmoedig of gelaten zijn kruis te dragen:

> Lijden kan ik alle plagen van het onverduurbaarst lot:
> Want wie heeft ze mij beschoren, wie mij toegezonden? God![63]

Kan een brave ziel dat niet en verzucht hij met het beeld van Job voor ogen: 'Ach, mijn vriend, wat is geheel mijn leven anders dan één aaneenschakeling van jammeren en lichaams- en zielspijnen,' dan dient hij zich eerst over het onmatige karakter van zijn klacht te schamen en vervolgens te vermannen: 'Ook heden is mijn klacht weerspannigheid.'[64] Zo bezien strekt het lijden van Jezus alle mensen ten voorbeeld, want niet wat zij niet kunnen of willen verdragen komt er op aan, maar dat 'Uw wil geschiede'.

2.4 Bilderdijks contrarevolutionaire razernij uit de jaren twintig

In de praktijk des levens viel het Bilderdijk steeds zwaarder zich te vermannen, wat ook in een zeker kwaliteitsverlies van zijn poëzie tot uitdrukking kwam. Zo stelde Joris van Eijnatten vast, dat het niet lang na *De Dieren* (1817) met diens originaliteit gedaan was: 'In de jaren twintig treedt er wat de intellectuele inhoud van met name zijn poëzie betreft een opmerkelijk kwaliteitsverlies op. De dichter lijkt vaak alleen nog in staat tot retorische, soms bombastische en soms goedkope, aanvallen op de geest der eeuw.'[65] Met deze laatste vaststelling komt de tweede gebeurtenis van de aangekondigde drie gebeurte-

nissen in zicht,-de publicatie van Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw*-, waardoor ook Bilderdijk zich liet kennen als een zeer kritische beschouwer van zijn eigen tijd. Busken Huet gebruikte al even negatieve kwalificaties als Van Eijnatten om de taal van een domper te karakteriseren, dat wil zeggen van een zich fel tegen de idealen van de Franse Revolutie verzettende dichter als Bilderdijk: 'gesublimeerd bordeelnederduits'.[66] Het proza van Da Costa verzette zich tegen een zodanige typering, maar zij is wel degelijk op veel gedichten van zijn leermeester van toepassing. Een voorbeeld daarvan is *Genade in Zoen* uit *Naklank* (1828), waarin Bilderdijk mensen uitscheldt voor 'klompen klei', 'misvormde doemelingen' en 'verachtelijk slijmgebroed' om hen vervolgens als een sergeant in dienst van de aartsengel Michaël de wacht aan te zeggen met het verpletterende 'gewicht der Godswraak' en het 'toornevuur der Almacht'.[67] 'Zoen' in de titel slaat op het zoenoffer van Gods Zoon, dat, wil men het onder mensen ingang doen vinden, beter niet op een al te snauwende toon aan de man kan worden gebracht. Wie het 'zelfvervloekend zielsverwijt' zich zo nodig over anderen wil doen uitstrekken, giete zijn woorden in de mal van een boetepreek of theologische verhandeling, maar niet in die van een scheldkanonnade.[68] Zijn tijdgenoten reageerden boos op *Naklank*: 'Ja, wie weet, hoe ellendig Bilderdijk zich zit te vermaken, wanneer hij het sinds lang uitgedoofde twistvuur in ons vaderland, van onder de as, zoekt op te rakelen,' of met enig begrip voor zijn moeilijke situatie: 'Vergeeflijk toch is aan de mijmerende grijsaard deze wartaal.'[69] Er lijken genoeg argumenten aanwezig te zijn om het gelijk van Joris van Eijnatten vooral niet te betwisten: 'Het enige nieuwe aan Bilderdijks contrarevolutionaire razernij uit de jaren twintig is de toonzetting, en die is soms zo verbeten, cru en onbarmhartig dat zijn boodschap en de intenties daarachter onwaarachtig schijnen.'[70] Dat moge zo zijn, maar daarnaast is er iets van zijn oude scherpte en originaliteit in gedichten als *Uitvaart*, *Lofredenen* en *Ontwikkeling* uit *Naklank* overgebleven[71] en klinkt er als een surplus van oude klachten een diepe wanhoop, zo niet radeloosheid, in zijn woorden door. De brieven die hij gedurende de laatste zeven jaar van zijn leven aan Da Costa heeft geschreven, bevatten tal van godsvruchtige wendingen, obligaat in de oren klinkend als een gepaste bezwering van het noodlot, waartussen sommige schrille klanken een allesbehalve harmonieus geloofsleven verraden.

In 1826 luchtte hij zijn gemoed zo: 'Ja, ik weet het, lieve vriend, God is getrouw, maar wat is *weten*, als het hart het in de ogenblikken van benauwdheid niet *voelt*? Nee, ik twijfel niet, maar ik lijd en dit lijden verslindt elk ander gevoel, elk ander denkbeeld, in zulke ogenblikken.'[72] Nog vóór het overlijden van zijn vrouw en de Belgische Opstand hief hij in brieven aan Da Costa klachten aan als: 'Wanhoop ik? Ik vertrouw op Zijn genade in het zoenbloed des voor ons geslachte Offerlams, maar het is omtasten in een dal van schaduw des doods,' of: 'Denk niet, dat ik wanhoop, maar ik worstel om de hoop vast te houden.'[73] Zelfs de oude truc met behulp waarvan hij aan God voorstelde namens hem woorden voor een gebed tot Zichzelf te prevelen, bleek niet meer te werken: 'Ja, ook het rechte bidden staat niet in onze macht.'[74] Na het overlijden van zijn vrouw nam zijn radeloosheid toe: 'Ik zit hier in mijn diepe en onheelbare droefheid gedompeld, radeloos en reddeloos, en mijn enig, dierbaar en godsvruchtig kind in angst en vertwijfeling aanziend en toezuchtend, als in een wildernis zonder weg of uitzicht.'[75] Het verlies van zijn tweede vrouw kon hem door niets of niemand worden vergoed: 'In mijn onvergelijkelijke eega verloor ik meer dan leven, verstand en besef, en ik kan mij niets meer voorstellen wat in of om mij bestaat.'[76] Hij leed onder 'de aandoening waarin het onuitdrukbaar gevoel ener steeds bloedende wond mij gedompeld houdt en waarvoor op deze wereld geen heling is'.[77] Impliciet gaf hij te kennen geen enkele troost in zijn geloof te kunnen vinden: 'In wezenlijkheid, daar is geen troost of opwekking, maar niets dan wat terneerdrukt en verplet.'[78] Expliciet was het niet veel beter met hem gesteld: 'Ja, ik weet het, alle goede uitkomsten zijn bij God, en de gezegende Verlosser slaat ons gade, en Zijn vertroosting zal niet afwijken voor wie Hem waarachtig en in de geest aanroept, maar hoe overnevelt de smart mij elk besef bij een zwakheid waarin een volslagen uitputting van geest en lichaam zich verenigen.'[79] Op zijn sterfbed bevestigde Bilderdijk op een vraag van Bastiaan Heykens, dat hij hoopte in het huis zijns Vaders ook een kamer voor zichzelf te zullen aantreffen.[80] Een christelijke begrafenis was daarom wel het minste wat men hem gunde, maar niettemin was er twijfel gerezen aan de christelijke gezindheid van een man die op het punt had gestaan om zelfmoord te plegen en lang niet altijd troost in zijn geloof had kunnen vinden. In zijn biografie over de Vader van het Réveil wierp W. van der Zwaag namens enige intimi uit de kring van Bilderdijk de vraag op: 'Was het geloof zelfs bij die man

huichelarij, of rustte het tenminste op geen vaste grond, wat moet er dan van de betuigingen van zoveel anderen worden gedacht?'[81] Bilderdijk was een atypische gelovige, die om wat hij niet en wel geloofde ongeschikt voor de hem toebedachte rol van Vader van het Réveil was. Tegelijk zou hij nooit, zoals Robespierre, zijn geloof verkwanselen voor een eredienst aan het Opperwezen der rationalisten. Zij verschilden immers niet wezenlijk van de neologen die zich baseerden op het even logische als verwerpelijke principe 'do ut des', aan het Romeins recht ontleend: 'voor wat, hoort wat', alsof het geoorloofd zou zijn om het met God op een akkoordje over wat dan ook te gooien.[82] Dat rechtvaardigheid willekeur uitsluit, zoals neologen meenden, achtte Bilderdijk in strijd met de 'incommensurabilité' van God, waardoor goed en kwaad niet evenredig beloond en gestraft hoefden te worden.[83] Wie zou menen het eeuwig geluk deelachtig te worden voor een paar door hem verrichte goede daden, hield te veel rekening met die eerste eigenschap van God, alsof het kwaad ongestraft zou blijven. Maar als er geen peil op God viel te trekken, en het kwaad onevenredig aan een mens vergolden kon worden, raakte Bilderdijks theologie opnieuw in tegenspraak met zichzelf. Alleen de dood kon hem nog een uitweg in zijn geestelijke misère bieden. Filosofisch of rationalistisch en spiritueel was hij vóór zijn tragisch levenseinde al op een dood spoor gekomen.

2.5 Kern van Bilderdijks tweeslachtig denken

In een ongedateerd essay *Van het kwaad* treft men de kern van zijn tweeslachtig denken aan. Enerzijds is het kwade in absolute zin het tegenovergestelde van het goede, anderzijds is het 'niet gelegen in onzedelijke handelingen, maar in de ontkenning of miskenning van ons inwendig besef van hoger goed'.[84] De vrije wil oefent er niet in het minst invloed op uit: 'Onze wil is in ons en onafscheidbaar met het gevoel van onze zelfheid, van ons *ik*, verknocht.'[85] Kennelijk staat het bewustzijn van zichzelf in Bilderdijks visie los van goed en kwaad of, nog extremer geformuleerd, is het individu een amoreel wezen. Slechts wanneer zijn wil door God wordt gedetermineerd, doet hij automatisch of per ongeluk iets goeds. Misschien bedoelde hij met deze woorden te zeggen, dat een mens ten gevolge van de erfzonde niet ten kwade geneigd was, zoals zijn calvinistische medebroeders

dachten, maar onverschillig voor goed en kwaad. Zich in de geest van Bilderdijk inlevend, verwoordde Joris van Eijnatten diens relatieve opvatting van het kwaad als volgt: 'Toen God Zichzelf dacht, ontstond er een volmaakt goddelijke persoon, de voortbrenging van Zijn eigen zelfheid, Zijn eniggeboren Zoon. Toen Hij niet Zichzelf maar schepselen dacht, ontstond er iets onvolmaakts, een uitvloeisel afgescheiden van zijn bron: wezens wier wezen van Zijn invloeden afhing. Het kwaad kan vergeleken worden met duisternis. Het licht, zoals wij het kennen, is een uitvloeisel van de godheid, maar het is niet wat het in de godheid was. Het licht dat wij waarnemen, is een verbastering van het ware licht, een donkerte dat afgescheiden is van haar bron en slechts nog een zweem van goddelijk licht bezit. Het goede is een analogie van het licht. Met de schepping werd het goede meegedeeld aan iets dat aan het goede tegengesteld was, omdat het afgescheiden was van zijn bron. Daardoor is het kwaad ontstaan. Schepselen kunnen niet goddelijk zijn, maar bezitten wel een zweem van het goddelijke. Zoals het licht het denkbeeld van de duisternis voortbrengt, zo volgt uit het goede de gedachte van het kwaad.'[86] Bilderdijks lichtsymboliek is hier niet calvinistisch of swedenborgiaans, maar boeddhistisch. God of de H. Drievuldigheid, waarvan de boeddhistische variant met 'trikaya' wordt aangeduid, is te vergelijken met 'dharmakaya' of het licht der waarheid. Wie daartegenin kijkt, ziet niets of wordt blind. God de Vader is als de zon, de Zoon als het licht van de zon dat op aarde schijnt,-'nirmanakaya' of het licht der wereld-, en de H. Geest als de ronde vorm van de zon die men wereldwijd kan zien opkomen en ondergaan,-'samboghakaya' of (in een meer praktische toepassing van dit begrip) de pretlichtjes in iemands ogen-.[87] Dezelfde lichtsymboliek toegepast op de schepping of het kwaad, heft tegenstellingen op, alsof dualiteit een fictie is, en benadrukt tegelijkertijd de bestaande verschillen tussen zowel God en de schepping, als goed en kwaad. God, voor wie geen tijd bestaat, is tegen zulke vergelijkingen met het licht wel bestand, maar de mens als onderdeel van Zijn schepping niet. Voor hem kan pas in de loop der tijd de absolute tegenstelling tussen goed en kwaad worden opgeheven. In de visie van de oudere Bilderdijk werd dit aspect van de tijdsfactor genegeerd, alsof de jongste dag al tijdens zijn leven geschiedenis was geworden, terwijl hij zich er bovendien pijnlijk van bewust was onvergelijkelijke grootheden als God en het kwaad niet op dezelfde manier de maat te moeten nemen. Het resultaat van al zijn

overpeinzingen was een vrome desillusie, een door ontgoocheling ingegeven stelligheid, waarmee hij zijn bevindingen aanvankelijk overstemde om zich tenslotte in een tragisch stilzwijgen te hullen. De vaste burcht die 'onze God' volgens Luther heet te zijn, was toen een muur gebleken, hem scheidend van andere gelovigen, wier zege op de uitgerukte vijand al bij voorbaat vaststond.[88]

2.6 Misplaatste stelligheid van een kritische beschouwer van zijn eigen tijd

De tweede en derde gebeurtenis van de aangekondigde drie gebeurtenissen stonden in het teken van de misplaatste stelligheid, waartoe Bilderdijk zich ter bemoediging van zijn kwekeling Da Costa had laten overhalen. De doop van laatstgenoemde markeerde een ommekeer in hun relatie, want daarna namen zij elkaars rol van leermeester en al te volgzame leerling over. Nu behoort de bekering van Da Costa geenszins tot het eigenlijke onderwerp van deze beschouwing, maar de ommekeer in de rol die zij maatschappelijk speelden wel. Op 19 oktober 1822, de avond vóór de doopplechtigheid, schopte Da Costa een rel: zou Bilderdijk niet in de ouderlingenbank van de Leidse Pieterskerk mogen plaatsnemen (omdat hij zogenaamd 'in wilde echt' met zijn tweede vrouw samenleefde en geen lidmaat was), dan ging het feest de volgende dag niet door.[89] Hij kreeg zijn zin, waarna hij ook met de publicatie van zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* het initiatief ten opzichte van zijn vroegere leermeester behield. Deze was zich van de gewijzigde omstandigheden zeer bewust, want hij droeg het tweede deel van zijn in dat jaar verschenen *Krekelzangen* met de volgende woorden aan Da Costa op:

> Ja, zinkt mijn avond in de kimmen,
> Ik zie uw heerlijke uchtend klimmen.[90]

In *De staatkundige denkbeelden van Willem Bilderdijk. Een contrarevolutionair en theocraat* stelde C.G. van der Staaij terecht vast, dat het boek van Da Costa was 'geïnspireerd' door Bilderdijk, waarna laatstgenoemde hem in zijn afzonderlijk uitgegeven toelichting daarop 'hartelijk was bijgevallen'.[91] Misschien is 'geïnspireerd' veel te zwak uitgedrukt voor de invloed die de kwekeling van zijn leermees-

ter heeft ondergaan, want een lange lijdensweg van de een leidde uiteindelijk tot de desbetreffende publicatie van de ander. Reeds in 1783 opperde Bilderdijk bezwaren tegen de geest der eeuw, toen hij de schone kunsten in gevaar achtte, omdat zijn vakbroeders het begrip 'schoonheid' niet eens konden definiëren: 'In deze kunsten van smaak alleen, zonder een grote voorraad van welgeschikte kundigheden, zonder een geest van wijsgerigheid te spreken, is wartaal uitslaan, en dezelve gebrekkig uit te voeren, is een onvergeeflijke misdaad, die verwaande weetnieten begaan tegen een eeuw, waarin zij onwaardig zijn te leven.'[92] Zelfs de toon van wat Busken Huet 'bordeelnederduits' beliefde te noemen, was toen al aanwezig, hoewel Bilderdijk zich in die tijd juist op zijn tolerantie liet voorstaan. Zo schreef hij een jaar later, op 12 juli 1784, aan zijn vriend Uylenbroek over de door hem bewerkte uitgave van *De Geuzen*: 'Een werk als *De Geuzen*, de ganse geschiedenis onzer Republiek óf behelzend óf erop zinspelend, is in onze dagen een twistappel en dat kan niet anders. Ikzelf zou het thans niet ondernemen, daar ik weet dat het op ontelbare plaatsen zowel in de tekst als in de aantekeningen van de auteur (waar de mijne bij moeten komen) sommigen, en wel de heersende partij, geweldig zal moeten stoten, en dit, weet u, kan nooit het doelwit zijn van iemand, die niets anders beoogt dan nuttig te zijn, vrij denkt en vrij wil denken, zonder iemands voorschrift of regel, maar iedereen hetzelfde recht gunt.'[93] Met 'de heersende partij' bedoelde hij de patriotten, door hem met staatsgezinden uit de zeventiende eeuw op een lijn gesteld, wier anti-Oranjegezindheid door de oorspronkelijke dichter van dit vaderlandse epos, Onno Zwier van Haren, te weinig naar zijn mening werd gehekeld of van kritische kanttekeningen voorzien.

Van latere tijd, en niet direct getuigend van zijn artistieke en politieke onvrede, dateren zijn opmerkingen over vertegenwoordigers van de samenleving, die er ongeacht 'de heersende partij' een potje van maakten. Hoogst modern voerde hij voor dit type onvrede de calculerende burger op, wiens hardnekkig opportunisme in zijn ogen geen genade kon vinden, omdat zo'n burger '*onophoudelijk* quid pro quo in de plaats stelde om slechts *in het ogenblik* meer te kunnen winnen'.[94] Een regent die zich aan nepotisme en belastingontduiking schuldig maakte, behoorde zelfs tot een calculerende stand, wat zijn doen en laten in zoverre wel direct een politieke lading gaf, dat zo iemand via wetgeving de politiek in de Republiek trachtte te beïnvloeden. Te-

genover hen plaatste Bilderdijk de dienstbode van vroeger, 'die een gruwel van een onwaarheid maakte en wier trouw onwrikbaar was'.[95] Zijn eigen ervaring met dienstbodes was totaal anders, zodat men de indruk krijgt van een geforceerd nostalgische kijk op het verleden.[96] Zo beschouwde hij ook zorgelijke ontwikkelingen van de derde stand, niet zoals tegenwoordig met het oog op het maatschappelijk middenveld dat tussen de extreme opvattingen van linkse en rechtse politici en hun aanhang vermorzeld dreigt te worden, maar als een futloze variant van wat eens de trots der natie had gevormd: wat betreft 'de middenklasse, de echte en achtenswaardige burgerstand, die de landaard uitmaakt,-is daar nog de nijverheid, nog de trouw, nog de strenge eerlijkheid, nog de matigheid, nog de zucht voor hun beroep en de loffelijke eerzucht om dit eer aan te doen en daarin uit te munten, zoals in mijn tijd?'[97] Zelf hoopte hij, tegen beter weten in, op 'een rustig en vreedzaam genot van stoorloze en onschadelijke inwoning' in het vaderland, zoals hij in een rekwest aan het Hof van Holland te kennen had gegeven, ja, stelde hij zich veel voor van een leven in 'stilzwijgende berusting'.[98] Maar deze opgave die hij aan zichzelf stelde, bleek in 1795 te moeilijk, toen hij noodgedwongen zijn vaderland moest verlaten. Eenmaal in ballingschap formuleerde hij zijn bezwaren tegen de geest der eeuw het duidelijkst, toen het hem niet lukte een geschikt pensionaat voor zijn dochter Louise te vinden, dat in overeenstemming met zijn religieuze en morele principes onderwijs verzorgde: 'O, wat een vreselijke tijd en wat een corrupt land is dat ongelukkige Duitsland.'[99] In een brief aan Louise uitte hij zijn vaderlijke zorgen onbewimpeld en zonder op grond van verdraagzaamheid het standpunt van zijn tegenstanders enigszins te nuanceren: 'Gods heilig en onfeilbaar woord heeft deze dagen van verbastering voorzegd, heeft voorzegd, dat het zo ver zou komen, dat de hele christelijke kerk verpest en het waarachtig geloof zodanig onderdrukt zal worden, dat het nergens meer openlijk zal worden geleerd. Erfsmet in Adam? Men merkt dit aan als een verbastering in wil en vermogens, door zijn erfzonde verwekt, en op zijn nageslacht voortgeplant. Het is meer, mijn kind, het is een dadelijke schuld van onszelf in Adam: een zonde door ons in Adam bedreven, zodat wij even schuldig zijn als hij.'[100] Dit zwartgallig proza legt de oorzaak van zijn bezwaren tegen de geest der eeuw niet alleen bij zijn tegenstanders, maar ook bij zichzelf, verenigd als iedereen door de erfzonde is.

In zijn Brunswijkse periode trad er een opmerkelijke verharding in zijn taalgebruik op, waarmee een verharding van standpunten ten aanzien van een historisch en geologisch verantwoorde interpretatie van het Oude Testament correspondeerde. In Jean-André de Luc vond hij toen een medestander, die in hun gezamenlijke poging om een verzoening tussen rede en openbaring tot stand te brengen, gewild of ongewild, het accent op de laatste bron van kennis legde. Dat was principieel fout, omdat hij ook als christen de rede te baat had moeten nemen om achter een waarheid te komen. Het kan toch niet zo zijn, dat God in strijd met de rede openbaart, dat de omtrek van een cirkel niet langer πr^2 is maar, terwijl onder π en r hetzelfde dient te worden verstaan, bijvoorbeeld πr^3? Bovendien maakte hij een principiële fout door te veronderstellen en vervolgens voor waar aan te nemen, dat de uitholling van het gezag van de Bijbel en niet de kracht van Franse wapens de Bataafse Republiek had doen ondergaan. Dit type 'redenering' leek wel heel erg op de door Voltaire verfoeide verklaring voor de aardbevingsramp in Portugal. Uit zijn contacten met The Union of Christians te Bedford blijkt, hoe Bilderdijk vervolgens het godsdienstige klimaat onder koning Lodewijk ervoer: 'In Holland heeft zich een factie, even pervers in politiek als in religieus opzicht, meester gemaakt van kranten en tijdschriften.'[101] Dezelfde krasse taal als door Da Costa in zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* gebezigd, treft men in Bilderdijks brieven aan zijn medechristenen aan. Die in het oosten van Engeland werden te hulp geroepen om zijn verontwaardiging over het internationale complot van neologen met hem te delen, want gold voor toonaangevende journalisten en recensenten niet, dat 'door hun verraderlijke recensies van elk literair product en door de hoeveelheid vliegende bladen door hen verspreid, zij tenslotte hun doel bereikten, bestaande uit de verwerping van elk gezond principe'?[102] Alleen al het gebruik van woorden als 'pervers', 'verraderlijk' en (in de laatste zin tot tweemaal toe) 'elk' demonstreren een mentaliteit, die voorheen de zijne niet was, zo eenzijdig leggen ze het accent op de negatieve gezindheid van anderen. Iets daarvan sloeg natuurlijk op hemzelf terug, maar een enkele keer lukte het hem zich daaraan te ontworstelen door onverwachts virtuoos in plaats van kras taalgebruik in te lassen. Dan stelde hij bijvoorbeeld 'deïsme' op een lijn met 'epicurean Divinity'.[103] Dat hij in zijn kritiek op neologen niet alleen stond, wordt ook door het optreden van een andere leerling dan Da Costa (inderdaad meer

een 'leerling' dan een 'kwekeling'), Groen van Prinsterer, in *De maatregelen tegen de afgescheidenen aan het Staatsgezag getoetst* bewezen. Net als Bilderdijk trok Groen de lijn van staatsgezinden naar patriotten en van patriotten naar liberalen door, of het nu om politieke uitgangspunten ging of om klassiek gereformeerde dogma's. Welke afwijkingen van de oorspronkelijke leer, door de Dordtse Synode van 1618-1619 vastgesteld, durfde men zich in protestantse kringen tegenwoordig wel niet te permitteren: 'Christus, God geopenbaard in het vlees, wordt een goddelijk, een hoger dan de overige geschapen wezens genoemd; de Heilige Geest die de christenheid naast de Vader en de Zoon op grond van de Bijbel aanbidt, is slechts een goddelijke kracht; de erfzonde is zedelijke verdorvenheid, zwakheid, onvolkomenheid, volmaaktbaarheid geworden; in het lijden en sterven van de Middelaar wordt geen verzoening, geen voldoening, geen lijden in onze plaats, geen dragen van de straf voor onze ongerechtigheden, niets dan een blijk van Gods algemene mensenliefde erkend; van wedergeboorte, bekering en heiligmaking heeft men zedelijke verbetering, begrip en voortgang der deugdbetrachting gemaakt, en de hemel is voor ieder die geen grove uiterlijke zonden begaat, met een onbekrompenheid die steeds ruimer wordt, opengesteld!'[104] De bezwaren tegen de geest der eeuw werden, naar het scheen, door Bilderdijk en zijn zielsverwanten gedeeld en toch bestonden er tussen hen ook principiële verschillen van opvatting.

Men zou die verschillen met behulp van de termen 'antirevolutionair' en 'contrarevolutionair' kunnen verduidelijken. Beide denkrichtingen staan overigens op gespannen voet met de Verlichting, maar het antirevolutionaire gedachtegoed staat voor 'une révolution contraire' en het contrarevolutionaire voor 'le contraire de la Révolution'.[105] Dit subtiele onderscheid tussen beide denkrichtingen is voor het eerst door Joseph de Maistre gemaakt, volgens wie aanhangers van de eerste en minder radicale denkrichting bereid zijn om het goede van de Franse Revolutie, bijvoorbeeld volkssoevereiniteit tot uitdrukking komend in een constitutie, geleidelijk aan een plaats in hun geloof te geven, terwijl aanhangers van de tweede denkrichting daartoe nimmer bereid zullen zijn: zij zoeken hun heil uitsluitend in de Hervorming en keuren desnoods een coup d' état goed om hun doelstellingen te realiseren.[106] Men herkent in hen de eerder in deze beschouwing genoemde 'christenfundi's', die zich behalve tegen de constitutie ook tegen de scheiding van kerk en staat zullen blijven

verzetten. Isaäc da Costa behoorde in het voetspoor van Bilderdijk tot de contrarevolutionairen, Groen van Prinsterer daarentegen tot de antirevolutionairen. Vertegenwoordigers van beide groeperingen in de politiek gelden nog steeds als conservatief, wat hen in liberale ogen tot beginselvaste tegenstanders stempelt. Bilderdijk met zijn 'de vezels verstijvende en de ouderdom vervroegende beendersoepen' en 'het geslacht door zijn gif verwoestende en tot zedeloosheid aanzettende aardappelen' was culinair ook al in de contramine en bovendien conservatief: men zou weer net als vroeger grutten en peulvruchten moeten eten.[107] Zijn excentrieke en conservatieve geest vreesde men bij zijn terugkeer in het vaderland uiteraard minder dan zijn contrarevolutionaire elan (zo gemakkelijk in razernij ontaardend), waarvan hij reeds vóór zijn verbanning blijk had gegeven.[108] Het was daarom voor zijn vrienden nog een heidens karwei hem, na zijn terugkeer in het vaderland, aan een officieel baantje te helpen, waarin hij al zijn talenten zou kunnen ontplooien. Johan Valckenaer bezocht daartoe in januari en maart 1806 raadpensionaris Schimmelpenninck, met wie hij herhaaldelijk op Huis ten Bosch soupeerde, en hield tevens met Wiselius 'ampel besogne over de grote affaire'.[109] Dankzij hun gezamenlijke inspanning kon Bilderdijk eerste of tweede 'secretaris ad vitam' worden van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, op basis van een stipendium van de overheid, mits hij zich van een 'te levendige uitdrukking van gevoel, of van verontwaardiging over het lot van de Republiek' zou onthouden.[110] Bilderdijk beloofde toen van zijn kant niet te zullen 'fronderen', waarmee de zo gevreesde contrarevolutionaire razernij in de kiem gesmoord scheen te zijn.[111] Noch het plotselinge aftreden van de raadpensionaris, noch de onverwacht welwillende behandeling van koning Lodewijk bracht hem op andere gedachten. Natuurlijk zou hij niet 'fronderen', maar zich verbroederen met zijn tegenstanders was te veel van hem gevraagd. Weldra ging hij als vanouds tekeer tegen alles wat hem niet zinde. Of Napoleon aan de macht was, of koning Willem I,-hij bleef op politiek en religieus gebied zijn stokpaardjes berijden. Bevorderlijk voor een gevoel van nationale eenheid was dat allerminst.

Zelfs in een gelegenheidsvers ter ere van zijn vrouws verjaardag op 3 juli 1814 kon hij het niet nalaten over de 'laffe baatzucht' van hoge ambtenaren en de 'vuige staatzucht' van hen die de koning een constitutie afdwongen, zijn ongenoegen te uiten.[112] Een constitutioneel regerende vorst was volgens Bilderdijk een 'stadhouder des duivels'

in plaats van een 'gezalfde des Heren', en die opvatting huldigde hij ten aanzien van een koning, die gewoonlijk per Koninklijk Besluit regeerde en maar al te vaak deed, alsof het 'droit divin' hem boven de wet verhief![113] Een voor geen kleintje vervaarde minister als Cornelis van Maanen, die eraan gewend was onder despoten te dienen, vond dat koning Willem I zijn ministers als commiezen behandelde, en helemaal ongelijk had hij niet. De koning zei immers zelf: "Wat zijn ministers? Volstrekt niets... Ik kan zonder ministers regeren, of, wanneer ik het goedvind, wie mij goeddunkt aan het hoofd van de ministeriële departementen plaatsen, al was het ook een van mijn palfreniers, want ik, ik alléén ben de man die handelt en voor de daden der regering verantwoordelijk is."[114] Dat was nog eens krachtige taal, die Bilderdijk graag uit de mond van diens vader gehoord had. Niet vrij van persoonlijke rancune jegens de koning, die hem een professoraat in het vooruitzicht had gesteld zonder over de bevoegdheid te beschikken hem daadwerkelijk aan het Atheneum Illustre te benoemen,-daarin voorzag het stadsbestuur van Amsterdam-, vestigde hij zich als privaatdocent te Leiden. Vandaaruit drukte hij zijn conservatieve stempel op de samenleving en betoverde hij zijn gehoor, onder wie de zonen van zulke vooraanstaande bestuurders als David van Lennep en Gijsbert Karel van Hogendorp. In een gepolariseerde samenleving, waarin de zonen tegen hun vaders opstonden (maar niet om hun progressieve ideeën alsnog ingang te doen vinden) en waarin het tweede eeuwgetij van de Dordtse Synode in 1819 de oude tegenstellingen tussen remonstranten en contraremonstranten nieuw leven inblies, torende Bilderdijk boven allen uit als een symbool van verouderde degelijkheid op politiek en religieus gebied. Men zou vanuit een liberale of vrijzinnige invalshoek kunnen zeggen, dat hij als een schandpaal in plaats van een erezuil boven de hoofden van zijn tijdgenoten uitrees. Een heilig moeten dwong hem zich te uiten over de ongewenste richting die de kerkgeschiedenis was ingeslagen, onder een koning door wie het 'droit divin' met voeten werd getreden en door wiens toedoen de kerk geen kerk meer was, maar een 'ongeordende samenvloeiing van God onterende dwalingen'.[115] Toen de uitgever van Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw*, Lucas Herdingh, de tekst van het betreffende manuscript onder ogen kreeg, wendde hij zich geschrokken tot Bilderdijk met de vraag, of hij al te krasse uitdrukkingen van de schrijver niet zou willen of kunnen verzachten en of er volgens hem juridische problemen voor de firma L.

Herdingh & Zoon dreigden wegens aanvallen van de schrijver op de constitutie. Op het titelblad stond een citaat van Paulus, de lezers oproepend tot verzet tegen de overheid waarvan de zichtbare vertegenwoordigers als duistere figuren werden afgeschilderd, hoe verlicht zij zich ook mochten wanen, en vervolgens als 'geestelijke boosheden in de lucht'.[116] Tijdgenoten konden zich alleen al op grond daarvan afvragen, of een op de Bijbel gefundeerde contraremonstrantse razernij op het punt stond uit te breken, of dat de schrijver zich slechts slagen in de lucht permitteerde. Bilderdijk stelde de uitgever dubbel gerust, maar schreef een brief in verwijtende zin aan zijn voormalige kwekeling. Waarom had die hem vooraf niet eens over het een en ander gepolst: 'Intussen heb ik uw gehele stuk gelezen, maar in druk.'[117] Hij was met andere woorden niet zelf verantwoordelijk voor de inhoud van het boek, dat met zijn volle instemming op 7 augustus 1823 was verschenen.

Dat hele jaar stond vanaf het allereerste begin in het teken van oproer en tweespalt tussen voor- en tegenstanders van een orthodoxe zienswijze op de samenleving, of dat nu politieke of religieuze kwesties betrof. Zo schreef Isaäc da Costa op 1 januari 1823 aan Dirk van Hogendorp: 'De recensenten zijn woedend op Bilderdijks *Krekelzangen*. Helaas! Ook wie zich christenen noemen, haten ons, en bespotten ons, en zouden ons graag vervolgen en de mond sluiten. Er is nauwelijks meer een echte contraremonstrant te vinden!'[118] Het eerste deel van *Krekelzangen* bevat *'t Vorsgekwaak*, waarin God gevraagd wordt neer te zien:

> op dees verwarde tijden!
> Herstel Uw orde, Uw wet, verlet wie haar bestrijden,
> Breng de afgevallen' tot Uw ordening weerom,
> Herenig Kerk en Staat, en zij 't één heiligdom![119]

Het belangrijkste thema van Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* werd met dit gedicht van Bilderdijk ingeluid, dat niet op zoveel kritiek van recensenten had hoeven te stuiten, indien de tijdgeest zelf niet zo extreem gevoelig voor kritiek was geweest. In onmin met zijn eigen tijd levend, stelde de dichter vast: 'En de opgeblazen vors is 't wonder van de poel.'[120] Ja, zo vroeg hij zich vertwijfeld af: 'Wat bleef er, in deze eeuw van gruwelen, niet onteerd?'[121] Misschien heeft hij in gedachten, behalve aan 'kikker', bij het woord 'vors' aan 'vorst' ge-

dacht en om die associatie in zichzelf geglimlacht, maar hoe dat ook zij, een paar regels verderop gebruikte hij de in dit verband wel zeer toepasselijke uitdrukking 'verkikkerd zijn': zijn landgenoten waren niet alleen verkikkerd op de verkeerde theologen en filosofen, maar kwaakten die ook letterlijk na. Men zag hen de onbehouwen sprongen maken die zo weinig overeenkomst vertoonden met de elegante gedachtesprongen van hemzelf. In het *Letterkundig Magazijn* van 1822 riep men hem bestraffend toe: "Waak over uzelf! Liefdeloos veroordelen strijdt met de ware godsdienst en het evangelie."[122] Kinker was een van de weinigen, die de minder contraremonstrantse dan dichterlijke razernij van het geheel wel kon waarderen.[123] Maar over het algemeen putte de kritiek zich in dezelfde soort sofistische redeneringen uit als Bilderdijk persoonlijk aanwendde om zijn gelijk te bewijzen: wie tegen de Verlichting was, stond in dienst van de vorst der duisternis.[124] Als gevolg daarvan werden de smakelijkste gerechten bedorven door een 'saus van gal en roet'.[125] Wat Da Costa betreft, was het hoofdgerecht bijna niet opgediend, want eind november 1822 had hij een waarschuwing van Bilderdijk gekregen om het kalmer aan te doen en de 'Geest der Waarheid' over hem vaardig te laten worden.[126] Op 17 februari 1823 bevestigde hij zich die raad ter harte te hebben genomen en verklaarde hij, dat 'wij ons in alles mede lijdelijk en geenszins werkzaam, zelfs niet ondergeschikt werkzaam' moesten opstellen.[127] Maar hij hield het niet lang vol om passief met de genade van God mee te werken, want op 6 april van dat jaar bekende hij aan Bilderdijk: 'Na slechts een paar verzen gemaakt te hebben, ben ik sinds enige tijd aan een stukje proza gaan arbeiden, waartoe ik mij ineens als gedwongen voelde, inhoudend enige bezwaren tegen de geest der eeuw.'[128] Ter toelichting op zijn innerlijke ommezwaai, die hemzelf verrassend was voorgekomen, stelde hij vast: 'Het vermogen der poëzie versmelt allengs bij mij en wordt iets anders in mijn hart.'[129] Drie dagen later reageerde Bilderdijk uiterst begripvol: 'Dat mijn lieve zoon Da Costa thans geen verzen ontvloeien, begrijp ik allicht. Ik voel voor hem, hoe zijn geest thans zwanger gaat. O, poge hij niets te dwingen, maar late hij de werking inwendig de vrije loop en, wat zich ontwikkelt, volgroeien en rijpen!'[130] In hun beider oog was het resultaat van Da Costa's gezwoeg dus toch het gevolg van meewerken met Gods genade, wat de eventuele kritiek daarop bij voorbaat verdacht maakte. Waaraan zij die zekerheid ontleenden, zij aan de verbeelding van de lezer overgelaten.

Op 10 en 11 juli 1823 werd in Haarlem het feest der Verlichting gevierd, waarop een redevoering van Johannes van der Palm over de boekdrukkunst het hoogtepunt vormde. Had deze hoogleraar in de welsprekendheid vroeger tot Bilderdijks intimi behoord,-als verdediger van de boekdrukkunst 'tegen de hoon van duisterlingen en zonderlingen' schaarde hij zich in het vijandelijke kamp van hen die met een gepatenteerde beeldspraak tegen de grote dichter ageerden.[131] Laurens Janszn. Coster mocht de drukpers hebben uitgevonden, wat historisch ook al onjuist is, toch was hij volgens 'onzinnigen en kleingeestigen' een satansknecht, want was zo'n drukpers niet de gesel van het mensdom?[132] Van der Palm nam krachtig stelling tegen allen die weigerden in Coster de vroegste representant van de Verlichting te zien, waarin hij werd bijgevallen door Warnsinck: 'Driewerf gezegend Nederland, geboortegrond van Coster, wieg en bakermat der ware vrijheid, zetel der kennis en der Verlichting, geliefd verblijf van orde, vrede en rust!'[133] Met die rust was het allang gedaan, sinds Da Costa parallellen trok tussen Kant en Fichte die meer hoor en wederhoor vonden dan Paulus en Johannes, of, op een hoger niveau in de hemelse hiërarchie, sinds hij en de tegelijkertijd met hem in de Pieterskerk gedoopte Abraham Capadose in de eeuw van afgoderij Edward Jenner en Laurens Janszn. Coster de plaats hadden zien innemen van Jezus.[134] Terwijl Da Costa zijn bezwaren tegen de geest der eeuw op schrift stelde, werkte Capadose (eerder een discipel dan een kwekeling of leerling van Bilderdijk) aan zijn brochure over de *Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst*, dat kort na het roemruchte boekje van zijn broeder in de Heer zou verschijnen. Het leek wel alsof zij gezamenlijk een actie hadden voorbereid om de publieke opinie te mobiliseren voor een contraremonstrantse ombuiging van de moraal. De dood van Edward Jenner op 26 januari 1823 had velen aan het denken gezet: was de vaccinatie tegen de pokken, waaraan het te relateren aantal doden voor negentig procent uit kinderen jonger dan tien jaar bestond, nu een zege of niet?[135] Voor Verlichtingsfilosofen was die vraag niet moeilijk te beantwoorden, want natuurlijk was iedere dode als gevolg van de pokken er een te veel en illustreerde de heilzame gevolgen van de inenting met koepokken het idee van vooruitgang. Jenner had de mensheid ontegenzeggelijk een grote dienst bewezen, maar de medicus Capadose dacht daar heel anders over. Hoewel hij de eerste zondagscholen in Nederland zou stichten

voor kinderen van allerlei gezindten, toonde hij zich met het lot van kinderen minder begaan dan met wat hij voor rechtzinnig in de praktijk hield. Jenner was in zijn ogen een even grote volksverleider als Coster, wat de overheid ook per Koninklijk Besluit van 18 april 1818 mocht hebben verordend ter bevordering van een meer algemene toepassing van de koepokinenting. Daarin stemde hij geheel overeen met Da Costa, die zijn afkeer van de eredienst voor Jenner en Coster niet onder stoelen of (kerk)banken stak. [136]

Capadose beriep zich op *Lucas 5:31*, waarin Jezus zegt: "De gezonden hebben geen geneesheer nodig, maar de zieken wel." Dus dient men geen riskante en bovendien ziekteverwekkende vaccinaties toe te passen om een gezond mens in de toekomst van ziekte te vrijwaren.[137] Wie dat toch doet, handelt tegen de goddelijke voorzienigheid. Dat deed Capadose minder graag dan tegen het Koninklijk Besluit van 1818 ingaan, al leek dit laatste veel op burgerlijke ongehoorzaamheid. Hij moest noodgedwongen kiezen tussen *Lucas 5:31* en *Romeinen 13:1*, waarin een gelovige burger wordt verplicht de wet strikt na te leven: 'Iedereen moet het gezag van de overheid erkennen, want er is geen gezag dat niet van God komt.' Da Costa viel hem bij: 'Ik houd mij ervan overtuigd, dat de vaccine in ons land een onherstelbare nederlaag staat te ondergaan bij het verschijnen van Capadoses werkje.'[138] Bilderdijk was het als een profeet wiens rol was uitgespeeld, met beiden eens, dat wil zeggen ook hij verfoeide 'Sint' Coster en Jenner, die met diens eerste toepassing van de koepokinenting even heftige bezwaren bij hem opriep als Amsterdamse regenten met hun stelling 'vrij schip, vrij goed'.[139] Hij vond althans de inquisitie minder verwerpelijk dan deze 'vervloekte grondregel'![140] Zijn hekel aan de sacrosancte Jenner is des te opmerkelijker, omdat hij er tijdens zijn verblijf in Londen en Brunswijk geen blijk van had gegeven. Integendeel, wat op hem in Engeland als een illustratie van het streven naar gelijkheid was overgekomen, waren de pokdalige gezichten van mannen én vrouwen geweest. Of de oorzaak daarvan nu was gelegen in de pokken of in 'sterk' voedsel, bestaande uit even voedzame als sappige vlezen, (in Frankrijk slurpte men soepen die, zonder merkbare verandering in de maag te ondergaan, in bloed werden omgezet, wat de huid van de hoop der patriotten een nogal vale kleur gaf), steeds vielen allereerst de grote puisten op hun gezicht op en 'soortgelijke plaatselijke defecten, die van nabij sterk ontsieren'.[141] Met die 'defecten' bedoelde hij door pokken veroorzaakte

putjes in de huid: 'Wie zou dat geloven in een land, waar de inenting zo algemeen is? Maar het is zo. Ik herinner mij geen man of vrouw gezien te hebben die geen putten heeft. Van de 50 zijn er zeker 49, en misschien van de 150 wel 149 sterk geschonden en overdekt met misvormende littekens. Ik schrijf dit gedeeltelijk toe aan het sterke voedsel en de sceptische dispositie die het bloed daardoor bekomt.'[142] Er valt hier geen onvriendelijk woord over Jenner in het algemeen te vernemen, noch over koepokinentingen in het bijzonder. Dat is al evenmin het geval in zijn brief aan Kinker, wiens zoontje Johannes Willem nog geen drie jaar oud aan de pokken was overleden. Het jongetje werd op 17 mei 1800 in de Oude Kerk te Amsterdam begraven, waarna Kinker kennelijk maatregelen had getroffen om zijn vrouw en twee andere kinderen tegen de pokken te laten vaccineren. Daartoe werd gebruik van de methode der 'inoculatie' of inenting gemaakt, dat wil zeggen er vond een opzettelijke besmetting plaats met hetzij kunstpokken, afkomstig van een mens die in lichte mate aan die ziekte geleden had,-maar deze methode had het nadeel dat een aldus ingeënte patiënt kon overlijden, of met de uit een puist geextraheerde entstof ook een geslachtsziekte als syfilis kon oplopen-, hetzij koepokken, aan welke laatste methode de vaccinatie ('vacca' betekent immers 'koe' in het Latijn) haar naam dankte. Het was namelijk opgevallen, dat koeien weliswaar niet immuun voor die ziekte waren, maar er uiterst zelden aan overleden. In zijn condoleancebrief aan Kinker verwees Bilderdijk naar de methode der 'inoculatie' zonder enig woord van afkeuring: 'De goede God spare de andere kinderen voor u, mijn beste vriend, en vermeerdere de troost die zij u kunnen geven in dit al te zeer gerechtvaardigde verdriet. Ik meen uit wat u mij vertelde begrepen te hebben, dat mevrouw Kinker en de twee overige kinderen al zijn hersteld van de pokken. Ik feliciteer u er van ganser harte mee!'[143] Zo bang als hij in de laatste decade van zijn leven voor koepokinentingen was, omdat dierlijk leven zich in het menselijk lichaam binnendrong tot schade van de ziel, zo gesteld was hij in Brunswijk op rundvlees: 'Wat mij betreft, ik ben hier op den duur lang zo gezond niet als in Engeland, waartoe zowel de lage, vochtige ligging van dit land, als het gebrek aan goed, voedzaam vlees heel veel toebrengt. Voeg er voor een derde gerust het gebrek aan voldoende, voor mij interessante occupatie bij. Hier is genoegzaam niets eetbaar dan varkensvlees. Dit is goed, niet meer en niet minder dan dat. Het vet is taai en peesachtig in de runderbeesten en

schapen, en zeer mager. Ze zijn klein en hard, dor en pezig van spieren, en ik kan zeggen volstrekt smakeloos en geestloos. U begrijpt dus, hoe kwalijk dit iemand bekomt, wiens uitgeputte hoofd telkens ondersteuning van dierlijke geesten behoeft en wiens ganse ongesteldheid alleen en uitsluitend daarop neerkomt!'[144] In Londen en Brunswijk gedroeg Bilderdijk zich als een verlichte geest, die pas later onder invloed van Isaäc da Costa en Abraham Capadose in contraremonstrantse razernij ontstak.

Als praktiserend arts, hoewel geenszins tot de uitoefening van de geneeskunst bevoegd, was Bilderdijk er net als zijn discipel een groot voorstander van de natuur haar gang te laten gaan. Zijn principe op de pokken toegepast hield in, dat er niet hoefde te worden ingegrepen middels een vaccinatie om de ziekte in zijn hevigste vorm te bestrijden. Die ging uit zichzelf wel over, of niet (in welk geval de goddelijke voorzienigheid slechts haar gebruikelijke tol eiste). Hij beschouwde ziekte als een poging van lichaam en geest om hun verstoorde relatie te herstellen,-meer als een symptoom van naderend herstel dan als een teken dat er iets ernstig mis zou zijn-, wat hij in *De ziekte der geleerden* (1807) met een beroep op Hippocrates zo verwoordde: ziekte is 'helingskracht en geen verdervingszucht'.[145] Geneesmiddelen zijn eigenlijk niet nodig, omdat er een helende werking van pijn uitgaat, zoals een 'heilzame etterteelt' de wond zuivert.[146] In een duivelskring van ziekte, pijn en wonden is Bilderdijks tirade tegen 'averechtse artsenijen' en 'ijdele panaceeën' vervolgens een constante:

> Geen plant, hoe rijk van kracht, uit Indus kruidwaranden,
> Geen delfstof uit het diepst van 's aardrijks ingewanden,
> Geen dierlijk geil, of bloed, of merg, of hersenschaal,
> Bedwingt, natuur ten spijt, de minste lichaamskwaal.[147]

In een komedie van Molière zou de geest die uit *De ziekte der geleerden* spreekt, kunnen getuigen van een gezond wantrouwen tegen de medische wetenschap, waarvoor in Bilderdijks tijd dankzij Jenner minder reden bestond. Niettemin moet hij vaak dezelfde artsen als Argan zijn tegengekomen: 'Waar ik in mijn omwandeling rondgedwaald heb,-nergens bijna heb ik buitenlands artsen gevonden die niet 'in 't bestek van hun genezing wankten'.'[148] Voor wie dit citaat uit *De ziekte der geleerden* niet onmiddellijk begrijpt, vervolgde hij: 'In-

tegendeel, dagelijks geven zij nieuwe voorschriften, telkens van tegenstrijdige aard en werking, naarmate de toevallen, door het ene middel verwekt, tot het andere schenen te noodzaken, dagelijks een ander *symptoma* waar men tegen arbeidde, enz. enz. (een waarachtig geneeskundige kan het overige licht raden), ziedaar wat ik zag. En dus werd elk geregeld beloop in de ziekte, elke *crisis*, elke *prognosticatie* verloren, verstoord en onmogelijk gemaakt, en de natuur bezweek onder de gewelddadigheden die men haar aandeed tot zij,-overmeesterd, niet door de ziekte (die soms niet veel te beduiden had en, aan zichzelf overgelaten, in weinig dagen haar oorsprong had weggenomen), maar door de geneesmiddelen-, het eindelijk na lang tegenworstelen opgaf.'[149] Bilderdijk vond dus, dat een patiënt zijn ziekte onder alle omstandigheden moest uitzieken en dat artsen die ervan hielden te dokteren, meer kwaad dan goed deden: 'Zulke artsen waren in de smaak, werden gezocht en toegejuicht. Dit droeg in het bijzonder de naam van 'brownianismus' in Duitsland en won meer en meer veld. Wat heb ik mij soms moeten schamen over consultaties van de eerste koninklijke en vorstelijke *Leibmedici*, zoals zij heetten en deels waren! En hoeveel jongelingen van hoop heb ik niet op deze wijze zien omkomen! Hoeveel aanzienlijke geslachten van afkomst beroofd! Mijn hart bloedt bij de herinnering.'[150] Toch was ondanks al zijn kritiek op artsen één van hun behandelmethodes,-door hemzelf met 'purperplassen' aangeduid, dat wil zeggen aderlaten-, hem 'een doorgaande behoefte en gedurige toevlucht in elk soort van lijden'.[151]

Capadose was als arts een aanhanger van de 'empiria rationalis', die van de natuur wilde leren en haar vooral niet iets wilde afleren. Hij beschouwde 'elk ziekteverschijnsel als veroorzaakt door een poging der natuur om het verbroken evenwicht te herstellen'. Zijn werk was het, overeenkomstig Bilderdijks visie, om te trachten 'de hinderpalen weg te nemen, die de vrije werking der natuur belemmeren'.[152] Op grond van 'argumenta negativa' beweerde Capadose, dat vaccinaties met koepokken en inoculaties met kunstpokken schadelijk waren voor de gezondheid. Hoe zou een kunstmatig verwekte kinderziekte diezelfde ziekte nu juist kunnen voorkomen? Iemand die moet vomeren schrijft men toch ook geen vomitief voor?[153] Was hij werkelijk empirisch te werk gegaan, dan zou hij het onlogische karakter van zijn eerste redenering hebben ingezien. Des te meer gold dat voor zijn 'argumenta positiva', die de vaccinatie als zodanig aan de orde

stelden. Indien volgens pathologen een ziekte twee oorzaken kan hebben: vatbaarheid en omstandigheden (Capadose sprak in dit verband van een uitwendige 'gelegenheidsoorzaak'), staat vaccinering op gespannen voet met de ongelijkheid van alle patiënten. In de diagnosticering en het systeem van een ziekte zit weliswaar gelijkheid,

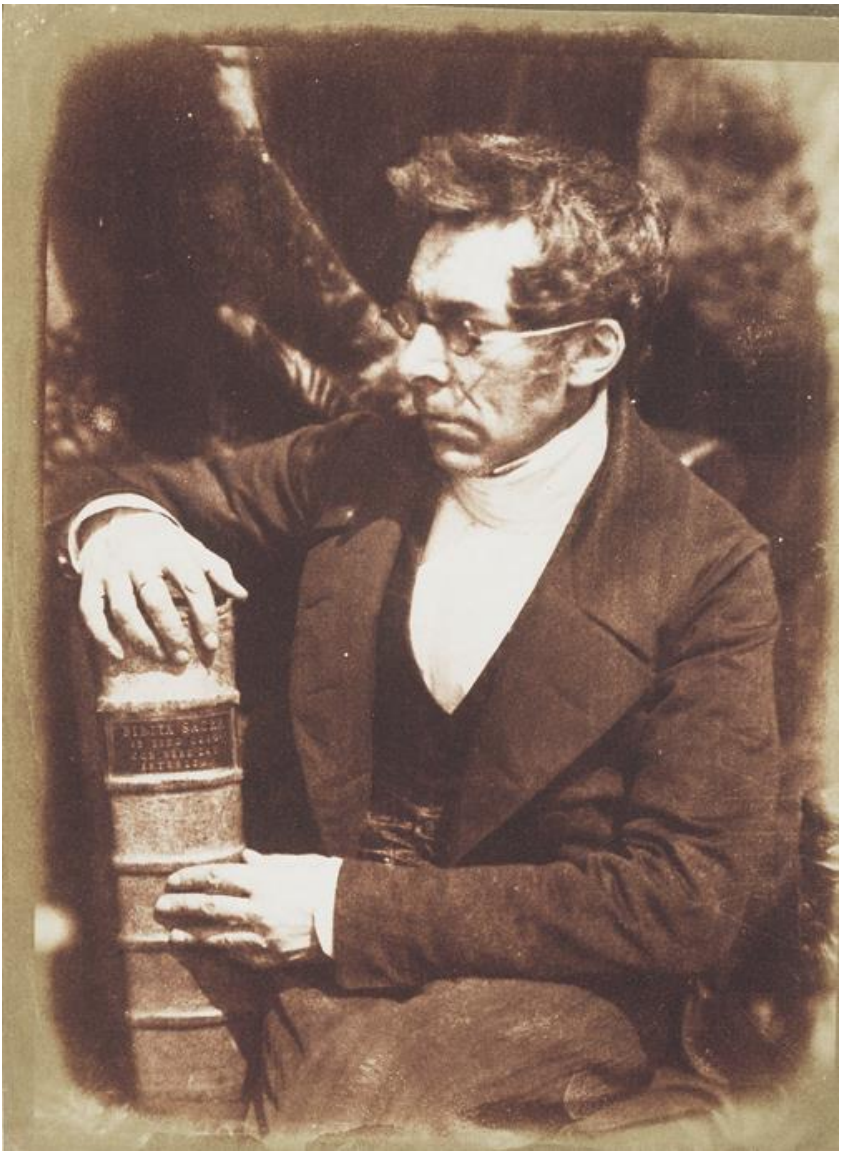

Dr. Abraham Capadose, de discipel van Bilderdijk

maar leeftijd, geslacht, temperament en omstandigheden van een patiënt maken zijn vatbaarheid voor een ziekte per geval anders. Kwakzalvers gaan ten onrechte van gelijkheid uit, waar de ware geneeskunst zich op ongelijkheid baseert.[154] De verkeerde principes van de Franse Revolutie richtten dus ook onder patiënten een ware ravage aan, moet de contraremonstrant Capadose gedacht hebben. Het onlogische karakter van zijn tweede redenering school in een haaks op de empirie staande toepassing van contraremonstrantse principes, die niet alleen het gelijkheidsbeginsel van de Franse Revolutie betroffen, maar ook de goddelijke voorzienigheid. Elke menselijke ingreep in wat aan God was voorbeschikt, en vaccinatie was daarvan slechts één voorbeeld, deed afbreuk aan het onvermijdelijke: 'Het *voorbestemd* getal der doden zal ongestoord in een bepaald tijdsverloop de weg van alle vlees moeten gaan.'[155] Er valt aan de vatbaarheid van mensen voor ziektes als de pokken niets te sleutelen, want 'God zei tot Adam: *Met smart* zult gij van het aardrijk eten alle dagen van uw leven. Daaronder valt ook de vatbaarheid voor het lijden, voor alle ziektes.'[156] Capadose ging in zijn afwijzing van de vaccinatie tegen pokken zo ver, dat hij het bestaan van kinderen ontkende. Wat zich onder het mom van 'kind' als een gevaccineerd schepsel voordeed, verdiende volgens hem die naam niet: 'Er zijn geen kinderen meer, dankzij de koepokinenting. Wat wij voor kinderen aanzien, zijn te vroeg volwassen geworden kinderen. Het kinderlijke gelaat toont niet meer die frisse, blozende wangen, dat teken van de gezondheid der sappen, niet meer dat heldere oog, waarin, hoe ook vervallen van de eerste, oorspronkelijke staat, nog een schaduw van onschuld, van kinderlijke liefde in wemelde, nee, een vale, bleke kleur dekt thans hun droge en schrale kaken en een bovenmate glinsterend oog, dat iets verschrikkelijks heeft, verraadt de inwendige onrust der ziel.'[157] Vaccinatie en de consumptie van koeienmelk,-beide leidend tot een verdierlijking van de mens-, waren verantwoordelijk voor deze achteruitgang van de menselijke soort: 'Tevergeefs zwellen thans de moederlijke borsten van het voor hun kroost enig geschikte voedsel, dat door allerhande kunstgrepen moet worden verdreven, terwijl men, vergetend de plichten die God aan al wat de naam van moeder draagt heeft opgelegd, niet alleen zijn vlees en bloed aan een gehuurde loontrekster toevertrouwt, (die aldus het wettig erfdeel van haar eigen kroost ontvreemdt), maar zelfs de onbeschaamdheid tot zo ver drijft om bij een log en redeloos dier het eerste voedsel voor

hem te zoeken, die eenmaal Gods beeltenis zal dragen!'[158] En wat deed Bilderdijk, toen hij in Leiden al deze onzin las, waarmee hij in Londen en Brunswijk de gek zou hebben gestoken? Hij bedankte zijn discipel uitvoerig voor het hem toegezonden 'exemplaar van uw Antivaccine' en hekelde de moderne tijd, 'dit kritisch ogenblik der razernij, die dit gruwelding doordrijft'.[159] 't Is jammer, dat hij met 'dit gruwelding' de vaccinatie bedoelde en niet Capadoses brochure!

Hoeveel onnodige slachtoffers van de pokken zijn er door het drijven van deze arts niet gestorven? Een van hen was Da Costa's zevenjarig zoontje Jacques dat op 1 april 1838 aan de pokken bezweek, waarna zijn vader de tirade tegen Jenner in diens *Bezwaren tegen de geest der eeuw* het liefst niet onder ogen van zijn lezers had gebracht.[160] Gewetensnood van ouders die zich, op grond van hun geloof, aan Capadoses verbod van vaccinering hadden gehouden, was een bijkomend kwaad dat in kringen van het Réveil voor veel onrust zorgde. Ogenschijnlijk opgewekter dan ooit betrad Da Costa op 4 april van dat jaar de Waalse kerk te Amsterdam, terwijl hij uitriep: "Gods goedertierenheden zijn groot!"[161] Hij wilde daarmee te kennen geven, dat hem noch anderen rouw paste tijdens de begrafenis van zijn zoontje Jacques. Een onbekommerd, zo niet blij vertrouwen in de goddelijke voorzienigheid hield hem op de been, maar zijn vaderhart was gebroken. Hoe vaak en hoe lang had hij niet om zijn kinderen in de rats gezeten, toen in de voorafgaande maand vijf kinderen met uitzondering van zijn dochtertje Esther aan de pokken leden: 'Wij zagen de vijf lievelingen eenieder in zijn bijzonder tijdperk van de krankte nederliggen, en die krankte was uit haar aard levensgevaarlijk!"[162] Kindersterfte was zo'n wijdverbreid verschijnsel,-zo stierven elf van de veertien kinderen van Bilderdijk vóór het bereiken van hun volwassen leeftijd-, dat de felste contraremonstrant er goed aan zou hebben gedaan om de 'variola vaccine' tot de zegeningen van zijn bestaan te rekenen in plaats van tot het werk van de duivel.[163] De overheid meende met de verplichtstelling der vaccinatie, half augustus 1823, het welzijn van haar (toekomstige) burgers te bevorderen, maar vergrootte het probleem juist voor sommige ouders.[164] Hoe kon een liberale overheid zich zo star opstellen, vroegen de minst flexibele gelovigen onder hen zich af, en het praktische probleem van de vaccinatie oplossen door het van een principiële lading te voorzien? Daarop richtte hun toorn zich nog heviger dan op het probleem zelf, hoewel zij de eersten waren geweest die het met hun religieuze be-

zwaren hadden verergerd. Bilderdijk huilde met hen mee, toen hij zich in zijn toelichting op de bezwaren van Da Costa afvroeg, wat de vrijheid van godsdienst nog te betekenen had in een land, waarin 'de afgrijselijke consciëntiedwang tegen ouders uitgeoefend wordt wier geweten zich tegen het verderfelijk, maar dweepzuchtig doordrijven van de verfoeilijke vaccinatie verheft en aan wie, in behoeftige toestand zijnde, men de onderstand die de kerk hun als leden verschuldigd is, dwangzuchtig onthoudt om hen (in het alternatief van hun kroost te laten verhongeren of het aan de afgodische Moloch in de armen te werpen) tot wanhoop te brengen?'[165] Hier was geen man aan het woord, die zich tegen zijn zin had laten overtuigen door zijn leerlingen, te weten een kwekeling en een discipel, maar die oprecht meende wat hij zei; een man ook, voor wie er een tegenstelling tussen 'verderfelijk' en 'dweepzuchtig' bestond, alsof zijn eigen overtuiging misschien wel blijk van een ongefundeerd enthousiasme gaf, maar anderen tenminste niet ten verderve voerde.

Uit zorg voor de volksgezondheid stelde de overheid vaccinatie tegen de pokken verplicht. Daar deed zij goed aan, ook als haar optreden voor sommige ouders een beperking van de gewetensvrijheid inhield. Wat dat laatste betreft, viel de verplichte vaccinatie te vergelijken met de quarantaine die lange tijd voor kinderen met roodvonk gold, de militaire dienstplicht en het preventief ruimen van vee dat, wegens een besmettelijke ziekte, gevaar voor mens en dier oplevert.[166] Dat was letterlijk en figuurlijk een steekhoudend argument, waarvan de logica ook nu nog meer overtuigt dan Bilderdijks bezwaren die zich tot een inbreuk op de goddelijke voorzienigheid, de verdierlijking van de menselijke ziel[167] en 'consciëntiedwang' laten herleiden. Hoe onlogisch is het niet om, desnoods met respect voor de spijswetten, vlees te eten en verachtelijk te spreken van 'beestensmet'?[168] Bilderdijk deed dat met verve, zijn eigen waarschuwing voor Erasmus Darwins *Zoonamia* (1794-1796) indachtig, want had die geleerde Brit niet beweerd, dat mensen van de apen afstammen?[169] Hij vond die gedachte onverdraaglijk, omdat hij ten aanzien van de schepping meer in termen van 'scheidslijnen' dan in die van 'evolutie' dacht. Vrezend dat Jenner die 'scheidslijnen' zou uitwissen, indien dat al mogelijk was, wees hij het 'vuil en walgelijk rundergift' af, dat 'kinderen tot kalveren maakt'.[170] Aan Da Costa schreef hij daarom: 'Ja, mijn vriend, het is zo, de boze geest heeft die fraaie vaccine (de zaak zelf was én bij ons én in Spanje altijd bekend) vogue gegeven ten

geestelijke en lichamelijke verderve des mensdoms.'[171] Hij wist de vaccinatie tegen de pokken zelfs een plaats binnen zijn eschatologische verwachtingen te geven, waartoe hij na de geboorte van Christus vier tijdperken in de wereldgeschiedenis van elkaar onderscheidde. Deze correspondeerden met de eerste vier zegels uit *Het Boek der Openbaring 6:2-8,* die na hun verbreking in de verschijning van vier paarden resulteerden. Op het vierde en laatste paard rijdt de Dood, achtervolgd door demonen uit de hel. Het is een vaal paard, dat naar het einde der tijden draaft. Elke zegel staat voor een periode uit de wereldgeschiedenis, die zich volgens Bilderdijk (zij het hier verwoord door Joris van Eijnatten) grofweg als volgt laat verdelen: 'Het eerste zegel verwijst naar de triomftocht van het christendom tussen de Opstanding en de vestiging van het kruis als rijksteken omstreeks het jaar 550. Het tweede zegel wijst op de verdeeldheid binnen het christendom tussen ongeveer 530 en 1020, een periode van ketterij en scheuring. Het derde zegel symboliseert de periode tot ongeveer 1500. In deze derde periode vallen de hoge en late middeleeuwen, volgens Bilderdijk een tijd van achteloosheid en weelde. Tenslotte vertegenwoordigt het vale paard oftewel het vierde zegel de periode ná 1500, die gekenmerkt wordt door het algehele verval van de mensheid.'[172] Het optreden van Columbus en de ontdekking van West- en Oost-Indië luidden het begin van het einde in, waarna precies zoals Bilderdijk in zijn brief aan de kwekeling had uiteengezet (met een verwijzing naar Spanje en al), oosterse specerijen, koepokken, venerische ziektes, alcohol en de onvermijdelijke aardappel hun verwoestende werk hadden verricht.[173] Wie de tekenen des tijds goed verstond, kon dus ook uit de koepokinentingen afleiden, hoe dicht men de jongste dag reeds genaderd was. In het Engels bestaat een gezegde, dat Slauerhoff boven *Het eind van het lied* liet afdrukken: 'There is some system in his madness.'[174] Hetzelfde gold voor Bilderdijks visie op het einde der tijden en voor het lied als een 'ontaarde Orphische ode', een klaagzang, waarin hij zijn bezwaren tegen de geest der eeuw toelichtte.[175] Wat de hoofdfiguur uit het verhaal van Slauerhoff over zichzelf zegt, was ook op hem van toepassing: 'Mijn stem heeft geen macht meer, maar kan overdag nog dienst doen en moet toch omgang plegen met de wereld.'[176]

Men zou het Engelse gezegde ook kunnen omdraaien, want onmiskenbaar kwam in het jaar 1823 het accent op een 'system' te liggen, dat in de loop der tijd steeds meer aan politieke invloed zou winnen.

Het boekje van Da Costa beleefde in datzelfde jaar een vierde druk, nadat de eerste als een bom was ingeslagen. Kollewijn kwam bijna woorden tekort om de uitwerking ervan op de publieke opinie te beschrijven: 'Het was alsof er een vonk in het kruit was geslagen. Men stoof op, men betoogde, men schold, men raasde. Wat Da Costa had verzekerd omtrent het verval van de godsdienst, die men door wijsbegeerte verving, omtrent de achteruitgang van zedelijkheid en menselijkheid, aangaande het lage standpunt door kunsten en wetenschappen ingenomen, ten opzichte der zogenaamde 'staatkundige verlichting' en der verfoeilijke publieke opinie, dit alles veroorzaakte in den lande de grootste onwil en tegenzin.'[177] De toenmalige minister van Justitie, Cornelis van Maanen, beschouwde het als een 'prulschrift', dat volgens zijn collega van Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, Anton Reinhard Falck, was vervaardigd door 'die aap van de grimmige Bilderdijk'.[178] De eerwaarde dominee Bruining sprak wat specifieker van de 'bavianengrijs' waarmee Bilderdijk zijn 'Portugese kwekelingetjes accompagneert', maar meende te weten dat de reeds in 1821 overleden Johan Valckenaer de ware schrijver of grote inspirator van de toelichting op de bezwaren van Da Costa was. Een van die bezwaren betrof de vraag, of de koning zich aan zijn eed op de grondwet moest houden, of niet. Bilderdijk en Da Costa vonden van niet, krachtens het hem gegeven 'droit divin', wat de dominee deed besluiten zich rechtstreeks tot eerstgenoemde te wenden. Hij kon niet geloven, dat Bilderdijk het zo bont zou maken, 'want, mens, wat voor een schreeuwlelijk gij ook steeds waart, gij hebt in uw *Wapenkreet* van 1809 en elders te menige duchtige waarheid gezegd dan dat ik uw burlesk geschrijf over de eed niet uit des anders gesijfel afleiden zou!'[179] De aldus aangesprokene haalde de band met zijn kwekeling nog nauwer aan: 'Heeft u het fraaie stukje van Bruining tegen mij gezien? Wat een onverstand en wat een kwaadaardigheid!'[180] Beiden wisten, dat hun woorden doel getroffen hadden, toen liberale politici en vrijzinnige dominees zich als eersten geroepen voelden om op hun geschriften te reageren. Daarnaast was er een stille schare gelovigen, 'kleine luiden' van wie Bastiaan Heykens een prototype was, die zich in toenemende mate in het 'system' herkende. Kollewijn beschreef hen als volgt: 'In de strijd, door Bilderdijk en zijn discipelen aangebonden, was duidelijk gebleken, dat men in toonaangevende kringen geen zweem van belangstelling koesterde voor meningen, die men later, in hoofdzaak althans, met de naam van 'antirevolutionair'

zou bestempelen. En toch groeide, vooral in de eenvoudige burgerklasse, het aantal dergenen, die zich vasthechtten aan de rechtzinnige leer, gestadig aan.'[181] Men kan het driemanschap bestaande uit Bilderdijk, Da Costa en Capadose wel 'madness' aanwrijven, maar deze en andere invectieven uit de sfeer der fauna kunnen niet verhinderen, dat zij ook aan de wieg van een 'system' stonden. Scheldpartijen over en weer laten dus onverlet, dat Bilderdijk zowel in politiek en staatkundig, als in maatschappelijk en religieus opzicht voors en tegens goed wist af te wegen.

2.7 Contraremonstrantse ombuiging van geloof en moraal

Capadoses even excentrieke als flamboyante intelligentie en Da Costa's voorliefde voor zelfkastijding stimuleerden de fantasie van Bilderdijk, wiens vurige gedrevenheid maar door weinig geprikkeld hoefde te worden, of hij zweepte hen op zijn beurt op. Behalve een contraremonstrantse ombuiging van de moraal ging hem in het woelige jaar 1823 ook zo'n ombuiging van het geloof ter harte. In zijn brochure *Aan de Roomsch-Katholieken dezer dagen* trachtte hij met dezelfde onbuigzaamheid als hij met een beroep op de drie Formulieren van Enigheid onder protestanten gedaan had,-te weten de Nederlandse geloofsbelijdenis van 1561, de Heidelbergse catechismus van 1563 en de Vijf leerregels tegen de Remonstranten (1618-1619)-, rooms-katholieken tot eenheid onder christenen te bewegen.[182] Zouden zij het onfeilbaar leergezag van de paus opgeven, dan was er 'uitzicht op één hereniging in het enig Hoofd der Algemene Christelijke kerk, wiens wederkomst in glorie en heerschappij wij verwachten'.[183] Voor Bilderdijk stond het gezag van de drie Formulieren van Enigheid buiten kijf, maar hij besefte onvoldoende dat ze de protestantse tegenhanger vormden van wat het kerkelijk leergezag aan roomskatholieken voorschreef. Hij verklaarde tegen dogmatiek in geloofszaken te zijn zonder te beseffen dat, wanneer hij zo'n algemene uitspraak deed, hij zich ook tegen scherpslijpers in eigen kring diende te keren. De Groningse jurist Hendrik Willem Hoving gaf wel blijk van dit besef, getuige zijn *Christendom en Hervorming, vergeleken met de protestantse kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden* uit 1815, waarin hij de drie Formulieren van Enigheid 'papieren pausen' noemde.[184] Alleen de afschaffing daarvan kon volgens hem de eenheid onder pro-

testanten vergroten, al was er in 1816 een reglement voor te beroepen Nederlands Hervormde dominees tot stand gekomen, waarin stond dat een proponent 'overeenkomstig Gods heilig woord' moest verklaren de drie Formulieren van Enigheid te goeder trouw aan te nemen.[185] Maar deze zogenaamde 'proponentsformule' was weinig bevorderlijk voor de zo begeerde eenheid, omdat men het niet eens kon worden over de juiste betekenis van het woord 'overeenkomstig'. Luidde de onderliggende betekenis ervan 'omdat' of 'voor zover', in het Latijn 'quia' of 'quatenus'? Moest men met andere woorden de formulieren alleen aannemen, waar ze niet strijdig met Gods woord waren, of moest men ze in hun geheel aannemen, omdat ze daarmee correspondeerden? In de praktijk leidden deze verschillende interpretaties van de 'proponentsformule' tot de aanstelling van gematigde 'quia-' en vrijzinnige 'quatenusdominees'.[186] Natuurlijk kon Hoving in de ogen van Bilderdijk geen goed doen, omdat hij de eenheid onder protestanten ondermijnde en met zijn even kritische als vrijzinnige opvattingen over de erfzonde, de ondergeschiktheid van Gods woord aan de rede, de predestinatie en de H. Drievuldigheid als een neoloog bij uitstek moest worden beschouwd.[187]

Tegenover de mening van Hoving stond die van dominee Egeling, door wie Capadose en Da Costa en zijn vrouw gedoopt waren. Hij trachtte het belang van de formulieren te relativeren door een slechts gradueel verschil met het kerkelijk leergezag van roomskatholieken te benadrukken: 'Wij kennen daaraan ook geen volstrekt bindend gezag toe, zoals de Roomse Kerk dat aan de bepalingen van het Trentse Concilie toekent. Nee, wat voor haar dit concilie is, dat is voor ons de Bijbel en niets daarboven!'[188] Van een afwijzing van de drie Formulieren van Enigheid was dus ondanks de schijn van het tegendeel geen sprake, 'relativeren' kwam in zijn geval neer op nauwelijks afzwakken. Bilderdijk draaide de zaken liever om zonder minder strikt in de leer te zijn: 'Men gelooft niet rechtzinnig, *omdat* de formulieren aldus spreken en leren, maar *omdat* wij rechtzinnig geloven, nemen wij *wat met ons geloven overeenkomt* aan.'[189] Zo'n standpunt droeg er evenmin toe bij de eenheid onder alle christenen te bevorderen, maar zowel in 1791 als in 1823 drong hij toch op eenheid aan.[190] Aansluiting bij de Herstelde Lutherse Kerk achtte hij een eerste stap in de goede richting, waarbij hij met het oog op roomskatholieken in het groot dacht en uit vrees voor het ketterse en on-

zedelijke karakter van 'conventikels' in het klein. Wat kon 'een klein hoopje, dat zich niet durft te vergaderen tot een gemeente' voor goeds uitrichten?[191] Door onverkort aan de drie Formulieren van Enigheid vast te houden, moet hij tegen beter weten in iets onmogelijks hebben nagestreefd, waarvoor de verklaring in zijn afkeer van het deïsme gelegen is. Alle christenen dienden volgens hem samen te werken om deze perverse vorm van ongeloof te bestrijden. Met deze opvatting plaatste hij zich buiten het meest gangbare stramien, want dat was erop gericht om althans de eenheid onder protestanten te bevorderen door nauwelijks of geen belang aan de Dordtse Synode toe te kennen. In hun indrukwekkende proefschrift leggen Arent en Michiel Kagchelland verantwoording over de emancipatie van protestants Nederland onder koning Willem I af: 'Deze emancipatie kwam tot uiting in de bijna unanieme afwijzing van het gezag dat de Nederlands Hervormde Kerk verleende aan de drie Formulieren van Enigheid. Conform het algemene Verlichtingsprincipe van aversie tegen elke vorm van autoriteitsgeloof duldde de protestantse Verlichting geen kerkelijke leerdwang. Met een beroep op de bevrijding van de kerk van leerdwang en het herstel van het uitsluitend gezag van de Heilige Schrift door de reformatoren weigerden de verlichte protestanten om de dwang van de naar hun mening tot alleenzaligmakende geloofsformulieren verheven Dordtse gelegenheidsgeschriften van menselijke makelij nog langer te accepteren. In hun ogen dienden deze formulieren te worden afgeschaft om de kerk positief in staat te stellen haar vormende activiteiten tot uitvoering te brengen.'[192] Als gevolg van interne woelingen trad de Nederlands Hervormde Kerk 'niet te toegeeflijk, maar ook niet te streng om zwakke broeders af te schrikken' op, wanneer er kernwaarheden op het gebied van het geloof in het geding werden gebracht.[193] In de archaïsche taal van toen heette het: 'Het gekrookte riet mag niet verbroken en de rokende vlaswiek niet uitgeblust worden.'[194] Groen van Prinsterer stelde zich als jurist en, ter onderscheiding van kwekeling en discipel, als leerling van Bilderdijk daarentegen op het standpunt, dat in de drie Formulieren van Enigheid het protestantse credo school. Zou men dat loslaten, dan ontbond men de kerk.[195] Isaäc da Costa hield een soortgelijk pleidooi in meerdere vervolgen op zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw*, ter ondersteuning van de orthodoxie van zijn leermeester: 'Indien een kerkendienaar aan de Belijdenis zijner Gemeente niet gebonden is, maar de vrijheid heeft om al wat hij, hetzij te goeder hetzij

te kwader trouw, met of zonder verstand, in de Bijbel meent te lezen, openlijk te verkondigen, dan zie ik niet in, waarom hij in onze Gereformeerde Kerk niet even goed de roomse mis, de aanroeping der heiligen, de beeldendienst en wat dies meer is zou kunnen verkondigen.'[196] Bilderdijk die net zo fel tegen het deïsme gekant was, als tegen de eredienst aan de grote Lama of Jupiter, trachtte met zijn oproep aan rooms-katholieken weliswaar de eenheid onder alle christenen te bevorderen, maar stelde zich in de praktijk onverzoenlijk tegenover zijn eigen geloofsgenoten op, of zij nu van protestantse of van rooms-katholieke huize waren.

Eindnoten

[1] W. Bilderdijk, *Het dichterlijk tafereel der stad Leyden in den avond en nacht van den 12n van Louwmaand 1807, door Mr. R.H. Arntzenius, aan een' oud' Liefhebber der Dichtkunst voorgelezen*. Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2012. Blz.184.

[2] R. Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Proefschrift. Leiden, 2011. Blz.162. Siegenbeek beredeneerde het juiste tijdstip voor het ontstaan van de ramp als volgt: 'Dus was alle denkbeeld van gevaar van een ieder verre verwijderd, toen op één allerverschrikkelijkst ogenblik, volgens de vrij eenparige aanwijzing der door de schok alleen tot stilstand gebrachte uurwerken, omstreeks kwart over vier in de namiddag, deze kommerloze gerustheid voor sommigen in een plotseling en gewelddadig uiteinde, voor anderen in een langzaam folterende marteldood, voor zeer velen in radeloze wanhoop en de onlijdelijkste ziels- en lichaamssmart, voor allen in de akeligste verbijstering, de verscheurendste weedom verkeerd werd.' Idem. Blz.171.

[3] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.384.

[4] Idem. Blz.385 en R. Honings, op.cit. Blz. l62.

[5] P. van Zonneveld, *Bilderdijk en Leiden*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1981. Blz.19.

[6] Idem

[7] R. Honings, op.cit. Blz.169. Siegenbeek produceerde van beide hoogleraren een levensschets die in *Leydens ramp* werd opgenomen. Zie ook W. Bilderdijk, *Het dichterlijk tafereel der stad Leyden in den avond en nacht van den 12n van Louwmaand 1807, door Mr. R.H. Arntzenius, aan een' oud' Liefhebber der Dichtkunst voorgelezen*. Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2012. Blz.182. In *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden*. Onder redactie van A. Ponsen en E. van der Vlist. Leiden, 2007 wordt ontkend, dat Johan Luzac door de kracht van de explosie over de kade van het Rapenburg heen in het water werd gesmeten. Dat Adriaan Kluit met een schel in zijn hand gestorven is, waarmee hij onder het puin bedolven zijn bedienden te hulp riep, zal ook wel niet waar zijn. Toch meenden Leidenaren, dat zij deze hoogleraar nog uren na de explosie zijn schel hoorden gebruiken, toen zij geschrokken langs de puinhopen van zijn huis liepen.

[8] D. van Delft, *Heike Kamerlingh Onnes. Een biografie. De man van het absolute nulpunt.* Amsterdam, 2005. Blz.246.

[9] Met deze actie bespaarde hij tien dukaten: de prijs door hem op een gered mensenleven gesteld. R. Honings, *'Ô bloem der steden'. Bilderdijk en Leiden. Met een Woord vooraf door Peter van Zonneveld.* Leiden, 2006. Blz.37.

[10] R. Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Proefschrift. Leiden, 2011. Blz.165.

[11] Idem. Blz.166 en 422.

[12] W. Bilderdijk, *Het dichterlijk tafereel der stad Leyden in den avond en nacht van den 12n van Louwmaand 1807, door Mr. R.H. Arntzenius, aan een' oud' Liefhebber der Dichtkunst voorgelezen*. Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2012. Blz.38.
[13] Idem
[14] Idem
[15] Idem. Blz.11.
[16] Idem. Blz.20.
[17] Idem. Blz.38.
[18] Contaminatie van 'kavalje' en 'cabanes', beide in de betekenis van 'bouwvallig huis', aldus M. van Hattum.
[19] Idem. Blz.40.
[20] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 1. Blz.384-385.
[21] R. Honings, *'Ô bloem der steden'. Bilderdijk en Leiden. Met een Woord vooraf door Peter van Zonneveld.* Leiden, 2006. Blz.38.
[22] P. van Zonneveld, op.cit. Blz.20.
[23] W. Bilderdijk, *Het dichterlijk tafereel der stad Leyden in den avond en nacht van den 12n van Louwmaand 1807, door Mr. R.H. Arntzenius, aan een' oud' Liefhebber der Dichtkunst voorgelezen*. Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2012. Blz.41-42.
[24] Idem. Blz.43.
[25] Idem. Blz.44. Zie voor het leeraspect *DW*. Deel 9. Blz.45 en 47.
[26] K. de Graaff, *Branden in Brabant*. Den Dungen, 2010. Blz.82-84.
[27] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.98.
[28] G. Leliefeld (2). Blz.83-85.
[29] R. Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Proefschrift. Leiden, 2011. Blz.177. Zie ook A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.98. In *Matteüs 22:15-21* wordt de vermeende oorzaak van al deze ellende, de scheiding van kerk en staat, door Jezus niet bestreden: "Geef de keizer, wat de keizer toekomt..."
[30] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.178.
[31] Idem. Blz.162.
[32] Idem. Blz.170. De term 'strafschuldigen' is het verzonnen meervoud van een term die Bilderdijk voor Johan van Oldenbarnevelt reserveerde. G. Leliefeld (1). Blz.450.
[33] Idem
[34] Idem. Blz.172
[35] Idem
[36] Idem
[37] Idem. Blz.180.
[38] Idem
[39] Idem. Blz.184. Precies hetzelfde geldt voor Bilderdijks redenering (in de brief aan zijn schoonmoeder), 'dat wij door Gods genadige bewaring wel zijn gebleven en weinig schade hebben geleden'.
[40] Idem

[41] Idem. Blz.186. Met profetie heeft deze voorspelling minder van doen dan met waarzeggerij. Op grond van *Leviticus 20:27* laadde Bilderdijk een 'bloedschuld' op zich en zou hij gestenigd moeten worden.
[42] Idem. Blz.196.
[43] Idem. Blz.198.
[44] *DW*. Deel 9. Blz.110.
[45] Idem
[46] Idem. Blz.109.
[47] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 1. Blz.425.
[48] Idem
[49] Idem
[50] Idem
[51] *Een bezoek bij Bilderdijk, in den zomer van 1831*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832. Blz.84.
[52] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.370.
[53] C. Gerretson, op.cit. Deel 1. Blz.133.
[54] *Een bezoek bij Bilderdijk, in den zomer van 1831*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832. Blz.84.
[55] Idem
[56] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.371.
[57] G. Leliefeld (2). Blz.84, 251, 324 en vooral 325.
[58] Idem. Blz.84.
[59] *Brieven*. Deel 4. Blz.301. 'Aangreep' lijkt een germanisme. Vergelijk 'Angriff'.
[60] Idem. Deel 5. Blz.262. Dat weerwoord staat overigens niet expliciet in deze brief. Bilderdijk deed het voorkomen, alsof Bastiaan Heykens zeer wel gesproken had, zodat er maar één conclusie mogelijk was: 'Gaan wij dus blijmoedig ten leven door de doodsvallei, in de naam van de eeuwig aangebeden en eeuwig geloofde Verlosser, die ons liefheeft gehad boven al wat de mensheid bevatten kan, en *getrouw* en *waarachtig* is.' Als er nu één man was die niet 'blijmoedig ten leven door de doodsvallei' ging, dan was dat Bilderdijk wel. Hij spoorde zich dus tot iets aan, wat hij met zijn trouw en hang naar waarachtigheid onmogelijk kon volbrengen.
[61] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.616.
[62] *DW*. Deel 4. Blz.443.
[63] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.684. Dit schreef Bilderdijk notabene 'in vrolijke trocheeën', aldus Joris van Eijnatten.
[64] Idem. Blz.687.
[65] Idem
[66] Idem. Misschien wilde Busken Huet met zijn preutse opvattingen tegenwicht aan een daarmee gepaard gaande naïviteit bieden en sprak hij daarom op een toon van mannen onder elkaar over 'gesublimeerd bordeelnederduits'. Hij doelde op soldateske taal,-ogenschijnlijk gefatsoeneerd-, hoewel een soldaat vaker in een kazerne pleegt te vertoeven dan in een bordeel.

[67] *DW*. Deel 6. Blz.140-141.
[68] Idem. Blz.199.
[69] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.349.
[70] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.688.
[71] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.347-348. Kollewijn noemt deze gedichten om niet al te eenzijdig de indruk te wekken, dat het met Bilderdijk als dichter na 1825 gedaan was. Uit de bundel *Vermaking* (1827) citeert hij o.a. *Orde*, *'t Gebed*, *Jezus Intrede te Jeruzalem*, *Napoleon*, *Avondstond*, *Rusland*, *Eeuw* en *Mededeelzaamheid* als gedichten die geheel of gedeeltelijk de moeite waard zijn, terwijl er volgens hem 'geen zweem van verbolgenheid of haat' viel te ontdekken in ander werk uit die tijd: *Hertspiegel*, de eerste boeken uit de *Metamorphoses* van Ovidius, *Grondregelen der Perspectief of Doorzichtkunde* en *Korte Aanmerkingen op Huydecopers Proeven van Taal- en Dichtkunde*. Idem. Blz.344-345 en 349. In: (W. Bilderdijk), *Dichterlijke zelfbeschrijving van Bilderdijk. Een keuze uit zijn gedichten.* Editie: Dr. J. Wille. Amsterdam, 1943 treft men achterin een reeks gedichten van de oudere dichter aan. Tot de gedichten die Kollewijn niet noemt en toch de moeite waard zijn, behoren: *Filosofie*, *Liefdeplicht* en *Zinstaal* op blz.259, 273 en 278. Dat laatste gedicht staat weliswaar in het tweede deel van *Rotsgalmen* (1824), is in 1823 geschreven, maar verdient het toch hier vermeld te worden.
[72] *Brieven*. Deel 4. Blz.274.
[73] Idem. Blz.289 en 325.
[74] Idem. Blz.325. Zie de laatste regel van *Gebed* (1796): 'Bid zelf in mij: zo is mijn beê onschuldig.' *DW*. Deel 5. Blz.10.
[75] Idem. Blz.333.
[76] Idem. Blz.343.
[77] Idem. Blz.344.
[78] Idem. Blz.351.
[79] Idem
[80] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.373.
[81] W. van der Zwaag, op.cit. Blz.187.
[82] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.612.
[83] Idem.
[84] Idem. Blz.267. Engelfriet verwoordde Bilderdijks opvatting van het kwaad als volgt: 'Wie het kwaad als positief in zijn aard en beginsel aanmerkt, stelt een positief beginsel tegenover God. Daarmee wordt het kwaad in plaats van een fenomeen tot een werkelijk bestaand iets. Bilderdijk bedoelt waarschijnlijk, dat dan de existentie voor de essentie wordt aangezien. Het toekennen van wezenlijkheid aan de verschijnselen beschouwt hij echter als de oorsprong van alle dwaling.' Wie het kwaad als een kwaad beschouwt, beseft te weinig dat het niet bestaat, maar maakt gebruik van een methode die niettemin als kwalijk moet worden gekwalificeerd. Zo'n complexe redenering is met zichzelf in tegenspraak, naar Bilderdijk zich gerealiseerd moet hebben. L. Engelfriet, op.cit. Blz.146.
[85] Idem. Blz.266.

[86] Idem. Blz.267.
[87] S. Rinpoche, *The Tibetan Book of Living and Dying* revised and updated edition San Francisco/London, 2002. Blz.346-347. Van dit boek bestaat (in een herziene editie) een Nederlandse vertaling: *Het Tibetaanse boek van leven en sterven*. Editie: P. Gaffney en A. Harvey. Utrecht, 2011. Zie voor 'trikaya' blz.338, 344 en 384. Ook de uitleg die Sogyal Rinpoche aan 'eenheid' en 'dualiteit' geeft, correspondeert met Bilderdijks visie. Getuige zijn gekscherende opmerkingen over de grote Lama of Jupiter had Bilderdijk niets met het boeddhisme op, maar in zijn mystieke beleving van het christendom schuilt wel degelijk een boeddhistisch element.
[88] *Gezang 24*, toegevoegd aan de *Psalmberijming van 1773*.
[89] R. Honings, op.cit. Blz.219.
[90] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.248.
[91] C.G. van der Staaij, *De staatkundige denkbeelden van Willem Bilderdijk. Een contra-revolutionair en theocraat*. Scriptie. Rhenen, 1990. Blz.73.
[92] *Werken van de Maatschappy der Nederlandsche Letterkunde te Leyden. Zesde deel. Te Leyden, by P.v.d. Eyk en D. Vygh. 1783*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1784. Blz.79.
[93] *Brieven*. Deel 1. Blz.124-125.
[94] W. Bilderdijk, *De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegelicht.* Leiden, 1823. Blz.25.
[95] Idem
[96] G. Leliefeld (1). Blz.480. Idem (2). Blz.9, 32, 33, 147 en 148.
[97] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.24. Gaat men nog een paar generaties terug in het verleden, dan ontstaat het geïdealiseerde beeld van de zeventiende eeuw dat Potgieter blijkens *Jan, Jannetje en hun jongste kind* voor ogen stond.
[98] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 1. Blz.221.
[99] (W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1798-1806.* Editie: M. van Hattum. 't Goy-Houten, 2007. Blz.332.
[100] Idem. Blz.616.
[101] Idem. Blz.754-755.
[102] Idem. Blz.755.
[103] Idem
[104] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.28.
[105] C.G. van der Staaij, op.cit. Blz.102-105.
[106] Idem
[107] W. Bilderdijk, *De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegelicht.* Leiden, 1823. Blz.29.
[108] Zie o.a. blz.26.
[109] M. Bultink, *Willem Bilderdijk en zijn weldoener. Zijn vriendschap met Johan Valckenaer*. Doctoraalscriptie. Leiden, 1988. Blz.98.
[110] Idem. Blz.99-100.
[111] Idem

[112] *DW*. Deel 11. Blz.155.
[113] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.585.
[114] H.T.L. de Beaufort, *Gijsbert Karel van Hogendorp. Grondlegger van het Koninkrijk*. Rotterdam, 1979. Blz.283.
[115] H. Kamies, *Kerkgeschiedenis. Korte schetsen van de geschiedenis der Christelijk Gereformeerde Kerk*. Mussel, 1983. Blz.5.
[116] Brief aan de *Efesiërs 6:12.*
[117] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825*). Leiden, 1894-1896. Deel 2. Blz.285-286.
[118] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.225.
[119] *DW*. Deel 12. Blz.226.
[120] Idem. Blz.224.
[121] Idem
[122] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.297.
[123] Idem. Blz.298. Kinker noemde *'t Vorsgekwaak* een 'meesterstuk van dichterlijke razernij'.
[124] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.235.
[125] Idem. Blz.226.
[126] *Brieven*. Deel 4. Blz.46.
[127] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.246.
[128] Idem
[129] Idem
[130] *Brieven*. Deel 4. Blz.97.
[131] R. Honings, op.cit. Blz.220.
[132] Idem
[133] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.249-250.
[134] Idem. Blz.253 en 259. Isaäc da Costa vergeleek de metafysische stelsels van Schelling en Fichte met wat Paulus en Johannes te bieden hebben en de 'hoogmoedige eigen wetgeving van Kant' met de 'nederige leer van liefde en zelfverloochening van de gekruisigde Jezus'.
[135] Idem. Blz.494.
[136] I. da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. Leiden, 1823. Blz.86.
[137] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.496.
[138] Idem. Blz.488.
[139] *DW*. Deel 11. Blz.381.
[140] *Romantiek en historische cultuur*. Onder redactie van J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul. Groningen, 1996. Blz.71.
[141] (W. Bilderdijk)*, Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1795-1797. Brieven* en *Commentaar.* Editie: J. Bosch, H.W. Groeneveldt en M. van Hattum.Utrecht, 1988. Blz.316.
[142] Idem. Blz.316-317.
[143] (J. Kinker)*, J. Kinker (1764-1845) Briefwisseling*. Deel 1 (1792-1822). Editie: A.J.A.M. Hanou en G.J. Vis. Amsterdam/Atlanta, 1992. Blz.147.

[144] (W. Bilderdijk), op.cit. Blz.417.
[145] *DW*. Deel 6. Blz.381. Deze opvatting gaat aan een andere voorbij, als gevolg waarvan ziekte wel degelijk op een ernstig verstoorde relatie duidt. Volgens Pascal was ziekte de natuurlijke toestand van de christen, waaronder een heilige als Theresia van Avila ten zeerste gebukt ging. Bilderdijks hypochondrie doet enigszins denken aan dezelfde onbevredigde religiositeit als waaronder zij fysiek leed: 'Theresia werd ziek, omdat ze niet voldeed aan haar bestemming. Haar langdurige ziekte moet in verband worden gebracht met het mislukken van haar streven naar vooruitgang.' Het begrip 'vooruitgang' duidt hier natuurlijk niet op een wezenlijk aspect van de Verlichting, maar op de verbeterde positie van een bekeerde christen. In: W. Nigg, *Grote Heiligen*. Amsterdam, 1949. Blz.159.
[146] Idem. Blz.380.
[147] Idem. Blz.381.
[148] Idem. Blz.518.
[149] Idem
[150] Idem
[151] Idem. Blz.520.
[152] D. Kalmijn, *Abraham Capadose*. *(Avec résumé en français).* Proefschrift. 's Gravenhage, 1955. Blz.128.
[153] Idem
[154] Idem. Blz.130.
[155] Idem
[156] Idem. Blz.132.
[157] Idem. Blz.137.
[158] Idem. Blz.134.
[159] *Brieven*. Deel 5. Blz.73.
[160] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.259.
[161] O.W. Dubois, *Een vriendschap in Réveilkring. De omgang tussen Isaäc da Costa en Willem de Clercq (1820-1844)*. Proefschrift. Heerenveen, 1997. Blz.250.
[162] Idem. Blz.249.
[163] D. Kalmijn, op.cit. Blz.125. Koepokstof werd op kalveren gekweekt, vervolgens entte men gezonde mensen met de daarop gekweekte 'variola (variola=pokken) vaccine' in, dat wil zeggen nadat de koepokstof was gedroogd of in glycerine bewaard. De door Bilderdijk en Capadose gevreesde 'verdierlijking' van de menselijke ziel liep pas na 1840 groot gevaar, toen men rechtstreeks van kalf op mens ging inenten middels de zogenaamde 'animale vaccinatie'.
[164] W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)*. Amsterdam, 1999. Blz.161. Willem de Clercq verschilde overigens met Capadose van mening over drie zulke uiteenlopende zaken als vaccinatie, assurantie en stoomboten. Zie blz.260.
[165] M.J.G. de Jong en W. Zaal, op.cit. Blz.144.
[166] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.517.
[167] Aldus geformuleerd, met die ziel erbij, zie L. Engelfriet, op.cit. Blz.14-15.

[168] *Brieven*. Deel 5. Blz.97.
[169] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.328. Zie ook G. Leliefeld (2). Blz.342.
[170] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.328.
[171] Idem
[172] J. van Eijnatten, *De man op het vale paard draaft steeds voort. Bilderdijk en het einde der tijden.* In: *MBM.* Jaargang 13. Blz.4.
[173] Idem
[174] J. Slauerhoff, *Schuim en Asch. Vijf verhalen. Ingeleid door J.W.F. Weremeus Buning*. Z.pl., 1952. Blz.21.
[175] Idem. Blz.46.
[176] Idem. Blz.43-44.
[177] R.A. Kollewijn. Deel 2. Blz.248.
[178] M.J.G. de Jong en W. Zaal, op.cit. Blz.137 en *Vrijmoedige bedenkingen. Een eeuw essays en beschouwingen 1766-1875.* Spectrum van de Nederlandse letterkunde 20. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968. Blz.117. Een beter geannoteerde uitgave is van G.C. Johannes, *Dwaasheid, Ijdelheid, Verdoemenis! Een keuze uit het werk van I. da Costa*. Amsterdam, 1997.
[179] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.253.
[180] Idem
[181] Idem. Blz.255.
[182] O.W. Dubois, op.cit. Blz.342.
[183] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.255.
[184] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.57.
[185] *Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw*. Onder redactie van R.E. de Bruin en G.J. Schutte. Amsterdam, 1994. Blz.53-54.
[186] Idem
[187] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.58.
[188] D. Kalmijn, op.cit. Blz.45. Op het Concilie van Trente (1545-1563) werd er onder meer een fundament onder het kerkelijk leergezag gelegd ter bevordering van de eenheid onder rooms-katholieken.
[189] (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Amsterdam, 1833. Deel 2. Blz.87.
[190] G.Leliefeld (2). Blz.87.
[191] Idem
[192] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.674.
[193] O.N. Oosterhof, *Isaäc da Costa als polemist.* Proefschrift. Kampen, 1913. Blz.231.
[194] Idem. Verwijzing naar *Jesaja 42:3*, waarbij onder het gekrookte of letterlijk verkreukelde riet de bevindelijke tak van de gereformeerden wordt verstaan die in politiek opzicht wordt vertegenwoordigd door de SGP. In een moderne vertaling van dit vers heet het: 'Het geknakte riet breekt hij niet af, de kwijnende vlam zal hij niet doven.' Zie *Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap*. Heerenveen, 2004. Blz.992.

[195] O.N. Oosterhof, op.cit. Blz.240.
[196] Idem. Blz.70-71.

"Maar, dierb're Elpine, ik heb nog and're ramp te melden.
't Waar weinig, zo de ploeg moest snijden door de velden,
En 't voedsel, door de spa gedolven uit het zand,
De prijs des arbeids was van de onvermoeide hand."
Uit: *De ondergang der eerste wareld*

Hoofdstuk 3

De publicatie van Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* (1823)

3.1 Verdraagzaamheid

In de zomer van dat woelige en roemruchte jaar 1823 liet Da Costa in volgorde van de hier eerder opgesomde trouvailles van de Ver-

Mr. Isaäc da Costa, de kwekeling van Bilderdijk

lichting, gebaseerd op de drievoudige leus van de Franse Revolutie, zijn licht schijnen over zulke controversiële en uiteenlopende onderwerpen als verdraagzaamheid, vrijheid (van godsdienst en meningsuiting), gelijkheid, de scheiding van kerk en staat, perspectief op vooruitgang, te betrachten rationaliteit bij de inrichting van een staat (scheiding der machten), solidariteit (broederschap), maatschappelijk verdrag en volkssoevereiniteit en grondwet versus 'droit divin'. Over elk onderwerp nam hij een uiterst conservatief standpunt in, dat Bilderdijk blijkens zijn eigen toelichting op diens bezwaren tegen de geest der eeuw volledig met hem deelde. Al op 31 oktober 1823 schaarde hij zich achter het ruim twee maanden eerder verschenen 'stukje tegen de tijdgeest' van zijn kwekeling, die er op zijn beurt van getuigde zijn bezwaren in Bilderdijks geest kenbaar te hebben gemaakt, al waren deze 'geheel buiten diens voorkennis of medeweten ter perse gelegd'.[1] In een brief aan zijn vriend Wiselius verklaarde Bilderdijk, nog afgezien van de inhoud, ook de toon van Da Costa's stukje 'eerder te gematigd dan te stout' te vinden.[2] Er scheen tussen hen in ideëel opzicht net zo'n hechte band te bestaan als in de zeventiende eeuw tussen Spinoza en zijn leermeester Franciscus van den Enden. Maar diezelfde Wiselius liet zich als directeur van politie informeren over iedereen die het huis van Da Costa aan de Rozengracht te Amsterdam in- en uitging, nadat minister Cornelis van Maanen hem had aangeraden 'om zich wat minder aan het schurfte rot van Bilderdijk aan te kleven'.[3] Sporen van een gepolariseerde samenleving waren aldus in de vriendenkring des grote dichters terug te vinden. Wie daarvan niet op de hoogte was, kreeg een andere voorstelling van zaken voorgeschoteld, zoals in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, alsof de leermeester door zijn discipelen werd overvleugeld. Zij wonnen het in dwaasheid van hem, waardoor het nog een geluk bij een ongeluk was, 'dat het getal van al die krankzinnigen zo gering is!'[4] Verdraagzaamheid was niet een deugd die in eigen of andermans kring het beoefenen waard werd gevonden, integendeel, wie enerzijds de liberale tijdgeest durfde te trotseren, haalde zich een 'ongelofelijke graad van antipathie' op de hals, en wie anderzijds de Verlichting toegedaan was, stemde ten koste van hetzelfde lichaamsdeel met de geest van dit straatliedje in: 'Kon ik al die dompers krijgen, ik zou ze aan een touwtje rijgen.'[5]

Verdraagzaamheid kan een suspecte deugd lijken, voor zover iets onverdraaglijks onder dat mom een positieve invulling krijgt. Genero-

siteit toont men in een opwelling, er komt weinig overleg aan te pas, terwijl een deugd als verdraagzaamheid beoefend moet worden. Het is een rationeel redmiddel in een sterk verdeelde samenleving, maar geen doel op zichzelf. Men begrijpt er de noodzaak van zonder er van harte mee in te stemmen. Verdraagzaamheid is een deuk in het blazoen, die de ene burger daarop zelf heeft aangebracht of al te inschikkelijk heeft laten aanbrengen door de andere, wiens slag men niet eens had hoeven af te weren. In *Romeinen 3:25* wordt positief over de verdraagzaamheid van God gesproken, zonder welke geen mens het levenslicht zou hebben aanschouwd. Hij duldt de mens naast Zich en stuurde Zijn Zoon om de uitwerking van de erfzonde, ja die erfzonde zelf, teniet te doen: 'Hem heeft God voorgesteld als zoenmiddel door het geloof, in Zijn bloed, om Zijn rechtvaardigheid te tonen, daar Hij de zonden, die tevoren onder de verdraagzaamheid Gods gepleegd waren, had laten geworden.'[6] Isaäc da Costa zag iets goeds in verdraagzaamheid: 'Daar is een verdraagzaamheid, die de zwakheid des naasten ontziet, en die ons verbiedt datgene te doen, wat ons geoorloofd zou zijn, indien het onze evenmens geen ergernis veroorzaakte,' en iets slechts: 'Daar is een verdraagzaamheid uit laffe toegevendheid, die de kanker des ongeloofs en der gruwzaamste zedeloosheid ongehinderd laat voortvreten en de lijder door geen heilzame pijn durft te redden.'[7] Zijn eigen ambivalente houding tegenover deze deugd vatte hij aldus samen: 'Daar is een verdraagzaamheid van God, daar is er een van de Boze! Laten wij voorzichtig zijn in de keuze! Doch ik geloof, dat de verdraagzaamheid van de negentiende eeuw tot de tweede soort behoort!'[8] In zijn toelichting op Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* hekelde Bilderdijk de intolerante houding van wie weliswaar de mond vol had van verdraagzaamheid, maar in werkelijkheid een afgodendienaar van zichzelf was en een slaaf van de 'heersende dwangzucht die zich met een dolk in de hand en een godslasterende vloek in de mond thans 'verdraagzaamheid' noemt.'[9] Zo'n afgodendienaar, horig aan de publieke opinie, stootte het ene na het andere geschrift uit, 'met het echte merkteken van het liberalisme geijkt, dat thans het baldadigste oproer tegen alle gezag (dat van de Almachtige niet uitgesloten) tot leus of tot masker strekt'.[10] Daartegen diende onvervaard te worden opgetreden, want voor zover verdraagzaamheid een deugd was, noopte die haar beoefenaar juist tot een intolerante opstelling jegens de onverdraagzamen. Bilderdijk en de zijnen huldigden de opvatting, dat

men door zijn tolerante houding van de nood een deugd kon maken, bij wijze van een min of meer goedmoedige relativering van zijn eigen standpunten, maar een zwaktebod vanjewelste uitbracht, wanneer men zich verdraagzaam tegenover de onverdraagzamen gedroeg. In politiek en godsdienstig opzicht sloeg deze opvatting op de positiebepaling van de ene christen ten opzichte van de andere, zoals er wel meer christelijke onderonsjes zijn geweest. In de eerste helft van de negentiende eeuw ervoer men als radicaal en in strijd met de bij uitstek christelijke deugd van de naastenliefde, wat men in doorgaans rechtse kringen in de 21e eeuw als een noodzakelijk weerbare houding van christenen en niet-christenen aanbeveelt jegens moslimfundamentalisten die ernaar streven de sharia in westerse landen in te voeren. Voor de meeste moderne lezers, 'gewend' aan terrorisme, bomaanslagen en religieus fanatisme in het Midden-Oosten en ver daarbuiten, zijn weerbaarheid en een daarmee gepaard gaande onverdraagzaamheid een natuurlijk vereiste om de samenleving in stand te houden. Getalsmatig stellen de rechtsorde ondermijnende krachten van moslimfundamentalisten niet al te veel voor, dus kan de staat het zich permitteren om als een gewaarschuwd man proportioneel geweld tegenover van nature grof of disproportioneel geweld te stellen.

Hoe anders was de tijdgeest, waartegen Bilderdijk en zijn kwekeling ageerden! Ofschoon er volgens beiden een lange lijn liep van (in de juiste, niet alleen chronologische volgorde) de Hoekse en Kabeljauwse twisten in de late middeleeuwen, naar de staats- en prinsgezinden uit de zestiende en zeventiende eeuw, en van hen naar de patriotten en orangisten in de tweede helft van de achttiende eeuw en naar de liberalen en conservatieven in de eerste helft van de negentiende eeuw, bestond er consensus ten aanzien van de rol der verdraagzaamheid onder het bewind van koning Willem I. Overeenkomstig *Traité sur la tolérance* (1763) van Voltaire werd verdraagzaamheid, op één enkele uitzondering na, uitsluitend als een deugd beschouwd.[11] Hoe naïef klinkt Voltaires pleidooi voor verdraagzaamheid: 'Er komt geen kunst met een hoofdletter 'k', een welsprekend pleidooi aan te pas om te bewijzen dat christenen elkaar moeten verdragen. Ik ga een stap verder, ik zeg u, dat alle mensen elkaar als broeders (en zusters) moeten beminnen. Wat! Mijn broeder, de Turk? Mijn broeder, de Chinees? De Jood? De Siamees? Ja, zonder twijfel. Zijn wij niet allen kinderen van dezelfde vader en schepselen

van dezelfde God?'[12] Wie hem er een verwijt van maakte, dat hij zich even naïef als mensenvriend gedroeg, zoals Sint-Franciscus dat vroeger als dierenvriend gedaan had, snoerde hij met een nog naïever klinkend weerwoord de mond: 'Maar die volkeren verachten ons, ze behandelen ons als afgodendienaars! Welnu, ik zal hun zeggen, dat zij volkomen ongelijk hebben. Het komt me voor, dat ik op zijn minst de trotse koppigheid van een imam, of van een boeddhistische monnik in verwondering zou kunnen doen omslaan, als ik aldus een beetje met hen in gesprek raakte.'[13] Was Voltaire dan zo wereldvreemd, zijn contacten met verlichte despoten als Frederik de Grote en de niet in grootheid voor hem onderdoende Catharina II ten spijt, dat hij geen oog had voor de al te fanatieke doordrijvers van hun eigen wil? Jawel, in theorie was hem dat volstrekt duidelijk, maar in de praktijk had hij letterlijk en figuurlijk een te goedkope oplossing voor dit probleem. Instructies om zwakke broeders de juiste weg te wijzen konden daarin voorzien, evenals de bereidheid van de samenleving om iets door de vingers te zien. Over 'vergissingen' van mensen kon men verdraagzaam zijn schouders ophalen, maar over 'misdaden' niet. Wanneer ging de ene reeks fouten in de andere over? Voltaire wilde dat graag vastleggen en meende in plaats van een krachtdadig optreden tegen misdadigers een andere remedie te moeten bepleiten, die even preventief als onwerkzaam was: 'Fouten zijn pas misdaden, wanneer ze de samenleving ontregelen. Ze ontregelen de samenleving, zodra ze een voedingsbodem voor fanatici vormen. Mensen moeten er dus mee beginnen niet fanatiek te zijn om verdraagzaamheid te verdienen.'[14] Dat duurde natuurlijk naar de zin van Bilderdijk en Da Costa veel te lang, die besloten hun geschillen met vrijzinnigen op politiek en religieus gebied niet geduldig aan te zien, maar uit te vechten. Dit type conflict was door Voltaire voorzien, evenals de innerlijke tegenstrijdigheid die eraan ten grondslag lag: 'Men zegt zoveel van lutheranen en calvinisten: ze hebben mooi praten, wij volgen de ingevingen van ons geweten, het is beter God te gehoorzamen dan de mensen, wij zijn de ware kudde, wij moeten de wolven uitroeien. Het is duidelijk, dat zijzelf de wolven zijn.'[15] Zij stelden zich net zo onverdraagzaam als hun tegenstanders op, wat de door hen beoefende deugd niet minder onverdacht maakte.

Voltaires commentaar op de Hollandse variant daarvan had van Bilderdijk kunnen zijn, die de nationale eenheid op politiek en religieus gebied niet bevorderd, maar juist bedreigd zag door de tweespalt

tussen verdraagzame en onverdraagzame lieden enerzijds, en tussen beschaafde lieden anderzijds, dat wil zeggen vriend en vijand die hun verschil van mening over wat dan ook bij voorbaat wilden bijleggen.[16] Waarom stelde de gemiddelde Hollander zich in de achttiende eeuw zo inschikkelijk op? Dat was natuurlijk uit 'zuiver' winstbejag, want tolerantie betekende vrijheid van handelen en zoiets sloot vrijhandel in. Jan van Duren drukte Voltaires boeken, maar droeg de revenuen daarvan niet af, tot woede van hun auctor intellectualis. Deze verhaspelde de naam van zijn drukker tot 'Vanderdendur' in *Candide ou l'optimisme*, ter typering van de grootste schurk uit dat verhaal, die in werkelijkheid dankzij de veelgeroemde verdraagzaamheid van de Hollanders als 'piraat' het alleenrecht op een verboden boek kon krijgen. Legaal ging alles in één moeite door: het verbod van boeken wegens hun ongewenste strekking, dat alleen was ingesteld om van het met name klerikale gezeur af te zijn, en de weigering van Hollandse regenten om het verbod te handhaven.[17] Ter bevrediging van zijn commerciële instincten werd verdraagzaamheid aldus de tweede natuur van iedere Hollander die, deel uitmakend van een sterk gepolariseerde samenleving, een bestaan voor zichzelf wilde opbouwen. Bilderdijk had zich vóór en na de omwenteling van 1787 in zijn brieven aan Adriaan Loosjes als verdraagzaam in de beste zin van dat woord doen kennen, maar tegelijk sloop er al heel vroeg iets verbetens in zijn toon, wat zich moeilijk met verdraagzaamheid liet rijmen. Er stond veel op het spel, of het nu om de 'stommelingen' ging die niet eens begrepen wat 'schoonheid' voorstelde en, zoals Hiëronymus van Alphen, 'wartaal van een verwilderde verbeelding' uitsloegen, om de 'gladde Maaspoëten', of om martelaren die voor de consequenties van hun daden dreigden terug te schrikken: 'Factie tegen factie stellen, doe ik niet. Het rijk der waarheid is nooit met cabaleren gesticht en zijn er martelaars nodig, wel hem, die God daartoe verordende, en wee hem, die ervoor terugdeinst.'[18] Of hij met deze laatste woorden de dikke hertog dan wel zichzelf bedoelde, zij hier niet nader toegelicht, maar hoe voorgewend verdraagzaam ook, hij was kennelijk tot grote zelfopofferingen bereid. Aan het slot van *De Geuzen* (1784) beleed hij zijn eigen verdraagzaamheid door tegelijk het schrikbeeld van de Bloedraad op te roepen:

> Dat nimmer Bloedraad zal herleven
> En hier de onnozelheid doen beven,

Stem en tegenstem wisselden elkaar voortdurend af, maar nadat de triomfantelijke terugkeer in zijn vaderland op een desillusie uitgelopen was, vindt men in zijn brieven een herformulering van zijn bezwaren tegen de geest der eeuw, die hem tot een onverdraagzaam mens stempelden. Stelligheid en twijfel aan de juistheid van zijn eigen standpunten maakten plaats voor slechts één zekerheid, hem deels door het taalgebruik van anderen ingegeven: 'Men is wrevelig over mijn *strafschuldig* van Oldenbarnevelt. Maar zou ik zwijgen, waar men mijn voorvaderen met de fraaie epithetes van Vondel over *de huichelende Synode* enz. (zoals Siegenbeek nu immers weer voor wat fraais heeft doen herdrukken) openlijk in hun eer en geweten aantast? Mijn geloofsbelijdenis openlijk in druk en alom op genootschapspraatstoelen *vervloekt* en *bespot*? Moet dat verdraagzaamheid zijn, hun godslasterlijke logentaal te dulden en hun bloedige hoon te lijden, zonder de waarheid, de plicht, en de deugd voor te staan? Dan zij verre van mij wat verdraagzaamheid heet!'[19] Met het bloedige karakter van die hoon moet het nogal meegevallen zijn, maar in deze woorden klinkt al wel de strijdlust door die hem in 1823 onvoorwaardelijk de kant van Isaäc da Costa deed kiezen.

Gekweld en dromerig met een half mislukt lachje staart hij, op een naar het portret van Mattheus van Bree gemaakte gravure, zijn lezers aan.[20] Na de dood van zijn dochtertje Adelheide Irene op 3 juni 1807 grepen wanhoop en verbittering hem aan, waardoor hij het respectabele karakter van andermans standpunten over het hoofd begon te zien. Aan de secretaris van koning Lodewijk, François Brisseau-Mirbel, schreef hij rond 12 juni van dat jaar een waarschijnlijk nooit verzonden brief, die een rechtstreeks inkijkje in zijn binnenste biedt. Hij verwachtte niets meer van het leven, tenzij een nooit aflatende strijd tegen neologen: 'Ik kan niet zomaar opstappen, ik zin op een mogelijkheid om uit het raam te springen, en mijn bloed zal wraak afroepen over een land, dat ik niet meer herken, waar het voor ieder fatsoenlijk mens onmogelijk is te leven, waar overal goddeloosheid heerst, verraad en hier en daar een beetje schijnheiligheid in plaats van religie en waar de lucht zo vunzig is, dat ik er nog niemand heb aangetroffen of hij was het uit eigen ondervinding volledig met mij eens, dat men er niet meer vurig of zelfs maar aandachtig bidden

Portret van een ontgoocheld man

kon, zo heeft God Zijn gezicht afgewend van dit ondankbare en door Hem in de steek gelaten volk, dat er behagen in schept het bestaan van Jezus te ontkennen, terwijl de priester als een leviet is, en de leviet als een man van het volk, en terwijl allen in gelijke mate verstoken zijn van de hang naar waarheid en naar rechtvaardigheid van het evangelie, en vervuld van een verachtelijke, wereldse hoogmoed, waaraan zij zichzelf opofferen, en de kerk, die vervalt tot een ruïne.'[21] Kort voor zijn dood bleek hij nog niets van zijn oude strijdbaarheid verloren te hebben, toen hij zich in een gesprek met Warnsinck liet

ontvallen, dat elke vorm van spiritualiteit op 'louter bespiegeling, gissing en vermoedens, en niets meer' berustte.[22] Hij nam bij die gelegenheid niet alleen afstand van de stelligheid van zijn gesprekspartner, maar ook van zijn eigen zekerheden. School daarin niet een zweem van zijn nog oudere verdraagzaamheid? Zijn stijl mag dan iets verbetens hebben gehad, toch maakte Bilderdijk op zijn huisvriend Jan van Walré in diezelfde periode geenszins de induk van een querulant, een man die door het minste of geringste geprikkeld in een woedeaanval uitbarsten kon: 'Wanneer ik bij hem zat, heb ik menigmaal gedacht, hoe is het mogelijk dat zo'n man zoveel vijanden heeft. Hij was de verdraagzaamste, de zachtste, de beminnelijkste, de beleefdste man, die ik gekend heb. Ik voor mij zou durven te beweren dat het overmatig gebruik van opium, waaraan hij zich gewend had, dikwijls veel heeft toegebracht tot het caustique van zijn stijl.'[23] Dat laatste is niet waar, wat zich in een overzichtelijke presentatie van een mensenleven gemakkelijk recht laat zetten.[24] Maar in dat van Bilderdijk treden daarnaast vaak complicaties op, die het moeizaam getekende plaatje op zijn minst van retouches voorzien, waardoor er bij nader inzien verschuivingen in het clair-obscur vallen waar te nemen.

Zo kan men het begin van zijn periode onder koning Lodewijk wel beschouwen als een van diepe ontgoocheling, waarin een verharding van de toon past,-wat met een citaat over een vaarwel aan de verdraagzaamheid valt te bewijzen-, maar toch is daarmee de hele waarheid niet gediend. Zijn brief aan Mirbel kan men lezen als een afscheidsbrief, een toespeling op een zelfgezocht levenseinde dat hem in 1810 ten gevolge van zijn geloofscrisis niet onverkieslijk voorkwam. Men kan er ook een voorafspiegeling van de geest der eeuw in zien, die hem in 1823 openlijk met wrok en weerzin vervulde. Zijn brochure *Aan de Roomsch-Katholieken dezer dagen* kan men als een strijdbare oproep tot eenheid onder christenen lezen, maar ook als een contraremonstrantse ombuiging van het geloof, waarna de dood van zijn tweede vrouw en in mindere mate de Belgische Opstand hem als vanouds verdraagzaam stemde en hij au fond het geloof als een metafysisch spel beschouwend (dat men niet serieus genoeg kan nemen) in de Heer is overleden. Zo bezien had zijn leven een cyclisch karakter, waarvan hijzelf in zijn sonnet *De wareld* uit 1786 een samenvatting heeft gegeven. Klampt men zich vast aan het beeld van een geretoucheerde zwartwitfoto, dan is daarmee in het vooraf-

gaande niets miszegd. Maar net zomin als in zijn conceptie van de geschiedenis een cyclische of lineaire ontwikkeling past,-beide zijn tegelijk het geval-, is zijn levensgeschiedenis zo eenduidig, dat men als buitenstaander de ene ontwikkeling min of meer logisch uit de andere kan reconstrueren. De volledige waarheid is complexer dan dat en Bilderdijk, een homo dialecticus bij uitstek, ontsnapte reeds als kind aan het 'post hoc, ergo propter hoc', dat hij filosofisch en natuurkundig als een onzuivere redenering beschouwde. Vanuit die invalshoek valt het te begrijpen, dat hij zich op 20 februari 1808, in een brief aan H.W. Tydeman, een uiterst relativerende opmerking over de even stellige als van onverdraagzaamheid getuigende stijl in zijn geschriften maakte: 'Blijf aan de stellige vorm mijner uitdrukkingen niet hangen, die jegens een man van uw doorzicht en kunde zeker iets belachelijks moet hebben, maar die ik mij in Duitsland voor mijn studenten heb aangewend.'[25] Wilde het genie zich bij voorbaat indekken voor de misverstanden, die hijzelf in het leven had geroepen? Was hij als publieke figuur onverdraagzamer dan als privépersoon? Hij wilde in elk geval oog voor de 'cautelen in de uitdrukking' houden, wat onder verwijzing naar 'cautela' in het Latijn een zekere 'voorzichtigheid' en 'behoedzaamheid' inhield, zonder welke geen expressie van wat hem ten diepste bewoog mogelijk zou moeten zijn. Ging het om geloofszaken, zoals de verzoeningsleer, dan vooral was 'alles van oneindige uitzichten niet alleen, maar onderhevig aan nooit genoegzaam in acht te nemen cautelen in de uitdrukking omtrent zulke tedere punten, waarin de waarheid zo delicaat is, en de minste afwijking of verbuiging tot dodelijke en erger dan dodelijke misslagen leidt'.[26] Hij leed onder zijn eigen onvermogen om zich tegelijk stellig en verdraagzaam over belangrijke kwesties te uiten, wat hij weet aan zijn te grote ego: 'Zo mijn gevoel van zelfheid door het lijden moet worden overwonnen en uitgeroeid, o mijn God, hoe wil het dan gaan! Werd mijn ziel zachter, gedweeër, ik zou de plagen zegenen, maar het verderf des harten bruist ertegen op, en mijn ijzeren lichaamsgestel, dat nu al een halve eeuw scheen te bezwijken en de dood nabij te zijn, worstelt' met deze materie.[27] Zou hij toen, in 1808, zijn bezwaren tegen de geest der eeuw onder woorden hebben gebracht, dan had hij aan zijn eigen verstand moeten twijfelen en de juiste toon niet kunnen treffen: 'Ik kan, mijn waarde vriend, geen draad meer volgen in het denken, mijn verzwakking van vermogens laat mij dit niet toe, en wat zoude ik dus? Wellicht kwaad doen voor

goed, problematisch maken wat bewezen moet worden en bewijsbaar zou zijn, en dus voor hen die de wijze van voorstellen met het innige wezen der voorstellen vermengen, der waarheid nadelig zijn. Iets doen met goede wil is niet genoeg. En wilt u nog iets? Zoiets moet met een soort van apostolische zalving geschreven zijn, of het nuttig effect is verloren. Anders wordt het menselijke wijsheid die niet voor de waarheid strijdt, haar eert, en dient, maar die Gods wijsheid en waarheid onder haar bescherming neemt. En dit is zo oneindig kwaad!'[28] Ook in 1823 was hij bedacht op 'cautelen in de uitdrukking', waarin de tegenstelling tussen stelligheid en verdraagzaamheid had plaatsgemaakt voor de tegenstelling tussen 'apostolische zalving' en strijdbaarheid. Het was overduidelijk waaraan hij zijn toelichting op Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* had opgehangen. Bond de kwekeling in de eerste de beste zin van zijn boekje,-het verkleinwoord is niet denigrerend bedoeld, maar verwijst uitsluitend naar de geringe omvang ervan-, de strijd met zijn tegenstanders aan: 'Het boekdeeltje, dat u hier openslaat, bescheiden lezer, is geschreven ter bestrijding van een vooroordeel, bij het tegenwoordige geslacht algemeen aangenomen, verdedigd, geliefkoosd en tot het beginsel van denk- en handelwijze bijna overal en in alles op het krachtdadigst vastgesteld,'[29]-de leermeester toonde zich niet minder strijdbaar: 'Het kan zijn, dat men hier de zachte en bij jongere leeftijd welvoegende toon, door Da Costa in acht genomen (doch die de kittelorige domkoppen, naar blijkt, nog te hard is), niet hoort, maar wie 15 jaar lang bij het achtbaarst gerechtshof van Europa voor de onschuld en het recht gesproken heeft, zal of kan bij het nietig geslacht dat thans opgestaan is, geen andere aannemen dan hem altijd eigen was en die hij het recht heeft te voeren.'[30] Dat recht zij onbetwist, evenals de stelling dat hun beider verdraagzaamheid toen ver te zoeken was.

3.2 Vrijheid van godsdienst en meningsuiting

Voor zover verdraagzaamheid het domein van iemands persoonlijke vrijheid inperkt, zonder schadelijke gevolgen, is zij ondergeschikt aan een groter doel. Voor een vrijdenker als Menno ter Braak, die onder een totalitair regime niet leven kon, zouden de rechten van de mens een favoriet instrument moeten zijn om de politieke betekenis van 'vrijheid' vorm te geven. Welke hiërarchische status is met dat begrip verbonden, zowel ten opzichte van andere begrippen, zoals ver-

draagzaamheid en gelijkheid, als ten opzichte van burgers onderling? Hoewel het begrip 'vrijheid' voor hem een conditio sine qua non inhield, orakelde hij in termen van wedijverende domheid over de *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen.* Op een of ander vooroorlogs filmjournaal had hij een Italiaanse operazanger zien optreden, wat als 'een groot tafereel der domheid' op hem meer indruk maakte dan de daarop volgende plechtigheid bij het graf van de Onbekende Soldaat, die hij als minder dom kwalificeerde.[31] Getuigt zo'n opmerking al van weinig respect voor nationale vrijheidsstrijders, nog bonter maakte hij het door voornoemd tafereel te typeren als 'verschrikkelijk van domheid' en eraan toe te voegen, dat het 'dommer dan de professor in de theologie en de *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* samen' was.[32] Ter Braak had een voorbeeld kunnen nemen aan Spinoza die, geïnspireerd door zijn leermeester Franciscus van den Enden, in het twintigste hoofdstuk van zijn *Theologisch Politiek Traktaat* (1670) uitlegde, hoe het iedereen in een vrij staatsbestel is toegestaan 'om te denken wat hij wil en te zeggen wat hij denkt'.[33] Hoe modern klinkt zo'n leus, die van Pim Fortuyn had kunnen zijn, een lezer in de oren! Zo wezenlijk achtte Spinoza de vrijheid voor het lichamelijk en geestelijk welbevinden van een mens, dat hij haar als onoverdraagbaar beschouwde: 'Niemand kan immers zijn natuurlijk recht, dat wil zeggen zijn vermogen om vrij te redeneren en te oordelen over welk onderwerp dan ook, op een ander overdragen, noch kan hij daartoe gedwongen worden.'[34] Een slaaf kan wel de mening van zijn meester verkondigen, de vrouw de mening van haar man, maar niet zonder er een eigen visie op na te houden, aangezien 'iedereen overtuigd is van zijn eigen gelijk en er evenveel verschil van hoofden als van smaken is'.[35] Enerzijds wordt de individuele vrijheid door status en conventie beknot, wanneer het op handelingen aankomt, anderzijds door wat de staat van een burger verlangt. Spinoza gebruikte geen termen als 'contrat social' of 'volonté générale' om zijn visie op de samenleving te verduidelijken, maar ging wel uit van een bindend contract tussen regering en burgers en hun gezamenlijke wil om besluiten te nemen en uit te voeren. Hij was ervan overtuigd, dat 'mensen zich, om veilig en op de beste manier te leven, onvermijdelijk hebben moeten verenigen tot één geheel en dus hebben moeten bewerkstelligen, dat zij het recht dat krachtens de natuur iedereen op alles had, collectief zouden hebben, en dat dit recht niet langer door de kracht en de begeerte van ieder afzonderlijk

zou worden gedetermineerd, maar door de kracht en de wil van allen tezamen'.[36] Zich baserend op de 'grondslagen van het staatkundig leven' wist hij met grote zekerheid, 'dat het uiteindelijke doel van de politiek niet is om te heersen of de mensen met vrees in bedwang te houden en aan een ander ondergeschikt te maken, maar integendeel om de enkeling van vrees te bevrijden, zodat hij, voor zover dat mogelijk is, veilig leeft, dat wil zeggen, dat hij zijn natuurlijke recht om te bestaan en zich te doen gelden zonder schade voor zichzelf en voor een ander optimaal behoudt. Het is niet, zo wil ik zeggen, het doel van de politiek om de mensen van redelijke wezens tot dieren of automaten te maken, maar integendeel om ervoor te zorgen dat hun geest en lichaam veilig kunnen functioneren en dat zijzelf de vrije rede gebruiken en niet met haat, toorn of bedrog strijden, noch zich door bittere gevoelens jegens elkaar laten meeslepen. Het doel van de politiek is dus in werkelijkheid de vrijheid.'[37] Eerder dan Rousseau en nobeler of minder ignobel, zo men wil, zowel in zijn uitwerking van ideeën als in het door hem gegeven voorbeeld tijdens zijn leven verkondigde Spinoza de ideeën van een Verlichtingsfilosoof, die zich tegen de repressie van een autocratisch regime verzette: 'Hoe minder dus aan mensen de vrijheid om te oordelen wordt toegestaan, des te meer wijkt men af van de staat die de meest natuurlijke is en des te gewelddadiger is dientengevolge de regering.'[38] Vrijheid van meningsuiting en drukpers en vrijheid van godsdienst (in deze hiërarchische volgorde) dienen vanuit staatkundig perspectief zoveel mogelijk te worden bevorderd in plaats van tegengegaan.

Zich bewust van grenzen aan de individuele vrijheid wees Spinoza ook op de keerzijde daarvan en wel vanuit het perspectief van de burger. Die moest zich van zijn collectieve verantwoordelijkheid bewust zijn, wanneer hij zijn individuele rechten wilde laten gelden. Het is niet moeilijk te bepalen, aldus Spinoza, 'welke meningen in de staat oproer betekenen: die namelijk, welke zodra ze geponeerd worden, bewerkstelligen dat de overeenkomst, waarbij de enkeling afstand heeft gedaan van zijn recht om volgens zijn eigen beslissing te handelen, wordt opgeheven. Bijvoorbeeld als iemand meent dat de hoogste overheid niet zijn eigen meester is,-of dat niemand zijn beloften gestand hoeft te doen, of dat iedereen volgens zijn eigen oordeel behoort te leven en andere soortgelijke dingen, die rechtstreeks in strijd zijn met de genoemde overeenkomst-, ja, dan is zo iemand oproerig, niet zozeer wegens zijn oordeel en mening als wel wegens de daad

die zulke oordelen inhouden, en wel omdat hij alleen al door zoiets te menen de belofte van trouw die hij stilzwijgend of uitdrukkelijk aan de hoogste overheid heeft gegeven, verbreekt. Derhalve zijn andere meningen, die niet een daad, zoals verdragbreuk, wraak, toorn enz. impliceren, niet oproerig, behalve wellicht in een staatsbestel dat enigszins door bederf is aangetast.'[39] Zelfs wanneer hij op het aambeeld van de collectieve verantwoordelijkheid van iedere burger hamerde, gaf Spinoza de staat allerminst een vrijbrief om naar eigen goeddunken te handelen. Zijn pleidooi voor vrijheid benadrukte het criterium van de verdraagzaamheid, waaraan het beschavingsniveau van een natie kon worden afgelezen. In het bijzonder waarschuwde hij voor religieus fundamentalisme en het daarmee gepaard gaande misbruik van een hogere waarheid, die men in pacht meent te hebben. Onder dat mom worden slechts meningen geuit (geen waarheden verkondigd), die door fanatieke gelovigen 'met boze opzet worden geponeerd en verbreid', hoewel zij het doen voorkomen alsof de waarheid in het geding is.[40] Wanneer zij zich onredelijk opstellen en, zich beroepend op openbaringen, met het bestaande recht een loopje nemen, zijn hun standpunten a priori verwerpelijk: 'Indien zij dus beweren, dat zij behalve hun eigen geest nog een andere hebben die hen zeker maakt van de waarheid, beroemen ze zich hierop ten onrechte en spreken ze slechts vanuit een vooroordeel van hun affecten, of ze nemen uit grote vrees dat ze door de filosofen zullen worden verslagen en openlijk aan de lachlust prijsgegeven, hun toevlucht tot heilige plaatsen. Maar tevergeefs, want welk altaar kunnen zíj zich verschaffen die de majesteit van de rede schenden?'[41] Afgezien van de innerlijke motivatie die Spinoza aan fanatieke gelovigen toeschrijft, laat zijn conclusie niets aan duidelijkheid te wensen over.

Voltaire moet zeer door hem beïnvloed zijn, althans geraakt door een geest van verdraagzaamheid op religieus gebied, dat hij in de met elkaar bekvechtende lutheranen en calvinisten wolven zag, die het gezag van de staat ten onrechte ondermijnden. De scheiding van kerk en staat, een andere verworvenheid van de Verlichting, vindt hierin zijn oorsprong en ideële grondslag: het doel van de politiek, vrijheid voor een zo groot mogelijk aantal burgers, wordt met religieuze conflicten nimmer bereikt. Dat gold voor christenen in de achttiende eeuw en geldt nog steeds voor onderling rivaliserende islamieten, die wat dat betreft een paar eeuwen achterlopen op de emancipatie van christenen in de westerse wereld. Niemand kan van

hen verlangen, dat zij in één generatie de 'Kulturkampf' in eigen gelederen op een beschaafde manier zullen beslechten, zoals niemand vreemd zal opkijken van de hoge graad van irritatie die hun streven naar invoering van de sharia in Nederland veroorzaakt. Niet de ouderdom van een claim, afkomstig van de profeet Mohammed of diens neef en schoonzoon Ali, geeft de doorslag om het gelijk van soennieten en sjiieten te bepalen, evenmin zegt de ouderdom van een salafistische claim op onverdraagzaamheid ook maar iets over de brede instemming die Spinoza's opvatting over verdraagzaamheid en het doel van de politiek in westerse landen heeft gevonden. Het is de na veel langdurige strijd tot stand gekomen algemene aanvaarding van maatschappelijke grondrechten, die de hoogst mogelijke vrijheid voor iedere burger garandeert, waardoor het gelijk van westerse landen wordt bevestigd. Godsdienst en de per definitie irrationele beleving daarvan verdraagt geen andere claims dan de gelovige zichzelf oplegt. Spreekt hij voor anderen of verlangt hij van de overheid dat zij namens hem voor anderen handelt, dan gaat hij zijn boekje te buiten, of dat de Bijbel dan wel de Koran betreft. Hij is met een term van Spinoza 'oproerig' en dus verkeerd bezig. In dit licht bezien is de publicatie van een ander boekje, *Bezwaren tegen de geest der eeuw*, uiterst leerzaam voor hoe een desnoods zwijgende meerderheid met minderheidsstandpunten dient om te gaan. De overheid hoeft zich er niet wezenlijk door bedreigd te voelen, maar heeft het volste recht en de plicht zelfs om zich net een graadje onverzoenlijker op te stellen tegenover hen die zich onverzoenlijk tegenover anderen gedragen. Als een maatschappelijk proces dat zich in de loop van eeuwen voltrekt en inderdaad slechts een markering in de tijd is geweest, leze men het commentaar van Bilderdijk op zijn geloofsgenoten, inclusief zijn denkbeelden over een gerechtvaardigd justitieel ingrijpen. Hoor, hoe hij in financieel opzicht een loflied op het voorrevolutionaire Frankrijk zingt, dat haaks op het gedachtegoed van Spinoza en Voltaire staat: 'Waarlijk gelukkig is het land, waar het gebruik van 'lettres de cachet' (door de Franse koning ondertekende documenten, waarop men slechts de naam van een arrestant hoefde in te vullen, of hij werd gearresteerd) ingang heeft gevonden! Men leeft er vredig en rustig, voor zover men er de overheid geen aanstoot geeft, maar vervloekt zij elk land, waar een fatsoenlijk mens blootstaat aan de scheldpartijen van het gespuis en aan de onwaardige vervolgingen van hen die over de financiën gaan. Hoe lang al heeft men in Holland

geen andere zekerheid dan aan het recht van de sterkste en de juiste betrekkingen valt te ontlenen?'[42] Er bestond in de achttiende eeuw geen willekeuriger middel om de vrijheid van burgers in te perken dan een lettre de cachet en de financiële teloorgang van Frankrijk kon gelijktijdig niet groter zijn dan toen men van dat middel gebruik maakte, terwijl de vergelijking van Frankrijk met Holland niet op een tegenstelling maar juist op een overeenkomst berust! Hollandse regenten in de achttiende eeuw handelden niet anders dan Lodewijk XV en zijn kleinzoon, dat wil zeggen stelden alles in het werk om de politiek middels de instelling van een lettre de cachet of door gebruik te maken van hun privileges niet aan haar doel te laten beantwoorden.

Zoals de leermeester Voltaire om zijn gedachtegoed verfoeide en om zijn stijl bewonderde, sprak de kwekeling in neerbuigende zin over de lezers van Voltaire, 'wiens afschuwelijke voortbrengselen zij gretig verslinden, terwijl zij zich niet eens verwaardigen om het boek der hemelse waarheid in haar eigen zaak te horen, of de daartegen aangevoerde bezwaren met de Schrift zelf te vergelijken'.[43] Zoals de leermeester het 'strafschuldig' over Johan van Oldenbarnevelt had uitgesproken om een contraremonstrantse ombuiging van het geloof te bevorderen, vroeg de kwekeling zich allerminst vertwijfeld af: 'Hoe velen laten zich niet met grote drift en woede tegen de door kwaadaardige partijzucht verdichte heerszucht en dwingelandij van de echt christelijke held Maurits van Oranje, en over de onschuld van de raadpensionaris Van Oldenbarnevelt uit, die zeer verlegen zouden zijn, indien men van hen zou willen weten, wat toch in deze zo vermaarde zaak het eigenlijke punt van geschil is geweest?'[44] Zoals de leermeester met fanatieke ernst de gevoelswaarde van een woord als 'partijzucht' nuanceerde door bijvoorbeeld over de Loevesteinse 'factie' te spreken, waardoor men indirect de hete adem van een staatsgezinde figuur als Hugo de Groot in zijn nek voelde (terwijl deze rechtsgeleerde internationaal in hoog aanzien stond zonder ooit op zijn beurt als een draak vuur gespuwd te hebben), verklaarde Dirk van Hogendorp in zijn door Bilderdijk geïnspireerde proefschrift, dat men Johan van Oldenbarnevelt terecht schuldig had bevonden, waarna deze oneigenlijke Vader des Vaderlands op het Haagse Binnenhof door een allesbehalve 'meinedig' zwaard was onthoofd.[45] Zoals de leermeester uit weerzin tegen de Loevesteinse factie (in het voetspoor van zijn vader) het stadhouderschap 'op z'n sterkst' wenste

'aan te kleven', als 'bolwerk der burgerlijke vrijheid tegen de aristocratie',[46] spanden zijn leerlingen zich in om de macht van koning Willem I in regeringsaangelegenheden vooral niet door de Staten-Generaal te laten breken.[47] De moord op de gebroeders De Witt praatten zij goed door op de even rekkelijke als bedenkelijke moraal van deze en andere regenten te wijzen, voor wie het huis van Oranje nog minder dan hun eigen woning te betekenen had.[48] In de persoon van de latere stadhouder-koning Willem III hadden de hoogste bestuurders de ware Vader des Vaderlands moeten eren als beschermheer van de vrijheid van godsdienst en gewetensvrijheid.[49] De leermeester goochelde net zo lang met het begrip 'vrijheid', totdat hij er precies het tegenovergestelde onder verstond van wat de staatsgezinden ermee hadden bedoeld. Met het begrip 'Verlichting' was het niet anders gesteld, maar wat afgezien van het patroon in zijn weerlegging van gangbare opinies het meest opviel, was zijn verbetenheid op Dordtse regenten die wegens de in hun woonplaats gehouden Synode van 1618-1619 beter hadden moeten weten. Hoe konden zij politiek en religie zo door elkaar halen, dat het stadhouderschap dubbele schade werd toegebracht? De kwekeling lispelde hem ook dát na: 'Hoe velen beschimpen en bespotten niet de Dordtse Synode, die niet eens weten in welke eeuw dezelve bijeengeroepen is, althans die zich nimmer moeite hebben gegeven om het aldaar gebeurde met aandacht na te gaan, en, met aflegging, voor een ogenblik, van alle partijdigheid, om het door de geschilvoerende partijen te dier tijde gehouden gedrag uit de nog voorhanden zijnde bewijsstukken en oorkonden behoorlijk te beoordelen?'[50] De scheiding van kerk en staat achtte hij onwettig, omdat de Dordtse Synode tot een bevoorrechtte positie van de Nederduits Gereformeerde Kerk had geleid, met de stadhouder aan het hoofd van kerk en staat beide. Dat was ook het standpunt van zijn leermeester, die in *De Alleenheersching* een krachtig pleidooi voor het absolute koningschap had gehouden, waardoor paradoxaal genoeg de vrijheid het meest gediend was. Tussen het Eminente Hoofd en de Deense alleenheerser bestond in die zin echter geen verschil, dat de leermeester, zijn oude leus indachtig, betoogde dat onder hun bewind vrijheid 'ons hoogste gevoel', zo niet onze hoogste 'wellust' uitmaakte.[51]

Da Costa's teruggrijpen naar het zeventiende-eeuwse verleden was begrijpelijk, omdat het hem met zijn maatschappijkritische instelling in staat stelde om niet zuiver historisch te werk te hoeven gaan. Hij

kon bijvoorbeeld de grondwet van 1814 en 1815 hekelen door die op twee punten met de oude situatie van toen te vergelijken. Er waren in 1814 4.000.000 rooms-katholieken en nog geen 1.500.000 protestanten, wat op grond van het gelijkheidsbeginsel tot vrijheid van godsdienst voor hen leiden moest.[52] In het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden scheen het gepast deze verworvenheid der Verlichting grondwettelijk te garanderen, maar voor Da Costa vormde dit een reden te meer om revolutionaire leuzen als 'vrijheid' en 'gelijkheid' van hun luister te ontdoen en toen in 1815 ook de door hem als onomstreden ervaren positie van de koning als hoofd van de Nederlands Hervormde Kerk uit de grondwet verdween, had hij bij wijze van spreken de helft van zijn boekje al geschreven. Dat het gelijkheidsbeginsel kon leiden tot vrijheid van godsdienst, wilde er bij hem niet in, integendeel, als dialectisch bedreven woordkunstenaar onderschreef hij de mening van Bilderdijk, dat de vrijheid door het gelijkheidsideaal juist ernstig werd bedreigd. Gelijkheid betekende immers bij het ontbreken van een opperste soeverein, zoals de koning, dat de vrijheid 'geen aanhang' onder de 'verdeelde Staten' zou kunnen krijgen.[53] Alleen 'onverlaten, wier breidelloze wil elkander tegenstreeft', hadden het in een land voor het zeggen, waar onvrijheid heerste.[54] Dit subtiele spel met woorden als 'gelijkheid' en 'vrijheid' speelden Bilderdijk en de zijnen niet alleen met hun tijdgenoten, maar ook met die woorden zelf. Zo gold vrijheid als het hoogste ideaal voor het vaderland, ten teken van zijn eigen onafhankelijkheid, en als een verwerpelijk doel voor het individu: 'In afhankelijkheid stel ik alle geluk, in individuele vrijheid het grootste jammer voor de mens en voor alle schepselen.'[55] Het ging hun er overigens niet om de waarde van 'interactie' en 'sociale netwerken' te bevorderen,-onder 'afhankelijkheid' verstonden zij iets geheel anders. Bilderdijk doelde daarmee op de bijzondere goddelijke voorzienigheid, waarvan hij het belang herhaaldelijk benadrukte, zoals uit het voorafgaande gebleken is, terwijl Da Costa 'de vrijheid' hekelde 'om Gods voorzienigheid ter wille van het algemeen belang te verwaarlozen'.[56] Waar haalde een *Maatschappij tot nut van 't Algemeen* het lef vandaan om de Allerhoogste tegen te werken, wat zij deed door op eigen houtje de culturele achterstelling van hele volksstammen, al of niet van Bataafse origine, ongedaan te maken, of door op het gebied van voorzieningen van algemeen belang in de bestaande orde in te grijpen? Welke mensenhand waagde het te verheffen, wat alleen God tot een hoger ni-

veau mocht doen stijgen? Als het aan Bilderdijk en de zijnen gelegen had, zou de privatisering van het openbaar vervoer, evenals van gas-, water- en elektriciteitsbedrijven, aan het einde van de twintigste en begin van de 21e eeuw alleen al aan zijn doel hebben beantwoord, omdat het staatsmonopolie daarop uit den boze is, maar de neoliberale koers zou hem slecht bevallen zijn. Met hun uiterst conservatieve opvattingen in de negentiende eeuw, zouden zij althans in politiek opzicht nu beter scoren dan toen, gezien de heersende onvrede tegen de met een Bijbelse term gepropageerde 'alleenzaligmakende' marktwerking in de economie.

Vanuit diezelfde invalshoek deed Da Costa een beroep op de bijzondere voorzienigheid van God, zodat hij nog voordat de brochure van Capadose over de bestrijding van de vaccine tegen de pokken verschenen was, zijn geloofsgenoten kon waarschuwen voor de morele ontreddering door nutsbedrijven teweeggebracht en voor de goddeloze pretenties van uitbanners van volksziektes: 'Of is het geen onbegrijpelijke lichtgelovigheid, is het geen afschuwelijk bijgeloof, wanneer men, gelijk thans dagelijks plaatsheeft, elk rauw en ongekookt ontwerp van verbetering, van herstel, van uitroeiing van deze of gene lichamelijke of zedelijke ziektes, (die in de vervallen staat der natuur noodzakelijk zijn en in de hand van Gods voorzienigheid zichzelf zullen genezen) dadelijk aangrijpt en met grote ijver ten uitvoer brengt door middel van honderden van maatschappijen, (die, door hun uitgebreidheid zelf, reeds spoedig na hun oprichting aan alle kanten bouwvallig worden) en vooral door middel van het geld, dat thans meer invloed heeft dan ooit, en meer kwaad uitricht dan armoede en gebrek immer tevoren gesticht hebben!'[57] Vandaar zijn afkeer van volksverleiders als Coster en Jenner, voor wier mensenwerk grote plechtigheden werden georganiseerd, zoals het op 10 en 11 juli 1823 in Haarlem gevierde feest der Verlichting: 'Met zulke verfoeilijke plechtigheden ontheiligt men de aan Gods dienst gewijde kerken, en verleidt men een ongelukkig volk, opdat het de Heiland, die de wereld met Zijn bloed gekocht heeft, verlaat, verloochent en hoont om de afgoden na te hoereren, opgericht door filosofen zonder deugd, zonder verstand en zonder ziel!'[58] Op moderne lezers maakt deze taal de indruk, zoal niet van te weinig 'gesublimeerd bordeelnederduits', dan toch van een wereldvreemde gezindheid waarin voor werkelijk religieuze gevoelens geen plaats lijkt te zijn. Wat in de 21e eeuw daarentegen beter dan ooit kan worden nagevoeld, is Da Costa's af-

keer van bureaucratie, een vorm van onvrijheid, waartegen hij in zijn tijd hevig tekeerging: 'Nimmer is men in allerlei betrekkingen zozeer gedrukt geworden door ontelbare reglementen en omslachtige voorzieningen, waardoor alle werkzaamheden, zowel van de staat als van bijzondere inrichtingen, belemmerd en verlamd worden, als in deze eeuw, die zich erop beroemt zoveel ketens en banden te hebben losgemaakt.'[59] Ook nu nog kan men in het verschijnsel 'bureaucratie' een aanslag op zijn persoonlijke vrijheid ontdekken,-in strijd met het doel van de politiek volgens Spinoza-, waardoor er een wanverhouding tussen data en visies ontstaat, de burger tot calculeren wordt gedwongen, de overheid de werking van haar eigen regelingen willens en wetens ondoorzichtig maakt, of zelfs torpedeert en de huidige kredietcrisis mede een grote vlucht neemt. Denkend aan dit euvel kan men Da Costa nazeggen: 'O vrijheidsvruchten onzer eeuw! Uw kleur mag voor sommigen verleidelijk wezen,-uw smaak is verpestend en uw sap dodelijk!'[60] Dit bezwaar tegen de geest der *eeuwen* is voor een humane samenleving funest gebleken en met nieuwe regelgeving niet eenvoudig op te heffen. Hoe zal men ooit de duivel met Beëlzebub kunnen verdrijven?

Alsof de vrijheid vanuit het perspectief van Gods bijzondere voorzienigheid al niet ingewikkeld genoeg was, speelde er voor Bilderdijk op de achtergrond nog een complicerende factor mee, want hoe nastrevenswaardig was 'vrijheid' eigenlijk, indien er geen vrije wil zou bestaan? Volgens hem was God het enige wezen dat over een vrije wil beschikken kon, maar voor gewone stervelingen was dit begrip zoiets als de kwadratuur van een cirkel.[61] Wil en vrijheid verhouden zich als water en vuur tot elkaar, zo beweerde hij, een vrije wil is eigenlijk een 'contradictio in adjecto'. Als de wil een 'determinatie' is, of vertegenwoordigt, moet deze van één of meer determinerende factoren afhankelijk zijn, door hem omschreven als 'een samenloop van oorzaken en werkingen, deels ons kenbaar, deels onszelf verholen, en afhankelijk van neiging, lichaams- en zielsgesteldheid en duizenden tezamen op ons inwerkende invloeden,-niet op te tellen-, die versmelten tot één algemene werking'.[62] Bilderdijks dubbele paradox van de vrije wil, uiteengezet in *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1787),* liet hem dus geen enkele ruimte over voor eigen beslissingen op moreel gebied.[63] Zijn voor een moralist zonderlinge uitgangspositie plaatste hem voor onoplosbare problemen, waarvan Joris van Eijnatten in *Hogere sferen* de tragische

implicatie vaststelde. Hij signaleerde in de homo dialecticus die Bilderdijk was, behalve een door de ratio gedicteerde verknochtheid aan elkaar tegensprekende standpunten, ook een onoplosbaar conflict tussen 'innig gevoel en geweten' enerzijds, die 'bij een volkomen kennis van al wat op onze besluiten moet invloeien' de doorslag geven, en vernuft anderzijds, dat zich, hoe onvolkomen ook, niet of moeilijk onderdrukken laat.[64] Hier is eveneens sprake van een dubbele paradox, tussenstanden in een denkproces dat nergens toe leidt, tenzij tot kronkelredeneringen en ahasverische dwalingen in de menselijke geest. Hoe handelt men in zo'n onoverzichtelijke situatie, als er een besluit moet worden genomen? Van Eijnatten zou het ook niet weten en typeert het doen en laten van een aldus in zichzelf verstrikte retoricus als een 'hopeloze, bovenmenselijke klus natuurlijk'.[65] Tracht men een tussenbalans op te maken van Bilderdijks moeizame omgang met de verworvenheden van de Verlichting, dan dient men niet alleen oog te hebben voor zijn welberedeneerde afkeer van de vrijheid, die nochtans geen overtuigend bewijs voor zijn standpunt oplevert, maar ook voor de tragiek van zijn positie. Aan de holle retoriek van een revolutionair wilde hij zich niet bezondigen, diens onbewezen geloof in de vooruitgang hield hij voor naïef en toch kon hij niet voorkomen, dat men hém later als een retorisch talent in de negatieve zin van dit woord zou beschouwen. Op politiek en religieus gebied werd hij nog voordat hij goed en wel zijn traditionele standpunten had verkondigd, door respectievelijk de liberalen en neologen van zijn tijd afgeserveerd als een domper, wiens voorheen stille achterban en originaliteit (minder in het gebruik van zijn woorden dan in zijn gevoelens en gedachten tot uitdrukking komend) men miskende. Had hij niet ver vóór 1823, in zijn Brunswijkse periode, de tegenwerking van de 'opperconsistoriën' ondervonden die hem zijn benoeming als hoogleraar aan een reeks van Duitse universiteitssteden onmogelijk hadden gemaakt?[66]

3.3 Gelijkheid

Zoals Da Costa de vrijheid van drukpers 'noodlottig' noemde, omdat zij jongeren ertoe verleidde de verkeerde leermeesters na te volgen, noemde hij het gelijkheidsbeginsel 'hersenschimmig'.[67] Kennelijk wenste hij het feit te negeren, dat de Bijbel het meest gedrukte boek

ter wereld is en dat de (ook volgens Bilderdijk vermaledijde) 'contracten van correspondentie' ten koste van het overgrote deel van de bevolking privileges van de regenten in stand hielden. Wie met het gelijkheidsbeginsel dweepte, negeerde het 'wezenlijk onderscheid, dat de voorzienigheid tussen de stammen en geslachten van Adams nakomelingschap gewild en daargesteld heeft'.[68] Da Costa weigerde dus op grond van oudtestamentische aanwijzingen iets goeds in 'gelijkheid' te zien en om zijn standpunt kracht bij te zetten beklaagde hij zich over 'hoog' en 'laag'. Wat bleef er van de door God gegeven standenmaatschappij over, indien vertegenwoordigers van de tweede en derde stand zich op elkaars terrein begaven, voor zover een knecht zich tenminste niet letterlijk met een pet in de hand op het landgoed van zijn heer en meester voor een volgend klusje zou melden? Uiterst gezocht bediende Da Costa zich van het argument, dat men wel tegen 'gelijkheid' moest zijn, omdat het daarachter liggende ideaal de ondergang van de verarmde burgerij tot gevolg zou kunnen hebben: 'Zoals de laagste geboorte geen beletsel meer vormt om tot de hoogste standen der maatschappij te geraken, vormt ook een hoge geboorte geen beletsel om, waar het om winst te doen is, zich met alles af te geven, en de mindere klassen het brood uit de mond te stoten, door zich, naar het fraaie gelijkheidsstelsel onzer eeuw, ook in zulke beroepen een fortuin te zoeken, die men eertijds aan een meer behoeftige of ondergeschikte stand overliet.'[69] De argumentatie van Bilderdijk was niet minder gezocht, doordat hij voor het ideaal der ongelijkheid onder meer de oneindige variëteit der menselijke fysiognomie opvoerde.[70] Eerder waren hem juist de identieke putjes of littekens in de huid van pokdalige Britten, mannen én vrouwen, opgevallen, maar dankzij een voorloper van Lombroso, Johann Caspar Lavater, zag hij uiteindelijk meer afwijkends dan overeenkomstigs in hun gezichten. Nu kon men zich weliswaar de gelijke van een ander wanen, of adel en feodaliteit willen afschaffen onder de drievoudige leus van de Franse Revolutie, 'maar niemand wil graag met de zoon van Robespierre een vennootschap oprichten, of zijn dochter uithuwelijken aan een telg van Judas'.[71] Zoveel belang hechtten voor- en tegenstanders van de gelijkheid blijkbaar aan hun eigen afstamming! Gelijkheid noch gelijkwaardigheid kon het illegale karakter van de afschaffing der privileges verdoezelen: 'Het onrecht wordt met loze kleur vernist.'[72] Principiëler en deels in het verlengde liggend van dit soort uiterlijkheden was Bilderdijks beroep op de goddelijke almacht

die niet met nivelleren gediend werd, of zoals August Heyting het namens hem verwoordde: 'Gelijkheid? Zijn scherpe zielkundige blik, zijn krachtig zelfbewustzijn, zijn fijn dichterlijk gevoel voor de verscheidenheid in de wereld, alles in hem verzette zich tegen die alles nivellerende gelijkheid. God is niet zo'n arme man, dat hij niet anders kan dan Zijn maaksel telkens kopiëren.'[73] Anders dan Isaäc da Costa beschikte Bilderdijk bovendien over een reeks van minder gezochte argumenten, principieel van aard, om zijn ongelijkheidsideaal tegen revolutionaire types te verdedigen.

Iedere gelovige wachtte Gods laatste oordeel, dat een persoonlijke afrekening van goed en kwaad inhield. Ondanks de schijn van het tegendeel was de dood niet zo'n grote nivellerende factor, dat de ene ziel daarin op de andere leek. Vurige patriotten konden hun streven naar gelijkheid wel over de grenzen van dit leven in daden willen omzetten, maar dan lieten zij zich door verkeerde gedachten meeslepen. Zij waanden zich niet beter of slechter dan een ander, relativeerden het kwaad, of ontkenden het bestaan ervan, wat Nietzsche later als 'christelijke springstof' zou beschouwen.[74] Te weinig beseften zij, dat dood noch erfzonde de gelijkheid bevorderden, indien na een persoonlijke bekering Gods genade zich over iedere zondaar afzonderlijk uitstrekte. Naast een deel van het collectieve geweten bezat iedereen ook een persoonlijk geweten, dat bij de beoordeling van goed en kwaad de doorslag gaf. Het Franse Schrikbewind had tot moord en doodslag geleid, waardoor men zich kon afvragen, of gelijkheid in theorie en praktijk niet de criminele inslag van gelijkgezinden verried.[75] Aan de ambassadeur van Denemarken, baron H. von Schubart, schreef Bilderdijk daarom in 1792: 'Terwijl het universum pronkt met ijdele en prachtlievende namen als 'gelijkheid' en 'republiek', heb ik mijn zwakke stem durven te verheffen om de monarchie te huldigen als de enige toevlucht voor de vrijheid.'[76] Zo trachtte hij zijn zin voor het hogere, waar het Swedenborg betrof, te combineren met zijn steeds groter wordende afkeer van de Franse Revolutie, waar het de idee van ongeremde broederschap betrof. Hoe kon zo'n idee ooit in de praktijk worden gebracht ten koste van een welbegrepen gelijkheid voor God (immers principieel in de erfzonde gelegen) en van een onbestaanbaar geachte vrijheid, die als hoogste 'wellust' het koesteren zeker waard was, maar geen kans van slagen had in een onderling tot op het bot verdeelde samenleving?[77] Bilderdijk trachtte zowel ten aanzien van 'vrijheid' als 'gelijkheid' de vereiste samenhang te zien,

wat de koestering van een simpele leus ver te boven ging. Met zijn recalcitrante aard was hij geneigd dwarsverbanden te leggen, waar Da Costa met een minder subtiele redenering volstond. Dat gold ook voor de te signaleren gevaren van het gelijkheidsstreven voor het onderwijs, dat dreigde standsverschillen op te heffen en, op een verkeerde manier, het vooruitgangsgeloof nieuw leven in te blazen. Da Costa beperkte zich daarentegen tot algemene opmerkingen over de gevaren van competitie (wie tegen gelijkheid in het onderwijs is, zou juist voor competitie moeten zijn) en overbodige of verouderde kennis, waarvan veel te gauw sprake is, wanneer een leerling in een ander boek dan de Bijbel leest.[78] Er zit iets te luid schallends in de retoriek, waarmee hij over dit onderwerp uitweidt. Zelfs wie het met hem eens is, zal tevergeefs achter kwalificaties als 'dwaas', 'hoogmoedig' en 'oppervlakkig' verborgen betekenissen zoeken die de te grote eenvoud van hun context doorbreken. Zo ging hij tegen onderwijsgevenden tekeer: 'Geen ijdele theorieën meer van menselijke verdiensten, van menselijke zelfgenoegzaamheid, van menselijk perfectionisme! Geen prikkelingen meer van een dwaze en onbehoorlijke hoogmoed om op te wekken tot een koude en gevoelloze deugd, en tot een onvolkomen en van God onafhankelijke wijsheid! Geen vertoningen meer van oppervlakkige kennis! Bereidt de harten uwer kwekelingen om de invloeden van het christendom te ontvangen, en niet die van een dorre wijsbegeerte, die althans voor een toekomstige wereld geen vruchten kan dragen. Wee u, zo u wijzer meent te zijn dan de eenvoudige en oprechte vereerders en liefhebbers van Gods Woord!'[79] Met zijn afkeer van het revolutionaire gedachtegoed scheen Da Costa niet te begrijpen, waarom onderwijs en simplisme elkaar slecht verdragen, afhankelijk van het niveau dat men bereiken wil, en waarom gelijke kansen in het onderwijs in tegenstelling met een christelijke overtuiging, ijver of deugdzaamheid in het algemeen een elitair trekje vertoont. Wat bij de aanvang van een leerproces voor iedereen min of meer hetzelfde is, blijkt immers aan het einde daarvan tot verschillende resultaten te hebben geleid. Afhankelijk van iemands capaciteiten, inzet en leergierigheid ontstaat zo de grootst mogelijke ongelijkheid, die men ideëel met een term als 'gelijkwaardigheid' tracht te verdoezelen.

Bilderdijk was zich hiervan scherp bewust. Onomwonden sprak hij zich voor elitaire in plaats 'egalitaire' ontwikkelingen op het gebied van kunst en wetenschappen uit. Had hij in 1796 al te kennen gege-

ven, dat de Engelse natie dom was, een jaar later lichtte hij toe, waarom hij Engeland als de domste en achterlijkste natie van Europa beschouwde, zij het op Rusland na: 'Hier is de Verlichting namelijk algemeen. Een boer kent de constitutie van zijn land, de historie, de geografie en zijn dichters enz. net zo goed als een fatsoenlijk man.'[80] De suggestie dat een boer géén fatsoenlijk man is, gaat nota bene vergezeld van de gedachte, dat het hoge peil van kunst en wetenschappen niet kan worden gehandhaafd, wanneer de elite de resultaten daarvan moet delen met het 'lagere' volk. Dit discriminatoire uitwasje van Swedenborgs correspondentieleer komt er in de praktijk op neer, dat men ten onrechte tracht het volk te verheffen (op grond van een of ander verlichtingsideaal), want doet men dat, dan zal de culturele elite van een land daaronder lijden. Het streven naar gelijkheid, 'waar de egaliteit zo ver gedreven is, als zij bij mogelijkheid gedreven kan worden', leidde ertoe, dat men aan vrouwen niet meer de maatschappelijke stand van hun mannen kon zien: 'De eerste *duchess* van het rijk heeft de houding van een appelvrouw, zit scheef, spreekt plomp, steekt de hals toe naar degene tot wie ze spreekt, weet met haar armen en handen geen weg enz., ja, houdt zich zo, als ik niet zou kunnen dulden van de kamenier van mijn vrouw.'[81] Zowel zijn vermeende aanspraak op een adellijke afkomst als zijn opvattingen over het regentendom tonen het paradoxale karakter van zijn houding aan, dat wil zeggen hij was fier op de door zijn vader gekochte poortersrechten van Amsterdam en droomde tevens van een keizerlijk Byzantijns verleden, waaraan hij het recht ontleende om in de Aya Sofia te Constantinopel begraven te worden, en nam regenten (adellijk of niet) hun eigenmachtig optreden tegen de stadhouder kwalijk. Dat zij de bevolking grotendeels voor eigen doeleinden exploiteerden, zonder belasting te betalen, verontrustte hem minder dan de vele blijken van hun staatsgezinde opvattingen,-de bescherming van Amsterdamse handelspraktijken ten koste van de nationale verdediging-, die voor de eendracht onder Oranje weinig bevorderlijk waren. In deze maatschappelijke context verbroederde hij zich met het grauw, van oudsher de thuisbasis der Oranjes, en verdedigde hij Kaat Mossel met verve, in wie hij niet zonder elitair goeddunken een 'ruw, gemeen wijf' zag, 'maar bij wie generlei erg was'.[82] Zo schipperend tussen hoogmoed en nederigheid in een standenmaatschappij, die hij als van God gegeven beschouwde, analyseerde hij het nut van onderwijs. Dat mocht een kind wel verheffen,-indachtig 'sursum cor-

da' óók degene die onderwijs geeft-,[83] en aldus geestelijke groei mogelijk maken, maar niet verheffen tot een hogere stand. Wederom treft de paradox van deze bemoeienis met een overheidstaak, want Bilderdijk wilde via het onderwijs socialiter iets afdwingen, waartegen hij in politicis fel ageerde: zelfontplooiing. Kunst en wetenschappen konden hem niet elitair genoeg zijn, maar de ontvangers van goed onderwijs mochten niet op de maatschappelijke ladder stijgen. Soms ontving hij voor zijn visie steun van onverwachte zijde, zoals van schoolbesturen die rond 1800 tevreden vaststelden, dat het met de maatschappelijke ongelijkheid de goede kant opging, zolang het onderwijs de sociale stijging van leerlingen slechts in uitzonderlijke gevallen bevorderde.[84] Naar te vrezen valt, liet Bilderdijk de verlichting van de menselijke geest graag aan de H. Geest over, als het er werkelijk om spande, en niet aan Verlichtingsfilosofen of aan onderwijsinstellingen!

3.3.1 Slavernij

Met de kortzichtige pedanterie die hem bij tijd en wijlen overviel, oordeelde Da Costa hard over wie als de Gelderse jonker Joan Derk van der Capellen tot den Pol allerlei uitwassen van het 'ongelijkheidsideaal' wenste te bestrijden: 'Ik houde het daarvoor, dat de afschaffing van de slavernij der negers almede behoort tot die hersenschimmige menselijke wijsheid, die op de Almacht wil vooruitlopen en niets ten goede zal uitrichten, maar veeleer eindeloos veel ten kwade.'[85] Zulke conservatieve denkbeelden koesterde hij ook over de emancipatie van vrouwen en Joden, dus consequent in wat hem 'hersenschimmig' voorkwam, was hij zeker wel. Zie hoe Da Costa zijn hoogst aanvechtbare standpunt verdedigde door zich wederom op de Bijbel te beroepen: 'Neen! Zo op het nageslacht van Cham nog de vloek rust van de gehoonde aartsvader, heeft Gods oneindige barmhartigheid ook aan die vloek een zegen ter verzachting gehecht, en de neger, die de door Hem bepaalde orde aan de naar lichaam en ziel verre boven hem verheven blanken dienstbaar heeft gemaakt, geniet in ruil daarvoor een veiligheid, een welvaart in zijn staat, die een oneindig getal vrijen in de hunne vaak ontbeert.'[86] Een halve eeuw daarvoor verklaarde de Gelderse jonker slavernij tot 'een het mensdom onterende uitvinding' en wilde hij het 'voor de natuurgenoten

van ons' opnemen, 'die precies evenveel aanleg hebben voor denken en voelen als wij, en dus recht hebben op onze zorg en broederlijke genegenheid' in plaats van in ketens geklonken door het leven te moeten gaan.[87] Reeds aan de stijl herkent men, wie het gelijk destijds aan zijn zijde had. Bilderdijk was het met zijn kwekeling eens,-waarschijnlijk was het net andersom-, terwijl hij toch beter had moeten weten. Had hij niet in 1782 aan Feith geschreven: 'Buige wie wil voor het geweld, ik zal standhouden en duld geen dwang, zelfs niet van vorsten, en zou ik mij laten verdrukken door hen, die de striemen nog dragen van de slavernij hunner dienstbare en horige voorvaderen? Die of slaven of tirannen willen zijn, en geen vrijheid kennen dan de staat van een slaaf, die de zweep over zijn medeslaven voert? Die een onkundig, een onnozel plebs verblinden en aanvoeren om de gezegende staat omver te werpen en tevens de beulen en slachtoffers te zijn, die een helse heerszucht zich heeft uitgekozen?'[88] Met zijn devies: 'Oranje in het hart en niemands slaaf!'[89] gaf hij er blijk van beter dan wie ook te begrijpen, wat slavernij inhoudt of, zo men wil, wat voor een onschatbare waarde de vrijheid vertegenwoordigt. In zijn toelichting op Da Costa's bezwaren zinspeelt hij echter niet à la Spinoza op vrijheid als doel van alle politiek, nee, hij kwam voor zijn tijdgenoten op, die men tot slaven maakte 'van de menselijke conventie', waaraan de tijdgeest zo'n schrikbarend grote hulde bracht.[90] De 'echte' slaven ontsnapten aan zijn aandacht, zou men hierover niet al te vergoelijkend moeten vaststellen. Zoals 'conventie' hier op een revolutionaire gezindheid wijst, de meerderheid van de bevolking eigen, zijn 'slaven' in het vocabulaire van de grote dichter eigenlijk 'citoyens' of vrije burgers. Dat maakt het soms moeilijk de ware bedoelingen van een taalvirtuoos als Bilderdijk te doorzien, wat het op zichzelf weer verklaarbaar maakt dat deze hem als communist en gene als fascist afschilderde.

3.3.2 Emancipatie van vrouwen en Joden

De argumenten die voor het een of het ander pleiten, zullen nader aan de orde worden gesteld, maar eerst dient in het verlengde van het thema 'slavernij' de emancipatie van vrouwen en Joden vanuit het perspectief van de gelijkheid, volgens Bilderdijk en de zijnen, te worden bezien. In Da Costa's ouderlijk milieu werden gesprekken

over de emancipatie van beiden niet op prijs gesteld, want de eersten dankten hun bestaansvrijheid aan Gods onveranderlijk woord, terwijl de tweeden die aan de Oranjes dankten en met lede ogen moesten toezien, hoe patriottische wetgeving voor hun gelijkstelling met andere bevolkingsgroepen zorgde. In zijn bijna een eeuw oude proefschrift wees O.N. Oosterhof op nog een reden, waarom de welgestelde Daniël da Costa afwijzend tegenover een door de overheid gegarandeerde verbetering van zijn eigen positie stond. Als cargadoor en handelaar in wijnen stond de vader van Isaäc da Costa maatschappelijk in aanzien, als Portugese Jood wenste hij zijn relatief bevoorrechte positie ten opzicht van andere Joden niet op te geven.[91] De conservatieve denkbeelden van zijn zoon wortelden in een eeuwenoude huiselijke traditie, die met vervolging in het algemeen en verdrijving uit het land van herkomst in het bijzonder te maken had. De behoefte aan gelijke rechten werd als minder urgent gevoeld dan de eigen veiligheid, wat men ook als een principieel onjuiste en oneigenlijke tegenstelling in hun doen en laten zou kunnen typeren. In zijn boekje besteedt Da Costa geen woord aan de emancipatie van Joden, hij spuit slechts zijn kritiek op het verval van de christelijke en joodse godsdienst: 'Ook zijn de klachten onder de welmenende joden, evenals onder de ware christenen, algemeen over het toenemend verval van de godsdienst, en het afnemen der gehechtheid aan de bevoorrechte afkomst uit Abraham, Isaäc, en Jacob, aan de wetgeving van Mozes, en aan de heilrijke verwachting van de beloofde Messias.'[92] Hij vergelijkt als een missionaris joden met zowel christenen als heidenen in de stellige verwachting, dat 'bekeringen tot het waarachtige christendom zich zullen vermenigvuldigen' uit beide gelederen.[93] Niet minder ingegeven door een behoudzuchtige kijk op de samenleving besteedt hij geen woord aan de emancipatie van vrouwen, hij spuit slechts zijn kritiek op 'de laffe theorieën der Duitse neologen over het huwelijk'.[94] Men sprak terecht schande van de inquisitie, zo was hem vaak genoeg gebleken, maar behoorde men niet 'eindeloos meer' afschuw te tonen van 'de republikeinse huwelijken, de kanonnades, de lantaarnstraffen en zoveel andere helse gruwelen van de geest der eeuw, die zich zó verlicht, en zó menslievend noemt'?[95] Nee, dat nog afgezien van deze hoogst ongelijksoortige opsomming het huwelijk 'tot een bloot burgerlijk verdrag ontheiligd' was, stak hem meer dan de maatschappelijke achterstelling van de vrouwelijke sekse.[96] Uit de behandeling van ditzelfde thema door Bil-

derdijk blijkt opnieuw, hoe genuanceerd de grootste der beide taalvirtuozen over het 'ongelijkheidsideaal' dacht, wat hier zonder instemming met zijn idealen zij opgemerkt.

Getuige Kollewijns opmerking over de 'meer dan slaafse' onderwerping van de vrouw aan de man in de negentiende eeuw, liet Da Costa iets onbesproken, wat een toelichting verdiende.[97] Bilderdijk schroomde niet die te geven. Omdat God in *Genesis 3:16* tegen Eva gezegd had: "Adam zal over u de heerschappij hebben!" vatte Bilderdijk man en vrouw niet als gelijken van elkaar op. De vrouw diende volgens hem volkomen onderworpen aan haar man te zijn. In een schrikbarende koppeling van egoïsme aan geloof somde Kollewijn op, wat dat in de praktijk voor Catharina Rebecca Woesthoven moet hebben betekend: 'Wat hij zegt, is waar, wat hij doet, is goed. Noemt hij haar schuldig, ze moet van haar schuld overtuigd zijn, wensen die niet stroken met de zijne, mag ze niet koesteren. Voor de vlekken in zijn karakter tone ze eerbied. En vooral, nooit wijze ze zijn 'omhelzing' af'.'[98] Bilderdijk was de enige niet, die een uiterst conservatieve opvatting over het huwelijk huldigde en zich principieel tot een tegenstander van de emancipatie der vrouw opwierp. Toch gingen er in 1782 al stemmen op, sinds het streven van de patriotten naar meer gelijkheid, om vrouwen niet altijd in hun rol van huishoudster of keukenmeid te bevestigen (om over die van echtgenote en moeder nog maar te zwijgen). Dat zij ook over de 'zo aangename reiniging onzer kinderen' rekenschap aan hun mannen verschuldigd waren, zette kwaad bloed onder hen: 'Had gij dit nog geschreven over Duitse Moffinnen, die als slavinnen voor de voeten van hun meesters kruipen, dan mocht het nog heenbruien. Maar zulks te schrijven over Nederlandse vrouwen, die van oudsher veel te veel van de Bataafse vrijheid hebben ingezogen dan dat zij zich zomaar onbekommerd tot louter niets zouden laten verdoemen, waarlijk dit is onverdraaglijk!'[99] Zijn eerste vrouw zal zich in de ogen van haar man als een feministe hebben gedragen, terwijl zijzelf meende een normale invulling aan haar rol als echtgenote en moeder te geven. Hoe dat ook zij, in zijn toelichting op Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* vroeg Bilderdijk zich af: 'Leven jongemannen thans in tucht en kuisheid, tot zij na volwassenheid en volkomen kracht zich een gezellin in het leven vinden, buiten wie er voor hen geen vrouw op de wereld bestaat?'[100] In tegenstelling met promiscuïteit was seriële monogamie in zijn ogen toegestaan, waarbinnen de vrouw op een hoog voetstuk ge-

plaatst mocht worden en de erenaam van 'godin' in de eeuw van het classicisme ten volle waard bleek te zijn, zolang ze maar niet uit het zicht van haar man verdween of, als dat wel het geval was, zolang ze zich maar hoog in de wolken als een engel in plaats van duivelin ontpopte; dat laatste uiteraard ter beoordeling van haar enige aanbidder en vereerder. Misschien gunde hij zijn lezers een inkijkje in zijn eigen huishouding, toen hij in *Het echtgeluk* (1799) de vrouw, na haar landing op aarde, verzocht een toontje lager dan haar man te zingen. Het huwelijk, zei hij in *De echt* (1812), is geen wederzijdse verdrukking, die de wil van de een door die van de ander tracht te 'verheren'.[101] Ter wille van de liefde, het 'stofloos samenvlieten' van man en vrouw, moest de vrouw gehoorzaam aan haar man zijn. De man van zijn kant *kon* zijn macht niet eens misbruiken,-hier deed zich een constante in zijn denken over het huwelijk voor-, want wie met juridische ogen naar de 'potestas' van een koning, vader of man keek, zoals die in het inmiddels zwaar gedateerde Romeins recht omschreven was, moest wel tot de conclusie komen, dat het in geen van drieën opkwam zijn macht te misbruiken, 'tenzij hij genoodzaakt of getergd wordt om een buitengewone maatregel tot fnuiking van weerspannigheid te nemen, die dan door de duivel wiens wezen haat is tegen God en alle gezag dat van God afstamt, voor misbruik wordt uitgekreten. Ik heb huiselijke en staatsgeschillen en beklagingen in menigte gezien en bijgewoond, in en buiten mijn praktijk, en de ondervinding heeft mij daarvan overtuigd, evenals ik naderhand het beginsel van deze waarheid heb leren inzien.'[102] Zo'n stelling is krasser dan kras, want als de man in het huwelijk net zomin kwaad kan doen als een koning op zijn troon, was ook een door Bilderdijk legitiem geachte opstand tegen de Spaanse koning uit den boze. Wat had dan de basis van de Republiek onder de Oranjes gevormd? Blinde gehoorzaamheid van de vrouw aan de man was het onlogische gevolg van zijn matrimoniale beschouwingen.

Bilderdijk bediende zich van drie argumenten om zijn gelijk in dezen af te dwingen. Het Bijbelse argument, waarop hij zich beriep om de superioriteit van de man ten opzichte van de vrouw te verdedigen, breidde hij uit met een bewijs uit het ongerijmde. Stel, dat de vrouw superieur ten opzichte van de man zou zijn, hoe had het leven op aarde zich dan ontwikkeld? Aan de figuur van Lilith viel gemakkelijk te demonstreren, hoe funest zoiets voor de schepping geweest zou zijn. Lilith had zich immers niet aan Adam willen onderwerpen. "Aini

schochebbes lemattha," had ze tegen hem gezegd, ofwel: "Ik wil u niet onderdanig zijn." Daarna was ze de lucht in gevlogen om seks met de duivel te hebben. Ter bescherming van haar eigen kroost had ze vervolgens kinderen van Adam vermoord.[103] Welnu, iedereen die zich op het standpunt stelde dat de kunnen gelijk zijn, riep hetzelfde onheil over zich af als Lilith had veroorzaakt. 'Waar macht en vrees voor macht zich eind'loos wederstreven',-en deze situatie deed zich zonder eenhoofdig gezag in gezin en samenleving voor-, heerste totale chaos. Daaraan ontleende Bilderdijk een praktisch argument om de superioriteit van de man ter onderscheiding van de 'hobbesiaanse mens' te bewijzen. Sinds zijn promotie had hij om politieke redenen voor een sterk eenhoofdig gezag gepleit, waaraan de behoefte volgens hem daarna alleen nog maar was toegenomen. In theorie kon het wel lijken, alsof de man een vertegenwoordiger van het sterke geslacht was, maar in de praktijk bleek dat de vrouw te zijn. Dit alles weer relativerende argument bracht hij onder woorden in een brief aan zijn vriend Hendrik Tydeman: 'Dat de vrouw haar man geleidt, indien ze verstandiger is dan hij, zoals u zegt, is zelfs zonder die restrictie, waar. Duitsland mag men misschien uitzonderen (al was het alleen maar, omdat ze daar 'der Mond' zeggen, u kent toch dit sprookje?), waar de mannen doorgaans te dom zijn om zich te laten regeren. Dit fenomeen is niets anders dan het algemene dat in geheel de natuur is verspreid, en waarin mede Gods wijsheid zeer kennelijk is, dat namelijk de zwakkere altijd de sterkere regeert. Ware het omgekeerd, de mens moest de hobbesiaanse mens zijn, en niet Gods werkstuk. Dit principe is mede nog nooit ontwikkeld, maar het bevat de sleutel van zoveel belangrijke waarheden.'[104] Met dit laatste argument verzachtte hij enigszins zijn harde standpunt over de principiële ongelijkwaardigheid van man en vrouw. Dat hij, wat dat betreft, niet in de pas met zijn eigen tijd liep, besefte hij zeer wel, maar deerde hem geenszins: 'Dat de vrouw haar man kiest, ontken ik mede, tenminste behoort het zo niet. De man kiest haar, en uit 's vaders macht gaat ze door zijn zorg voor haar geluk in die van haar man over, op een wijze en tot een ineensmelting van persoonlijkheid, die boven alle uitdrukking verheven is, en waarin Gods aanbiddelijkheid zich het zichtbaarst kentekent. Klinkt dit vreemd in de tegenwoordige oren, tant pis!'[105] Als emancipeerbaar persoon moet men Bilderdijk een hopeloos geval achten. Ter verschoning van hem valt slechts op te merken, dat de algemeen aanvaarde positie van de vrouw in de

achttiende eeuw en lang daarna op gelegaliseerde achterstand neerkwam, zolang een wettelijke basis voor de gelijkwaardigheid van man en vrouw ontbrak.[106]

Uit zijn toelichting op Da Costa's bezwaren blijkt hoezeer hij het betreurde, dat de God van Nederland na de omwenteling van 1787 op het tweede plan kwam te staan, dat vervolgens 'in de algehele omstorting van het staatsgebouw', de kerk 'buiten de staat' werd gesteld en dat tenslotte 'het Goddelijk Hoofd der kerk niet meer het hoofd des staats was, daar, ik zal niet zeggen de rechtzinnige christen bij de staat niet hoger dan de onrechtzinnige staat aangeschreven, maar met jood, heiden, Turk en volstrekte ongodist gelijkstaat en zij allen niet alleen evenzeer de wet aan koning en land voorschrijven, maar morgen ook de aanbidder van Ixora of de dreklikker des grote Lama's de bescherming van het openbaar gezag voor zijn afgoderij op dezelfde manier kan opeisen, als de roomsgezinde dat voor zijn misdienst doet of de protestant voor zijn doop en avondmaal.'[107] Met Ixora doelde hij op een plant, die West-Indische jasmijn of oerwoudvlam heet, in het Sanskriet 'God' betekent en in het hindoeïsme ter aanbidding van een gelijknamige god wordt gebruikt.[108] Met de 'dreklikker des grote Lama's' doelde hij op een boeddhist die voor zoete koek slikt, wat een lezer van het Oude Testament met een onrein dier als een varken in verband brengt.[109] De God van Nederland hoorde niet in een schuilkerk door zijn christelijke volgelingen aanbeden te worden, viel niet helemaal op één lijn te stellen met Jahweh, hoefde evenmin een hem wezensvreemde vergelijking met een andere god te doorstaan of zich met Boeddha af te geven. Hij was een calvinistische 'Stedehouder Gods', dat wil zeggen een zowel natuurlijk als bovennatuurlijk fenomeen, de verpersoonlijking van de H. Geest, als trooster en helper door Jezus in *Johannes 14:26* aan de mensheid gezonden, totdat Hij wederkomt. Hij was als stadhouder 'Christen Koning', zoals Kollewijn ter onderscheiding van 'Christus Koning' opmerkt, maar als 'Stedehouder Gods' volgens Engelfriet óók de H. Geest! [110] De Oranjes vervulden zijn rol, nadat in de persoon van Willem van Oranje Melchisidech, de priester-koning van Salem (i.e. Jeruzalem), was opgestaan.[111] In deze opvatting waren Joden het uitverkoren volk, wier hoge afkomst uit Abraham, Juda en David een goddelijk privilege vormde.[112] Geen gelijkheidsideaal kon dus misplaatster zijn dan wanneer men dat op het Joodse volk van toepassing zou willen verklaren, maar in afwachting van betere tijden had

de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden alvast het nieuwe Israël belichaamd. Bilderdijk zag in de diaspora der Joden een teken van Gods ongenade, dat zich overigens ook in de vorm van rampen over het nieuwe Israël kon uitstrekken. Beide Israëls hadden verkeerd gehandeld en zodoende Gods toorn opgewekt, of zoals Engelfriet de visie van Bilderdijk verwoordde: 'De Joden hebben Jezus verworpen, omdat zij in Hem niet de leeuw van Juda hebben herkend. Als Jezus Zichzelf Gods Zoon noemt, beschouwen de Joden dat volgens Bilderdijk als een godslastering, omdat zij de Messias Ben David als zodanig beschouwen. Daarmee is dus duidelijk gezegd, dat de Joden in hun Messias de Zoon van God zien. De christenen daarentegen hebben volgens hem de lijdende Messias wel erkend, maar de heersende Messias afgewezen, omdat de kerk zichzelf het hoogste gezag heeft aangematigd. Daarbij heeft de kerk de Joden ook verworpen en zichzelf beschouwd als rechtsopvolger van Israël.'[113] Zodra de Joden in de wedergekomen Heer hun Messias zullen erkennen, in de dubbele hoedanigheid van Ben David en Ben Jozef, zal Hij een zowel aards als hemels koninkrijk in Jeruzalem vestigen.

Terecht signaleerde Engelfriet in zijn proefschrift over Bilderdijk en het jodendom, dat leermeester noch kwekeling door de 'vervangingsgedachte' gegrepen waren. De rooms-katholieke en protestantse kerken koesteren wel de pretentie, dat ze het nieuwe Israël zouden zijn, zoals de wederdopers dat hadden willen stichten in Münster, maar bleek uit het lot van laatstgenoemden niet, hoe dwaas zo'n 'vervangingsgedachte' kon uitpakken?[114] Toch meende Bilderdijk niet minder dan Da Costa, dat de 'ware' kerk wel degelijk ter vervanging van al haar voorgangers dienst zou doen. Het nieuwe Israël bestond uit een voorhoede van christenen, een zogenaamd 'smalle gemeente', die het herstel van het oude koninkrijk verwachtte op grond van de profetieën uit het Oude Testament. Men gunne iedere ketter zijn letter, elke kerk haar waarheid (mits die niet schadelijk voor haar eigen leden blijkt te zijn, laat staan voor buitenstaanders), want niets vermag de menselijke geest meer te imponeren dan 'de' waarheid, op wetenschappelijk en religieus gebied,-en verbaast zich tegelijkertijd over de ingenieuze gedachtegangen die zich in het brein genesteld hebben om het eigen gelijk te bevestigen. Zo gold de smalle gemeente van Bilderdijk,-inclusief diens niet onverstandige waarschuwing voor de gevaren van geestelijke inteelt-, als het geheel hersteld Israël, bestaande uit tot Jezus bekeerde joden en een select

groepje van bevoorrechte christenen.[115] Gods uitverkoren volk was aldus meervoudig samengesteld, nadat alle joden zich tot het christendom zouden hebben bekeerd (ten gevolge van de wederkomst des Heren of juist daaraan voorafgaand om diens wederkomst door de betoonde eensgezindheid als het ware af te dwingen) samen met de 'ingelijfde heidenen', dat wil zeggen smalle gemeentenaren uit Nederland.[116] Prins Willem V en later diens zoon, koning Willem I stonden aan het hoofd van dit uitverkoren volk, met wie zij zo'n geduchte eenheid vormden, dat aan een scheiding van kerk en staat niet viel te denken. Zou een Melchisidech daarmee genoegen hebben genomen? De wijziging van de grondwet in 1815, waardoor koning Willem I niet langer hoofd van de Nederlands Hervormde Kerk was en zijn priesterlijke taken naar behoren kon uitoefenen, gehinderd als hij door een verregaande inperking van het 'droit divin' werd, veroorzaakte een diepe onvrede bij Bilderdijk en de zijnen. De grondwettelijk opgeheven achterstelling van Joden ervoeren zij als minstens even veronrustend, omdat assimilatie van de verschillende godsdiensten in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden de terugkeer van Joden naar Israël ten zeerste zou kunnen bemoeilijken. Bilderdijk was tegen hun gelijkschakeling gekant: 'Zijn afwijzing van de assimilatie beoogt allerminst de instandhouding van de maatschappelijke discriminatie der Joden, zoals bij velen van zijn patriottische tijdgenoten het geval is, maar is afgestemd op de verwerkelijking van de oudtestamentische profetieën, die het aanbreken van het Messiaanse rijk in directe verbinding met de terugkeer van de Joden naar Palestina aankondigen.'[117] In zijn visie sneden de patriotten in de Bataafse Republiek de Messias, die reeds op weg naar Jeruzalem was, de pas af. De emancipatie van Joden was niet gelegen in een wettelijke regeling voor gelovigen van diverse gezindten, maar in hun bereidheid om samen met de Messias het nieuwe Israël te stichten.

Men kan de God van Nederland met zijn 'grauwe bakkebaarden' meewarig bezien, zoals Nescio dat in *Dichtertje* gedaan heeft, of als een imponerende beschermheer met nazaten in de gedaante van zulke onverzettelijke volkshelden als Colijn, op wiens roem veel valt af te dingen, en de Dokwerker, die anoniem in tijden van tegenspoed zijn mannetje staat.[118] Als alternatief voor God voldoet hij niet helemaal, maar voor wie in 'correspondentie' meer ziet dan in 'vervanging' kan hij de vergelijking met Hem min of meer doorstaan. De rol die Bilderdijk hem liet spelen, zou men aanmatigend van zijn kant

kunnen vinden, want door de God van het Oude en Nieuwe Testament te voorzien van een genitivus explicativus of partitivus (om van de possessivus nog maar te zwijgen) beperkte hij Hem aanzienlijk in Zijn mogelijkheden. Aanmatigend van zijn kant kan men ook de uitbreiding van het uitverkoren volk tot Joden en smalle gemeentenaren uit Nederland vinden. Zonder dit aspect van Bilderdijks beschouwingswijze uit het oog te verliezen, treft men voor de 'vervangingsgedachte' in het Oude Testament sporen aan, die het ingenieuze initiatief van de grote dichter op zijn minst kunnen verklaren. Hij toonde zich voor voor beide gevoelig,-correspondentie en vervanging-, door in een oude kwestie openlijk partij te kiezen voor wie in moderne ogen niet wilde deugen: Jacob. Was dat eigenlijk niet een schurk, die zijn broer Esau op valse gronden het eerstgeboorterecht ontfutselde en zijn vader Isaäc bedroog door zich met een paar geitenvellen om zijn armen voor Esau uit te geven? Ontwikkelde Jacob zich niet tot een criminele veelpleger, toen hij zelfs het gevecht met een engel niet bleek te schuwen? Nee, zei Bilderdijk, de criminele activiteiten van Jacob waren gerechtvaardigd, want Esau stond zo onverschillig tegenover zijn eerstgeboorterecht, dat het hem als stamvader slecht zou zijn vergaan. Had hij maar niet voor een maaltje rode linzen een 'deal' met Jacob moeten sluiten! In Jacob woog het geloof, godlof, zwaarder dan het fatsoen.[119] Dat hier wel eens sprake van een oneigenlijke tegenstelling zou kunnen zijn, scheen Bilderdijk te ontgaan. Om de aandacht daarvan af te leiden trok hij liever een vergelijking tussen Israël en het Romeinse Rijk, die een afspiegeling van de verhouding tussen Jacob en Esau zou vormen.[120] Zulke willekeurig lijkende correspondenties tussen personen en koninkrijken zijn geen verzinsels van Bilderdijk, maar vormen de kern van Gods woord, indien men de vele parallellen uit de mond van Jezus hoort. Ze moesten bewijzen, dat Hij werkelijk degene was voor wie Hij Zich uitgaf. In *Psalm 118:22* staat bijvoorbeeld, dat de steen die bouwlieden ten onrechte versmaadden, een hoeksteen is geworden. In *Matteüs 21:42* zegt Jezus tegen de opperpriesters en farizeeërs: "Hebben jullie nooit in de Schriften gelezen, dat de steen die bouwlieden hadden afgekeurd, een hoeksteen is geworden? De Heer heeft dat gedaan. Is het geen wonder in onze ogen?" De Bijbel is vergeven van parallellen en parabelen, die om een toelichting vragen. Vervloekt Jezus een plotseling verdorde vijgenboom, dan wordt er door het kerkelijk leergezag deze uitleg aan gegeven: 'Het vervloeken van de vijgenboom was een

zinnebeeldige handeling. Zoals de onvruchtbare boom door Jezus werd vervloekt, zo zou ook het Joodse volk, dat geen vrucht trok uit de prediking van het Evangelie, worden verworpen. Maar deze ernstige les geldt voor ons allen.'[121] Men kan er dus alle kanten mee uit, zonder op zijn beurt het odium van aanmatiging op zich te laden. Of Rachel nu om haar kinderen weende, of koning Herodes wegens de kindermoord 'in Betlehem en heel de omtrek' moeders ontroostbaar aan het huilen maakte, het woord van de profeet Jeremias werd vervuld.[122] In *Romeinen 5:12-21* beschrijft Paulus, hoe door één mens de zonde in deze wereld gekomen is, Adam, die dankzij de genade van God eveneens door één mens, Jezus Christus, is weggenomen. Hier is niet alleen sprake van een overeenkomst, maar ook van regelrechte tegenstrijdigheden die tot de innerlijke logica van iedere christen behoren: 'Zoals de overtreding van één enkel mens ertoe heeft geleid, dat allen werden veroordeeld, zal de rechtvaardigheid van één enkel mens ertoe leiden, dat allen worden vrijgesproken en daardoor zullen leven.'[123] Typeert men het geloof als een metafysisch spel met woorden, zoals Bilderdijk aan het begin en einde van zijn leven deed, en vergelijkt men dat vervolgens oneerbiedig met een spel kaarten, dan kan elke kaart een troefkaart zijn.[124]

Om de tekenen des tijds naar hun hand te zetten richtten orthodoxe christenen in 1807 de 'Jodenzending' op, binnen het Nederlands Zendeling Genootschap, waartoe dominee Egeling als voorzitter behoorde (die later het echtpaar Da Costa en Abraham Capadose zou dopen), met als vooraanstaande leden Meinard Tydeman (met wie Bilderdijk al sinds zijn studententijd in een geregelde briefwisseling stond) en dominee H. Manger (in wiens grafkelder in de Grote Kerk te Haarlem Bilderdijk en zijn tweede vrouw begraven zouden worden).[125] Hoe eng de kring rond Bilderdijk zich ook op de 'Jodenzending' toelegde, toch hield hij zichzelf liever afzijdig. Hij wilde in alles 'een lijdelijk werktuig' in handen van God zijn en vooral niet meer dan dat, want dan zou hij zich uiteindelijk als een Verlichtingsfilosoof geroepen kunnen voelen om aan zijn revolutionaire dadendrang toe te geven.[126] Waarom was de Hervorming mislukt? Omdat men 'dadelijk' in plaats van 'lijdelijk' had willen zijn, wat om zich tegenover de Spanjaarden te handhaven misschien moeilijk anders gekund had, maar tevens tot excessen had geleid.[127] Hij beval zijn eigen passieve houding aan Isaäc da Costa aan, ook toen het er na het verschijnen van hun beider *Bezwaren tegen de geest der eeuw* hard aan toeging in de

media van hun tijd: 'Het is zo, mijn vriend, en in zoverre hadden de quiëtisten geen ongelijk, lijdelijk, geheel lijdelijk in Gods hand te zijn, en gelijk een boomblad op de wind gedragen en heen gedreven wordt waar die blaast, evenzo is zonder wil, zonder medewerking, door de Geest Gods gevoerd te worden, de enige staat van gerustheid en ongestoorde kalmte die wij in dit leven kunnen genieten.'[128] Hoewel hij een harde werker was en zijn hele leven zwoegde om als eersterangs veelschrijver in Nederland van zijn pen te kunnen leven, antwoordde hij op een vraag van Meinard Tydeman: 'Ik heb geen levensbeschrijving te geven, omdat ik bloot lijdelijk geleefd heb en slechts, naar het bestuur der voorzienigheid, innerlijk en uiterlijk bewerkt ben geworden om te erkennen dat ik niets ben.'[129] Voor zichzelf koppelde hij het begrip 'lijdelijkheid' aan de erfzonde, terwijl hij de zonde met 'dadelijkheid' in verband bracht.[130] Een soort christelijk fatalisme, dat met zichzelf in strijd schijnt, had zich al jong van hem meester gemaakt, waardoor hij min of meer lethargisch op het einde van zijn leven wachtte. Hoe fraai heeft hij zijn eigen gemoedstoestand in dit opzicht beschreven, alsof het indirect een commentaar op de beroemde monoloog van Hamlet betrof: 'Het *willen* zelf, wat de vroegste kindsheid reeds eigen is, is mij een vreemde aandoening. Geheel mijn toestand is bloot lijdelijk, als door een verregaande vermoeienis uitgeput, en toch als door een *veer* gedrongen die in zijn verlamming zelf nog een soort van stevigheid heeft, waardoor hij weerstand biedt aan de druk. Wonderbaarlijk is dit gevoel, als ware het een tussending tussen zijn en niet zijn, en ik weet het niet anders dan een vermoeidheid ter dood te noemen.'[131] Zijn verwachtingen over het einde der tijden waren in overeenstemming met zijn gereserveerde houding tegenover allen, die de Messias wilden *dwingen* op aarde terug te keren. Natuurlijk mocht men naar Zijn wederkomst verlangen, en daarvan hoorbaar getuigen, maar het bekeren van Joden tot het christendom en het bevorderen van hun terugkeer naar Jeruzalem moest in alle vrijheid geschieden. Innerlijke noodzaak van de bekeerling diende gepaard te gaan met een passieve toeschietelijkheid van de zendeling, die met zijn niet onbegrijpelijke dadendrang vooral geen voorschot op de eeuwigheid mocht nemen. Bilderdijk drukte dit zo uit: 'Het *Kom haastig, Heer Jezus* moet in alle harten, uit alle monden, van alle kanten tot Hem galmen en niet het *Zie daar het Babel waar ik aan gebouwd heb*.'[132] Dit aanbevolen 'galmen' werd in zijn geval 'bezweren', waarvan hij in zijn brieven aan het

einde van elk jaar veel werk maakte, in veranderlijke formules die dezelfde heilsverwachting als zéér aanstaande in de harten van zijn vrienden prentten. G.J. Schutte verwoordde in *Bilderdijks conservatisme* die wonderlijke combinatie van lijdelijkheid en heilsverwachting zo: 'Zijn verwachting gaf nieuwe kleuren aan reeds lang hem kenmerkende opvattingen en houdingen: het zich neerleggen bij de wereldontwikkeling, de lijdelijke aanvaarding van het feitelijk gebeuren, het individualistisch geloven en de vlucht in een piëtistisch chiliasme.'[133] Bereikten hem berichten over Poolse Joden die zich in Nederland voorbereidden op hun terugkeer naar Israël, zoals het eerder vermelde driemanschap van de 'Jodenzending' in 1817 officieel rapporteerde, dan bekende hij liever geen kleur. Stelde een Duitse baron hem en Da Costa voor om het Duizendjarig Rijk op zijn eigen grondgebied te stichten,-een Duits Kurörtchen liet zich in een handomdraai tot het nieuwe Sion omtoveren-, dan hekelde Bilderdijk al te stellige verwachtingen over de wederkomst van de Messias. In 1824 relativeerde hij het gemak waarmee profetieën tot voorspellingen werden gereduceerd.[134] Had ook Eva zich niet vergist in de komst (niet de wederkomst) van de Messias, toen ze in verwachting van Kaïn was?[135]

In theorie was hij maar al te graag bereid om kleur te bekennen, letterlijk wel te verstaan, wanneer het erom ging de God van Nederland af te schilderen als een modern verlengstuk van Jahweh. Engelfriet heeft de lezer onlangs in *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk* (2010) een kijkje gegund in de politieke en religieuze betekenis van de kleur oranje, de lievelingskleur van zijn held. Wat in diens brieven en essays hierover vermeldenswaard is, vatte hij aldus samen: 'Tegenover de christelijke Jood Capadose verklaart Bilderdijk, dat in de kleur oranje de betekenis van het huis van Oranje opgesloten ligt. In die kleur, de meniekleur, ziet hij verwantschap met het rood van het bovenbekleedsel van het tabernakel, dat het deksel daarvan vormt. Hiervoor beroept hij zich op *Exodus 26:14* en *36:19*. Deze oude rode kleur gingen wij later oranje noemen. Die kleur komt overeen met de goudkleurige 'oriflamme', zoals de Fransen hun vaandel noemden. De kleur van onze vlag is dus oorspronkelijk aan de 'oriflamme' ontleend. Het menierood is later vervangen door het purperen donkerrood. Dat geldt ook voor de Franse tricolore.'[136] Om de lezer helemaal paf te doen staan van zoveel spirituele vermoedens of, zo men wil, oncontroleerbare corres-

pondenties voegde Engelfriet daaraan toe: 'Dat rood vergelijkt Bilderdijk met het rode linzenkooksel dat Esau van Jacob verlangt in ruil voor het eerstgeboorterecht. Afgaande op de oorspronkelijke gelijkheid van kleur brengt Bilderdijk de beschermende functie van het bekleedsel van het tabernakel over op het huis van Oranje.'[137] De politieke implicatie van deze vernuftige gedachteconstructie is duidelijk en door Engelfriet reeds in zijn proefschrift uit 1995 onder woorden gebracht: zoals het rode deksel het inwendige van het tabernakel beschermt, behoedt Oranje de smalle gemeente tot de wederkomst van de Messias. Bestaan, bloei en welvaart van Nederland zijn afhankelijk van hun symbiose, waarop de scheiding van kerk en staat natuurlijk haaks staat. Rampen zijn het gevolg van 'het opheffen van de godsdienst als eerste beginsel', waardoor de God zonder 'grauwe bakkebaarden' zich indertijd genoodzaakt had gezien om Egypte met tien plagen te straffen.[138] Er zit met andere woorden ook een dubieuze kant aan Bilderdijks vernuftige voorstelling van zaken, omdat hij in zijn eigen spirituele wereld directieven voor het dagelijks leven van anderen uitvaardigde. Zijn antirevolutionaire opstelling of contraremonstrantse razernij verried niet minder bemoeizucht dan die hij in zijn tegenstanders laakte. 'Hieruit kunnen wij afleiden,' stelde Engelfriet vast, 'dat Bilderdijk de beschaving, zoals uitgedrukt in het woord 'cultuur', herleidt tot haar oorspronkelijke betekenis: 'cultuur' betekent 'cultus' oftewel verering van een goddelijk wezen. Dat is voor Bilderdijk de God die Zich openbaart in het woord van de Bijbel, maar die ook Zijn scheppende sporen heeft nagelaten in de geschiedenis en in de natuur die hem inspireert tot gedichten over zijn ervaring met de werking van de geestelijke wereld.'[139] Wat vrijblijvend lijkt,-bespiegelingen over één dag uit het leven van God die volgens *Psalm 90* als 1000 jaar is, zodat op de zevende dag na zesmaal 1000 jaar eindelijk een bij wijze van spreken 'nimmer' eindigende sabbat zal aanbreken-, brengt iets veel ingrijpenders dan een scheiding van kerk en staat aan het licht: een fundamentele ongelijkheid tussen goed en kwaad, een eeuwigdurende scheiding van bokken en schapen en een ogenschijnlijk onbestaanbare idylle, waarin God inderdaad als een allesbehalve 'malzoetig' wezen Zijn stralendwitte tanden laat zien.[140]

3.3.3 Chiliasme

Wat hier eerder wegens bisschops Ushers tijdrekening aan de orde gesteld is,-Bilderdijks misrekening van millennia om de zondvloed op de nieuwste geologische bevindingen af te stemmen-, komt ook in zijn berekeningen van het einde der tijden tot uitdrukking. Of hij zich nu baseerde op de vierdelige *Sacred Theory of the Earth* (1684-1690) van Thomas Burnet, of op het daarin genoemde *Dictum Eliae*, op de *Oracula Sibyllina* (1545) of op de profetie van de vier wereldrijken in *Het Boek Daniël*,-te weten het Assyrische, Perzische, Macedonische en Romeinse Rijk, van welk laatste rijk Augustinus aannam dat het door de kerkelijke stadstaat vervangen was-, op *Het Boek der Openbaring* of op dwaze onthullingen als *A revealed knowledge of the propheties and times* (1794) van Richard Brothers, steeds zat hij er met zijn voorspellingen naast.[141] Toch bleef hij zich het aureool van een ziener aanmatigen, niettegenstaande de zoveelste 'madness in his system'. Het chiliasme was zíjn verweer tegen de Franse Revolutie, het 'Vrederijk' ter aanduiding van het Duizendjarig Rijk zíjn alternatief voor de Franse Republiek, die op gelijkheid (bepleit door Verlichtingsfilosofen als Jean-Jacques Rouseau) gebaseerd was, terwijl híj zich nu juist op het 'ongelijkheidsideaal' beriep.[142] Bovendien meende hij zich wel een faux pas te kunnen permitteren, nadat hij eerst zijn lezers had overtuigd van de grote omzichtigheid waarmee hij het onderwerp uitdiepte. Met de beste bedoelingen bezield begaf hij zich op het terrein van de Bijbelse exegese, waarvoor hij meer bronnen raadpleegde dan wie ook vóór hem gedaan had. Origineler dan alle kerkvaders bij elkaar interpreteerde hij elke chiliastische passage in de Bijbel en stelde hij anderen vervolgens van zijn bevindingen op de hoogte. Hoe goed besefte hij zijn wetenschappelijke reserves niet te mogen laten varen bij de aanvang van dit karwei, en hoe enthousiast liet hij zich gaandeweg door het verschiet van een hemels Vrederijk meeslepen. Mocht hij zich vergissen, dan deed dat voor zijn gevoel niets aan de geplande wederkomst van de Messias af. Ter bemoediging van de smalle gemeente vergiste hij zich dan in commissie. Kennelijk was de nood nog niet hoog genoeg gestegen om Hem uit de wolken te zien neerdalen, wat aan de reeds gebleken urgentie van Zijn wederkomst geen afbreuk deed. Dat niet alleen de dood als een dief in de nacht komt, maar op grond van *Matteüs 24:43* en *Het Boek der Openbaring 3:3* ook de Messias zelf als zodanig wederkomt,

scheen hij bij alle verwijzingen naar het Oude en Nieuwe Testament te willen negeren. Wel gaf hij in algemene bewoordingen van zijn reserves blijk door over de datering van de jongste dag op te merken: 'Het gezwel wordt kwalijk geopend, eer het rijp is geworden.'[143] Het kon er verdacht veel op lijken, dat een gebeurtenis van de eerste orde zich aankondigde en dat hij in werkelijkheid toch het slachtoffer van een of andere 'vervangingsgedachte' of correspondentie dreigde te worden. Hij begreep immers, dat 'elke voorspelling tot aan haar volkomene en eigenlijke vervulling toe, telkens opnieuw door gebeurtenissen wordt afgebeeld en als vernieuwd, die inderdaad bevestigingen der profetie zijn, maar in zeker zin als een provisionele vervulling aangemerkt kunnen en mogen worden'.[144] In *Gedachten omtrent de toekomst van 't koninkrijk van Christus* (1813) voegde hij aan de vertekening als gevolg van correspondenties expliciet het bezwaar van zijn gebrekkig inzicht toe: 'Wij weten toch, dat de ene gebeurtenis in de orde van Gods voorzienigheid een afschaduwing van de andere vormt. Wij weten, dat de voorspellingen des Bijbels tot troost zijn, maar dat die troost op geen duidelijk inzicht, doch alleen op een berustend vertrouwen in Gods wijsheid en goedheid steunen mag.'[145] Misschien wilde hij ook te graag, in het verlengde van zijn doodsverlangen, oog in oog met zijn Verlosser staan en dichtte hij daarom in *Uitboezeming* (1795)

> Ach! Heb ik de onafzienb're keten
> Dier toekomst van noodlottigheên,
> Voor 't menselijk oog niet af te meten,
> Wel eens onwillig afgebeên?[146]

Het past bij zo'n gecompliceerd karakter als Bilderdijk bezat, dat hij niet alleen omzichtig, met het nodige voorbehoud en onzeker over het einde der tijden orakelde, maar ook met grote stelligheid. 'Ik durf het hier te herhalen,' zo schreef hij aan een vriend, 'de tekenen der tijden waarschuwen ons, met bedaardheid en in verzekerd uitzicht op het einde, om de tegenwoordige toestand aan te zien zonder eigenwillig vooruit te lopen.'[147] Dat 'eigenwillig' sloeg op het niet door hemzelf gewonnen, maar door God gegeven inzicht, waardoor hij zich liet leiden: 'Nooit was ik onderneemziek, maar volgde in geheel mijn levensloop de wenkende hand van God.'[148] Ook daaraan ontleende hij zijn zelfverzekerdheid op het gebied van Bijbelse exegese,

wat soms uitmondde in de welgemeende verzuchting dat 'alles hoogst eenvoudig is'.[149] Volgens één van zijn rekensommen zouden sprinkhanen de mensheid vijf maanden moeten kwellen, die op 150 jaar neerkwamen, waarna de jongste dag zou plaatsvinden. De tijdrekening van Usher scheen wonderwel met het *Dictum Eliae* overeen te stemmen, want die dag brak na ongeveer 6000 jaar aan, gebaseerd op de omzetting van zes scheppingsdagen in zesmaal 1000 jaar dan wel na drie periodes van elk 2000 jaar vóór, onder en na de wet van Mozes. De sprinkhanenplaag moest zich al tijdens Bilderdijks leven hebben gemanifesteerd, maar dat was nergens uit gebleken. Zo eenvoudig vielen alle raadselen uit *Het Boek der Openbaring* nu ook weer niet op te lossen. Resoluut hakte de dichter de knoop door: 'Beslissen wij derhalve niets, zolang ons de toepassing van dit teken niet klaar wordt!'[150] Misschien werkte zijn eigen onnauwkeurigheid hier een vergroting van het raadsel in de hand, want volgens *Psalm 90* duren vijf maanden bijna 417 in plaats van 150 jaar en onmiddellijk voorafgaand aan de jongste dag zou de sprinkhanenplaag niet eerder dan 1850 na Christus merkbaar geweest kunnen zijn. Hoe dat ook zij, hij wist zeker dat de wereld zich spoedde naar de 'aanbraak' van de jongste dag.[151] Veranderingen 'in ons zonnestelsel' en 'in de loopkring onzer aarde' wezen daarop, zodat 'dit van God verlaten land' aan zichzelf was overgeleverd en dus 'ter verwoesting overgegeven. Ja, wat meer is, geheel dit zonnestelsel waartoe wij behoren, bereidt zich ter sloping.'[152] Giftige haringkoppen en een toename van de geboorte van twee- en drielingen wezen eveneens op de nadering van het einde der tijden, welk proces niet weinig werd versneld, doordat voornoemde haringkoppen tot 'mestspecie' hadden gediend om op hun beurt allerlei gewassen te vergiftigen.[153] In 1823 en daarna ging er geen jaar voorbij zonder zijn chiliastische speculaties en berekeningen van de jongste dag, bij het uitblijven waarvan de datum steeds verder naar voren werd geschoven. Zo schreef Bilderdijk al in 1818 aan Wiselius dat 'alle berekening volstandig op 1848 uitlopen, maar zo de jaren der openbaring (als wel probabel is) jaren van 360 dagen zijn, maakt dit 1823 of 1824'.[154] Het jaar 2000 na Christus zou ook in aanmerking kunnen komen, maar hij wist niet goed of de rustdagen van de Schepper en de leeftijd van Christus niet bij dat jaartal moesten worden opgeteld.[155] Op het hysterische af en dus allerminst 'lijdelijk' interpreteerde hij de tekenen des tijds, overtuigd als hij ervan was te leven in de 'epoque van het vale paard'. Wie daarop zat?

Zijn naam was dood en de hel volgde hem met een heel leger duivels na, aan wie God de vrije hand gaf om te doen wat zij kennelijk niet laten konden.[156] Was er in *Het Boek der Openbaring 9:17-19* sprake van een paard met een slangenstaart, dan zag hij er de loop van een kanon in en bracht hij de 'tienduizendmaal tienduizenden' exemplaren daarvan in verband met 'rijdende artillerie'.[157] Hingen er rook en sulfer boven een aan Johannes geopenbaard gevechtsterrein, dan waren dat natuurlijk de sporen van karabijn- en pistoolschoten, die in de verbeelding van deze apostel 'uit de muil der paarden' schenen te komen.[158] En zo tuigde Bilderdijk dat vale paard op, tot 'komische verontwaardiging' van Kollewijn, maar tot wanhoop van zichzelf: 'O dat vale paard met de dood daarop en de aardappelen en de Rumfordse soep aan zijn zijde hangend en de koepokstof om de muil. 't Heeft nu tenminste 370 jaar gereden, maar zal haast aan het einde zijn. Och, dat het daar ware!'[159] Die soep werd door lokale overheden uitgedeeld aan armlastigen om bedelarij tegen te gaan. De voornaamste bestanddelen waren door de graaf van Rumford naar de jongste wetenschappelijke inzichten op het gebied van voedzaamheid vastgesteld en omvatten gorten, erwten, aardappelen (waarop Bilderdijk als zelfstandig voedsel ook al gebeten was), wittebrood en azijn. Zijn werkelijke bezwaar gold het georganiseerde karakter van liefdadigheid, want daardoor werd het aan christenen onthouden hun 'caritas' in de praktijk te brengen.

Toen Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* verscheen, waren de chiliastische speculaties en berekeningen van Bilderdijk tot een hoogtepunt gestegen. Zijn kwekeling deed er van harte aan mee, terwijl hij zich in zijn eigen verwachtingen van het aanstaande Vrederijk afzette tegen de Franse Revolutie en bereid was om een martelaarsrol voor de goede zaak te spelen: 'Laat die hoop ons boven alle aardse droefheden verheffen! Wij mogen er het hoofd op een schavot (waarvoor in deze dagen geen eerlijk man veilig is) om laten vallen. Wij hebben er dit en meer dan dit voor over. Ik zou er niet voorzichtig aan doen iemand buiten u, en wie als gij denkt, deze sentimenten zo geheel open te leggen. Maar zo krachtig is mijn overtuiging en zo zeker het gevoel van waarheid, dat mij doet spreken, dat ik deze ook uit voorzichtigheid niet zou kunnen verbergen.'[160] Voor Isaäc da Costa hield zijn bekering tot het christendom geen breuk met het verleden in. Hij was vertrouwd met een leidende gedachte van zijn leermeester, door Willem de Clercq in zijn dagboek aldus

verwoord: 'In het jodendom gelijk in de Griekse wijsbegeerte ligt de christelijke waarheid als in een kiem verborgen,' welke gedachte volgens Bilderdijk neerkwam op: '*De aan God getrouwe jood is christen in het verlangen*.'[161] Tussen het christendom en het joods Messianisme bestond geen verschil, zolang men in Jezus zijn Verlosser én Messias kon zien. Kon Isaäc da Costa dat? Wie zich in de complexe gedachtegangen van de kwekeling tracht in te leven, stuit op een paradoxaal geformuleerde 'inhoudsformule van zijn denkwereld', die luidt: 'Hij verliet het jodendom om uiteindelijk jood te worden en dit probeerde hij een leven lang voor christenen aanvaardbaar te maken.'[162] Ook door gelijkgezinden als Willem de Clercq en Groen van Prinsterer werd hij niet ten volle als huns gelijke beschouwd, terwijl hij in joodse kringen zonder meer als een afvallige werd behandeld.[163] Da Costa moet in weerwil van zijn maatschappelijk aanzien een eenzaam mens geweest zijn, als voorganger in een wel erg smalle gemeente, met argusogen bekeken door zijn politieke tegenstanders. Voor vriend en vijand moest hij op zijn hoede zijn, wat door Jaap Meijer in zijn proefschrift door een hoogst eigenaardig gebruik van het woord 'onzuiver' wordt benadrukt, waar hij rept van 'de innerlijke onmacht van een gedoopte Jood, die zijn gemis aan christelijke traditie tracht aan te vullen door een onzuiver gestemde overtuiging'.[164] Onzuiver in de ogen van wie? Voor zijn vriend Willem van Hogendorp drukte Da Costa zijn eigen chiliastische verwachtingen zo uit: 'Het is mij alsof ik de laatste boeken van de 'Ilias' lees, wanneer ik de loop der gebeurtenissen naga: tendit ad eventum mundus (de wereld loopt naar haar einde). Alles is op mars, de financiën, de wetenschappen, de fysieke krachten der aarde en der aardbewoners. De Verleider rukt met sterke schreden aan en wint velen door geweld en list. Maar God vergadert de Zijnen middels ondoorzichtig savante manoeuvres, en zij zullen op de grote dag in de schoonste order van bataille staan, die zich de verbeelding, zelfs der hemelgeesten kan voorstellen.'[165] Ook daarin leken de leermeester en zijn kwekeling op elkaar: zij stelden zich engelen aanschouwelijk voor, niet als abstracte wezens, en leefden zich in hun geest in. Maar op één punt verschilden zij wel met elkaar, althans volgens de jongste van hen beiden: 'Mijn inzichten verschillen in zoverre van die van Bilderdijk, dat hij de verdrukkingstijden van de antichrist dadelijk verwacht, terwijl ik daarentegen geloof, dat ze zullen worden voorafgegaan door een kortstondige zegepraal der goede zaak op aarde onder de regering

van de Prins van Oranje,-dat zich alsdan het grote rijk van de antichrist zal vormen en daarop de heerlijkheid van de Koning Messias de loop dezer 6000 jaar met een Duizendjarig Rijk op aarde zal besluiten.'[166] Uit Bilderdijks *Geboortegroet* voor de erfprins van Oranje (1787) kan men de juistheid van Da Costa's vermoeden niet afleiden, maar dat de stadhouder van de God van Nederland en Jezus in sommige opzichten elkaars concurrenten waren, lijkt onloochenbaar. Willem van Hogendorp, minder stil en zwaarmoedig dan zijn broer Dirk, liet zich intussen ontvallen, hoe híj over dit subtiele meningsverschil dacht: 'Maar wat is die prins gelukkig, of liever hoe vreemd lopen de verwachtingen der mensen op dit punt niet uit elkaar! De hoop die Bilderdijk, die u ten opzichte van hem koestert, hebben de gedecideerdste constitutionelen, liberalen, of hoe u hen ook noemen wilt, evenzeer volgens hun denkwijze!'[167] Dit ironisch commentaar laat tevens de onmogelijke opdracht zien, in een opnieuw sterk gepolariseerde samenleving, waarvoor koning Willem I stond.

Bilderdijk, ook na de omwenteling van 1787 nog verdraagzaam, was dat ten tijde van de verschijning van Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* niet meer. Hiervoor zijn als redenen reeds zijn afkeer van de Franse Revolutie,-de langdurigheid van het politieke conflict-, en van het deïsme aangevoerd. De vaak (naar menselijke maatstaven) voortijdige dood van zijn kinderen en wel in het vooruitzicht gestelde, maar niet verwezenlijkte benoemingen tot hoogleraar in het westelijk en oostelijk halfrond maakten een Izegrim van hem.[168] Onder het perspectief van het chiliasme werd zijn religieuze onverzettelijkheid alleen maar groter, wat hem ertoe bracht het deïsme, evenals een meer remonstrantse kijk op het geloof dat door toedoen van neologen een modern wetenschappelijk tintje had gekregen, als een teken des tijds te interpreteren, in het bijzonder als een teken des eindtijds. Een wereldwijde afval van christenen, onder meer voorspeld in *2 Petrus 2:1-3*, die volgens een al te plastische toelichting in de eerste brief aan *Timoteüs 4:1* en *2* hun eigen geweten met een brandijzer dichtgeschroeid hebben, was volgens hem in zijn eigen tijd geschied. Dit teken was gevolgd door de realisatie van een smalle gemeente, zoals voorzegd in *Lucas 12:32* en *Matteüs 7:14*, die zou bestaan uit christenen en bekeerde joden. Kampend tegen de overal regerende Boze, volgens de eerste brief van *Johannes 5:19*, zouden zij zich in Israël verzamelen voor de eindstrijd tegen het Beest of de antichrist. In *Jesaja 11:12* en *Ezechiël 37:21* en *22* wordt hun geza-

menlijke terugkeer als het uitverkoren volk beschreven, zonder dat de idee van een smalle gemeente met name wordt genoemd.[169] Die heeft zich onder aanhangers van het Réveil, onder wie Da Costa en Capadose als bekeerde joden, slechts kunnen verspreiden, doordat zij een aantal teksten uit het Oude en Nieuwe Testament met elkaar combineerden. Bilderdijk ging daarbij zeer vernuftig te werk, dat zullen vriend en vijand moeten beamen: 'Oorspronkelijk is de creatieve manier waarop hij verbanden legt tussen diverse historische verschijnselen, of de wijze waarop hij met Bijbelplaatsen en jaartallen goochelt. Niet minder origineel is zijn 'geschiedfilosofische' combinatie van het theosofisch analogiebegrip met de classicistische ontologie.'[170] Joris van Eijnatten bedoelde hiermee, dat de zich herhalende geschiedenis een bovennatuurlijke wereld van correspondenties onthulde die voor Bilderdijk werkelijker dan de werkelijkheid waren. Zo grensde voor hem de vlakte van Armageddon aan het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, wat men niet aan zijn wereldvreemdheid moet toeschrijven, want was Nederland niet het christelijk Israël?[171] Zijn hang naar originaliteit, die haaks op de indruk van een retorisch talent staat (waarvoor men hem verslijt), blijkt ook uit *Oorspronkelijkheid* (1827), waarin hij het classicisme in literair en filosofisch opzicht afwees: 'Maar wee hem, die in 't gebaande pad schroomvallig om blijft kruipen,' of minder negatief geformuleerd: 'Onsterfelijk maakt de gouden luit wie eigen wieken klepte'.[172] Origineel, zij het wellicht minder vernuftig, waren zijn op waarzeggerij en astrologie gebaseerde toekomstverwachtingen, waarvoor hij zich niet ontzag een horoscoop te trekken. Hij stak er vervolgens zelf de gek mee en, wat meer zegt, Joris van Eijnatten met hem: 'Begin 1824 is hij ziek. Het volgende jaar, zegt hij, 'zal wel mijn *terminus* zijn, die zich niet laat verzetten'. Wanneer het dan inmiddels 1825 is geworden, geeft hij aan waarom hij zo pessimistisch is: 'Dit boze Saturnusjaar toont zijn maligna influentia, *zoals men in vroeger eeuwen gezegd zou hebben,*' voegt hij er cursief nog olijk aan toe.'[173] Al met al vormde het 'heilshistorische' drama dat zich op de vlakte van Armageddon zou afspelen, genoeg aanleiding voor Van Eijnatten om de politieke ideeën van Bilderdijk 'zowel het sluitstuk van het nationale denken in de gereformeerde traditie als een volslagen afwijking ervan' te noemen.[174] Men zou ook de stelling kunnen verkondigen, dat de Vader van het Réveil zich vergaloppeerde tijdens zijn achtervolging van de Apocalyptische ruiters, maar zo'n woordspeling doet afbreuk aan de

ernst van de situatie. Figuurlijk trachtte hij deze geharnaste boosdoeners op het spoor te komen, die, zodra zij hem in het vizier hadden gekregen, de rollen zouden omdraaien.

Blijkens *Teekenen der Tijden* (1813) baseerde Bilderdijk zich voornamelijk op twee Bijbelboeken, te weten *Daniël* en *Het Boek der Openbaring*, om de eindtijd te begrijpen. In het eerste boek daagt koning Nebukadnezar de wijzen van Babylon uit, op straffe des doods, om hem niet alleen zijn droom uit te leggen, maar ook de inhoud van zijn eigen droom te vertellen. Hoe vrijblijvend kan men uitleg van iets geven, waarop geen controle mogelijk is, zo moet de koning gedacht hebben, en hoe moeilijk, zo niet onmogelijk, is het om mij wat daaraan voorafgaat in de vorm van een droom mee te delen. Wie daartoe in staat is, zal ook wel de waarheid spreken tijdens zijn uitleg van mijn droom. Nebukadnezar wilde zijn wijzen kennelijk controleren, maar alleen Daniël slaagde voor die proef. Hij vertelde de koning over wat hij gezien had: het beeld van een reus met een hoofd van goud, borst en armen van zilver, buik en lendenen van brons, benen van ijzer en voeten deels van ijzer en leem. In *Daniël 2:34* wordt beschreven, hoe er een steen losraakte, zonder dat er een mensenhand aan te pas kwam, en tegen de voeten van het beeld sloeg, waarna het in elkaar stortte. Het betrof dus een kei of een stuk van een rots, geen hoeksteen, waarin Bilderdijk niettemin Jezus zag, omdat die steen het 'droombeeld' vernietigde.[175] Was hier sprake van een lukrake correspondentie, en zou men die losgeraakte steen ook met de antichrist mogen vereenzelvigen? Daniël zelf deed in vers 44 en 45 de suggestie, dat de reus model voor vier in belangrijkheid afnemende koninkrijken had gestaan, en dat de steen met Jezus noch met de antichrist overeenkwam, maar met het eeuwig koninkrijk van God. Werd die kleine steen niet een berg die de hele aarde zou bedekken? In kort tijdsbestek blijken er dus drie verschillende interpretaties van de steen mogelijk te zijn, waarvan die van Daniël de meest gezaghebbende is. Hetzelfde geldt voor de interpretatie van de vier koninkrijken, die volgens het kerkelijk leergezag het Babylonische, Medo-Perzische, Griekse en Syrische koninkrijk representeren,[176] terwijl Bilderdijk onder het vierde koninkrijk bijvoorbeeld het 'Roomse Rijk' verstond: 'Daniël stelt het Roomse Rijk voor als van ijzer, maar benedenwaarts met leem gemengd, dat is, van ijzer, maar welk ijzer naar beneden in leem overgaat. Het leem is een aanplaksel om de ijzeren schenkels te voltooien, zonder welke het beeld niet volkomen

zou zijn. Dit aanplaksel nu is, na de sloping van het Rijk onder Augustulus, de Frankische monarchie en het daaruit weer ontstane Rooms-Duitse Rijk, zodat het Roomse Rijk, de Frankische monarchie, het Duitse keizerrijk en het latere Frankrijk in dat beeld van Daniël, en zo ook in de 'Apocalyps', aaneenhangen.'[177] Aan Johannes ontleende hij de overeenkomst van het Beest met het vierde koninkrijk, wat hem mede door de opening van de vier zegels, kan zijn ingegeven. Na in het algemeen op de overeenkomst tussen beide Bijbelboeken te hebben gewezen, vervolgde hij niet volstrekt logisch: 'En dus is dit *Beest* de laatste algemene monarchie der christenheid, die nu eens te Rome als hoofdstad, dan in Duitsland, dan weer in Frankrijk als gezeteld te beschouwen is.'[178] Van dezelfde geest getuigt zijn commentaar op hoofdstuk 13 van *Het Boek der Openbaring*, waarin een beschrijving van het Beest met zeven koppen en tien koninklijke hoeden wordt gegeven: 'Uit alles wat daarvan gelezen wordt, blijkt genoegzaam dat dit een aardse macht is, waarin de Draak zijn geweld uitoefent over de wereld.'[179] Dat het Beest door Johannes een 'dier' en een 'draak' wordt genoemd, dat op een panter lijkt, de poten van een beer heeft en de muil van een leeuw, maakt een zonderling allegaartje van hem. Er blijken bovendien twee exemplaren van te bestaan, althans in de verbeelding van Johannes. De kiem van wilde speculaties, kan men zonder opzettelijke verwijzing naar de aard van het Beest vaststellen, ligt daarom in de tekst van Johannes zelf besloten.

Bilderdijk zag in het Beest niet de antichrist, hoogstens een levend instrument waarvan deze zich bediende, maar het 'Roomse Rijk'. Stond in *Het Boek der Openbaring 17:8* niet: 'Alle mensen die op aarde leven van wie de naam niet vanaf het begin der wereld in het boek van het leven staat, zullen verbaasd zijn bij het zien van het Beest, omdat het was, niet is en toch weer zal zijn' en stemde deze typering niet wonderwel overeen met het Romeinse Rijk, dat als laatste zijn vervolg in het Franse keizerrijk had gekregen? Voor hem was het duidelijk: 'Het is van deze wonderlijke knoeierij met het Roomse rijk, dat vernietigd zijnde, toch in het Frankische en Duitse Rijk bestaat, zonder echter inderdaad te bestaan, dat de wonderspreukige woorden te verstaan zijn: dat het *was* en *niet is*, en toch *is*. Een uitdrukking, zo volmaakt de zaak uitdrukkend, dat de publicisten zelf daar niet anders van spreken kunnen.'[180] Met dezelfde stelligheid meende hij te weten: 'De pauselijke kerk is het Beest niet, maar de hoer die op het Beest zit en met de antichrist verenigd is om Christus van Zijn heer-

schappij uit te sluiten.'[181] Hij bracht haar op last van Johannes in verband met 'een grote stad, die heerst over de koningen op aarde'.[182] Ten nauwste gelieerd aan het Beest, moest dat Rome zijn. Babylon en Sion kwamen ook wel in aanmerking, maar 'Onze Heer is gekruisigd in het Romeinse gebied, dat is, in de ruimere zin, in Rome, en zo is Parijs als hoofdstad van het Romeinse Rijk of het Rijk dat ervoor in de plaats treedt, ook Rome'.[183] Rooms-katholieken hadden aan zijn dubbele interpretatie van de *hoer* op het Beest gezeten,-Rome en de Rooms-Katholieke Kerk-, aanstoot kunnen nemen en toch getuigde een rooms-katholieke voorman in het gedenkboek ter viering van Bilderdijks 150e geboortedag in 1906: 'We vergeven hem dat verschrikkelijk woord, te meer daar wij weten, dat het is voortgekomen uit een afdwaling van zijn geest, niet uit haat van zijn hart.'[184] Hoe verzuild de samenleving ook was, postuum kon Bilderdijk op meer verdraagzaamheid rekenen dan hijzelf voor anderen had opgebracht. Ongeremd ging hij door met zijn verbluffende berekeningen, waaruit de verdorvenheid van Rome moest blijken. Het Beest met zijn zeven koppen en tien koninklijke hoeden, kronen of tulbanden (waarvan hij er kennelijk drie niet eens dragen kon) strekte zijn macht over zeven bergen uit, die met de zeven Duitse keurvorsten als steunpilaren voor de keizer van het Heilige Roomse Rijk konden gelden.[185] Het was natuurlijk ook mogelijk, dat de zeven koppen evenzovele heersers uit het huis van Bourbon symboliseerden, dat wil zeggen zes koningen vanaf Hendrik IV tot en met Lodewijk XVII, inclusief de regent Philippe d'Orléans, wat Lodewijk XVIII tot de achtste koning stempelde. In beide gevallen moest men de achtste keurvorst of koning als 'Stedehouder Gods' vereenzelvigen met het Beest. Aangezien de paus als plaatsbekleder van Christus net zo'n enge band met de 'Stedehouder Gods' onderhield als de hoer met het Beest, was het duidelijk uit welke hoek de antichristelijke wind waaide.[186]

In het kader van dit soort lukrake correspondenties binnen correspondenties was Bilderdijk er tot diens dood van overtuigd, dat Lodewijk XVIII het Beest moest zijn op grond van een even ingenieuze als unieke interpretatie van het merkteken van het Beest, het getal 666, dat in *Het Boek der Openbaring 13:17* en *18* expliciet wordt genoemd. Dit getal was volgens hem een naamcijfer: χ=600, ξ=60 en ς=6, precies de initialen van Lodewijk XVIII vormend, wiens voornamen in het Grieks χλοδοαιος ξαουηριος ςτανισλαος. of Lodewijk, Xaverius, Stanislaus in het Nederlands luiden. 'Vooraf was dit niet uit

te denken, van achteren is het klaar,' voegde Bilderdijk er bij wijze van quod erat demonstrandum aan toe.[187] Een bijkomend bewijs voor zijn stelling was gelegen in de ogenschijnlijk tegenstrijdige informatie over het aantal koninklijke hoeden, kronen of tulbanden door Johannes gegeven. Hoe konden tien hoofddeksels op zeven koppen worden gedragen en waarom reduceerde Johannes dit aantal van tien later tot zeven?[188] Volgens *Het Boek der Openbaring 17:12* verwijzen de tien hoofddeksels naar de tien koningen die tegelijk met de opkomst van het Beest macht zullen verwerven. Welnu, stelde Bilderdijk triomfantelijk vast, tijdens het bewind van Henri IV waren er zeven koningen en tijdens dat van Lodewijk XVIII tien.[189] Dus moest laatstgenoemde wel het Beest zijn. Of toch niet? Ten tijde van Napoleons bewind was het aantal koningen sterk toegenomen, maar precies tien van hen hadden zich met hem verenigd. Volgens *Het Boek der Openbaring 16:19* zou Frankrijk in drieën moeten worden opgesplitst, maar dat was na de slag bij Leipzig (1813) niet gebeurd. Omdat in de daarop volgende vredesonderhandelingen te Wenen de wederoprichting van het oude 'Roomse Rijk' werd nagestreefd, moest Napoleon wel terugkomen om het de genadeslag toe te brengen. Ongeacht of hem dat lukken zou, waren er andere redenen om in Napoleon het Beest te zien. Telde men de regent Philippe d'Orléans in het rijtje van zeven keurvorsten niet mee, dan was niet Lodewijk XVIII maar Napoleon de achtste keurvorst. Had hij niet in concreto een 'beeld' of 'afbeelding' van het rijk van Karel de Grote en het Romeinse keizerrijk weten te schetsen?[190] Het is net alsof Bilderdijk voor zichzelf twee opties wilde openhouden, zoals in het visioen van Johannes twee exemplaren van het Beest bestaan. In *Het Boek der Openbaring 13:11* en *12* wordt als voornaamste uiterlijk kenmerk van dit tweede Beest zijn horens van een lam genoemd, waardoor in negatieve zin de gelijkenis met Christus werd vormgegeven: 'Het had twee horens, net als van een lam, en het sprak als een draak. Voor de ogen van het eerste beest oefende het heel diens macht uit.'[191] Napoleon had volgens deze zienswijze namens Lodewijk XVIII macht uitgeoefend en sprak laatstgenoemde niet van het negentiende jaar van zijn regeringsperiode, toen hij in 1814 de troon besteeg? In het Latijn betekent '*cor*nu' hoorn en kwam Napoleon niet uit *Cor*sica? Bovendien betekent 'kor' in oosterse talen 'lam', dus, zo redeneerde Bilderdijk: 'Twijfelt men? De lamshoorns wijzen het uit!'[192]

Bezag hij zijn chiliastische hersenspinsels met een afstandelijke blik, dan hield hij vol: 'De gehele economie van de 'Apocalypsis' is afhankelijk van de tijdverdeling der eerste vier zegels.'[193] Ging hij nader op de uitwerking van sommige gelijkenissen in, dan konden de zeven koppen van het Beest met hetzelfde gemak op de zeven Romeinse keizers vanaf Augustus terugslaan als op de zeven keurvorsten. Hugo de Groot had al in 1640 een verhandeling in het Latijn geschreven, waarin hij Trajanus als de door Johannes bedoelde antichrist aanwees. Na eindeloos gegoochel met tegenkeizers in het algemeen en met de vier keizers in 69 na Christus in het bijzonder, wees Bilderdijk echter Trajanus als een geschikte kandidaat voor het Beest af, want men kon wel diens voornaam 'vergrieksen' tot Ουλπιος en daarin vervolgens het getal 666 herkennen, of net andersom, maar Trajanus had zichzelf bij zijn troonsbestijging uitgeroepen tot Caesar Nerva Trajanus, waarmee de argumenten van Hugo de Groot vervielen.[194] Wie het Beest onder de Romeinse keizers zocht, zou zich moeten realiseren, dat de vader van de Roi de Rome, het adelaarsjong, de beste papieren had. Wanneer men zich in al deze bespiegelingen verdiept, krijgt men de indruk dat 'alles' voor Bilderdijk (en dus niet alleen de dood in de zin van 'alles Vergängliche') een gelijkenis was.[195] De allegorie, met tal van vergelijkingen binnen één vergelijking, zet elk beeld en object waarnaar het verwijst dubbel op losse schroeven. Hij drukte zich er zo over uit: 'Allegorie is een uitdrukking die, behalve wat zij door woord en zijn voorwerp wil zeggen, nog op een ander voorwerp doelt,' waarna hij gechoqueerd uitriep: "Maar zo is alles allegorie."[196] Dat laatste inzicht gaf hem een vrijbrief om overal correspondenties in te zien en het schijnbaar ordenend vermogen van een ander, die daarin iets lukraaks zou menen te ontwaren, te reduceren tot een niet minder aanvechtbaar denksysteem. Een consequentie van zijn eigen denksysteem is dan, dat de volgorde van belangrijkheid waardoor het ene denkbeeld zich van het andere onderscheidt, er niet wezenlijk meer toe doet. Een Romeinse keizer kan voor een Duitse keurvorst doorgaan, een zoon voor zijn vader en omgekeerd. Uiteindelijk komt alles op hetzelfde neer, moet hij gedacht hebben, wat men voor verscheidenheid aanziet, berust op een misverstand of 'onvolkomen toeschemering', zoals hij het zelf noemde: 'Nee, de gehele Natuur is *één*, haar werking is *één*, onveranderlijk *één*; zichzelf niet slechts gelijk, niet slechts eenstemmig, maar waarachtig één en daardoor is het één een beeld van het ander. En het is alleen onze

onvolkomenheid, onze onvatbaarheid voor een omvatting van dat één, onze bepaaldheid tot een gebrekkig en zijdelings, stuksgewijze aanzien van een onvolkomen toeschemering (die wij opmerken en waarin wij berusten omdat wij het ware *zien* niet kennen, ja, daar geen denkbeeld van hebben), die ons indrukken van verscheidenheden geeft, die inderdaad niet bestaan.'[197] Voor zijn eigen 'raison d'être' speelde de rede een minimale rol,-daarin onderscheidde hij zich van de meeste Verlichtingsfilosofen-, maar het innigst zelfgevoel des te meer. Dit steeds in net iets andere bewoordingen herhaalde pleidooi voor irrationaliteit kan men als een *paradoxale* correspondentie of constante in zijn werk beschouwen, omdat het zo rationeel was onderbouwd: 'Ons verstandelijk zien is even bedrieglijk door onvolkomenheid als ons lichamelijk zien, maar dit laatste wordt grotendeels door ons verstand, dat het zowel met behulp van de ondervinding als op wiskundige gronden verklaart, toegelicht, terwijl het gezicht van het verstand de toelichting van een hoger geestelijk werktuig ontbeert om het van vals zelfbedrog te zuiveren.'[198] Daarvoor in de plaats komt een hogere vorm van zelfbedrog, die het verstand uitschakelt en de weg vrij voor mysticisme maakt (mysticisme is een vorm van mystiek waarin met uitzondering van de 'ratio sufficiens' de ratio geen enkele rol speelt): 'Hogere geestelijke invloed alleen kan dit,'-Bilderdijk bedoelt, dat alleen God sturing aan een zich ontwikkelende (totaal)visie geven kan-, 'en waar dat plaatsgrijpt, verandert heel het innigst zelfgevoel van de mens, en al wat daaraan verknocht is. Hij verliest zijn zelfstandigheid, zijn wil, zijn wezen, en wordt gans afhankelijkheid in vereniging met de mens geworden godheid die dan in hem leeft en waarin hij, om het aldus te noemen, 'versmelt' en 'verzwolgen' wordt.'[199] Zo bezien was Bilderdijk zichzelf niet, toen hij door het denkbeeld van het Vrederijk werd aangegrepen en het ideaal der ongelijkheid op zijn manier lijdelijk in een gelijkheidsideaal omzette.

3.3.4 Bilderdijk, communist noch fascist

Waar woorden als 'gelijkheid' en 'ongelijkheid' in zijn visie uiteindelijk in elkaars verlengde lagen, rees ook de vraag of hij als communist (de ideale vertegenwoordiger van het gelijkheidsideaal) of als fascist (de ideale vertegenwoordiger van het ongelijkheidsideaal) door het leven

was gegaan. Voor het eerste pleitte zijn antikapitalistische houding: 'Grond, vaart, visserij, kunstvlijt, zullen de arbeiders onderhouden en meer is niet nodig: de winst daarmee beoogd, wordt door de verkeerde geest gedreven.'[200] Zoiets leidde maar tot handel in geld in plaats van handel in producten die men ermee kopen kan, wat Bilderdijk herinnerde aan scènes met tollenaars door wier toedoen een huis van gebed een rovershol dreigde te worden.[201] Volgens hem was er geld genoeg, dat door weinigen werd opgepot en, omdat het niet rolde, door velen node werd gemist: 'Want het is de kwantiteit van het geld niet, maar de circulatie, die de rijkdom maakt en voldoende overvloed voortbrengt.'[202] Zo simpel laat de huidige kredietcrisis zich niet oplossen, al is het opmerkelijk dat Bilderdijk voor de circulatie van het geld oog had. Als een tweede Gracchus Babeuf redenerend eiste hij in 1815 van de staat iets onmogelijks: alle mannen op achttienjarige leeftijd moesten financieel in de gelegenheid worden gesteld om hun eigen gezin te stichten. Hadden zij geen geld om aan voedsel te komen, dan moest de staat in hun behoefte voorzien: 'Ik kom er rond voor uit, dat ik het de eerste plicht van een gouvernement acht voor de middelen van bestaan te zorgen, en wel in dier voege, dat iedere jongeling van 18 à 20 jaar kan trouwen en zijn huisgezin voorstaan, en dat ik alle zedeloosheid, die steeds meer veld wint, aan het vergeten van deze plicht toeschrijf.'[203] De tweede plicht van de staat bestond volgens hem uit zorg voor goede voeding, 'waaraan de zedelijkheid hogelijk hangt'.[204] Wat hij onder goede voeding verstond, legde hij uit, toen hij de voordelen van kool, wortelen en rapen boven aardappelen aanprees. Er bestond immers een 'evident verband tussen geslachtsziektes en piepers', want dat volksvoedsel 'maakt jonge meisjes vroegrijp en rijpe meisjes vervallen ras tot hoererij'.[205] Men kan hierin de kiemen van een moderne verzorgingsstaat ontdekken, maar zelfs ontdaan van absurde veronderstellingen en dwaas moralisme niet de basis van een communistische samenleving. Zou Bilderdijk in de 21e eeuw geleefd hebben, dan was hij waarschijnlijk even fel tegen het neo-liberale marktdenken gekant geweest, als tegen de verworvenheden van een communistische heilsstaat. In de praktijken van bankiers zou hij zijn eigen vooroordeel tegen de ten nauwste aan handelshuizen gelieerde regenten bevestigd hebben gezien. Er school ook op het gebied van de economie genoeg van een dialecticus in hem om zijn gedachten daarover met een begrip als 'geleide economie' in verband te brengen, dat het bes-

te van twee (totaal verschillende) werelden combineert. Hoe dat ook zij,-tussen bespiegelingen en speculaties bestaat een negatieve overeenkomst-, hij was als apostel van de ongelijkheid geenszins een communist avant la lettre.

Had het aan een zekere J. Hoogendoorn jr. gelegen, dan zou Bilderdijk vanaf de Tweede Wereldoorlog als een fascist avant la lettre beschouwd zijn. Er kleefde wel een smet aan hem, waardoor het moeilijk was de enigszins kreupele dichter bij een Germaans legioen in te lijven, maar in de zijlijn van het fascisme mocht hij dapper met de troepen meedraven. Hij was 'een rasechte Germaan, geïnfecteerd door een hem wezensvijandige levensleer'.[206] Uit zijn romantische afwijzing van rationalisme en kosmopolitisme, sprak een echt vaderlandslievende gevoelsmens. Kennelijk school er een Germaan in welhaast iedere vaderlandslievende gevoelsmens, wat op zichzelf al om een uitgebreide toelichting zou vragen, ware het niet, dat de lezer bij voorbaat zijn interesse daarin verliest, wanneer hij Hoogendoorn juniors definitie van romantiek leest: romantiek is 'een zelfbewustwording van de Germaanse rassenziel'.[207] Dus romantiek is vreemd aan de Romaanse cultuur om van andere niet-Germaanse culturen te zwijgen? Hoogendoorn jr. snoerde zo'n denkbeeldige vragensteller de mond door het accent te leggen op het organische karakter van Bilderdijks denken,-waartoe een gevoelsmens al niet in staat is-, want daaruit putte de dichter onvermoede krachten. Dankzij deze karaktertrek wist hij naar de middeleeuwen 'door te breken', evenals naar het Germaanse verleden, en was hij een 'natuurverbonden' liefhebber van het leven en een 'levenszinnelijk' mens.[208] Maar de keerzijde van al deze typisch Germaanse eigenschappen, door Hoogendoorn jr. samengevat onder de nog typischer noemer van 'Lebensbejahung', was Bilderdijks semitisme, vooral tot uitdrukking komend in zijn vriendschap met de Jood Isaäc Da Costa.[209] Hier zag men de ware gespletenheid van een volbloed Ariër tragisch vorm krijgen... Door gebruik te maken van woorden als 'rasecht' en 'wezensvijandig' in een context die het best kan worden omschreven met 'politieke ideologie', verstoken van de min of meer logische opbouw van een betoog, trachtte een fascist Bilderdijk alsnog tot zijn kamp over te halen. Dacht hij daarin voor de helft geslaagd te zijn, op een joodse smet in het verleden van zijn vermeende medestander na,-voor de buitenwereld geldt zijn poging als totaal mislukt. Het 'obscurantisme' van Bilderdijk bevat veel duisters, wat niet aan de man zelf moet worden

toegeschreven, maar aan degenen die hem zwart wilden maken. Dat was in 1823 niet anders dan in 1940, toen de eigen politieke voorkeur onder hoogspanning stond. En afgezien van zijn bejegening door anderen, staan de kernwaarden van het fascisme en nationaalsocialisme haaks op wat het innigst zelfgevoel hem leerde: dienstbaarheid aan God en het besef, dat zijn rijk niet van deze wereld was. Rancune en het recht van de sterkste zeiden hem niets, tenzij hij er een correspondentie met de God van het Oude Testament in ontdekte. Dan voelde hij zich het slachtoffer van iets oppermachtigs zonder dat met grof geweld te willen imiteren. Verheerlijking van geweld en opheming van het Arische ras waren hem vreemd, maar sommige kenmerken van beide politieke ideologieën, zoals twijfel aan de rede en geloof in mythologieën, zouden hem vertrouwd zijn voorgekomen. Oppervlakkige parallellen tussen de duur van het Dritte Reich en het Vrederijk geven tevens het grootste verschil tussen leiders van het type Hitler en Mussolini enerzijds en Jezus anderzijds aan, zodat men het spoor wel erg bijster moet zijn om tussen het gewelddadig optreden van twee oorlogshitsers en het in wezen apolitieke gedachtegoed van een vredestichter verwantschap te ontdekken.

Niettemin werd Mussert in plaats van Colijn als erfgenaam van Groen van Prinsterer beschouwd, en dat niet alleen in kringen van de NSB. De roep om een sterke man voorzag in de behoefte aan een geestelijk leider binnen wat men met enige scepsis 'Bilderdijks achterban' zou kunnen noemen, of was er minstens een teken van. Had de dichter zelf niet voor een sterk eenhoofdig gezag gepleit? Uitlatingen van een autoritaire figuur als Abraham Kuyper, anti-Joods en pro-Duits gezind, vonden onder christelijke NSB'ers gretig aftrek.[210] In *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden* (1978) gaf Ivo Schöffer een indruk van de voortdurende aantrekkingskracht die Duitsland op het kleinere nabuurland uitoefende. Qua aantrekkelijkheid was het vaak andersom: 'Vóór de Nederlanden uit het grotere Duitse verband losraakten, leefde er een volksbewustzijn, een Germaanse kracht, die de Duitse romantici in hoge mate boeide. Hoffmann von Fallersleben (1798-1874) maakte sedert 1821 een uiterst vruchtbare studie van de oude Nederlandse volksliederen, sagen en legenden en zijn invloed op de Nederlandse literatuur en taalwetenschappen is groot geweest.'[211] Maar de meest attractieve waarde van Nederland was in zijn havens gelegen, zoals Heinrich von Treitschke in zijn essay over *Die Republik der Vereinigten Niederlande*

(1869) verduidelijkte. Hij wenste de 'herovering van de Rijnmondingen als een van de grootste opgaven van de toekomstige politiek te beschouwen.'[212] Zijn tijdgenoot Wilhelm Riehl betoogde in *Auf dem Wege nach Holland* (1869), dat er nodig een Groot Duitse Bond tot stand diende te komen, inclusief Nederland en Zwitserland: 'Al noemt men die grote Bond van de toekomst ook een fantastisch droombeeld, toch ligt er in elk geval een zeer realistische gedachte aan ten grondslag.'[213] Hoe begeerlijk Nederland ook voor deze wegbereiders van de Groot Duitse Bond was, toch was de liefde niet wederzijds en kon zelfs de sterkste leider beide broedervolkeren niet verenigen. Bilderdijk was te vaderlandslievend van aard om het te betreuren dat de oproep van Marnix van Sint-Aldegonde op de Rijksdag te Worms in 1578 geen succes had gehad, waardoor er van Duitse zijde geen steun voor de strijd tegen Spanje viel te verwachten.[214] Sindsdien gingen de broedervolkeren hun eigen weg, wat door de vrede van Münster in 1648 ten overvloede werd bekrachtigd. Er bestond geen rijksgedachte meer, wat Bilderdijk des te hoger deed opgeven van het Nederduits, dat verwant aan de 'engelensprake' was, en des te meer deed afgeven op het Hoogduits, dat hem minder dan 'buffelgebulk' in de oren klonk.[215] Met zijn hekel aan Schiller en Klopstock kon hij voor een pathetische moffenhater doorgaan, die het land van zijn afschuw met 'Moffrica' aanduidde.[216] Toen Lichtenberg in 1790 schreef: 'De ezel lijkt mij een in het Nederlands vertaald paard,' viel Bilderdijk hem niet aan op wat hem griefde,-een Hoogduitse kleinering van de Republiek der Verenigde Nederlanden-, maar op diens taalgebruik dat hij typeerde als een 'uitbraaksel van gebrekkelijk Duits met verscheidene dialecten van Wendisch en Lettisch dooréén gezwolgen en zo zonder enige digestie of assimilatie weer opgegeven en opgedist'.[217] Wie zich van zo'n mengelmoesje van talen bediende, had eigenlijk geen recht van spreken en kon evenmin het gelijk aan zijn kant hebben, wat hij ook mocht beweren.

Al heette hij Kant en was hij neoloog, toch vertrouwde Bilderdijk geen Duitser; dat vertrouwen moest gewonnen worden, zoals Hoffmann von Fallersleben en Jacob Grimm ervoeren. Beiden hebben hem overigens nooit op een anti-Duitse uitspraak kunnen betrappen, zo hoffelijk was hij ook wel weer, maar in intiemere kring werden zijn laatdunkende opmerkingen over Duitsland en de Duitsers als 'bedekte complimenten' opgevat, of als 'karikaturen'.[218] Belangrijker dan deze verkenning van zijn gezindheid zijn echter zijn staatkundige op-

vattingen. Zijn pleidooi voor een Eminent Hoofd en het ogenschijnlijk absolute koningschap in *De Alleenheersching* bezorgden hem steun van verwachte zijde, bijvoorbeeld van Herman Bavinck en Carel Gerretson, die hij niettemin postuum scheen af te wijzen. Zo beweerde eerstgenoemde naar aanleiding van de twee staatsgrepen in 1798 en de eindeloze deliberaties die daaraan in het kader van het streven naar gelijkheid waren voorafgegaan: 'Wie de donkere schaduwzijde opmerkt, die aan het parlementaire stelsel met zijn eindeloze debatten en heftige twisten, met zijn politieke partijen en kiezerscorpsen, met zijn kabalen en omkoperijen, met zijn onware leuzen en bedrieglijke programma's verbonden is, kan Bilderdijk verstaan en in zijn gedachtekring inkomen.'[219] Gerretson veronderstelde een passieve erkenning van het recht van de sterkste in diens staatkundige opvattingen aanwezig, terwijl er slechts van een natuurrechtelijke verwijzing naar de autoriteit van de pater familias sprake was. In zijn afwijzing van de positieve volkssoevereiniteit zou Bilderdijk op grond van deze aan het natuurrecht ontleende argumentatie 'geheel gerechtvaardigd' zijn en wel omdat 'de sociologie ons in een overgroot aantal experimentele studies heeft geleerd, dat het gezag nimmer ontspruit uit een opdracht, maar een natuurlijk, origineel feit is. Waar ook gezag zich gelden doet, zowel in de kring van spelende schoolknapen, in de verzamelhut der primitieve volkeren of in de hoogste vormen van het sociale leven, overal wordt het van de zijde van de gezaghebber opgelegd, en van de zijde der onderdanen geduld.'[220] Op grond van dezelfde argumentatie zou negatieve volkssoevereiniteit wel geoorloofd zijn, want als een koning niet deugt doordat hij aantoonbaar tegen Gods wetten in handelt,-niet ten koste van zichzelf, maar van zijn onderdanen-, mag hij worden afgezet. Dus zelfs volgens deze redenering waren er grenzen aan het absolute koningschap gesteld, dat als geen wereldse autoriteit 'per se infinitum aut omnia complectens' kan zijn, al was het alleen maar omdat macht niet los van machtsuitoefening kan worden gezien.[221] Zoals een ware democraat belangrijke besluiten overeenkomstig de wil der meerderheid neemt, rekening houdend met de wil der minderheid, drukte Bilderdijk zich over democratische verhoudingen in het parlement uit. Zijn zwager Samuel Elter in Amsterdam, als notaris juridisch geschoold, vroeg hem eens naar de wettelijke bescherming die een minderheid geniet, wanneer de overgrote meerderheid in 's lands vergaderzaal een haar onwelgevallig of zelfs bedreigend besluit neemt. Of die minderheid

uit orangisten of girondijnen bestond, deed er verder niet toe. Uit erkentelijkheid voor een onlangs genoten logeerpartij op de Keizersgracht in Amsterdam wilde Bilderdijk zijn 'broer' daarop wel een in staatsrechtelijk opzicht verantwoorde reactie geven: 'Ziedaar, waarde broeder, mijn antwoorden, die op de gronden van het staatsrecht (welke die der natuur en goede orde zijn) en tevens op de uitspraken van burgerlijke en geestelijke rechten gebaseerd zijn.'[222] Hij nam zijn 'broer' serieus, maar wilde zelf ook door hem serieus genomen worden: 'Ik heb over dat werk nog eens een zeer ampele memorie van toelichting voor een politiek college ener voorname stad moeten opstellen, waarin ik dit alles heb betoogd. Maar er geen afschrift van mogende houden, heb ik haar niet bewaard, om u te kunnen suppediteren, zoals ik anders zou doen.'[223] Wat vooral uit het antwoord van Bilderdijk blijkt, is zijn democratische gezindheid en politieke tolerantie.

Tussen het Eminente Hoofd en bijvoorbeeld de Deense alleenheerser bestond volgens hem immers geen wezenlijk verschil. Onder hun bewind was een burger verzekerd van de grootst mogelijke vrijheid, zowel actief (voor zichzelf) als passief (bevrijd van het eigenmachtig optreden der regenten): 'Oranje in het hart en niemands slaaf!' Wat kon nog meer dan 'liberté' in strijd met het absolutisme zijn? In de voorwaardelijke sfeer kondigde hij aan, dat een alleenheerser zich vooral niet moest spiegelen aan machtigen, die tronen voor zichzelf oprichten en evenmin het volk, 'dat eigen knuisten knaagt', moest willen onderwerpen aan een wreed regime.[224] Wie zich 'met des burgers erfdeel' vetmesten,-koningen of oligarchen die zich als koningen gedragen-, leiden weliswaar een leven in overvloed, maar verpesten 'zeden en hart' van het onderworpen volk.[225] Nee, anders dan Geyl het deed voorkomen, ontwikkelde Bilderdijk zich niet van een subtiel oranjegezinde vrijheidsminnaar tot een botte voorstander van tirannie. Had hij in het parlement dan niet 'een drom van samenzweerders' ontwaard, 'zich vetmestend met de roof der schamele gemeenschap'?[226] Jawel, maar anders dan Herman Daendels die in zijn eentje wel een samenzwerende menigte kon personifiëren, behept met een groot ego als deze pluimvee hoedende veldheer was, had Bilderdijk op zichzelf niets tegen het parlement. In een twistgesprek met Wiselius opperde hij eens, dat het volk zijn eigen regenten moest kiezen, wat een voor hem misschien ongebruikelijke steunbetuiging aan de democratie inhield en tegelijkertijd, samen met zijn brief aan Samuel

Elter over democratische verhoudingen in het parlement, als een bewijs voor zijn allesbehalve eenzijdige kijk op het recht van de sterkste kan gelden. Zou men ten aanzien van 'gelijkheid' een tussenbalans willen opmaken van Bilderdijks standpunten en die van Verlichtingsfilosofen, dan vallen grote verschillen op. Maar Bilderdijks principiële afkeer van het gelijkheidsstreven werd gecompenseerd door zijn onafhankelijke geestelijke en politieke opstelling. Hij liet zijn eigen gedachten over gelijkheid versus de door God gegeven standenmaatschappij, privileges en persoonlijk geweten in weerwil van dood en erfzonde gaan, evenals over gelijkheid versus de rol van het onderwijs (met inbegrip van elitaire in plaats van egalitaire ontwikkelingen), slavernij en de emancipatie van Joden en vrouwen. Zo sterk benadrukte hij de ongelijkheid van alles en iedereen, dat er voor slechts een smalle gemeente plaats in het Vrederijk zou zijn en er alleen gelijkheid in een mystieke vereniging met de Allerhoogste mogelijk scheen. Communist noch fascist als hij was, zocht hij in een democratische gezindheid compensatie voor zijn afkeer van regenten en zodoende raakte hij minder van zijn tijdgenoten vervreemd dan hijzelf wel eens gedacht moet hebben. Hij maakte ten volle gebruik van de vrijheid van meningsuiting om zijn gelijk (zo ongelijk aan dat van anderen) te bevechten. Dat was zijn goed recht en had geen reden hoeven te vormen voor zijn tegenstanders om hem te verketteren of als een politieke tegenstander te 'demoniseren', zoals men tegenwoordig zou zeggen.

In zijn tijd en zeker na het verschijnen van Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* werd er, evenals nu, naarstig gezocht naar de identiteit van de Nederlandse burger. Bilderdijk met zijn God van Nederland hielp anderen meezoeken, trachtend in het 'nu wat worden zal' de tekenen van een schitterende toekomst te ontdekken.[227] Afgezien van zijn chiliasme en een even bonte als bizarre reeks van verschillende opvattingen in zijn eigen kring,-er bestaat een vorm van protestants dogmatisme die zich moeiteloos met het kerklijk leergezag van de Rooms-Katholieke Kerk meten kan-, legde hij zo de basis voor een multichristelijke samenleving in Nederland, zoals die nu voor een multiculturele samenleving in Europa wordt gelegd. Voor beide samenlevingen vormt 'verdraagzaamheid' een sleutelwoord, waarvan de oudere Bilderdijk minder blijk heeft gegeven dan de jongere. Zijn opvattingen zijn tot een onderstroom in de Nederlandse samenleving gaan behoren, wat inhoudt dat hij met de wetenschap

van nu de identiteit van de Nederlandse burger in mindere mate heeft bepaald dan bijvoorbeeld zijn tijdgenoot Joan Melchior Kemper. Deze evenals Bilderdijk onafhankelijke denker, tussen liberaal en conservatief in, was een van de vele anderen, die naar een evenwichtig staatsbestel zocht[228] en tijdens zijn zoektocht naar de identiteit van de Nederlandse burger tot nu nog geldende bevindingen kwam: 'Wat dus ook de stroom der tijden en gebeurtenissen over sommige inrichtingen van de laatste jaren beslissen mag, hij kan wel met het opgeschoten onkruid tevens sommige goede zaden wegvoeren, maar de onafhankelijkheid van de menselijke geest, de onderscheiding tussen burgerlijk en godsdienstig gezag, de erkenning van gelijke mensenwaarde, zelfs in de laagste, meest verachte standen der maatschappij, na eenmaal in de wetboeken der naties, in de overeenkomsten der volkeren en vorsten ingeweven te zijn, kunnen door geen enkele omstandigheid vernietigd worden. En zo zijn dan de vruchten van onze generatie tenminste zeker voor de toekomst gewaarborgd.'[229] Kemper somde hier drie trouvailles van de Verlichting op, waarvan Bilderdijk er zeker twee niet voor zijn rekening had willen nemen. Bij 'de onderscheiding tussen burgerlijk en godsdienstig gezag' ging het om de scheiding tussen kerk en staat, die al ver voor de verschijning van Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* door de grote dichter was afgewezen, omdat zij aan de bevoorrechte positie van de Nederduits Gereformeerde Kerk een einde maakte. Pas in 1824 herdacht hij de Leidse buskruitramp van 1807 als een gevolg van wat de patriotten in 1796 hadden besloten. Maar ook los van zo'n concrete ramp voerde hij bezwaren tegen de scheiding van kerk en staat aan, opdat beide als één heiligdom onder een priesterkoning zouden floreren. Wat hem daartoe bewoog, was enerzijds zijn gehechtheid aan de 'protestantse kerkstaat' en anderzijds zijn al eerder gememoreerde en op *Exodus 26:14* gebaseerde visie op de met rode lamsvellen beklede tent om het 'tabernakel' of de Ark des Verbonds.[230] Dit rood verried een meniekleur en 'dus is Oranje dan ook het dekkleed des tabernakels voorbestemd geweest tot bescherming der kerk.'[231]

3.4 Scheiding van kerk en staat

Bilderdijk bezag de scheiding van kerk en staat niet anders dan een echtscheiding. Als jurist betreurde hij het bovendien, dat eeuwenoude rechtspraktijken in één klap ongeldig werden verklaard, toen de Nederduits Gereformeerde Kerk ophield de bevoorrechte of heersende kerk in Nederland te zijn: 'Alle plakkaten en resoluties van de gewezen Staten-Generaal uit het oude stelsel der vereniging van kerk en staat geboren, worden gehouden voor vernietigd.'[232] Wat hier kil 'vereniging' wordt genoemd, was voor hem een soort huwelijk, één en ondeelbaar als de Franse Republiek, waarop het begrip 'scheiding' evenmin van toepassing mocht zijn als op zijn eigen huwelijk, omdat 'onze staat aan de kerk hangt, door de kerk en als blote omhanging der kerk gesticht is'.[233] Voor joden, lutheranen, remonstranten en rooms-katholieken, tezamen met gelovigen van andere richtingen 'dissenters' genaamd, was de scheiding van kerk en staat een aangename verrassing,-een zegen-, die een einde maakte aan hun (volgens artikel 13 van de Unie van Utrecht over de vrijheid van geweten en godsdienst) niet legale achterstelling.[234] Voor Bilderdijk en zijn geestverwanten was de scheiding van kerk en staat een aardbeving, die voor één kerk in het bijzonder nadelig uitpakte: 'Het zonderlinge dezer aardschudding was dat deze alleen de tempels trof die zware torens dragen, welke gotische gebouwen, tevoren met de staat verbonden, nu door hun zwaarte van de staat zijn afgescheurd. Verscheidene leraren hebben hun mantels en beffen gebruikt om deze scheur te stoppen, maar tevergeefs.'[235] In hun visie was de staat niet onderworpen aan de kerk, maar aan het hoofd van de kerk, Jezus Christus, 'aan wie alle macht gegeven is, in hemel en op aarde, wiens rijk niet *van* of *uit*, maar *over* de wereld, en wiens gezag, als van de koning der koningen, verbindend ook voor de hoogste aardse machten en overheden is'.[236] Bilderdijk huldigde met andere woorden in staatkundig opzicht de visie van een christelijke fundamentalist, waartegen in de negentiende eeuw een getrouwe uit zijn eigen kring, Groen van Prinsterer, zich zou verzetten.[237] Het 'droit divin' waaraan de soeverein zijn macht ontleende, maakte een constitutie overbodig, maar zelfs Isaäc da Costa zou in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn verzet tegen een constitutie opgeven. Zijn 'meegaandheid' kwam niet voort uit het inzicht, dat hij met zijn afwijzing van de constitutie het recht van andersdenkenden schond,-daartoe

was en bleef een christelijke fundamentalist altijd van harte bereid-, nee, zij ontsproot aan de redelijkheid van de wetgeving zelf die mensen samenbond in plaats van tegen elkaar opzette. Dit aspect van het verlichtingsdenken zou ook fundamentalistische moslims ervan moeten weerhouden de 'sharia' in te voeren: hun fanatisme valt niet te beteugelen, waardoor zij zich weinig om het recht van andersdenkenden zullen bekommeren, maar dankzij hun redelijkheid en realiteitszin zullen zij zichzelf vroeg of laat een plaats in een geseculariseerde wereld gunnen. Uiteindelijk zou niet uit de daden van iemand moeten kunnen worden afgeleid tot welke denominatie hij behoort, maar uit de intentie waarmee hij die verricht.

Gingen de Oranjes bij de invoering van de scheiding van kerk en staat vrijuit,-daarin kwam verandering, toen koning Willem I haar niet ongedaan maakte. Door dat verzuim keerde hij zich niet van de kerk af, waarvan hij geweigerd had het hoofd te zijn, maar keerde hij zich tegen Christus. Zoals Bilderdijk de koning als een 'stadhouder des duivels' beschouwde, zag hij in het liberalisme een duivels instrument dat politieke willekeur in de hand werkte. Stond het 'droit divin' garant voor een weloverwogen besluitvorming, het liberalisme leidde slechts tot 'determinatio ex se ipso' met alle gevolgen van dien, te weten godslastering en autolatrie op landelijke schaal.[238] De scheiding van kerk en staat, een gevolg van het gelijkheidsbeginsel, veroorzaakte aldus een groot constitutioneel probleem, want 'joden, deisten en roomsen, socinianen en arminianen kregen met de zonen van Luther en Calvijn dezelfde rechten, de vorst werd aan een constitutie gebonden en daardoor feitelijk van zijn soevereiniteit beroofd en van het volk afhankelijk gemaakt'.[239] Bavinck, die zich middels het voorafgaande citaat tot woordvoerder van Bilderdijk opwierp, betoogde namens deze dat men een grondwet nooit a priori, maar altijd a posteriori moest vaststellen.[240] Het wezen van 'gezag' is inderdaad, dat het zich laat gelden, zij het anders dan 'macht' zijn reputatie dankend aan instemming van degenen over wie het wordt uitgeoefend. Misschien had Bavinck gelijk en is een constitutie reeds verouderd op het moment dat zij wordt ingevoerd, maar het parlement zorgt voortdurend voor aanvullende wetgeving en zonder constitutie is er sprake van de grootst mogelijke willekeur! Treurig genoeg waren er met name onder aanhangers van Bilderdijk genoeg mensen te vinden die niet alleen het gelijkheidsbeginsel van de Franse Revolutie afwezen om de scheiding van kerk en staat te kunnen blijven aan-

vechten, wat op zichzelf te billijken valt, maar ook om zich zodoende aan antisemitisme schuldig te maken. Zij bestempelden iets als een constitutioneel probleem, wat dat helemaal niet was. Zo schreef Groen van Prinsterer op 5 februari 1851 een brief aan Isaäc da Costa over de emancipatie van de Joden: 'Een enkel woord over de Israëlitische kwestie. Mijn gevoelen daaromtrent laat zich zeer kortelijk uitdrukken. Het geven der politieke rechten aan de Joden in een christelijke staat heeft, in mijn oog, altijd groot bezwaar. Nu het eenmaal geschied is, wens ik volstrekt niet dat zij van die rechten op willekeurige wijze zullen worden beroofd. Maar, en dit geloof ik dat wij telkens moeten doen uitkomen, die politieke gelijkstelling kan niet worden verleend, of, eenmaal verleend, worden gehandhaafd in de geest en naar de beginselen der mannen van 1795 of 1798, of maart 1848.'[241] Hiermee overschreden zij de grens van het oorbare, wat nog afgezien van wat er in wetboeken staat, een 'gewoon' politiek of godsdienstig meningsverschil in moreel opzicht te boven gaat. Bilderdijk bezag de scheiding van kerk en staat nimmer vanuit zo'n onoorbaar perspectief, dat hij andersdenkenden het licht in de ogen niet gunde. Zijn problemen waren in volgorde van belangrijkheid de constitutie, die de koning belette een koning bij de gratie Gods te zijn, de grondwettelijk vastgelegde scheiding van kerk en staat, waardoor de God van Nederland niet met de volgens hem vereiste distinctie werd behandeld, en de beperking van de vrijheid van godsdienst, waar het doel van de politiek nu juist (om met Spinoza te spreken) de grootst mogelijke vrijheid voor een individuele burger zou moeten zijn. In de beperking daarvan school iets onoorbaars, wat minder met de moraal dan met de geest der wet te maken heeft.

Het eerste lid van artikel 6, hoofdstuk 1, uit de Nederlandse Grondwet beperkt ook nu nog de godsdienstvrijheid, doordat het een voorbehoud maakt: 'Iedereen heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens zijn verantwoordelijkheid volgens de wet.'[242] Aan de grondwet wordt dus een hoger gezag toegekend dan aan religie, inclusief de vrijheid van godsdienst. Voor Bilderdijk was zo'n belangenafweging principieel onverteerbaar, maar in de praktijk niet onoverkomelijk. Hij begreep, dat de wet voor iedereen moest gelden en kon het tegelijk niet goed velen dat het opheffen van de achterstelling der 'dissenters' met een relatieve achterstelling van de Nederduits Gereformeerde Kerk gepaard ging. De scheiding van kerk en staat

wees godsdienst een ondergeschikte positie in het staatsbestel aan en de beperking van de godsdienstvrijheid betekende, dat er geen moreel monopolie bij gelovigen lag. Daarmee bewees de overheid getalsmatig meer mensen een dienst dan zij gedaan zou hebben, wanneer zij alles bij het oude had gelaten. Hoe dat ook zij,-er is een duivelskring denkbaar: discriminatie van bijvoorbeeld vrouwen en homo's op grond van een godsdienstige overtuiging is wettelijk verboden, waarna er via de vrijheid van meningsuiting net zolang legaal naar een herziening van de wet wordt gestreefd, totdat het verbodene is toegestaan-, Bilderdijks geloofsgenoten ondervonden veel last van de scheiding van kerk en staat en van wat zij als een beperking van de godsdienstvrijheid ervoeren.[243] Op de eerste plaats werden kerkelijke bezittingen in 1798 tot nationaal eigendom verklaard, zoals in Frankrijk in het kader van de 'déchristianisation' al eerder was gebeurd, en de traktementen der Nederduits Gereformeerde predikanten, bij wijze van pensioen, voor de duur van slechts drie jaar uitbetaald.[244] In 1801 mochten zij overigens hun recht op inkomsten en, waar het de Nederduits Gereformeerde Kerk betrof, op eigendom behouden.[245] Maar gevoegd bij nieuwe wetgeving op het gebied van echtscheiding had men in orthodox protestantse kringen het gevoel, dat aan de idee van godsdienstvrijheid ernstig afbreuk was gedaan. In 1807 werd het aantal predikanten en plaatsen waar zij hun 'heilig' ambt uitoefenden met 50 gereduceerd.[246] Er volgde geen uitbetaling van de traktementen der overgebleven predikanten, waardoor er in en om de pastorieën bittere armoede heerste, totdat koning Willem I in 1814 met terugwerkende kracht per 1 januari 1813 alsnog tot uitbetaling daarvan besloot.[247] Twee jaar later werd het *Algemeen Reglement voor het bestuur van de Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden* officieel van kracht, dat aan de uitoefening van de godsdienstvrijheid beperkingen bleef stellen, terwijl op 3 juli 1816 een synode te Den Haag de oude Dordtse Kerkorde van 1619 afschafte en daarmee ook de geloofsinhoud in de ogen van Bilderdijk en de zijnen in diskrediet bracht.[248]

Hij schaarde zich, anders dan na de Leidse buskruitramp in 1807, nu wel achter dominee Nicolaas Schotsman door bij de tweede druk van diens *Erezuil ter gedachtenis van de Nationale Synode te Dordrecht* een voorwoord te schrijven (1819), dat overigens weinig inhoudelijks over de calvinistische geloofsleer te melden had. Het was op een toespeling op de 'Apocalyps' na, meer een ophemeling van de standvas-

tigheid der vroede vaderen in geloofszaken, zoals hij die in 1823 ook in een brief aan Isaäc da Costa zou verwoorden: 'Heerlijk (inderdaad) zijn de Acta der Dordrechtse Synode en wie deze leest, moet voor waarheid verstompt zijn, of erdoor gewonnen worden.'[249] In het voorwoord zelf sprak hij volgens Joris van Eijnatten 'op een onheuse toon en onder aanwending van irrationele argumenten' over '*monsters* die hun mond vol hebben van vrijheid en verdraagzaamheid, maar tegelijk de orthodoxie beschimpen'.[250] Bilderdijk hekelde inderdaad de 'wraakzucht en list der sekte', waaronder hij 'ongodisten' verstond of zijn remonstrantse broeders en zusters in Christus, die het nota bene ook voor hen vergoten bloed van Christus 'arglistig en vijandelijk aangrijnsden'.[251] Taalgebruik en beeldspraak zijn te krachtig om tegenspraak van wie dan ook te dulden. Hij stond op scherp om voor de zoveelste keer in zijn leven de strijd met neologen aan te binden. In eigen kring moest de jurist Hendrik Willem Hoving het ontgelden, wiens eerder besproken *Christendom en Hervorming, vergeleken met de protestantse kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden* (1815) precies in het tijdsbeeld van een nationaal-supranaturalistische staat paste, want hij trachtte godsdienstige tegenstellingen onder protestanten te verbloemen of op te heffen ter wille van de natievorming onder koning Willem I en schoot daarin zo ver door, dat tot verdriet van menig orthodoxe gelovige Gods ware aard geweld werd aangedaan.[252] Hoving stond het ideaal van de Protestantse Kerk in Nederland voor, dat pas in 2004 zou worden verwezenlijkt. Daartoe wilde hij alle 'formulierendwang' wegnemen, onder welke formulieren hij de drie Formulieren van Enigheid verstond, die nu juist voor een permanente scheiding tussen remonstranten en contraremonstranten hadden gezorgd.[253] Dominee Schotsman verklaarde geheel in Bilderdijks geest, dat de Heidelbergse catechismus zijn lievelingsboek was, niet het verouderde schoolboek dat Hoving erin zag.[254] In zijn postuum uitgegeven opstel *Van de strafvoldoening* stelde Bilderdijk de volgende vraag ter beslechting van het geschil tussen Schotsman en Hoving: 'Hoe kon God aan de Heiland de zonde der mensen straffen zonder onrechtvaardig te zijn en hoe kon deze straf het mensdom bevrijden? Omdat hij als jurist een antwoord gaf dat was gebaseerd op zijn begrip van 'eenheid in verscheidenheid', heeft hij hierover waarschijnlijk in 1798 nagedacht. Bilderdijk formuleerde die vraag later opnieuw om er los van de verhouding tussen God de Vader en de Zoon een duidelijk antwoord op te geven. Is het onrecht-

vaardig, zo vroeg hij zich af, om voor een diefstal die een onverlaat met zijn hand beging, hem met stokslagen op zijn rug te treffen? Nee, oordeelde hij, dat is niet onrechtvaardig, omdat het bij strafoplegging om eenheid gaat. Waar die wordt ervaren, kan geen onrechtvaardigheid bestaan. Aangezien Jezus zich met de mensheid heeft verenigd, begaat God geen onrechtvaardigheid, wanneer Hij de Zoon straft voor haar zonden.[255] Hovings opvatting over de verzoeningsleer stond daar lijnrecht tegenover: 'Als jurist en rationalist weet Hoving het denkbeeld van het overbrengen van straf op een onschuldige niet te plaatsen en kwalificeert hij het daarom als onrecht, wanneer de één wordt gestraft voor de misdaad van de ander.'[256] Het kon dus niet zo zijn, dat God de Vader Zijn enige Zoon aan het kruis had laten nagelen om de schuld voor de zonden der mensheid op Zich te nemen. Bilderdijk gruwde van zulke theologische prietpraat (zijn definitie van neologie) en weet de ontwrichting in zijn eigen milieu aan de scheiding van kerk en staat, die tegelijk de oorzaak en het gevolg van de arglist der duivel was.

Uit tal van voorbeelden blijkt de scheiding van kerk en staat ook nu nog verre van volledig doorgevoerd te zijn, wat tegenstanders ervan kansen te over biedt om voor herstel van de oude situatie te pleiten. Theoretisch is de zaak goed geregeld in de grondwet, maar praktisch kan op grond van het gelijkheidsbeginsel en de vrijheid van meningsuiting (waaraan de godsdienstvrijheid ondergeschikt hoort te zijn) die scheiding worden aangevochten. Waarom is een boerka in België verboden, als een non zich wel in habijt op straat mag vertonen? Dat de wet boven religie staat, wanneer het gaat om de verplichtingen waaraan iedere burger in een land zich heeft te houden, verhindert dat de tijden van Johannes Bogerman zullen terugkeren.[257] Al vormt Bilderdijk ook het levende bewijs voor hoe lang de zeventiende-eeuwse versie van de investituurstrijd in eigen land heeft geduurd, toch brak na eeuwen het inzicht door dat de staat en niet de geestelijkheid in de gedaante van hel en verdoemenis prekende dominees of rechtsprekende ayatollahs het voor het zeggen moet hebben. Maar wie het doel van de politiek tracht te bereiken, zoals door Spinoza omschreven, dient wel te beseffen, dat naast redelijkheid de tijdsfactor de grootste rol speelt. Zoals in eigen land de remonstranten binnen protestantse kringen voor een gematigde tegenbeweging hebben gezorgd, zou iets soortgelijks onder islamieten kunnen gebeuren. Zij zijn bij wijze van spreken net zo verdeeld als christenen,

demonstreren eenzelfde toewijding of fanatisme ter bereiking van hun idealen en lappen het universele gebod 'Gij zult niet doden', net als christenen met hun al of niet inquisitoriale brandstapels, als gevolg van fatwa's of volgens de richtlijnen van de sharia correct uitgevoerde onthoofdingen en stenigingen aan hun laars of muil. Ten koste van hoeveel strijd en doden is de westerse beschaving tot stand gekomen? Wie ook maar een seconde bij deze onbeantwoordbare vraag stilstaat, zal het belang van de uiterst moeizaam verwezenlijkte rechtsstaat niet licht onderschatten. De scheiding van kerk en staat, die gelovigen en niet-gelovigen tegen de ergste excessen van fundamentalisten vrijwaart, maakt daarvan deel uit. Hoe tolerant stelt de overheid zich tegenover laatstgenoemden op, wanneer zij in weerwil van de scheiding van kerk en staat op munten van twee euro als randschrift 'God zij met ons' laat afdrukken, wanneer zij toestaat, dat de koningin op Prinsjesdag haar troonrede met een bede besluit, wanneer zij openbare vermakelijkheden op zondagen voor 13.00 uur verbiedt en wanneer zij haar eigen personeel verplicht vrijaf geeft op vijf christelijke feestdagen? Hoe weinig restrictief treedt de overheid tegenover fundamentlisten op, wanneer zij vaststelt dat een kerkelijk huwelijk niet gesloten of bevestigd mag worden vóór de sluiting van het burgerlijk huwelijk en wanneer zij in de Winkeltijdenwet ruimte voor slechts 12 koopzondagen openlaat? Dit alles vormt een reden temeer voor een intolerante opstelling van de overheid jegens intolerante gelovigen, zoals de douanier in *'Heb uw naasten lief!'* opmerkte: "Er bestaat hier geen onverschilligheid en als u allesbehalve positief over onverzoenlijke mensen praat, is het voor u nuttig om te weten dat wij hier weliswaar verdraagzaam zijn, maar onverdraagzaam jegens de onverdraagzamen."[258]

3.5 Perspectief op vooruitgang

Men zou in verdraagzaamheid zelfs een afzonderlijke factor of voorwaarde kunnen zien om een perspectief op vooruitgang te ontdekken. Zou de Franse adel zich in de achttiende eeuw inschikkelijker hebben getoond, dan had er geen revolutie hoeven plaats te vinden, evenmin als er toen in Amsterdam een pachtersoproer had hoeven uit te breken, indien de regenten zich meer om het lot van anderen zouden hebben bekommerd. Daarnaast biedt onderwijs voor wie

daaraan behoefte heeft de mogelijkheid om zijn eigen beschavingsniveau met hulp van anderen te verhogen. De stelling dat wie voor een dubbeltje geboren is, nooit een kwartje zal bereiken, werd door Louis Davids die haar zingend placht te verkondigen, reeds ontkracht. Afgeleiden van die stelling zouden Bilderdijk goed bevallen zijn, getuige zijn instemming met de standenmaatschappij.[259] Maar mensen zijn op lemmingen lijkende kuddedieren en bovenal hardleers. Zoveel realiteitszin zal men moeten opbrengen, wanneer men na verloop van tijd zijn zegeningen op het gebied van kunst en wetenschappen telt. Bilderdijk deed dat door als taalkundige het Nederlands meer dan het Duits met 'engelensprake' te associëren. Latere generaties hebben zich ronduit vermaakt met allerlei hypotheses van de grote dichter die taalkundig geen steek hielden. Men heeft hem vergeleken met de Antwerpse geleerde Goropius Becanus, die meende dat er in het paradijs Nederlands gesproken moest zijn, want *diets* is een etymologische samentrekking van *de oudste*.[260] Goropius voerde nog meer bewijzen voor zijn dwaze stelling aan: in het paradijs bestond een woord uit hooguit één lettergreep. De naam 'Eva' bestaat uit twee lettergrepen, wat daarmee in tegenspraak lijkt, maar zie wat die eigennaam in het Nederlands betekent. 'Eva' is een verbastering van de Nederlandse woorden 'eeuw' en 'vat'. De moeder van alle moeders heette eigenlijk niet Eva, maar Eef. Dankzij deze woordetymologie herkent men in Eva de vrouw als moeder van alle tijden. In een woord als 'appel' of (helaas op z'n Duits) 'Apfel' herkent men de erfzonde, het '*fel*ste' kwaad door mensen ooit bedreven, dat niet geschied zou zijn, indien Adam niet had toegeh*ap*t. Zulke woordafleidingen zijn zo buitenissig en gezocht, dat men spottend van 'goropiser' sprak, waaronder het zoeken naar 'étymologies étranges et souvent ridicules de Goropius Becanus' wordt verstaan.[261] Bilderdijk kan dan als een 'goropiserende' taalkundige worden beschouwd, die net als zijn Antwerpse voorganger in de zestiende eeuw van mening was, dat Nederlanders van Jafet afstamden, één van Noachs zonen, die niet bij de bouw van de toren van Babylon betrokken was. Volkomen ten onrechte krikten taalkundigen als Goropius en Bilderdijk het beschavingspeil van hun landgenoten op, zodat men eerder van stilstand dan vooruitgang van de beschaving in de Lage Landen zou moeten spreken. Zie hier, hoe Harry Mulisch dit stukje beschavingsgeschiedenis interpreteert. In *De ontdekking van de hemel* (1992) lijkt een kentering in de negatieve waardering van Goropius te zijn geko-

men. Men bespeurt althans tussen de regels door een niet van cynisme gevrijwaarde aanbeveling van Mulisch om Nederland als vanouds weer de rol van gidsland te laten spelen: 'In het mensenjaar 1580 publiceerde een zekere Goropius een boek waarin hij aantoonde, dat Adam en Eva Nederlands hadden gesproken in de Hof van Eden,-en inderdaad, Nederland is het paradijselijke ideaal van de wereld, zo zou elk land willen zijn, zo vredelievend, zo democratisch, verdraagzaam, welvarend en geordend, maar ook zo gelijkgeschakeld, provinciaal en saai,- al schijnt daar de laatste jaren verandering in te komen.' Zo'n begrip als 'gidsland' lijkt wel een beetje op wat Bilderdijk als de nationale rol van Nederland zag: die van het uitverkoren volk. Bataven waren in zijn ogen alternatieve Joden, over wie een Oranjevorst als stadhouder van God zou moeten worden aangesteld ten tijde van het Duizendjarig Rijk. Wat in het noorden begonnen was, de beschaving der Hyperboreeërs, zou op de jongste dag als het ware in Den Haag een herstart kunnen maken. Wederom kan men in wetenschappelijk opzicht de onjuistheid van zulke veronderstellingen thans gemakkelijk aantonen, terwijl daaruit toch een hang naar vooruitgang valt af te leiden.

Op geologisch en natuurwetenschappelijk gebied heeft Bilderdijk de spotlust van zijn tijdgenoten opgewekt, omdat hij de zondvloed in de Bijbel tevergeefs trachtte te verklaren uit de plaats, waar de jongste ontdekkingen van fossielen in verschillende aardlagen werden gedaan. Wat haalde hij letterlijk al niet overhoop om de betrouwbaarheid van Gods woord te bewijzen! Niettemin heeft hij als een van de eerste geologen in Nederland de aanzet tot verder onderzoek gegeven en dat geldt ook voor zijn biologische verkenningen, zolang een door hem aangestipte discussie over 'intelligent design' en 'evolutie' tenminste niet geheel en al in het voordeel van aanhangers van de evolutieleer is beslecht. Als geheugen een teken van intelligentie is, hoeft 'intelligent design' niet naar de aanwezigheid van God in de schepping te verwijzen, maar kan het ook op 'herinneringen op cellulair niveau' terugslaan.[262] Op natuurkundig gebied weigerde hij de wet van de zwaartekracht als zodanig te erkennen; liever sprak hij van het 'newtoniaanse beginsel der aantrekkingskracht', omdat 'aantrekking' meer dan 'zwaarte' het werk van een 'intelligent designer' zou verraden en er volgens hem ernstig met de werking van een tot nu toe onbekende factor op twee of meer massa's rekening moest worden gehouden.[263] Hierom werd Bilderdijk gehoond, terwijl het re-

cent aangetoonde higgsdeeltje zijn scepsis ten aanzien van Newton, achteraf bezien, minder eigenaardig doet voorkomen. In de steeds sneller verlopende uitwisseling en digitale verwerking van informatie zullen nieuwe wetenschappelijke ontdekkingen sneller wereldwijd (kunnen) worden toegepast, welke ontwikkeling in de achttiende eeuw met de *Encyclopédie* van d'Alembert en Diderot op gang is gekomen. Wie dat onderschrijft, zal ook beamen dat het perspectief op vooruitgang nog nooit zo groot is geweest als in de 21e eeuw. Eerlijkheidshalve moet er onmiddellijk aan worden toegevoegd, dat dit ook voor de kans op mislukking geldt. De politieke eenwording van Europa en de economische en financiële effecten van globalisering ziet men alleen dan niet met bezorgdheid gade, wanneer men die voor zichzelf relateert aan de Hoekse en Kabeljauwse twisten, de strijd tussen unitariërs en federalisten ten tijde van de Bataafse Republiek, en aan tolunies en verschillende tolheffingen liefst in lokaal geslagen munten te voldoen. In *De ware liefde tot het vaderland* (1777) gaf Bilderdijk er blijk van niets van zo'n politieke unie te moeten hebben. Het was al mooi dat hij daarover nadacht en God dankte voor het behoud van Nederland, 'in weerwil van het woeden van 't saamgeprest Euroop'.[264] Zijn vaderland was hem alles, 'het oogpunt van het heelal'.[265] Nooit zou hij zich 'met de weidse naam van wereldburger' tooien, want anders zou hij 'door vals vernuft vervuld van lage waan' het vaderland vergeten en de plicht van vaderlandsliefde als een vooroordeel versmaden.[266] Gevoelsmatig zette hij zich tegen de vorming van grote internationale verbanden af,-de idee van Kinkers *Wereldstaat*-, waarin kosmopolitisme en een hoge beschavingsgraad samengaan en politici wedijveren om de gunst van areligieuze burgers.

Bilderdijk had niets met het perspectief van de vooruitgang op, integendeel, hij geloofde in zich sprongsgewijs in Gods heilsplan voltrekkende catastrofes, variërend van de verbanning uit het paradijs tot de zondvloed en van de tien plagen in Egypte tot de verschrikkingen van de eindtijd. De beschavingsgeschiedenis bewoog zich volgens hem in een neerwaartse spiraal, die de wederkomst van de Messias des te noodzakelijker maakte. Dat was uiteindelijk het perspectief, van waaruit hij naar de toekomst keek. De wereld viel niet meer te redden, naar hij als een moderne doemdenker (zij het niet behorend tot de Club van Rome) zeker meende te weten, maar als de nood het hoogst was, zou krachtens Zijn gegeven woord de Redder nabij zijn.

Zo'n visie op de geschiedenis van de mensheid, samenvallend met Gods heilspan, valt niet goed in termen van voor- of achteruitgang, van lineair of cyclisch, van evolutionair of revolutionair te ondervangen. Bilderdijk beschikte over een totaalvisie, waarin hij de tegenstrijdigste begrippenparen kon verenigen. Behalve aan zijn mysticisme lag dat ook aan zijn opvatting van de rede, waardoor hij om de woorden van Pascal te parafraseren dacht met zijn hart en voelde met zijn verstand.[267] Niet alleen de uitkomst van zijn reflecties had iets tweeslachtigs,-het instrumentarium dat hem daarbij ten dienste stond had dat eveneens.

3.6 Rationaliteit betracht bij de inrichting van een staat

Merkte Bilderdijk dat zijn bevindingen op weerstand stuitten, dan kon hij redeneren als de beste om alsnog zijn gelijk af te dwingen. Een voorbeeld daarvan is de door Verlichtingsfilosofen als Montesquieu bepleite trias politica, waarvan het voordeel voor iemand met gezond verstand niet moeilijk valt aan te tonen of in te zien. Wanneer een absoluut regerende koning de drie machten naar zich toe trekt, is de kans op machtsmisbruik het grootst. De individuele burger is daarom met een onafhankelijke rechtspraak gediend, meer in het algemeen met een evenwichtige verhouding tussen regering, parlement en rechtspraak. Rationaliteit bij de inrichting van een staat heeft aldus iets goeds opgeleverd, waarvan men ook nu nog de vruchten plukt. De scheiding der machten is, evenals de scheiding van kerk en staat, gebaat bij het in stand houden van een zeker evenwicht, te delicaat om door wederzijdse bemoeienissen te worden verstoord, maar Bilderdijk huldigde een heel andere opvatting. Hem ging dat evenwicht zo ter harte, dat hij in zijn toelichting op de bezwaren van Da Costa pleitte voor opheffing van de scheiding der drie machten. Hij deed dat beeldend door de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht te vergelijken met het vaat-, spier- en zenuwstelsel in het menselijk lichaam: hoe rampzalig zou een verdeling of scheiding van zulke 'gestellen' in één lichaam uitpakken?[268] Hij deed dat ook door bij wijze van rationele oneliner op te merken, dat een in drieën gesplitste macht een permanente burgeroorlog in een staat tot gevolg heeft. Komt alle macht niet van boven? Zo ja, dan valt de trias politica te vergelijken met de drie-eenheid van God: 'Wie die al-

lerwaarachtigste thesis Majestas a Deo voor een scholastieke gril houdt, is of een ezel of een booswicht, tenzij hij, in de maalstroom van hedendaagse paralogismen en verwarde begrippen weggesleept, anderen bloot napraat zonder te beseffen wat hij zegt en blindelings in verba magistri zweert. En dit is thans algemeen het geval.'[269] Wie zich door de waan van de dag zou laten misleiden,-Bilderdijk zeker niet. Hem stond geen rationaliteit bij de inrichting van een staat voor ogen, noch een andere staat dan het Vrederijk. Hij wenste slechts in een vanzelfsprekende harmonie de eenheid van Gods schepping te ervaren. Maar de daarmee gepaard gaande gelukzaligheid scheen hem een zielservaring van een totaal andere orde toe dan hij dagelijks moest ervaren. Had Jezus in *Johannes 18:36* niet gezegd, dat Zijn koninkrijk niet van deze wereld is? Met dat heerlijk perspectief voor ogen trachtte hij de moeilijkheden in zijn leven het hoofd te bieden. Rationaliteit kwam ook daaraan niet te pas.

3.7 Solidariteit (broederschap)

Bilderdijk zou zich ten aanzien van de eenheid onder christenen ongetwijfeld achter het standpunt van Justus van Effen hebben geschaard, die in een spectatoriaal geschrift van 27 augustus 1734 reeds zijn gedachten over oecumene had laten gaan. Van Effen zag er weinig heil in, omdat hij vermoedde dat er tussen de diverse gezindten weldra onenigheid zou rijzen over de vraag, of een gelovige het Heilig Avondmaal knielend, zittend dan wel staand moest bijwonen. Verdraagzaamheid diende volgens hem niet alle geloven in één kerk te 'stuwen', want dat zou onherroepelijk tot nieuwe scheuringen leiden.[270] Hij beval een andere remedie aan ter bewaring van de eenheid onder christenen: zij dienden uit respect voor elkaars geweten, na uitwisseling van hun standpunten, onpartijdig tussen dwaling en waarheid te laveren.[271] Voor een religieuze natuur als Bilderdijk bestond er geen onpartijdigheid. Dat maakte het nu juist zo moeilijk de eenheid onder christenen te bewaren. 'Wie niet met mij is, is tegen mij', zal hij gedacht hebben, waar hij op moreel gebied de gedachte, dat 'virtus in medio consistit' verfoeide.[272]

In de achttiende eeuw was er één man, Paulus van Hemert, die in zijn *Verhandeling over de grondslag van het Protestantisme* (1795) betoogde, dat men aan de eenheid onder de apostelen een voor-

beeld kon nemen. Eenvoud hoefde men niet te schuwen om in geloofszaken een beroep op het 'gezonde' in plaats van 'geleerde' verstand te doen. Had de apostel die zijn naamgenoot was, niet net als Jezus concessies aan zijn gehoor moeten doen? Had Paulus niet gezegd: "Als tot verstandigen spreek ik!" Moest men daarom niet alles op alles zetten om rede en openbaring met elkaar te verzoenen, zodat men zijn geloofwaardigheid voor de buitenwereld niet hoefde te verliezen, en om geschillen over geloofswaarheden bij te leggen? Letterlijk schreef Van Hemert: 'Belgt u het groot aantal der sekten die reeds aanwezig zijn? Verenigt u dan om de breuk te helen!'[273] Hij hield een modern aandoend pleidooi voor oecumene, waarover in *De Brief van de Remonstrantse Broederschap aan alle protestanten in Nederland* (1796) viel te lezen: 'Ondertussen spreekt het vanzelf, dat wij door een vereniging van de onderscheidene partijen des christendoms geenszins zo'n vereniging voorstaan, dat het verschil van begrippen over beschouwelijke zaken uitgesloten zou zijn.'[274] Een levendig debat moest bevorderen, 'dat die nodeloze, die verderfelijke verwijdering tussen ons een einde neme! Dat wij elkaar als broeders omhelzen!'[275] Remonstranten wilden 'christenen' worden genoemd, in de hoop dat contraremonstranten hun voorbeeld zouden volgen.[276] Zij wilden er tevens voor waken, dat eenvoud in simplisme zou verkeren. Wat Jezus zijn volgelingen in *Johannes 17:21* had voorgehouden, dat zij namelijk de eenheid onder elkaar moesten bewaren, zoals Hij zich met Zijn Vader en de H. Geest in eenheid verbonden wist, werd echter niet door alle christenen het nastreven waard gevonden. Het remonstrantse model van de ene protestantse kerk werd door contraremonstranten afgewezen: 'De vertegenwoordigers van de gereformeerde kerk wezen dit ecclesiologisch concept af. Zij kenden geen prioriteit toe aan broederschap boven leerstellige zekerheid als basis voor geloof en kerkelijk leven.'[277] Daarmee werden de onderlinge verhoudingen tussen protestanten al in 1796 op scherp gesteld, met alle gevolgen van dien in de negentiende eeuw. Bilderdijk zou zich met zijn op eenheid gebaseerde innigst zelfgevoel moeiteloos in het remonstrantse model hebben kunnen invoegen, ware het niet dat hij zich met mensen had moeten verbroederen in wie hij te veel aanhangers van de Verlichting herkende,-neologen-, door hemzelf met 'Kaïns broederschap' vergeleken.[278] Zijn verstand stelde hem in staat om de verschillen tussen gomaristen en arminianen uit te pluizen en vervolgens voor één van beide groeperingen te kiezen,

zonder dat hij van harte met zijn eigen keuze instemde. Zijn oprechte ambiguïteit verhinderde hem uiteindelijk een balans op te maken, die hem definitief in het ene of het andere kamp zou doen belanden. Hoe hevig hij in 1823 ook tegen zijn landgenoten tekeerging, toch kan men niet de stelling verdedigen, dat Bilderdijk acht jaar later als een calvinist in hart en nieren is gestorven. Hij was immers veel meer dan dat.

Het is opvallend hoeveel gedichten van hem *Het christendom* als titel dragen.[279] Daaruit zou kunnen blijken, hoe weinig hij met het tegenovergestelde van eenheid onder christenen ophad. Van schisma's en scheuringen moest hij niets hebben en toen men hem eens vroeg, of hij met zijn uitgesproken ideeën over godsdienst en religie niet een kerk voor zichzelf zou willen beginnen, wierp hij dat idee verre van zich. Om als hervormer op te treden zou hij over een innerlijke gedrevenheid moeten beschikken, zo beweerde Bilderdijk, die hij niet bezat.[280] In weerwil van zijn visie op de smalle gemeente vreesde hij het ergste voor de organisatie van zo'n gemeenschap, waarvan de 'al te menselijke trekken' hem tegenstonden.[281] Wat hij nog van de 'conventikels' onder leiding van Da Costa en Capadose meemaakte, stemde hem er niet geruster op. Hij waarschuwde hen voor kleingelovigen, die al te goed in een hun wezensvreemd milieu tot hun recht zouden kunnen komen en onder het mom van gelijkheid verhinderen, dat de geest van hun voorgangers een hoge vlucht zou nemen. Waren zijzelf ook niet voorgangers, naar wie geluisterd moest worden? Wat voor dominees uit even kleine als afgelegen dorpjes als Ulrum, Doeveren, IJsbrechtum en Rijnsaterwoude gold, namelijk dat zij zich al te graag in landelijke aandacht verheugden, gold niet minder voor degenen die zij met hun woord trachtten te bedienen. Het is daarom onjuist in Bilderdijk 'de eersteling van alle dolerenden' te zien, een voorloper van dominee Hendrik de Cock en, in dit opzicht, ook van de leider der 'kleine luiden' Abraham Kuyper.[282] De 'interconfessionele orthodoxie' van de grote dichter, wiens formaat hier uitsluitend bij wijze van contrast met zijn doelgroep wordt vermeld, verried een hang naar grotere verbanden dan in de eigen kring van geloofsgenoten tot uitdrukking kwam. Of men nu de nadruk legt op 'interconfessioneel' of op 'orthodoxie', feit is dat Bilderdijks geloof zulke treffende raakvlakken met het remonstrantse streven naar oecumene vertoonde, dat E. van der Wall in *De Nederlandse Verlichting en de Nederlandse kerkgeschiedenis* dat streven met hetzelfde woord kon

aanduiden: 'interconfessioneel'.[283] Het grensoverschrijdende karakter van dit begrip werkt naar twee kanten uit, want het wijst niet alleen op een ruimhartige interpretatie van 'orthodoxie', maar ook op een vermenging van godsdienstige, religieuze en spirituele opvattingen die gewoonlijk haaks op elkaar staan. In plaats van drie afzonderlijke optrekjes in een 'min of meer samenhangend intellectueel bouwsel' te onderscheiden, te weten een op de leer van Augustinus geïnspireerd christendom (in de praktijk neerkomend op calvinisme), theosofie (dat model voor spiritualiteit staat) en een aristocratisch, aan de Romeinen ontleend besef van ethiek in het algemeen en 'honor' in het bijzonder, zoals Joris van Eijnatten in zijn onvolprezen *Hogere sferen* doet, zou men de ideeënwereld van Bilderdijk ook kunnen onderverdelen in een hoofd- en bijgebouw.[284] In het bijgebouw treft men dan de zuiver filosofische ideeënwereld van Bilderdijk aan, waarin een aan het natuurrecht ontleende ethiek een voorname plaats inneemt en Kant bijvoorbeeld op de rommelzolder blijkt te huizen. In het hoofdgebouw zijn de theologische opvattingen van Bilderdijk onder de noemer 'interconfessionele orthodoxie' in het midden terug te vinden, terwijl in de linkervleugel Augustinus in de kelder en Calvijn op de beletage huizen en in de rechtervleugel Swedenborg met Lavater en Jung-Stilling in de serre thee drinken. De transparantie van die ruimte zou hen meer goed moeten doen dan een verkwikkende drank en, bij nader inzien, is dat misschien ook wel zo, want wie doorgaat voor de wijste van het hele stel knapt er een uiltje. De influx van de zon schijnt dwars door de ramen op zijn schedel, terwijl bij het openen van een zijdeur een eindeloze portrettengalerij van totaal vergeten, maar eens briljante geesten zichtbaar wordt. Het is een schitterend gezelschap, waarin de heer des huizes zich bevindt, al valt hij soms tijdelijk nergens te bekennen. Dan is hij op weg naar uitvergrotingen van Ulrum, Doeveren, IJsbrechtum en Rijnsaterwoude, dat wil zeggen naar universiteitssteden als Lingen, Moskou, Dorpat en Kazan, hopend bij Duitsers, Russen, Estlanders en Tartaren te vinden wat hem in Nederland werd onthouden: innerlijke rust of een professoraat, waarin hij zijn ziel en zaligheid kon leggen.

Godsdienstige en zowel religieuze als spirituele opvattingen concentreren zich weliswaar om een 'Gotteskonzept', maar weten zelden het onverenigbare te verenigen. Dat laatste kan op de 'unio mystica' slaan, waarin God en mens in geen verhouding tot elkaar staan en zich toch na verloop van tijd innig met elkaar kunnen verbroederen,

en op de moeilijkheid om dogmatiek en een verplicht nummer, vergelijkbaar met een vraag- en antwoordspel uit een catechismus, in een als hoogst persoonlijk ervaren mystieke belevenis van God te integreren. Bilderdijk kon dat als geen ander, waarvoor tolerantie een natuurlijk vereiste is. Dogmatiek sluit een mens immers in zichzelf op, terwijl spiritualiteit hem van zichzelf bevrijdt. In die tegengestelde beweging vervult tolerantie de spilfunctie van een geestverruimend middel, met behulp waarvan een gelovige de strenge wetgever in zichzelf het zwijgen oplegt en de ontsnappingskunstenaar ten leven wekt. Oorzaak en gevolg versterken elkaar in een begrip als 'tolerantie', waardoor de ene gelovige dankzij zijn spiritualiteit voor de andere geen bedreiging hoeft te vormen. Tot geen enkel kerkelijk genootschap behorend, sympathiseerde Bilderdijk met verschillende protestantse theologen, met Luther minder dan met Calvijn, zoals uit zijn reactie op de *Ode aan God* van Feith kan blijken,[285] en dus ook met een kerkvader als Augustinus, die hem terug in de tijd met de moederkerk verbond. Hij sympathiseerde met sacramenten en kloosters en verborg onder zijn afkeer van de remonstranten een nog grotere afkeer van de strijd tussen Gomarus en Arminius: 'Gomarus is zeker nooit de vijand van Arminius geweest, maar verdedigde hem toen deze van diens reis uit Italië met grote naspraak van pausgezindheid thuiskwam, en het is innig plichtsgevoel geweest, waardoor hij zich verbonden voelde om zich met kracht tegen het verderf van de nieuwigheden diens gans niet slimme, maar wellicht wat onnozele mans te verzetten, en dank zij de hemel voor Gomarus' moed en standvastigheid!'[286] Hier is een oude man aan het woord, die zich zijn tolerantie op religieus gebied zeer goed herinnerde, wat hem overigens in een in godsdienstig opzicht gepolariseerde tijd niet verhinderde Calvijn boven Luther en Gomarus boven Arminius te stellen. Op grond van welke teleurstellende ervaringen hij zich in 1823 onverdraagzaam opstelde, en vooral: onder invloed van wie, moge duidelijk zijn. Even duidelijk is het, dat onverdraagzaamheid in zijn 'Gotteskonzept' niet paste. Overziet men zijn hele leven, dan was er uit het kind dat zijn christelijk geloof als problematisch ervoer, halverwege zijn studententijd een persoonlijk tot het christendom bekeerde gelovige gegroeid.[287] In 1786 stak er nog genoeg van de stoïcijn in hem, die hij daarvóór geweest was, om zijn geloof als postmodern te karakteriseren.[288] Blijkens zijn sonnet *De wareld* kon hij getuigen van een persoonlijk én onpersoonlijk geloof in God, van pantheïsme (*'t*

Bestaan is 't mijn) en van geloof én ongeloof. Hij wist zelf niet precies, waarvan hij getuigde,[289] en hield alle mogelijkheden open, waardoor hij een beetje op Socrates leek. Verklaarde deze filosoof ook niet, dat hij niets met zekerheid wist?

Van interconfessioneel shoppen was al in 1791 sprake, toen hij aansluiting bij de Herstelde Lutherse Kerk als een goede manier zag om de eenheid onder protestanten te bevorderen.[290] In het heetst van de strijd, dat wil zeggen in 1823, drong hij opnieuw op eenheid onder christenen aan. Hoe zou die zonder tolerantie te verwezenlijken zijn, indien ook rooms-katholieken zich eerder als christenen dan als ultramontanen onder één banier zouden willen scharen?[291] In het najaar van 1797 dacht hij na over het vraagstuk van de transsubstantiatie, waarvan hij de strikt calvinistische uitleg in twijfel trok. Diende men de woorden van Jezus in *Matteüs 26:26-28*: "Dit is Mijn lichaam" en "Dit is Mijn bloed" letterlijk of figuurlijk op te vatten?[292] Bilderdijk was daarover in 1797 allerminst uitgedacht, waarvan zijn brief aan Meinard Tydeman in het voorjaar van 1808, zijn brochure *Een protestant aan zijne medeprotestanten ter gelegenheid van de afschetsing der voortreffelijkheid van den katholyken kerkleer door J. G. Le Sage ten Broek* (1816), gevolgd door een open brief aan dezelfde in 1829, en zijn postuum uitgegeven opstel *Van het heilige avondmaal* (1833) getuigen. Men verdacht hem van rooms-katholieke sympathieën en zag zelfs een complete voorhoede van de 'militia papae' in hem belichaamd.[293] Dat alles gevoegd bij de geloofstwijfel die hem in diverse periodes van zijn leven overviel, zoals na de dood van zijn vrouw in 1830, stempelde hem eerder tot een interconfessionele gelovige dan tot een calvinist. Maar in die vaststelling schuilt iets dubbelzinnigs, zoals zo vaak bij Bilderdijk, omdat hij ruimhartiger dan van de Vader van het Réveil verwacht mag worden, niet alleen de belangen van de smalle gemeente wilde dienen. Zoals nog blijken zal, omvatte zijn spiritualiteit alles wat in een 'confessie' van godsdienstige of religieuze aard kan worden uitgedrukt met een surplus aan levensbeschouwelijke elementen die er los van staan. In 1823 en de jaren er onmiddellijk aan voorafgaand stelde hij zich stoer en star achter een calvinist als dominee Schotsman op, de echte Vader van het Réveil, die op 10 januari 1822 volgens zijn vrouw aan een 'stikzinking' zou overlijden.[294] Hiërarchisch gezien was niet Bilderdijk, maar Schotsman de leider van de tegenaanval op neologen en liberalen, of op heidenen

Nicolaas Schotsman

en sofisten. Bemoeide Bilderdijk zich daarmee, dan lokte de kritiek op hem een aanval op Schotsman uit. De een kreeg er wel van langs, maar men vreesde het ergste voor het incasseringsvermogen van de ander. Zo merkte een criticus over Bilderdijk op: 'Zijn schelden verbittert wellicht meer dan het verschrikt,' om er over Schotsman aan toe te voegen: 'En zo schijnt het te vrezen, dat die arme, oude getrouwe wachter op Sions muren een nieuwe en heviger aanval te duchten heeft.'[295] Steun van Bilderdijk voor de tweede druk van Schotsmans *Erezuil ter gedachtenis van de Nationale Synode te Dordrecht* (1819) werd uitgelegd, alsof er een dommekracht onder die zuil wrikte aan de reputatie van de man die haar had opgericht.[296] Schotsman was met andere woorden te groot om door een stuk 'onbenul' van zijn piedestal te worden gelicht (om het beeld van een zuil eens met dat van een standbeeld te verwisselen en in beide de verpersoonlijking van Sions wachter te ontwaren), of een volgeling van de dominee bleek een averechtse uitwerking te hebben op diens vermogen om zich staande te houden.

In een bijdrage aan Ananias Ashers *Gedenkschrift over de afval der christelijke kerk in onze dagen* (1822), betuigde Bilderdijk ook zijn steun aan dominee Schotsman. Tegen het 'vijandelijke gruwelrot' van heidenen en sofisten, wenste hij met hem pal te staan:

> Ja, Schotsman, staan wij pal. Bij Jezus' kruis gebogen,
> Verachten wij de wrok van heiden en sofist,
> Wier wijsheid dwaasheid is en loos verniste logen,
> En vrucht'loos ons de zoen in 's Heilands bloed betwist.[297]

Geheel in de geest van deze Leidse dominee benadrukte hij het belang van 'de zoen in 's Heilands bloed'. Wie aan goede werken doet, naastenliefde betracht in de beste zin van dat woord, maar niet gerechtvaardigd is door het zoenoffer van Jezus, zo iemand is evenmin een christen als Judas Iskarioth. Zijn hart blaakt in vuile lusten, terwijl hij weldoende rondgaat. Neologen kunnen de schone theorie verkondigen, dat caritas een natuurrechtelijke basis heeft. Zit liefde, dus ook naastenliefde, mensen niet in het bloed? Dan rekenen zij echter hun goede daden ten onrechte 'onverschuldigd'.[298] Calvinistischer kon Bilderdijk niet geloven,-de aanhangers van het Réveil vonden in dit geloof hun rechtvaardiging om hem de Vader van hun beweging te noemen-, en tegelijkertijd geloofde hij in openbaringen buiten de 'Openbaring' om, in tal van moderne profeten, van wie hij er zelf een meende te zijn, in zieners en wonderdoeners, in Swedenborg, over wie hij pas in 1791 voor het eerst in een brief aan Uylenbroek zijn hart luchtte, en in de realiteit van paranormale verschijnselen. Voor Joris van Eijnatten, de grootste kenner van Bilderdijks geestelijk leven, was dit voldoende reden om hem uiteindelijk niet als een calvinist te beschouwen, maar als een aanhanger van de 'interconfessionele orthodoxie'.[299] In zijn lijkzang voor Schotsman kan men uit de complimenteuze aandacht voor de overledene afleiden, hoe eenzijdig Bilderdijk de 'woede' traceerde als iets wat bij hun gemeenschappelijke tegenstanders hoorde. Zelf waren zij er natuurlijk vrij van:

> Oprechte Herder, die bij 't reut'lend wolfsgehuil
> De u toebetrouwde Kooi verdedigde en behoedde,
> En d'aanblik door dorst staan van d'opgesperde muil,
> Der tot verderf en moord steeds afgerichte woede![300]

Solidariteit en broederschap waren ten tijde van de Franse Revolutie dun gezaaid, toen de tegenstelling tussen de drie standen abnormale vormen had aangenomen, maar onder christenen en vrije burgers in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden was de eensgezindheid niet minder ver te zoeken. Retorische zinswendingen legden over en weer het gebrek aan manoeuvreerruimte vast, leuzen in plaats van feiten bepaalden de onderlinge verhoudingen. De eenheid van de Franse Republiek werd met de mond beleden, de 'volonté générale' aanbevolen als een correcte grondhouding voor burgers die, bij gebleken

ongeschiktheid, een kopje kleiner werden gemaakt. Met de eenheid onder christenen was het niet anders gesteld en ook Bilderdijk bejubelde die met de mond,-in zijn geval met de pen-, terwijl hij in de praktijk juist een schrikbarend gebrek aan solidariteit demonstreerde. Een voorbeeld daarvan is zijn versie van 'Henk en Ingrid' in de 21e eeuw, van wie Ingrid als vrouw in de negentiende een verwaarloosbare factor bleek te zijn: Kees en Klaas. Door al het geraaskal over de vrije wil 'ontstond bij Rome de verdienstelijkheid der goede werken, waarop de aanroeping der heiligen gegrond is', zo meende hij, en dan vervalt men van kwaad tot erger.[301] Er ontstaat 'een grootboek van rekeningen, waarin Sint-Bavo of Sinte-Agatha bij God geaccrediteerd staat met een batig saldo, waarover de heilige ten behoeve van Kees en Klaas, die in goede werken te kort komen, disponeert, en zo hun rekening sluit.'[302] Onder rooms-katholieken is de solidariteit tussen de lijdende, strijdende en zegevierende kerk altijd groot geweest, onder protestanten gering. Overigens is het vreemd, dat Bilderdijk de solidariteit tussen levenden en doden in twijfel trok, omdat hij in een intensieve uitwisseling van ervaringen tussen hen geloofde. Verbondenheid van de strijdende met de zegevierende kerk spreekt bijvoorbeeld uit zijn *Rouwzang* van 1819, toen hij zich voorstelde, hoe twaalf van zijn in totaal veertien kinderen hun op twintigjarige leeftijd gestorven broer Julius in de hemel zouden verwelkomen:

> Wat deel van ons, mijn gâ, bevolkte reeds de hemelen!
> Ik zie ze in welkomstvreugd om 's broeders boezem wemelen.[303]

Hij en zijn tweede vrouw leefden voortdurend in twee werelden, dat wil zeggen in de gedaante van hun kroost woonden zij reeds 'op 's hemels sterrenbogen' en zo bezien voor het grootste gedeelte in het licht.[304] Hun enig overgebleven zoontje Lodewijk (Willem), 'in wiens naam twee dierbare namen paren',[305] gaf hun aardse bestaan tenminste nog enige zin, maar anders zouden zij de andere kinderen nagereisd zijn,-voor zo'n woord als 'nareizen' of 'vooruittrekken' gold: 'Voert dit de naam van scheiden?'-, en als zij voortijdig zouden komen te overlijden, moest Lodewijk beseffen: 'Uws broeders geest waart om uw schedel heen, houd stand!'[306] Hoorde hij Julius stem niet klinken? Als vader was hij extra vatbaar voor zoiets, want diens engelenstem was 'verstaanbaar aan een hart, voor 't aardrijk niet ge-

boren'.[307] Van de gelegenheid maakte hij graag gebruik om Julius te vragen:

> Verzeker ons, bewijs, dat voor Gods gunstgenoten
> Geen hemel meer van de aard, geen aard is afgesloten.[308]

Bilderdijk bezat over solidariteit en broederschap verheven ideeën die, behalve onzekerheid, een spirituele dimensie verrieden. In Frankrijk noch in Nederland zag hij daarvan iets terug, of het waren armzalige afspiegelingen van de ware broederschap. In *De ondergang der eerste wareld* (1809) heette het:

> Zo heb ik Nederland sinds overmaat van weelde
> Brooddronken moedwil en verdwaasde waanzin teelde,
> En bandeloosheid de klem der wetten had verkracht,
> Zien opstaan in geweld en moord en broederslacht.[309]

Wie beschouwde hij dan wel als zijn broeders? Het verrassende antwoord moet luiden: engelen! Om aan te geven hoe innig hij zich met hen verbonden voelde, noemde hij engelen 'onze broeders, met wie wij op de nauwste en onbegrijpelijkste wijze verknocht, ja eindeloos nauwer verknocht zijn, dan onze hand of onze borst met ons of met elkaar verknocht zijn'.[310] Het hoogste compliment dat hij een man als Da Costa maken kon, was door hem in de sfeer der engelen te betrekken. 'Uw geest was *Poëzie*,' schreef hij na de ontvangst van een gelijknamige bundel gedichten van zijn 'zoon', in wie hij vervolgens als een evenbeeld van zichzelf een broer herkende.[311] Hun poezie 'smolt samen', waardoor elk menselijk onderscheid er niet meer toe deed 'in 't bovenmenselijk vuur uit hoger kring' dan de aarde.[312] Samen zongen zij in een koor van cherubijnen, die zich 'om de ongeschapen troon van koning Jezus' schaarden.[313] Hier komt hun visie op het Vrederijk aan de orde, waarin uitverkorenen broederlijk met elkaar omgaan. Da Costa dacht er niet anders over dan Bilderdijk, toen hij bij wijze van tegenwicht tegen de breed uitgemeten bezwaren tegen de geest der eeuw een positief beeld van zijn eigen hemel op aarde wilde schetsen: 'Geeft der jeugd leraren, die haar geen heidendom onderwijzen, geen vrijgeesterij, geen Godverzaking uit de schriften van die zogenaamde 'wijsgeren', die zich hebben verklaard te zijn vijanden Gods, maar zulken die het beginsel der wijsheid in de vreze

des Heren zullen leren zoeken, niet, die haar een hersenschimmige gelijkheid en vrijheid prediken, maar de broederschap, die in Jezus is.'[314] Met zijn engelen zocht Bilderdijk het hoger op, ten teken dat hij te veel standing in een begrip als 'ongelijkheid' had ontdekt om zich met het gelijkheidsideaal van verlichtingsfilosofen in te laten. Het leek er soms op, dat hij in minder hoge sferen verkerend zijn kunstbroeders en vrienden als broeders beschouwde. Hoe zorgvuldig had hij hen niet uitgenodigd voor zijn beroemde rede, op 10 januari 1811 voor de Hollandse Maatschappij van Wetenschappen en Kunsten in Amsterdam gehouden. Hij wilde afscheid van hen nemen: 'De tijd drukte zwaar op hem, en zou nog zwaarder op hem gaan drukken, dat voorzag hij, omdat zijn middelen van bestaan bij de inlijving van Holland teloor waren gegaan. Er wachtte hem misère en de dadelijk nabij zijnde dood, daarvan was hij overtuigd, en hij wilde aan zijn medebroeders een laatste woord richten.'[315] Dat heeft hij op een indrukwekkende manier gedaan, met een persoonlijk woord voor velen van hen, zinspelend op hun aller verrijzenis, maar meer dan voor hen had hij broederlijke gevoelens voor Napoleon gekoesterd. Voordat hij Napoleon tot een gevallen engel transformeerde, voelde hij 'halfbewust', zoals Kloos aanvoerde, een verwantschap met de 'Corsicaanse advocatenzoon' die men met 'broederschap' zou kunnen omschrijven.[316] Waren zij beiden niet van bescheiden afkomst en hadden zij zich beiden niet in weerwil van hun allesbehalve schitterende vooruitzichten een dominante positie in hun land weten te verwerven?[317] Afgezien van deze eigenaardige typering van familieverhoudingen,-wars van bloedbanden of van een 'match' met het voorhanden genetisch materiaal-, was de context van zijn gemankeerde broederschap met Napoleon er een van nationale onrust. Zij maakte het des te begrijpelijker, dat Bilderdijk zich ver vóór 1823 afvroeg: 'Kan ik het onheil keren? Wat allen treffen moet, staat mij niet af te weren.'[318] Echt solidair met zijn landgenoten was hij niet, waarin hij niet afweek van eenzelfde patroon van onvrede dat Da Costa in een brief van 16 december 1810 aan Willem van Hogendorp als volgt verwoordde: 'Dikwijls zwijg ik, maar wie kan dat altijd, vooral wanneer men zelf in de gelegenheid is om de kleinheid en laaghartige waanzin van het algemeen in zoveel gevallen te leren kennen? Ik wil het ook niet ontkennen, misschien voel en druk ik mij met meer drift in al zulke dingen uit dan wel raadzaam of zelfs nodig zou zijn. Maar wis en waarachtig! Ik kan de geest der eeuw niet lijden.'[319]

Bilderdijk verbroederde zich dus liever met engelen dan met zijn eigen landgenoten. Nu kan men dit aspect van zijn engagement nog met 'interconfessionele orthodoxie' in verband brengen, maar dat wordt een stuk lastiger naarmate meer spirituele dan godsdienstige of religieuze gevoelens in hem opspeelden. In het bijzonder heeft hij over dat soort gevoelens,-eerder met levensbeschouwing en -overtuiging te makend hebbend dan met orthodoxie-, verantwoording afgelegd in *'s Menschen staatsverwisseling* (1810). Dat laatste woord staat in een afgeleide betekenis onder meer voor reïncarnatie, waarin christenen tot het Tweede Concilie van Constantinopel (gehouden in 553) mochten geloven. Dat deden zij dan ook op goede gronden, want er wordt in de Bijbel meer dan eens gezinspeeld op reïncarnatie. In *Matteüs 11:14* zegt Jezus, dat Johannes de Doper 'de Elias' is, 'die komen moet'.[320] Omdat de nimmer gestorven Elias de voorloper was van Johannes de Doper en deze van Jezus zelf, kan men hoogstens van 'personificatie' spreken, zoals een bilderdijkiaan in hart en nieren (beide ditmaal wél geproefd en goedgekeurd door de God van het Oude Testament) zou kunnen verzuchten: 'De Bilderdijk in mij verlangt naar de wederkomst van de Messias,' zonder dat hij zichzelf als een reïncarnatie van de grote dichter beschouwt. In *Johannes 1:21* ontkende Johannes de Doper trouwens zelf, dat hij Elias zou zijn. Van een wedergeboorte in plaats van reïncarnatie lijkt in *Johannes 3:3* sprake te zijn, wanneer Jezus aan Nicodemus voorhoudt, dat hij opnieuw geboren zal moeten worden alvorens het koninkrijk Gods te mogen betreden. In de Brief aan de *Hebreeën 9:27* schijnt het lot van een mens, nadat hij eenmaal gestorven is, definitief vast te staan en met een oordeel te worden bezegeld. Pleit dit alles tegen reïncarnatie als een christelijke opvatting van leven en dood,-daarvóór pleiten uitspraken van kerkvaders als Origines en Augustinus, van wie de laatste in Plotinus een reïncarnatie van Plato zag.[321] Tal van passages uit het Nieuwe Testament leveren ondersteunend bewijs voor hun opvattingen over reïncarnatie, waarvan *Johannes 10:34* de gedachte aan onsterfelijkheid en *Matteüs 26:52* die aan karmische wetten oproept. En inderdaad, wie te horen krijgt: 'Gij zijt goden,' zou zich als mens onsterfelijk kunnen wanen en zijn eigen dood als een overgang naar een volgend leven op aarde kunnen beschouwen, al zou hij er waarschijnlijk beter aan doen om die woorden het ene oor in en het andere uit te laten gaan, en wie het zwaard trekt, mag verwachten dat hij door het zwaard zal omkomen. Dat men oogst wat men zaait,

is ook al zo'n karmische wet, waarnaar in de Brief aan de *Galaten 6:17* wordt verwezen, maar die wet ademt tevens de geest van een boerenwijsheid. Wanneer tenslotte op grond van *1 Korintiërs 15:38* wordt vastgesteld, dat elke zaadkorrel zijn eigen vorm heeft, gedachten als zaden zijn en er eeuwen over kunnen doen om wortel te schieten en zelfs nog langer om vruchten te dragen, dan lijkt er met instemming van Paulus een eeuwig rad van wedergeboorte in beweging gezet te zijn. Maar of daarmee is bewezen, dat reïncarnatie een Bijbels fundament heeft, is zeer de vraag.

In *Johannes 9:1-8* komt de hoogste instantie aan het woord die, wat dit betreft, de knoop kan doorhakken. Een blinde man wordt voor Jezus geleid, aan wie Zijn discipelen de vraag stellen: "Rabbi, wie heeft gezondigd, hij of zijn ouders, dat hij blind werd geboren?" Hadden farizeeërs zo'n vraag gesteld, dan was het een strikvraag geweest, maar nu gaf Jezus hun argeloos antwoord: "Noch hij, noch zijn ouders hebben gezondigd, maar de werken Gods moeten in hem geopenbaard worden." De blinde man heeft dus niet in een vorig leven iets verkeerd gedaan, waarvoor hij zich in zijn huidige leven dient te revancheren. Jezus verwerpt die gedachte op zichzelf niet, maar ontkent dat het hier het geval is. De zonden van zijn ouders hoeven evenmin op hem verhaald te worden, al zou dat gekund hebben, maar het leed van de blinde man dient om hem Gods liefde deelachtig te laten worden. Onvriendelijk geformuleerd was de man een soort proefkonijn in de helende handen van Jezus. Men zou hem een tweede Job kunnen noemen (zonder aan reïncarnatie te denken), die getroffen werd door tegenspoed en toch zijn geloof in Gods voorzienigheid behield. De ergste rampen die Job doen verzuchten: 'Was ik maar als een misgeboorte weggestopt, als een kind dat het licht nooit gezien heeft,' waren niet zijn schuld, maar inherent aan Gods bedoelingen om een mens te beproeven en gelouterd uit de strijd om het bestaan tevoorschijn te doen komen.[322] Dat is wat Jezus waarschijnlijk bedoelde met de openbaring van Gods werken. Wie rampen toeschrijft aan de zonden van een zwaar door het leed der wereld getroffen slachtoffer, gelijk de blinde man in *Johannes 9:1-8* of Job, handelt als de discipelen van Jezus, die de blinde man ten onrechte voor zijn eigen ellende verantwoordelijk hielden, of als Elifas, Bildad en Sofar, de drie vrienden van Job, die hem blijkens Gods terechtwijzing in *Job 42:7* niet verantwoordelijk hadden mogen houden voor al zijn misère, zoals beschreven in *Job 1:13-19*. De Leidse buskruitramp van 1807 en

de watersnoodramp van 1825 zouden zo bezien, op Bijbelse gronden, niet aan Gods toorn mogen worden toegeschreven of aan het gebrek aan nationale deugdzaamheid dat Zijn toorn had opgewekt. Zulke rampen waren integendeel het gevolg van menselijk falen en openbaarden slechts waartoe Gods voorzienigheid op den duur in staat is. De wonderlijkste staaltjes somt Hijzelf in *Job 38* en *39* op. "Kun jij de Plejaden aan banden leggen of de ketenen van Orion losmaken?" vraagt Hij familiair aan Job, aan wie Hij ook de vraag stelt: "Heeft de regen een vader?"[323] Er spelen zich processen in Zijn schepping af, die een onpersoonlijk karakter dragen en zich aan het inzicht van (pleonastisch geformuleerd) waanwijze mensen onttrekken. Laat hen dan ook niet met oorzakelijke verbanden werken ter verklaring van iets wat zij niet begrijpen. Een vorig leven kán, zo zouden zij moeten beseffen, maar hóéft niet het lijden van iemand in een volgend leven te verklaren. Wie in het bestaan van de erfzonde gelooft, zou overigens op zichzelf minder huiverig tegenover het verschijnsel reïncarnatie moeten staan, bereid als hij is om ook nu nog de schuld van de eerste mensen te dragen. Hij dient, hoe dan ook, alles wat tragisch is niet onmiddellijk in termen van schuld te verklaren en het belang van reincarnatie te relativeren.

Des te opmerkelijker, zo niet verwonderlijker, is Bilderdijks houding tegenover reïncarnatie. Ware hij rechtzinnig in de leer geweest, dan zou hij zich ertegen hebben verklaard. Maar behalve in zijn jonge jaren, toen hij als sociniaan ook tegen de H. Drievuldigheid gekant was, geloofde hij in reïncarnatie als een middel om van de ene cyclus in de geschiedenis naar de andere over te gaan. Het overzicht op de afwerking van zo'n cyclus kende hij aan God toe, waardoor zijn spirituele beleving van het geloof om een 'Gotteskonzept' bleef draaien. Hij noemde God evenwel niet 'God', maar 'Godheid' en 'Almacht' ten teken van een verregaande abstractie van het normale 'Gotteskonzept'. In de moderne zin van dit woord 'spiritueel', beleefde hij zijn geloof lichamelijk, sinds hij het eerste vuur in de ouderlijke haard had gezien.[324] Vader Cats inspireerde hem daartoe:

> Heel 't lichaam werd me een beeld van 't onlichamelijk ik
> En 'k vond mij de aarde ontrukt van 't eigenste ogenblik.[325]

Dit fysieke aspect van zijn geloof maakt het onwaarschijnlijk, dat hij in reïncarnatie geloofde, want als de ziel het lichaam vormde, was

dat 'hoogstens een grovere manifestatie van een onstoffelijke substantie', zoals Joris van Eijnatten het formuleerde,[326] maar daarmee tegelijkertijd zo nauw verbonden, dat een definitieve scheiding tussen hen onmogelijk scheen. Stond er in *Daniël 12:13* niet geschreven, dat de doodslaap tot het einde der tijden zou duren, waarna de ziel met zijn verheerlijkt lichaam zou worden verenigd? Bilderdijk wilde niet te min over het lichaam denken, als een stoffelijk omhulsel dat de ziel tijdelijk voor een ander kan verlaten.[327] In afwachting van betere tijden dreef zij met wat er van het lichaam restte als een 'lichtstofvlok' tussen de levenden,-ouders, kinderen, overige familieleden en vrienden-, met wie zij zich solidair verklaarde.[328] Van reïncarnatie kan er in zo'n geval geen sprake zijn. En toch leest men in *'s Menschen staatsverwisseling*:

> Het kroost der stervelingen
> Is voor niet één gevormd, maar voor een aantal kringen,
> Een aantal standen, hem door de Almacht toegelegd,
> Te ontwikkelen door de tijd, en, niet aaneengehecht,
> Maar grijpende in elkaar als schakels van een keten
> Wier ring de Godheid houdt, door ons niet af te meten![329]

De solidariteit van Bilderdijk strekte zich dus over 'kringen' uit, die familie- en vriendschapsbanden in één bepaalde periode te boven gaan, want na een tussentijd vormen zich volgens hem weer nieuwe kringen, waartussen geen ander verband bestaat dan dat God hen bij elkaar houdt. Nu zou men 'kroost der stervelingen' als mensheid kunnen lezen, alsof Bilderdijk hier niet de geschiedenis van één mens, maar die van de gehele mensheid heeft beschreven. Naast de cromagnonmensen, zo zou hij impliciet te kennen hebben kunnen geven, bestonden er neanderthalers, die later uitgestorven zijn. Daarmee in tegenspraak is 'niet aaneengehecht', alsof de mensheid bekend onder de verzamelnaam 'homo sapiens' meer dan eens is ontstaan. Hoewel 'staatsverwisseling' op elke verandering in iemands lot kan slaan, heeft Bilderdijk hier wel degelijk reïncarnatie mee bedoeld.

Een beter bewijs voor deze stelling vindt men in zijn brief van 10 december 1829 aan H.W. Tydeman, waarin hij stelt: 'Zo ik ooit andermaal op deze wereld kom, zal ik het vooraf anders bedingen, maar nu bedenk ik het te laat en moet ik mij alles getroosten.'[330] In *De Dieren* (1817) vraagt hij zich openlijk af, of reïncarnatie wel bestaat. Waarom

zou 'de geest die 't dier bezielt', als bij het omdraaien van een zandloper, van lichaam verwisselen? Zo'n zandloper, die 'de uren meet in onze kinderspelen' wordt verondersteld per toerbeurt de geest 'nu het een, dan 't ander lijf' te 'bedelen'.[331] Erg waarschijnlijk lijkt het hem niet, dat reïncarnatie bestaat, of zou het voor de Schepper kinderspel zijn om Zijn attribuut van de uitbreiding voor dit doel in te zetten? Wellicht heeft Bilderdijk zijn eigen vragen beantwoord in de inleiding, die hij voor *De Dieren* schreef. Hij verwijst daarin naar de 'voortreffelijke' Ramsay ter staving van zijn theorie, dat dieren niet alleen over een geestelijk bewustzijn beschikken, maar ook als gevallen engelen moeten worden beschouwd. Ramsay achtte hen in staat om via een lagere diersoort, zoals insecten, op te klimmen tot een hogere, zoals vogels, waarna zij als huisdieren uiteindelijk weer tot engelen zouden kunnen reïncarneren.[332] Bilderdijk heeft geen zin in theologische discussies, maar suggereert er meer van af te weten dan hij in een relatief korte inleiding voor zijn rekening kan nemen: 'Men zal (vertrouw ik) licht begrijpen, dat ik mij hier met geen theologisch geschil wil inlaten, veel minder nog, iemand ontstichten. Het opbouwen en niet het afbreken van al wat godsdienstige strekking heeft, was altijd mijn doel. Ook de ruwste en zinnelijkste begrippen die de godsdienstleer inboezemt, hebben zeker meer innige waarheid en zijn het hart nuttiger dan een valse filosofie, die ze meent te zuiveren en een slip van het gordijn op te lichten, dat nog over 's mensen ziel en haar betrekkingen hangt.'[333] Alleen al door zich zo positief over de zogenaamde 'Chevalier' de Ramsay uit te laten, over wie Van Eijnatten na een zeer gedetailleerd exposé opmerkt: 'Er is, kortom, geen ketterij die de man niet verdedigd heeft,'[334] had Bilderdijk zich wél in menig theologisch geschil gemengd. Wie gewapend met deze voorkennis eens bladert in *Het Tibetaanse boek van leven en sterven* zal versteld staan van de grote mate van overeenkomst tussen Bilderdijks opvattingen over reïncarnatie en die van Sogyal Rinpoche. De Vader van het Réveil was niet alleen de 'interconfessionele orthodoxie' toegedaan, maar ook een vorm van spiritualiteit waarvoor geen boeddhist zich zou hoeven te schamen. Zo kan men de volgende overeenkomsten in hun beider zienswijze op reïncarnatie onderscheiden: de dood is een overgang naar een beter leven, waarin rekenschap over het vorige leven dient te worden afgelegd en de ziel zich op een volgend leven kan voorbereiden.[335] Voordat men een tweede dood sterft, dat wil zeggen de herinnering aan een vorig leven wordt uitgewist, krijgt

de ziel een blauwdruk van een volgend leven te zien, waartegen men niet zonder consequenties 'nee' kan zeggen.[336] Reïncarnatie vindt meestal bij tussenpozen plaats,[337] waarna dezelfde kringen zich in onderlinge solidariteit en met een diep gevoel van verantwoordelijkheid voor elkaar elders zullen vestigen.[338] Rangen en standen doen er in het hiernamaals niet toe, die zullen alle worden doorlopen, voordat men in liefde en broederschap verenigd niet meer op aarde hoeft terug te keren.[339] Men krijgt geen bovenmenselijk zware taken opgelegd, die zonder hulp van beschermengelen of gidsen onmogelijk kunnen worden volbracht.[340] Daarnaast vertoont hun beider zienswijze op reïncarnatie, het zij hier volledigheidshalve opgemerkt, ook de nodige verschillen.[341]

In de chronologische volgorde waarin Bilderdijks geschriften zijn ontstaan, spelen engelen een grote rol, allereerst in *'s Menschen staatsverwisseling*: 'De engel volgt de mens, gelijk de mens het kind.'[342] Wanneer hij na het 'doorkruipen' van de 'slaapdood' wakker wordt, doet een mens zijn 'in 't engelenaangezicht verhelderde ogen' open om te doorzien wat duister is en wat hem 'door 't licht verblindt'.[343] Vervolgens kon Bilderdijk in *De Geestenwareld* (1811) engelen als zelfstandig door God geschapen wezens, niet vrij van enige afgunst op de eerste mensen, gidsen als mensen die niet meer hoeven te reïncarneren en toch de behoefte gevoelen om hun medemensen op aarde te helpen en geesten, niet boosaardig maar zalig als het zijn 'verengelde' kinderen betrof, allen onder die ene noemer van 'geesten' vangen. Hij maakte van die mogelijkheid gebruik om hen als broeders te begroeten, wanneer zij hem 's morgens op een zachtzinnige manier wekten:

> Maar o, verwanten van mijn wezen, metgenoten
> Des aanzijns, met mijn geest uit ene bron ontsproten,
> Naar wie ik zwoege en hijge in mijmerende lust
> En, wen de morgenwind mijn grijze slapen kust,
> De handen uitstrek, als een broeder bij 't ontwaken
> Naar d' ouder broeder, die hem opwekt![344]

Hij was hen er dankbaar voor, dat zij met hun goede zorgen over hem waakten, zoals bewaarengelen betaamt, 'meewarig' deelnamen aan zijn 'drukkend leed' en hun broeder niet vergaten.[345] Zouden de zaligen, onder wie hij vooral de 'afgescheiden zielen' van zijn eigen bloed

verstond, nooit in broedermin omzien?[346] De liefde kan niet zo'n harteloos 'guichelspel' zijn, dat de band tussen vader en kinderen en tussen man en vrouw alsnog in 'een schandelijk toneel' blijkt te kunnen ontaarden, dat 'in ontleende kleden', dat wil zeggen quasi amoureus opgesmukt, alleen maar diende om de liefde 'als vermomde beestelijkheid' te vieren.[347] Nee, ook na de dood waren er over en weer contacten mogelijk: *'t Eng'lendom is wie hier lijdt, nabij!'*[348] Het bestaan zou, als dat niet zo was, absurd zijn. Bilderdijk zou echter Bilderdijk niet zijn, als hij midden in een lyrische uitbarsting van hemelse 'fraternité' niet twijfelde aan zijn eigen woorden:

> Mijn vrienden, dit 's dan 't eind waarvoor wij rustloos woelen!
> Ons aanzijn grenst aan 't niet, heeft oorzaak noch bedoelen.
> Wij dromen, en die droom wordt nimmer waar, breekt af,
> Nam aanvang in de wieg en wordt voltooid in 't graf.[349]

Hij kon het heelal niet als een normloze leegte een plek in zijn hart geven, daarvoor was zijn hart paradoxaal genoeg te groot. Maar (en dat stempelt hem tot een minder ouderwetse dichter dan menigeen denkt) hij sloot de mogelijkheid van een absurd en zinloos bestaan zeker niet uit. Wat stelde hem dan toch in staat om de sluier van Maya op te lichten of zijn blinddoek af te doen en met eigen ogen te zien, wat hij gezien had? Dat was de hemel zelf, die hem een 'broederlijke hand' reikte.[350] Dankzij zo'n atypische geste aanschouwde hij het licht der waarheid, dat men alleen in een mystieke ervaring gewaar kan worden:

> Ontval me, o blinddoek! En gij, ogen, die de stralen
> Des lichts vergadert om me een beelt'nis voor te malen,
> Die, naar de zwakheid van mijn zintuig ingericht,
> In d' afgescheiden straal den luister dempt van 't licht,
> Verbreekt uw vochtkristal, verstrooit die kleurpenselen,
> Die niet, dan 't stoffelijk dier een schijnbeeld mededelen:
> Verheldert u! Ik leef voor 't grover zintuig niet.
> Nee, opent u voor het licht waarbij Gods engel ziet![351]

Zoals het hem na de Leidse buskruitramp aan inzicht in de ware oorzaak had ontbroken,-reden waarom hij God smeekte: 'Toont, toont me, in 't hoogste wee de weldaad opgesloten!'[352] want uit zichzelf

kon hij die niet zien-, smeekte hij God ook nu weer, of liever gezegd commandeerde hij zijn ogen:

> Leert, leert den indruk van dien etherstroom gevoelen,
> Die 't geestendom omzweeft, waarin hun voeten spoelen,
> Hun longen ademen, die vloeistof eind'loos fijn;
> Het voertuig dat hen draagt, dat hemelkristallijn!
> Toont, maalt mij dees hun koets, waarin zij opgeheven,
> Hun broed'ren op deze aard met wellust tegenstreven,
> Omstuwen in 't gevaar, bedekken in de nood
> En teder in hun arm ontvangen bij de dood![353]

Oppervlakkig gezien, zijn de herhalingen van 'toont' en 'leert' metrische stoplappen, retorische onvolkomenheden waarvoor geen excuus bestaat, maar dat is slechts in schijn het geval, want in werkelijkheid benadrukken zulke repetitio's de wanhoop van degene wie het aan inzicht ontbreekt. Een ingreep van bovenaf is dan urgent om hem zijn geloof in engelen niet te doen verliezen en hem letterlijk 'fijntjes' in te wrijven waar zijn solidariteit ligt. Niet minder dringend smeekt hij: 'Steunt, steunt uw stamgenoot, uw broeder, uw verwant!'[354] Kennelijk gebeurde dat zo succesvol, dat hij zich even later als een 'aanverwant der hemelen' aan de lezer durft te presenteren, behorend 'tot hen, die daar onzichtbaar wemelen'.[355] Met hun onstoffelijk lichaam kunnen engelen de ether als een springplank gebruiken naar waar zij maar heen willen gaan. Als gevolg daarvan vloeien, zweven, 'waren' en zwieren zij om de 'weke ziel' van Bilderdijk, die hen 'tegenstroomt'.[356] En pas dan, wanneer zijn ziel op weg naar een 'hoger kreits de dampkring uitgestegen' is, denkt hij aan zijn lotgenoten op aarde. Plotseling bevangen door een secundaire hang naar solidariteit wil hij hen ook wel als broeders beschouwen: 'En gij, o broed'renrij, ik toef u boven 't stof.'[357] Met een haastig 'vaart wel en denkt aan mij' neemt hij afscheid van hen, alsof hij bang is om zich met zijn aardse broers en zussen te compromitteren.[358] Tenslotte beschouwt hij engelen in *De Dieren* als zijn 'eerstgeboren broeders', waaruit eveneens blijkt met wie hij zich het solidairst verklaarde.[359]

Wat voor Bilderdijk zeer typerend is en een nadere invulling van zijn oprechte ambiguïteit inhoudt, is zijn vermogen om aan stem en tegenstem vorm te geven. Niet alleen was hij een grootmeester in het doordenken van haaks op elkaar staande gedachten, maar ook

trachtte hij er zelf een verklaring voor te vinden. Waarom kon hij openlijk de zinloosheid van de schepping als een alternatief voor zijn religieuze overtuiging in overweging nemen om, als betrof het een ogenblik van zwakte, daarna hals over kop tot de orde van de dag over te gaan? Was hij in geestelijk opzicht een opportunist, die tegen beter weten in een keuze vóór iets maakte waar hij net zo goed tégen had kunnen zijn? Waarom had hij aan een half woord van een ander genoeg om zich pagina's lang te laten meeslepen en kon hij uit een veelheid aan indrukken de essentie niet oppikken? Zijn gescherm met 'eenheid' diende onder meer om hem tegen de uitwassen van diversiteit te beschermen, dus om hem uit zijn verwarring te redden,- een boeddhist zou zeggen om hem uit de wereld van dualiteiten te bevrijden-, en zijn eigen stelligheid af te zwakken tot een per definitie niet stellige synthese of samenstelling van gedachten. In *Zucht naar 't Vaderland* (1814) vroeg hij zich af:

> Vanwaar is 't, dat de mens in 'tgeen hij ziet en tast
> Steeds tekens waarneemt, op hemzelven toegepast,
> In 't zichtb're spiegels zoekt der hem onzichtb're krachten
> En alles beeldspraak maakt van wil en van gedachten?[360]

Hij gaf daarvoor drie verklaringen, waarvan de eerste op het misleidende of ontoereikende karakter van de menselijke zintuigen zinspeelt:

> Dit eeuwige bedrog des zintuigs dat ons de ogen
> Geblinddoekt houdt door schijn en waarheid kleedt met logen.[361]

De tweede verklaring is gelegen in de vergeestelijking van natuurverschijnselen, waardoor 'de as des wagens kermt van de opgeladen zwaarte', terwijl zij gewoon doet waarvoor zij gemaakt is.[362] De derde verklaring is de hang naar poëzie 'die alles met onszelf in ene gloed vermengt'.[363] Die gloed is afkomstig van een door Gods adem opgestookt vuur, 'een louter vlammend licht', dat de valse schijn van 'ijd'le wetenschap' naast zich doet verbleken.[364] Het is ermee gesteld als met de notie van 'vaderland', die naast 'Vaderland' in de betekenis van 'hemel' niets voorstelt. Maar in al deze verklaringen schuilt ook 'zoete zelfverblinding', waardoor een fundamenteel wantrouwen tegen de eigen inzichten gewettigd blijft.[365] Bilderdijk was daarom als

christen minder een fundamentalist dan een twijfelaar. Zoals er in het spraakgebruik aartsengelen bestaan, was hij een aartstwijfelaar, zijn verheven gedachten over broederschap, engelen en gevallen engelen in de gedaante van dieren ten spijt. Waar kwam al deze 'verbiage', zoals Busken Huet zou zeggen, in de praktijk op neer? Dat Bilderdijk op de markt van Leiden een paling kocht voor de ooievaar van zijn zoontje Lodewijk. Het dier was uit zijn nest gevallen en daarna gekortwiekt om beter verzorgd te kunnen worden. Het vertrapte aardbeienbedden en zorgvuldig gekweekte groentes in de moestuin achter Bilderdijks huis. Kon hij op de vismarkt in Leiden geen paling voor het dier krijgen, dan liet Bilderdijk die van buiten de stad komen.[366]

3.8 Volkssoevereiniteit

Bij het begrip 'waan van de dag' denke men aan courantiers en politieke baanvegers voor de democratie als Franciscus van den Enden, die zich in zijn *Vrye Politijke Stellingen* (1665) als een der eersten krachtig uitsprak voor volkssoevereiniteit. Hij was zich in zijn tijd al van een probleem bewust, dat Isaäc da Costa bij het schrijven van zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* parten speelde. Zou de stem van het volk niet iets Gode onwelgevalligs kunnen laten horen? Van den Enden loste dit probleem op door de hierna volgende stelling te verkondigen die anderen van allesbehalve wijsheid vonden getuigen: 'Ik acht alzo hier als bij voorraad genoeg aangewezen en getoond, dat er voor 's volks bestwil geen getrouwer beraadslaging, noch zekerder oordeel en besluit getoond en gegeven kan worden dan 's volks ordentelijke beraadslaging, oordeel en besluit zelf, waarom het allerwegen klaar en waar zal blijken, dat de stem van een volk, voor datzelfde volk, waarlijk voor Gods stem voluit geacht en gehouden moet worden.'[367] Als dat waar zou zijn, had er nooit een profeet hoeven op te staan om zijn stem tegen die van het volk te verheffen. Van den Enden trachtte zo'n veronderstelde weerlegging van zijn eigen stelling voor te zijn door op de ervaring van het volk te wijzen ter compensatie van beginnersfouten: 'Waarbij ook nog gevoegd kan worden, dat zo, wanneer het gehele volk ordentelijk beraadslaagt en stemt, niemands wijsheid of kennis vruchteloos kan zijn en dientengevolge is het volk niet alleen van alle wijsheid en kennis, onder zich,

in alle voorvallen en zwarigheden gediend, maar ook wordt iedereen van tijd tot tijd, meer en meer, door zulke vrije volksvergaderingen en onderlinge beraadslagingen tot kennis van het gemenebest opgewekt, gescherpt en geslepen.'[368] In het voetspoor van Bilderdijk vertrouwde Isaäc da Costa het 'gesundes Volksempfinden' niet, want zou de koning naar het beginsel van de volkssoevereiniteit handelen, dan volgde daaruit dat zijn richtsnoer 'niet meer het waarachtige belang zijner onderdanen moet zijn, maar wel de geliefkoosde gevoelens van een wufte menigte, of van haar dwepende of door heerszucht vervoerde leiders, die haar tot werktuig maken van de goddelooste en verfoeilijkste ontwerpen tot afschudding van alle beginselen van gerechtigheid en gehoorzaamheid'.[369] Een koning die zich door de constitutie liet ringeloren, zou zich noodzakelijk aan populisme schuldig maken, wat voor het welzijn van een staat net zo funest uitpakte als voor het welzijn van een huisgezin, wanneer een vader zich gedwongen zou zien om alleen gehoor te geven aan wat zijn kinderen van hem verlangden. In *Korte ontwikkeling der gronden van het natuurrecht*, een essay uit *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende* (1821), legde Bilderdijk een direct verband tussen staat en huisgezin,-waarbij hij ervan uitging, als van een verzwegen premisse, dat het volk niet tot een 'goede' afweging van belangen in staat zou zijn-, met de volgende woorden: 'Gelijk het ook zichtbaar is, dat geheel de burgerstaat niets anders is dan een voortduring bij uitbreiding, ofwel een herstel van de samenleving onder het vaderlijk gezag.'[370] Da Costa maakte er gebruik van door het maatschappelijk contract van Rousseau of de constitutie te betrekken op de situatie in een huisgezin.

Da Costa stak met het verdragskarakter van een constitutie de gek, toen hij zich openlijk afvroeg, of een zuigeling ten gevolge van een verdrag 'de melk geniet, die hem de moederborsten aanbieden?'[371] Of toen hij zich de volgende vragen stelde: 'Is het niet ten gevolge van een onderling verdrag, dat de seizoenen elkaar opvolgen? Heeft de aarde zich niet bij verdrag verbonden in een jaar rondom de zon te wentelen, en, bij een verdrag met zichzelf, (want dit kan niet vreemd zijn in een eeuw, waarin de plichten tot zichzelf zo'n grote rol spelen) binnen 24 uur om haar as? Is het tenslotte niet ten gevolge van een verdrag, dat de Almachtige mag bestaan, wien dan ook het Franse volk onder Robespierre wel heeft willen erkennen?'[372] Dat laatste sloeg op het Opperwezen der rationalisten, dat Da Costa als

een even ergerlijke als nietswaardige concurrent van zijn eigen God beschouwde. In *Romeinen 13:1* en *1 Petrus 2: 13-17* wordt het gezag van de overheid op één lijn met dat van God gesteld of daarvan zodanig afgeleid, dat iedere gelovige gehoorzaamheid aan de koning en zijn ministers verschuldigd is. Hoewel het 'droit divin' de beste waarborg voor individuele vrijheid en burgerrechten vormt, omdat het geweten van de koning hem dwingt rekenschap voor zijn daden aan Godzelf af te leggen, moet de constitutie volgens Da Costa toch 'als een van de soeverein uitgegaan reglement' worden beschouwd, dat men dient op te volgen.[373] Maar de constitutie is geen maatschappelijk verdrag, dat een koning en zijn onderdanen gezamenlijk tot iets verplicht. Wie de koning als een aan zijn onderdanen gelijkwaardige partner ziet, miskent dat hij bij de gratie Gods regeert. Daarom geniet hij in zijn functie onschendbaarheid en hoeft hij zijn eed op de constitutie niet gestand te doen, bij voorbaat professioneel vrijgesteld als hij is om zich aan welk maatschappelijk verdrag dan ook te houden. Zou men dat wel van hem eisen, dan diende men een oorlogsverklaring tegen God in.[374] Da Costa was dus van mening, dat Nederlandse burgers aan God de oorlog hadden verklaard, toen zij de koning tot een grondwettelijk akkoord dwongen. Zij waren gehoorzaamheid aan een man verschuldigd, die zichzelf niet aan de (grond)wet hoefde te houden. Geen wonder, dat deze zogenaamde 'eedpassage' in zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* een storm van protesten oogstte! Letterlijk luidt zij aldus: 'De koning is aan de eed, door hem op de constitutie gedaan, niet gehouden, zodra hij oordeelt (en over dit oordeel is hij voor zijn geweten alleen aansprakelijk), dat de intrekking daarvan, geheel of gedeeltelijk, wordt gevorderd ter handhaving van zijn gezag als Vader, van zijn waardigheid als Vorst, van zijn verplichting als Stedehouder Gods in de wereldlijke bestiering van zijn volkeren, en van zijn betrekking als Christen Koning, die de Hervormde Geloofsbelijdenis, gelijk zijn voorzaten, geroepen is aan te kleven en te beschermen!'[375] In deze 'eedpassage' was niet alleen een bezwaar tegen de constitutie verwerkt, maar ook oud hartzeer, ter verlichting waarvan de scheiding van kerk en staat kennelijk ongedaan moest worden gemaakt.

Zoals Bilderdijk zijn uitgever Lucas Herdingh gerust had gesteld over krasse formuleringen in Da Costa's manuscript, die althans in juridisch opzicht geen kwaad konden, schoot hij in zijn toelichting op diens bezwaren zijn voormalige kwekeling opnieuw te hulp.[376] Wie

vond dat deze in de eedskwestie ongelijk had, kon maar het beste als een gewillig slachtoffer van de inquisitie meteen naar Spanje emigreren. Hem (of een van zijn voorouders) was het immers niet toegestaan zijn eed van trouw aan Philips II te verbreken, al wettigde 'plicht' ook de opstand tegen een koning.[377] Hoe schijnheilig gedroegen liberalen en neologen zich, wanneer zij Da Costa op dit punt aanvielen. De koning hoefde zich niet aan zijn eed op de constitutie te houden, maar hadden zíj (of een van hun voorouders) er niet voortdurend blijk van gegeven, hoe zij in die zo hoog geroemde eeuw van de Verlichting met verdragen waren omgesprongen?[378] Dat de geschiedenis zich herhaalde, maar met soms kleine wijzigingen (veelzeggender dan met hun formaat in overeenstemming was), bleek uit wat hij ten tijde van zijn ontluikende vriendschap met Feith had meegemaakt en op zijn oude dag. Vroeger had hij het doen en laten van Joan Derk van der Capellen tot den Pol met argusogen bekeken en hij was de enige niet. Colenbrander liet later in een slotbeschouwing weinig van de Gelderse jonker over: 'Hij was de eerste hier te lande die uit de leer van 's volks alvermogen openlijk de consequenties trok, deze formuleerde en er het bestaande aan toetste: een democraat van geheel ander slag dan de Amsterdamse Doelisten van 1748. Overigens geen schepper maar een volger, en geheel een geest van de tweede rang, wiens opgang een bewijs is hoe leeg het land stond van oorspronkelijke vernuften.'[379] Afgezien van allerlei overeenkomsten en verschillen tussen Amsterdamse Doelisten en meer in nationaal verband opererende patriotten,-de al of niet vermeende juistheid ook van Colenbranders bewering over het vernuft van de schrijver van *Aan het Volk van Nederland* (1781)-, zou men de stelling kunnen verdedigen, dat Bilderdijk zijn hele leven aan de bestrijding van dit ene boek heeft gewijd.[380] Afkeer van volkssoevereiniteit of *'s volks alvermogen* behoort tot de constanten in zijn leven, verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden niet. Nu had hij in 1823 wel over een pantser in plaats van een huid moeten beschikken om zich met enig begrip over zijn critici uit te laten, want de aanvallen op zijn persoon waren in aantal en hevigheid niet mis. Maar Da Costa en hijzelf hadden die als aartsreactionairen uitgelokt, met hun gemeenschappelijk geblaf dat van de 'aanbassende honden' overstemmend.[381] Om de onverzoenlijke toon van zijn geschriften te begrijpen,-poëzie en opstellen uit de jaren twintig van de negentiende eeuw-, moet men beseffen dat Bilderdijk van jongs af aan is aangevallen wegens zijn

politieke en religieuze overtuiging. De onverdraagzaamheid van andersdenkenden behoort daarom al net zo tot de constanten in zijn leven als zijn afkeer van volkssoevereiniteit.

Nauwelijks te Leiden in het canoniek en Romeins recht gepromoveerd, berichtte hij 'met zijn gebruikelijke grifheid' aan Feith wat hij om zich heen zag: 'Wat zou u verbaasd zijn, als u thans in Holland, bijzonder te Leiden of Amsterdam verbleef. Bedreigingen, paskwillen, kuiperijen, kartels, omkopingen, beloftes, complimenten, bewijzen van verraad, complotten en al wat hatelijk, verachtelijk en afschuwelijk is, niets wordt uitgezonderd, ja, tot Gods heilige naam aan toe, die in de kerken op de ontzettendste wijze wordt onteerd om de vuilste lasteringen te dekken. Niets, zeg ik, wordt uitgezonderd om de weldenkenden die tevens ogen in hun hoofd hebben, hun geweten te doen verkrachten.'[382] Zelf scheen hem de strijd tussen patriotten en orangisten en tussen (oneigenlijk geformuleerd) deïsten en gelovigen niet te deren: 'O, wat is de rust van het gemoed en de bewustheid van een onbesmette ziel een hoogkostelijk goed, en wat kan men weltevreden de snoodheid beneden zich zien woelen, wanneer men zich elk ogenblik gereed vindt om God rekenschap van zijn leven te geven!'[383] Hier is niet de farizeeër aan het woord, die zich in *Lucas 18:9-14* gelukkig prijst omdat hij zich beter dan een tollenaar waant, maar het scheelt niet veel, en met hetzelfde gemak waarmee de een God aanroept, zich te weinig van zijn zelfverheerlijking bewust, legt de ander verantwoording aan een denkbeeldig publiek af: 'Wee mij, zo ik ooit laf genoeg word om door stilzwijgen, waar spreken een plicht is, in de raad van hen te delen, die onze gezegende constitutie zoeken om te keren en de beminnelijke vorst, van wie onze vrijheid afhangt, de voet op de nek te zetten! Duizenden met mij zullen (als de nood het vordert) hun bloed geven om Hem in Zijn rechten te handhaven en het aristocratisch dwangjuk, dat men ons wil opleggen, verbrijzelen.'[384] Was Bilderdijk dan toch voor een constitutie geporteerd? Onder 'gezegende constitutie' verstond hij de Unie van Utrecht (1579), die meer gewestelijke samenwerking (tegen Spanje gericht) dan een grondwet beoogde en de verhouding tussen kerk en staat regelde. Hij was tegen volkssoevereiniteit, maar voor een constitutie die de macht van regenten aan banden legde en 'de beminnelijke vorst' of het eminente staatshoofd genoeg ruimte verschafte om tegen hen op te treden. Lokte hij vóór de omwenteling van 1787 tegenspraak uit zonder de onverdraagzaamheid van andersdenkenden

te evenaren of te overtreffen, daarna kwam daar langzaam verandering in, totdat zijn verbanning tot een verharding van zijn politieke en religieuze overtuiging leidde. In 1809 klaagde hij over de portokosten die hij als ontvanger van 'schendbrieven' moest betalen: 'Stapels brieven (waarvoor ik nog porti moet betalen ook!) ontvang ik, naamloos, uit blote scheldwoorden, belachelijke dreigementen, kreupele schimprijmpjes tegen mij, en al dergelijke, bestaande. Een deel daarvan komt uit Leiden.'[385] Met die laatste toevoeging wilde hij tegenover zijn oude vriend Meinard Tydeman zijn gekrenkte trots tonen, want Leiden (waarvan de 'walomvademing' hem meer dan eens tot 'zielsverademing' strekte) vertegenwoordigde niet alleen een 'geleerdheidszetel' en 'Hollands roem', maar ook de 'bloem der steden', waar hij zijn bloedend hart achterliet, toen hij naar Haarlem moest verhuizen.[386] Hij voelde zich in Leiden thuis, maar ondervond er in toenemende mate tegenwerking van degenen die hem zijn positie aan het hof van koning Lodewijk misgunden, of zijn politieke koers verkeerd achtten. In 1827 was zijn positie onder koning Willem I niet wezenlijk anders. 'Ja, dwazen, vaart vrij voort,' riep hij zijn tegenstanders toe, 'belaadt met uw paskwillen de postbô dag en nacht.'[387] Ook toen betaalde hij liever portokosten dan hun razernij met zijn bloed te moeten stillen. Na alles wat hem aangedaan was, wachtte hem buitenshuis mogelijk zelfs 'de moordpriem'.[388]

Overdreef hij? Dat valt niet uit te maken, want zelfs in een gepolariseerde samenleving waarin de demonisering van tegenstanders aan de orde van de dag is, kan men zich al gauw te veilig wanen, zolang niemand aanstalten maakt om een ander van het leven te beroven. In eigen kring werd hij aangevallen door Willem de Clercq die, hoezeer ook bevriend met Isaäc da Costa, diens *Bezwaren tegen de geest der eeuw* een boek vond dat weliswaar triomfen vierde, maar niet viel te verdedigen tegen voorstanders van een constitutie.[389] In het *Letterkundig Magazijn* en de *Recensent ook der Recensenten* werd Bilderdijk gekritiseerd wegens zijn 'vele vruchten des haats en der bitterheid'.[390] Paste het een christen die pretendeerde er een voorbeeldfunctie op na te houden, de 'opgeblazen waan' van anderen te hekelen en zichzelf op een voetstuk te zetten als een held die 'het geweld braveren dorst'?[391] In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd *Krekelzangen* beschouwd als een dichterlijk prototype van de 'Bezwaren tegen de geest der eeuw', wat de tjirpende zanger op nationale afkeuring kwam te staan: 'Maar dit veroordelen, ja verfoeien

wij in hem, dat hij in een land van rust en vrede zonder ophouden de rust tracht te verstoren, en het zaad van wantrouwen en tweedracht strooit.'[392] In 1827 ging dit tijdschrift ertoe over openlijk de gek met hem te steken door bij elk besproken gedicht te vermelden, hoe de toonzetting luidde. Van bedompte lucht tot vliegende storm varieerde het commentaar, dat als het uitsluitend muzikale composities had betroffen, adagio of presto ter aanduiding van het tempo zou hebben meegekregen. Kinker hekelde de middelmatigheid van *Krekelzangen*, waaruit 'het onbehagelijke van een knorrige, gemelijke ouderdom' sprak.[393] Kollewijn vatte de kritiek op Bilderdijk aldus samen: 'De heftige uitingen van de dichter kon men niet langer als een wel betreurenswaardige, maar overigens onschadelijke bijkomende omstandigheid op de koop toe nemen. Bilderdijk was het hoofd geworden van een zich krachtig ontwikkelende antiliberale partij. De beoordelaars van zijn gedichten konden en mochten niet zwijgen over de huns inziens lasterlijke beschuldigingen, de overgrote meerderheid van ontwikkelde Nederlanders voor de voeten geworpen.'[394] En deze samenvatting gold nota bene de kritiek op de leermeester, voordat deze zich met een eigen brochure achter de 'Bezwaren tegen de geest der eeuw' van zijn voormalige kwekeling had geschaard! Beiden werd aangeraden het zonderegister uit *Romeinen 1:30-32* eens goed te raadplegen, dan zouden zij zichzelf tot de onverzoenlijken en onbarmhartigen moeten rekenen.[395] Natuurlijk moest Da Costa het vooral ontgelden, voordat Bilderdijk zich met zijn *Bezwaren tegen de geest van Mr. Isaäc da Costa toegelicht* in het najaar van 1823 achter hem schaarde. Hij werd een 'onderwijzer in meinedigheid' genoemd, een 'aanstoker van oproer' die de toch al eigenzinnige koning aanspoorde om per Koninklijk Besluit te regeren en zich niet aan de constitutie te houden.[396] 'Vuige lastertaal en ellendige dweperij' was niet de zwaarste kritiek die hij over zijn kant moest laten gaan.[397] In een brief van 11 mei 1824 aan de remonstrantse predikant Stuart spuide Kinker zijn kritiek op beiden. Bilderdijkianen waren volgens hem 'de domme napraters van deze Gamaliël', dat wil zeggen van een man die als voorzitter van het Sanhedrin onder keizer Caligula eenmaal groot aanzien had genoten, maar het nu moest verduren, hoe zij zijn achterhaalde standpunten op staatkundig en religieus gebied uitventten. Een tikje venijnig, zoals Kinker zijn kon, liet hij Bilderdijk ogenschijnlijk buiten schot om met des te meer kracht naar Capadose uit te halen. Zoals de pest zich verspreidde,-zo liet hij zich in een bizarre

vergelijking ontvallen-, entten bilderdijkianen de burgers met hun standpunten in, niet om hen tegen die kwaal te vaccineren, maar om die juist over een zo groot mogelijk gebied te verbreiden.[398]

Een relatief gematigde figuur in eigen kring als Groen van Prinsterer repte van een 'ongelofelijke graad van antipathie' jegens al wie bezwaren tegen de geest der eeuw koesterde.[399] Dat men ook omgekeerd bezwaren tegen bilderdijkianen koesterde, was in hun eigen kring maar al te bekend. Niettemin stonden zij versteld van de hevige storm die over hun hoofden waaide. Abraham Capadose werd op straat lastiggevallen, wat voor hem aanleiding vormde aan Dirk van Hogendorp zijn beklag over 'ijselijk geweld' te doen: 'Men vloekt, men tiert en raast.'[400] Van Hogendorp trok zich de 'eedpassage' zo persoonlijk aan, dat hij tot 1830 weigerde een eed op de constitutie af te leggen, waardoor hij zich tot ergernis van zijn beroemde vader van alle ambten in overheidsdienst uitsloot.[401] Da Costa haakte daar in zijn brief van 19 september 1826 op in, waaruit zijn onverminderd ageren tegen het volgens hem illegale karakter van de grondwet blijkt. Zijn woordkeus kan men zonder enige overdrijving overtrokken noemen: 'Elk ambt of elke post, hetzij administratief, hetzij rechterlijk vordert een eed van ons op de constitutie. Kunnen wij die met een goede consciëntie afleggen? U zegt: bij het verouderen en te gronde gaan van al het oude, wie weet wat er dan ook van onze grondwet worden zal? Maar, waarde vriend, dat zou immers zijn de Here verzoeken. Mogen wij met de kennis die ons gegeven is, deelnemen aan wat wij als kwaad uit de duivel beschouwen, omdat God wellicht eenmaal het goede zal bewerken? Dat zij verre van ons!'[402] Voor zijn gevoel destilleerde Isaäc da Costa uit negatieve ervaringen, die ook híj na het verschijnen van zijn boekje opdeed, iets positiefs. De kritieken prikkelden hem tot een weerwoord, waartoe gelijkgezinden hem eveneens aanzetten: 'Men walgt overal van het laffe, ellendige en ongerijmde der recensies en tegenschriften, en is verwonderd dat er niets beters tegen de gevoelens, die wij belijden, te zeggen is.'[403] Hij besloot zich extra in geschiedenis en godsdienstleer, zo fraai culminerend in de Dordtse Synode, te verdiepen. Acht maanden na het verschijnen van zijn 'Bezwaren' publiceerde hij reeds *De Sadduceeën* (1824), dat met grote instemming van zijn leermeester verscheen: 'Geheel mijn ziel verenigt zich ermee.'[404] Volgens de overlevering sloten de sadduceeërs zich bij de farizeeërs aan om waarheidszoekers te vervolgen en uit te roeien.[405] Op zijn manier gespitst op correspon-

denties, zag Da Costa in hen respectievelijk neologen en jezuïeten, die op hun beurt weer konden worden vergeleken met remonstranten uit de zeventiende eeuw.[406] Dit ingewikkelde spelletje werd hem niet in dank afgenomen door Wiselius, die hem in *De Sadduceeën getoetst* (1824) verweet: 'Ach, dat hij gebleven ware in het jodendom! In het christendom is hij een bittere galle.'[407] Ook in eigen kring, al is het de vraag of Wiselius daartoe toen nog behoorde, bestond er dus oppositie tegen de ideeën van Bilderdijk en Da Costa. Voor iemand die bezwaren tegen bezwaren koesterde, was Wiselius' strijdmethode overigens zo gek nog niet.

Met zijn dubbele recalcitrantie was hij een man naar Bilderdijks hart, maar op anderen maakte hij vaak een onaangename indruk.[408] Bilderdijk sloeg hem als dichter niet erg hoog aan, maar koesterde hem wel als een verloren zoon.[409] Wiselius kon quasi naïef geloofsvragen stellen, waarop zijn vriend zich verplicht voelde hem tegen beter weten in antwoord te geven.[410] Hij was een patriot in hart en

Samuel Iperuszn. Wiselius 1769-1845

nieren, die zich ten tijde van de Bataafse Republiek als zodanig geroerd had en later onder koning Lodewijk geen officieel ambt had willen vervullen. Zich van patriot tot goed vaderlander ontwikkelend, was hij te allen tijde een voorstander van volkssoevereiniteit geweest. De conflictstof met Bilderdijk lag dus eigenlijk voor het oprapen, maar een zwak voor diens zwaktes koesterend, bleef de een toch zijn vaderlijke zorgen over de ander uitstrekken. Dat Wiselius had beloofd zijn invloed aan te wenden om Bilderdijk een professoraat in Amsterdam te bezorgen, kan ertoe hebben bijgedragen, dat zij in contact met elkaar bleven staan.[411] Maar in 1823 wijzigde zich hun onderlinge verhouding, doordat Wiselius in zijn hoedanigheid van directeur van politie bij zijn superieur, minister Cornelis van Maanen, in het gevlij trachtte te komen. Hoe deze over Bilderdijk dacht, in welke niet mis te verstane bewoordingen hij zich over hem uitliet, is hier al eerder aan de orde gesteld,[412] evenals de spionagemethodes van Wiselius, waarvan Da Costa het slachtoffer werd: wel een teken dat er binnen hun eigen kring verschillend over het belang van een grondwet en de 'eedpassage' werd gedacht! Om de interne tegenstellingen aan te scherpen trad Wiselius nu ook in tal van geloofskwesties tegen Da Costa op. Hij deed dat door in zijn toetsing van *De Sadduceeën* aan te tonen, dat de schrijver daarvan had verzuimd duidelijk te maken, waarom de Dordtse Leerregels belangrijker dan de Bijbel waren. Aangegrepen door bekeringswoede, ging Da Costa ten onrechte van de *volkomen* zedelijke nietswaardigheid van de mens uit en zijn onvermogen om *uit zichzelf* het alleenzaligmakend geloof te aanvaarden.[413] Een dergelijk verzuim viel alleen goed te maken, wanneer hij er alsnog de Bijbel op nasloeg en uit *Matteüs 16:26* en *27*, *Handelingen 16:30* en *31*, *Romeinen 10:9*, *Handelingen 8:37* en *Johannes 20:31* afleidde, dat een oprecht geloof, zonder angst voor hel en verdoemenis, voor een mens al voldoende is om voor eeuwig gered te worden.[414] Wie aan het bekeringsproces vorm geeft, God of een zondaar, doet er niet toe. Het is voor zijn redding voldoende, als een mens het initiatief tot geloof neemt. Hem anders dan als 'mens' aan te duiden is niet nodig, omdat zijn ontvankelijkheid voor de woorden van Jezus hem reeds uit zijn staat van volkomen nietswaardigheid heeft verheven. Wiselius betuigde er zijn oprechte spijt over, dat dezelfde methode van verdachtmakingen die in de zeventiende eeuw tegen Arminius en de remonstranten was gepraktiseerd, nu weer tegen reeds hervormde christenen werd aangewend, en dat temeer,

omdat Bilderdijk zelf de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten als een politieke strijd in plaats van een religieuze twist had opgevat.[415]

De hoofdgrief van Wiselius was echter dat Da Costa in opstand kwam tegen de koning,-die de constitutie vrijwillig had aanvaard-, en zodoende tegen de koning der koningen. Hij liet zich hatelijk over zijn tegenstander uit, zich bedienend van een verrassend moderne metafoor, als over wie behoort tot 'het soort van kranken, die zich verbeelden glazen benen of het aangezicht vol vliegen te hebben'.[416] Jongeren waren alleen positief over *De Sadduceeën*, zo vervolgde hij zijn reeks hatelijkheden, wanneer zij 'even verward van hersens en even onkundig' als Da Costa waren.[417] In de kritiek die Wiselius' toetsing van andermans werk uitlokte, bleek men zich vooral te storen aan de manier waarop hij de eeuwige verdoemenis van onschuldige kinderen had gehekeld. Was God zo onbarmhartig, dat Hij Zich niet ter wille van de rechtvaardigheid om hun lot wilde bekommeren? Honend ging Wiselius tegen zijn tegenstander te keer: 'Laat hij ook vrijelijk met hand en tand vasthouden aan de echt rechtzinnige leer: dat God, volgens Zijn eeuwig raadsbesluit, zelfs kinderen der gelovigen en die in naam van Christus gedoopt zijn, in hun kindertijd stervend, dankzij Zijn rechtvaardig oordeel in de verdoemenis laat blijven, ter verklaring van Zijn rechtvaardigheid, en dit, zonder bekering en geloof in het ene geval of halsstarrigheid en ongeloof in het andere in aanmerking te nemen.'[418] Dominee Egeling, door wie Da Costa en Capadose gedoopt waren, schaarde zich achter de kritiek van Wiselius en liet eerstgenoemde weten, dat hij *De Sadduceeën* voor gezien hield en niet meer dan dat: 'Wij zijn in wijze van zien, van denken en gevoelen, te zeer uiteenlopend dan dat ik het voor mij raadzaam zou vinden u mijn gedachten hieromtrent mee te delen.'[419] Hij had kunnen opwerpen, dat Wiselius het ten onrechte deed voorkomen, alsof de Dordtse Leerregels ook de kinderen van 'godzalige' ouders uit de hemel verbande, maar een verzoening van de barmhartige met de rechtvaardige God scheen hem onmogelijk toe.[420] Weer werd in eigen kring een relatie verbroken, waarvan het effect niet opwoog tegen wat Bilderdijk op 19 augustus 1824 over Wiselius verklaarde: 'Nu, hij moet mij eens weer onder het oog komen, de booswicht, in wie de duivel des hoogmoeds thans al wat er goeds in hem was, heeft vertreden en gans zal uitroeien, zoals ik hem twee jaar geleden reeds voorspelde.'[421] Pas in 1828 zouden zij hun correspondentie

hervatten, zij het dat Bilderdijk van de tussenliggende machinaties van Wiselius niet op de hoogte was. De onaangename indruk, die zijn vriend vaak op anderen maakte, wordt alleen maar versterkt, wanneer men de directeur van politie in samenwerking met Kinker alle mogelijke moeite ziet doen om Bilderdijk de allure van een staatsgevaarlijke 'paap' te bezorgen. Het leek wel, alsof zij beiden een wit voetje bij minister van Justitie, Cornelis van Maanen, trachtten te halen door valse aangiften tegen hem te doen, vergoelijkend 'denunciaties' geheten, waartoe zij zichzelf in het positieve nog belangrijker maakten dan hun slachtoffer in het negatieve.[422] Pompeus van nietszeggendheid waren nochtans hun aanklachten, vervuld van eigenliefde, die zij de schijn van vaderlandsliefde wisten mee te geven.

In brieven en ambtelijke rapportages wekten zij de indruk, dat Bilderdijk en andere schenders van de volkssoevereiniteit samenwerkten met de jezuïeten om het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in een ultramontaanse provincie te veranderen.[423] Als vrijmetselaar vreesde Kinker een verbond tussen liberalen en rooms-katholieken, dat de samenvoeging van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden ongedaan zou kunnen maken: 'Wanneer men het broeinest van onzalige partijzucht, zowel in het staatkundige als godsdienstige, niet op de een of andere wijze tegengaat, voorzie ik, dat er zich inderdaad in dit land een sekte zal vestigen, die des te gevaarlijker zou kunnen zijn, naarmate zij meer geschiktheid aan de dag zal leggen om zich met de rooms-katholieke propaganda te verenigen, waartegen ik met genoegen een heilzame maatregel door onze beminde vorst zie nemen.'[424] Volgens Kinker stond Bilderdijk in nauw contact met een pater van de Krijtberg, waarmee hij de Jezuïetenkerk aan de Amsterdamse Singel bedoelde.[425] Hoe gemakkelijk kon deze zogenaamd 'Oranjegezinde' dichter 'zonder veel van kleur te veranderen' zich als een 'ultramontaan' ontpoppen![426] Had hij in zijn brochure *Een protestant aan zijn medeprotestanten ter gelegenheid van de afschetsing der voortreffelijkheid van de katholieke kerkleer door J.G. Le Sage ten Broek* (1816) niet verklaard: 'Ik ben nooit een van degenen geweest die met een gevoel van verbazing en als over een natuurwonder verschrikt en verbijsterd uitroept: hoe kan een protestant roomskatholiek worden! Mijn hart heeft te allen tijde warm voor de moederkerk geslagen, haar oprechte aanhangers geacht, haar uitmuntende schrijvers en voorstanders hoog gewaardeerd en met mond en pen, waar het pas gaf, redelijkheid of christenliefde het vorderde, de

lichtzinnige verguizing des onverstands en hatelijke aanrandingen van de sektegeest, waar zij eraan blootgesteld was, tegengekant en afgeweerd.'[427] Had hij in 1823 niet een oproep aan de roomskatholieken 'dezer dagen' gedaan om de onfeilbaarheid van de paus op te geven, zodat een toenadering tussen beide geloven niet langer uitgesloten zou zijn?[428] Wiselius op zijn beurt hekelde de 'schismatieke geest' van bilderdijkianen, waartoe hijzelf het nodige had bijgedragen, en vroeg zich af of deze 'geaffilieerden der jezuïeten' niet de stelling huldigden, dat er een absolute scheiding tussen kerk en staat moest komen.[429] Zou dat inconsequente volkje niet enerzijds tegen volkssoevereiniteit zijn om anderzijds de koning te verbieden zich met de opleiding van priesters bezig te houden? Als dat zo was, 'zouden dan deze scheurmakers en onruststokers niet, evenzeer als de weerstrevende pausgezinden, de ernstige aandacht van het gouvernement verdienen?'[430] Van kwaad tot erger redenerend, bezondigde Wiselius zich niet alleen aan speculaties over de priesteropleiding in het koninkrijk,-de stichting van het Collegium Philosophicum te Leuven ter vervanging van de bestaande kleinseminaries-, maar ook over het persoonlijk vermogen van Da Costa, en dat allemaal in een ambtelijk schrijven aan minister Van Maanen: 'Waarom toch, vraag ik mijzelf wel eens af, veroordeelt dat volkje zo vinnig 's konings besluiten omtrent de seminaries? Hoe komt het dat de geschriften van Le Sage ten Broek en van die twee kampvechters zo geheel op elkaar slaan, als, gelijk men zegt, de klok van elven? Waar leven zij van? Da Costa leeft zeer weelderig, ofschoon men weet dat hij een zeer geborneerd vermogen heeft…'[431] Geen toevallige roddel en achterklap heersten er bij wijze van uitzondering in Wiselius' rapportages aan de minister, want nog op 4 april 1826 berichtte hij aan zijn werkgever zeker te weten, dat Bilderdijk en de nauwste kring om hem heen jezuïeten waren. Hij gebruikte een ook als redenering nogal abjecte serie veronderstellingen, in een vereenvoudigde vorm neerkomend op de stelling: zelfs als iets niet waar is, is het toch waar. Stel dat hij ongelijk zou hebben, zo schreef hij aan Van Maanen, dan nog gold: 'Zo dat volkje niet tot de congregatie behoort (tot welk vermoeden ik anders wel overhel op grond van de opulente levenswijze van Da Costa, die echter geen man van vermogen is,-zij werken toch de jezuïeten krachtig in de hand.'[432]

Al wisten zij officieel niets van de staatsbemoeienis achter hun rug om met hun persoonlijk lot, toch voelden Bilderdijk en Da Costa zich

door een niet altijd even onzichtbare vijand bedreigd. Hun onderlinge solidariteit werd erdoor versterkt, terwijl zij met des te meer minachting op het begrip 'volkssoevereiniteit' neerzagen. Wat gebeurde er niet om hen heen, wanneer het volk het volledig voor het zeggen zou hebben? Hoe weinig tolerant ging de overheid nu al met de vrijheid van meningsuiting om, want kennelijk mocht er in de media alleen een liberaal en vrijzinnig in plaats van conservatief en orthodox geluid worden gehoord! 'On le regardait comme un perturbateur publique,' merkte Groen van Prinsterer over Bilderdijk op, die zelf bespeurde, hoe men hem monddood trachtte te maken, of voor de derde keer uit het land wilde 'bonzen'.[433] De eerste keer mag bekend worden verondersteld, de tweede keer was in 1821, toen Leidse curatoren zich inspanden om zijn invloed op de jeunesse dorée van Nederland te doen verminderen. Er waren al te veel jonge promovendi die in hun proefschriften conservatieve stellingen van Bilderdijk verdedigden en de Dordtse Leerregels navolgenswaardig vonden. De geadelde professor Melchior Kemper had op 19 september van dat jaar een rede gehouden, *De liberali disputatione*, waarin hij de loftrompet stak over Johan van Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt.[434] In bedekte termen had hij op het vertrek van 'Unus Ille Vir' aangedrongen, met wie Bilderdijk was bedoeld. Een dag later had Siegenbeek in de georganiseerde oppositie tegen zijn vroegere vriend eveneens een rede gehouden, *De laude Wagenarii*, dat een loflied op de liberale geschiedschrijver bij uitstek behelsde.[435] In het voorjaar van 1822 promoveerde Dirk van Hogendorp op het recht van Willem van Oranje op de 'grafelijkheid' van Holland, wat als 'addergif uit een venijnige bron' werd opgevat, waarop zijn vrienden ter verdediging van hun aller leermeester *De eer van Leidens hogeschool in Mr. W. Bilderdijk verkeerdelijk aangerand* publiceerden met als niet minder veelzeggende ondertitel *Zijn gevoelens ten onrechte voor verderfelijk uitgekreten*.[436] De derde keer was ruim een jaar later, nadat Bilderdijk en Da Costa hun bezwaren tegen de geest der eeuw kenbaar hadden gemaakt. Toen bleek dezelfde professor Melchior Kemper overigens liberaal genoeg om zich tegen het monddood maken van de 'in alles singuliere man' te verzetten en diens verbanning uit den boze te achten.[437] Da Costa duidde al deze onrust om zich heen in eschatologische zin aan. Het was hem te moede, zoals hij in een reeds eerder geciteerde passage te kennen gaf,[438] alsof hij de ondergang van Troje aan den lijve ondervond en, terwijl zulke ongelijksoortige grootheden

als dodenaantallen en 's lands financiën in het honderd liepen, de strijd tussen goed en kwaad onvermoede hemelse krachten opriep om het ergste onheil te voorkomen: 'Tendit ad eventum mundus!' Dat de wereld ten einde liep, had Bilderdijk hem niet virtuozer in de mond kunnen geven.

Waarschuwde Willem de Clercq zijn vriend Da Costa voor staatkundig absolutisme, waarvan het gevaar niet onderschat mocht worden en waartegen de weerstand hem nog meer van de samenleving zou doen vervreemden: 'Gij wilt u de mensen tot vijanden maken,'[439] dan antwoordde deze vol optimisme: 'Gij zult zien, dat de wereld naar onze zijde overkomt, en met zo'n ijver zal zij onze gevoelens aannemen, dat wijzelf er halfslachtig bij schijnen, want dan moeten wij de mensen tegen overdrijving waarschuwen.'[440] In eigen kring was de maat al even ver zoek, als tussen voor- en tegenstanders van volkssoevereiniteit. Onder eerstgenoemden schaarde zich ook de Leidse hoogleraar in de welsprekendheid J.H. van der Palm, die lang geleden als paranimf tijdens Bilderdijks promotie was opgetreden. In de beide delen van *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk* wordt zijn portret geschilderd, op basis van wat Busken Huet over hem schreef. Deze ijdele hoogleraar had als 'volkswindje' een krachtig pleidooi voor volkssoevereiniteit gehouden, wat dat betreft was hij in de achttiende eeuw een patriottisch gezinde dominee geweest, bereid om vóór en na een kerkdienst in Maartensdijk schutters te trainen, waarna hij het in de Bataafse Republiek tot minister van onderwijs en onder koning Willem I als 'koningswindje' tot een zeer geziene hoogleraar had gebracht. Maar omdat hij in 1787 ijlings op de vlucht voor de Pruisische troepen was geslagen, dwars over de uitgestrekte velden en weilanden rondom de gemeente waar hij toen beroepen was, bleef Busken Huet in hem een 'hazewindje' zien.[441] Na zo'n typering kan men Van der Palm niet recht in de ogen kijken, of men ziet een jachthond met al te soepele lendenen voor de jager uit draven. Hij hield op 28 januari 1824 een rede over het gezond verstand, waarop hij als ex-minister van onderwijs of agent voor nationale opvoeding, zoals men indertijd zei, meende het patent te hebben. Hij beschouwde Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* en Bilderdijks toelichting daarop als een aberratie van het gezond verstand, dat bij de inrichting van een staat in het algemeen en van het onderwijs in het bijzonder van doorslaggevende betekenis behoorde te zijn. Nu stond Bilderdijk toch al sceptisch tegenover het ge-

zond verstand als instrument om wezenlijk vat op het leven te krijgen, maar in concreto had hij zijn beklag gedaan over de overladen stof, de grote hoeveelheid talen die kinderen in het onderwijs kregen aangeboden, en de belasting van hun geheugen met '1000 valsheden van conventie', waardoor zij later als aangepaste burgers door het leven zouden gaan. 'Waar leert men de knaap, waar de jongeling, uit eigen ogen zien,' zo vroeg hij zich af, 'waar denken en niet napraten? Slaaf maakt men hem van de menselijke conventie die de tijdgeest huldigt.'[442] Van der Palm zat die 'valsheden' dwars. Hoe verschillend was in het verlengde daarvan hun waardering van het woord 'conventie'! Bilderdijk verstond er de waan van de dag onder, die constitutie en volkssoevereiniteit klakkeloos voor iets goeds aannam, terwijl Van der Palm er iets slechts onder verstond, dat haaks op het vrijzinnige en liberale gedachtegoed van zijn tijd stond. De strijd tussen openbaar en bijzonder onderwijs speelde op de achtergrond al mee, want hoe zou een kind tot eigen ontplooiing kunnen komen zonder godsdienstonderwijs te hebben genoten?

Van der Palm hield dezelfde rede op 5 februari 1824 in Den Haag, waar Dirk van Hogendorp zich onder zijn gehoor had bevonden. Hij berichtte daarover twee dagen later aan Isaäc da Costa: 'Eergisteren heeft Van der Palm hier een anderhalf uur over het gezond verstand gederaisonneerd. Zonder naam of zelfs maar geschriften te noemen, was zijn hele stuk, van het eerste woord tot het laatste, een violente, boosaardige, farizeïsche diatribe tegen Bilderdijk en u.'[443] Daarvóór had de inhoud van diens rede al zoveel stof in Leiden doen opwaaien, dat Bilderdijk meende er goed aan te doen zijn medestrijder erop te attenderen: 'Palmius reist nu naar Den Haag met zijn stuk, en zo verder rond. Dus zult u het op de toerbeurt ook te Amsterdam enige malen kunnen horen.'[444] Zoals Van der Palm en hij onder 'conventie' niet hetzelfde verstonden, beoordeelden zij ook de bevindingen van het gezond verstand totaal verschillend. Bilderdijk was van mening dat ieder weldenkend mens diende te beseffen, dat de koning niet gebonden was aan zijn eed op de constitutie, indien zijn gezag als vader, vorst en Stedehouder Gods in het gedrang zou komen. Had de natievorming van Nederland niet plaats kunnen vinden, omdat Philips II zich *ten onrechte* aan zijn verplichtingen als koning had onttrokken? Had het Nederlandse volk niet terecht zijn eed van trouw aan hem geschonden, toen het hem als koning afzwoer? Met zijn patriottische verleden was Van der Palm daarentegen van mening, dat

volkssoevereiniteit in een moderne staat vanzelfsprekend was,-slechts over de mate waarin het volk in gewichtige kwesties gehoord moest worden was verschil van mening mogelijk-, terwijl de koning te allen tijde aan de constitutie gebonden was.[445] Hun meningsverschillen over de inrichting van de staat,-de constitutie in het algemeen en de 'eedpassage' in het bijzonder-, over godsdienst en onderwijs vielen niet te overbruggen. In het ene kamp werd Bilderdijk geprezen als 'het eerste en werkzaamste middel' van God in Leiden, in het andere Van der Palm afgeschilderd als een 'tijdslaaf zonder eer, steeds draaiend naar de wind', een man met een 'duivelslach' op zijn 'huichelend aangezicht' en in weerwil van al zijn welsprekendheid een hoogleraar met een 'onbeschaamde muil', die zich 'in geld- en werelddienst en zwelgen onverzadigd' toonde.[446] Al leent een hekeldicht zich qua lyrisch subgenre tot verbaal geweld, toch maakte Bilderdijk (die hier aan het woord is) het wel erg bont. Uit alle streken in het koninkrijk kreeg hij bijval voor zijn conservatieve en orthodoxe ideeën, wat hem ongewild tot een voorman van de antirevolutionairen stempelde, die als politieke partij nog niet eens bestonden.[447] Zeker genoeg van zichzelf, ook in de onderwijskwestie, durfde hij het bestuurlijk gezag van de stad te trotseren, toen dat uitdrukkelijk de viering van het Leids Ontzet op 3 oktober 1823 had verboden. Bilderdijk tekende daartegen protest aan, spelde zich een grote oranjestrik op de borst en paradeerde op die dag door Leiden, alsof hij burgemeester Pieter van der Werff in hoogst eigen persoon was, zich verbroederend met omstanders, terwijl hij zich uitgebreid liet fêteren door brood en haring uitdelende studenten. Nooit baadde de sociëteit Minerva in een grotere zee van licht, als op de avond van die historische dag.[448]

Een zekere pathetiek kon men hem niet ontzeggen. Evenmin viel te ontkennen, dat hij zijn gelijke niet had, als het op het doen van krachtige uitspraken aankwam. De voormannen van de partijen die voor het bijzonder onderwijs geporteerd waren, staken, wat dat betreft, ten zeerste tegen de relatief minder onfatsoenlijke voorstanders van het openbaar onderwijs af. Dat verschil was professor Rogier eveneens opgevallen, die in *In vrijheid herboren*. *Katholiek Nederland 1853-1953* vaststelde: 'Het onderwijsprobleem heeft te allen tijde het pathos doen steigeren tot de stoutste eenzijdigheid, niet alleen aan de linkerkant, maar ook rechts. De kant, waaraan woordvoerders als Willem Bilderdijk, Herman Schaepman en Abraham Kuyper stonden, is, als het alleen om de retorica ging, altijd facile princeps geweest en

geen godsdiensthater heeft over de bijzondere school een zo afdoend vonnis geveld als Bilderdijk over de openbare, toen hij vaststelde, dat deze *kinderen tot doemelingen fokt.*'[449] Deze vaststelling van professor Rogier verklaart waarom de vrijheid van onderwijs, in artikel 23 van de Grondwet verankerd, nog steeds een delicaat evenwicht tussen voor- en tegenstanders van openbaar en bijzonder onderwijs weet te bewaren. Soms worden er lessen uit de geschiedenis geleerd, waartoe in dit geval Bilderdijk mede de aanzet heeft gegeven, vaak is dat echter niet zo. De kennelijk op fatsoen gestelde professor Rogier zag met lede ogen aan, hoe Mgr. Gijsen in 1972 tot bisschop van Roermond werd benoemd. Hij hekelde die benoeming als een verkeerde poging van de moederkerk om de crisis in de Nederlandse kerkprovincie te bestrijden en gebruikte daarvoor dezelfde taal als Bilderdijk in zijn tijd: 'Conservatieve frondeurs, malcontenten, dwepers met een dictatoriaal gezag, deels zelfs politieke delinquenten die met de nazi's hebben geheuld: zij zijn het ondeugdelijk kompas waar Rome op vaart om de crisis in de Nederlandse kerk het hoofd te bieden.'[450] Precies als Bilderdijk met zijn bezwaren tegen de geest der eeuw maakte professor Rogier bezwaren tegen vernieuwingen binnen de Rooms-Katholieke Kerk, als gevolg van het Tweede Vaticaans Concilie, waardoor hij haar 'zag afglijden tot verschraling en tot een *deïstisch* minimum aan spiritualiteit'.[451] Hij weigerde lering uit de geschiedenis te trekken, die erop neerkomt dat verzet tegen vernieuwingen geen zin heeft, ook als 'vooruitgang' het terugdraaien van vorige vernieuwingen betekent. Maar dat gezegd zijnde, is niemand van zijn plicht ontheven om zich aan zijn eigen moraal te houden en schommelingen in de publieke opinie voor te zijn. In de loop der tijd is veel van de religieuze en daarmee verbonden politieke problematiek in een slechts ogenschijnlijk vaag humanisme opgelost, dat tot sociale bekommernis op wereldschaal leidt en een naar behoeven religieuze intentie verraadt, vergelijkbaar met stille diplomatie. Wie daarmee te koop loopt, zoals voor de invoering van de sharia pleitende salafisten en wahabieten doen, ontwricht de samenleving. Hij doet ten onrechte een beroep op andermans tolerantie om zelf niet te hoeven nastreven wat Spinoza als het hoogste doel van de politiek omschreef. Daartegen dient een relatief overbeschaafde staat op te treden met een beroep op de ouderwetse redelijkheid van de Verlichting en in de verwachting, dat gelovigen in eigen kring ooit orde op zaken zullen stellen. Hoelang heeft het niet geduurd, voordat

de Protestantse Kerk in Nederland werd opgericht? Langer zal het zeker duren, voordat de ergste tegenstellingen tussen soennieten en sjiieten worden opgeheven. De reden daarvan is,-ook dat heeft de geschiedenis geleerd-, dat het religieuze waarheidsserum zijn gebruikers verhindert logisch na te denken over de vraag, of godsdienst uiteindelijk niet méér dodelijk geweld dan blijken van naastenliefde over de wereld heeft uitgestort. Schaamte in plaats van aanmatiging past iedere gelovige, die zich rekenschap geeft van wat er uit naam van zijn God aan kwaad is gedaan.

Zo bezien is het krasse taalgebruik waarmee voor- en tegenstanders van de constitutie elkaar bestookten, niet onschuldig. Verbaal geweld hoeft niet te leiden tot lichamelijk geweld, maar gaat er dikwijls wel aan vooraf. Het is een teken van grondig verstoorde verhoudingen, los van alles wat de ene partij de andere wil doen verstaan. Over de 'eedpassage' liet de Leidse lector in het Hoogduits, N.G. van Kampen, zich kras uit: 'Wat kan er verschrikkelijker zijn dan met mond en pen, waar het pas geeft, de meineed te prediken, en wat onbeschaamder dan openlijk daarvoor uit te komen?'[452] In het dagboek van Nicolaas Beets speelde uitgerekend de grote mond van deze criticus een negatieve rol: 'Lieve hemel, wat is die hooggeleerde toch afgrijselijk lelijk. Een grote leeuwenkop (zoals gij er in stenen palen uitgehouwen ziet), met gekrulde manen. Grove neus, grote mond, vuile tanden. Het gehele aangezicht groezelig. Flauw lichtblauwe ogen. Scheve nek. Het hoofd overzij. De gehele gestalte naar de schrijftafel vergroeid. Zijn conversatie is belangrijk; maar hij spreekt over alles tegelijk.'[453] In telegramstijl wordt hier iemand geportretteerd die men onmiddellijk hoort en ziet praten, al is hij ook ruim anderhalve eeuw geleden overleden. Buiten de eigen kring zag minister Anton Reinhard Falck al een bui hangen, die hij op zijn manier trachtte te doen overwaaien door te benadrukken, dat de koning zelf een constitutie had gewild. Ter beperking van 's konings almacht (daarover was hij het dus met Bilderdijk en Da Costa eens) was de constitutie allesbehalve een onding, integendeel: 'De constitutie was wel degelijk de voorwaarde, waaronder de soevereiniteit werd aangeboden en Willem I heeft, van het ogenblik zijner aanvaarding daarvan, de verplichting om een constitutie tot stand te brengen bij herhaling en met nadruk erkend.'[454] Door dit standpunt in te nemen bevestigde Falck (zelf afkomstig uit een regentenfamilie) het vooroordeel tegen zijn soortgenoten, want die

N.G. van Kampen, de criticus met een volgens Beets te grote mond

hadden er als de staatsgezinden van weleer belang bij om de macht van de stadhouder of koning te beperken, zodat zij zo ongestoord mogelijk hun eigen gang konden gaan. Men vraagt zich af, of hier wel van een *voor*oordeel sprake is, wat Bilderdijks bezwaren tegen de geest der eeuw in het algemeen en tegen regenten in het bijzonder niet minder begrijpelijk maakt. De Falcken en Van Hogendorps onder hen stonden niet voor niets op gespannen voet met koning Willem I.

In dit koor van stemmen en tegenstemmen was de ratio vaak ver te zoeken, dompers en verlichten bedienden zich met hetzelfde gemak van de lichtsymboliek en maakten elkaar voor alles wat lelijk is uit. Bilderdijk en Kinker deden, wat dat betreft, niet voor elkaar onder. De tijd van beleefdheidsfrases tussen hen was allang voorbij, zij gingen openlijk (afgezien van het stiekeme gedoe van Wiselius en Kinker samen) en rechtstreeks het duel met elkaar aan. Bilderdijk schold Kinker voor 'kreupele', 'vorstbestrijder', 'vaderlandberoerder' en 'plicht- en rechtsverkrachter' uit,[455] omgekeerd schold Kinker ietwat schilderachtig Bilderdijk voor 'oude orgeltrapper' uit.[456] Er moet iets in de lucht gehangen hebben, wat een al te krachtig taalgebruik (waarvan invectieven slechts een voorbeeld vormen) in geval van meningsverschillen rechtvaardigde. Bilderdijk en, in zijn voetspoor, Da Costa maakten zich er niet alleen schuldig aan, ook zo'n vrijzinnig en rationeel ingestelde man als Kinker liet zich als een hyperactieve intellectueel in veel te krasse bewoordingen over gebeurtenissen in zijn eigen tijd uit. Het is net alsof ook híj zich gedwongen voelde om een heroïsch voorschot op betere tijden te nemen,-Vrederijk of Wereldstaat-, waardoor zijn taal het midden houdt tussen de Tale Kanaans (de turbotaal van christenen uit de negentiende eeuw) en het al of niet gesublimeerde 'bordeelnederduits' van Busken Huet.

Zie en hoor hoe de superlatieven over elkaar heen buitelen, als Kinker de politieke situatie ten tijde van de Belgische Opstand beschrijft: 'Een arglistige en meer dan helse geheime staatkunde houdt de welmenendste bestierders der volkeren, en de verlichtste staatslieden door de tegenstrijdigste ineensmelting van twee elkaar vijandige beginselen werkeloos en,-door diezelfde onzekerheid en dubbelzinnigheid in de opeenvolging der gebeurtenissen-, in een geestbedwelmende besluiteloosheid gevangen.'[457] Is het qua taalgebruik niet zo, alsof Bilderdijk hier zijn ongenoegen spuit? Kinker ergerde zich aan de inertie van regeringsleiders, die hun dadendrang niet konden botvieren wegens de onderlinge tegenwerking van liberalen en conservatieven in de Noordelijke Nederlanden. Bilderdijk zou de tegenwerking van liberalen door conservatieven hebben toegejuicht, maar zich overigens niet anders dan Kinker hebben uitgedrukt. Laatstgenoemde bespeurde in de tegenstelling tussen Noord- en Zuid-Nederland, ook een tegenstelling tussen vrijzinnige of liberale protestanten en conservatieve rooms-katholieken. Wilden de Belgen dan niets leren van wat na een moeizame strijd door de Bataven tot stand was

gebracht? De renaissance herleidend tot de reformatie verzuchtte hij: 'Volkeren worden teruggedrongen tot de domheid en barbaarsheid der middeleeuwen.'[458] Zo'n drastische vereenvoudiging van de werkelijkheid zou Bilderdijk niet graag voor zijn rekening genomen hebben, al schuilt er ook een bilderdijkiaanse kracht in de stelligheid der bewering. Alsof hij zijn eigen bezwaren tegen de roomskatholieke geest der eeuw onder woorden wilde brengen, vervolgde Kinker zijn tirade: 'Zijn, waar de jongste opstanden nog niet gedempt zijn, de voorstanders der duisternis niet aan het roer geplaatst? Wordt deze uitkomst in het vernederde België niet reeds openlijk erkend door de zogenaamde mild denkende demagogen, die, toen zij nog met de domste dwepers een gemene zaak maakten, van licht en vrijheid, van wijsgerig staats- en natuurrecht beuzelden? Waren het niet, in Polen en Zwitserland, de dweepzieke en huichelende priesters, die, altijd in de naam der vrijheid, over de verlichte geest des tijds zegepraalden?'[459] Voor- en tegenstanders van de geest der eeuw (die een zeker evenwicht niet ontbeerde) bedienden zich van dezelfde lichtsymboliek om hun woede op elkaar af te reageren. De loze semantiek van hun woorden ontging hun kennelijk, of toch niet helemaal, reden waarom zij van hun eigen machteloosheid getuigend overschakelden op zoveel beter in het gehoor liggende invectieven. De subtiliteit van Kinker die van zijn vroegere vriend opmerkte, dat hij niet in iets geloofde, maar gelóófde dat hij in iets geloofde, werd vervangen door de vrijzinnige razernij waarmee deze Luikse hooglera aar de jezuïeten opnieuw verbaal bejegende.[460] Dat waren volgens hem 'onder alle vaandels strijdende levieten', 'razende zeloten', 'zinneloze dwepers' of 'dweepzucht huichelende volksberoerders'.[461] Wederom krijgt men de indruk van identiek taalgebruik, doordat Kinkers jezuïeten wel verdacht veel op Bilderdijks neologen lijken. Het holle en overdreven taalgebruik van de grote dichter, dat men tegenwoordig het hinderlijkst vindt, was niet aan hem alleen voorbehouden, maar kwam vaker voor. Daar hoeft men niet eens voor te citeren uit legerbulletins, oproepen van de studentenweerbaarheid om pal voor de goede zaak te staan en nationale hymnes, waarin de God van Nederland voor de beste legeraanvoerder werd uitgekreten. Toen Bilderdijk werd gevraagd om in een gedicht krijgshaftig de trommel ten behoeve van het vaderland te roeren,-niemand minder dan Gerrit van de Linde vroeg hem in 1830 een 'wapenlied' voor de Leidse studentenjagers te schrijven-, antwoordde hij: 'De boven alle

verbeelding grievende, ja, ten enenmale verpletterende slag van het onvergelijkbaar verlies mijner wederhelft heeft mij van alle de minste vatbaarheden onherstelbaar beroofd, en ik bevind mij in een toestand van de akeligste nietigheid, waarvan geen terugkeer tot iets beters te hopen is, bij de zo hoog geklommen jaren als die ik in een levensloop van louter aaneengeschakelde jammeren en droefenissen bereikte.'[462]

Of hij in de gebeurtenissen van 1830 een herhaling van de Franse Revolutie zag, wat ten dele de hardheid van zijn taal zou kunnen verklaren, of niet,-hij was zeer wel in staat om er met Isaäc da Costa over te communiceren. Zijn verstand mocht dan 'weg' zijn en 'elk begrip der situatie' hem vreemd of 'verduisterd', een 'kwijnende werkeloosheid' waarin hij 'gedompeld' en 'als gebonden' was, mocht bezit van hem genomen hebben, ja, 'de verstgaande gedachteloosheid voor zover het denken aan het geheugen verknocht is' mocht hem sinds de dood van zijn vrouw in haar greep houden, toch kon hij beredeneren, waarom hij de Julirevolutie voor 'hoogst duchtbaar voor ons zowel als voor gans Europa' hield.[463] Hetzelfde gold voor de Belgische Opstand, waarvan hij een maand later en nog vóór het gewapende treffen in Brussel de oorzaak haarfijn wist te duiden. Het waren natuurlijk 'dagen van schudding en verschrikking' die zij beleefden, zo schreef hij op 4 september 1830 aan zijn 'waardste vriend', 'maar immers is dit de voorbereiding tot de zaligende toekomst des Heren'.[464] Hoe toekomstgericht had hij met het oog op de goddelijke voorzienigheid zijn eigen leven niet altijd ingericht, terwijl hij zich over 'de tegenwoordige samenstelling en organisatie van ons vaderland' weinig illusies maakte.[465] Bilderdijk was tegen de vereniging van Noord- en Zuid-Nederland geweest, naar nu bleek niet ten onrechte: 'God had ons van de Zuidelijke gewesten afgezonderd en dit wrocht onze bloei en sterkte: waarom moesten wij door een heterogene verbinding groter willen zijn? Waarom zouden wij ons met de paperij en Franse denkwijze van die provincies verenigen?'[466] De huidige tegenstellingen tussen Noord- en Zuid-Europa deden zich in zijn tijd tussen Noord- en Zuid-Nederland voor. Voor hem bleek het verleden bepalender dan de toekomst te zijn, wanneer er in het nu gehandeld moest worden. Niet tot werkeloosheid gedoemd, maar enigszins blasé stelde hij op zijn oude dag vast: 'Het *nil admirari* is een gouden spreuk, de ondervinding van een levensloop als de mijne maakt haar ons praktisch, en elke vijftig jaar is er een revolutie wegens de effer-

vescentie of opbruising der weelderigheid van een nieuw geslacht, dat zich altijd wijzer gelooft, omdat het meer verdwaasd is.'[467] Beeldend als geen ander liet hij zich over de samenvoeging en scheiding van Belgen en Nederlanders uit: 'De vereniging der Nederlanden was olie en water samengeklopt. Zodra het mengsel eens stilstond, moest het zich allengs weer verdelen.'[468] Zijn taalgebruik was niet zo hard en betekenisloos, of het getuigde op de meest onverwachte momenten tevens van grote virtuositeit. Wie Bilderdijk wegens zijn taalgebruik als dichter, politicus of theoloog allang heeft afgeschreven, zou eens *Op een voorstelling van de nacht* moeten lezen, dat zijn zoon Lodewijk op 28 maart 1831 naar uitgever Suringar stuurde. Op zijn groenfluwelen stoel bij het raam gezeten, dat uitzicht op de Grote Kerk van Haarlem bood, dacht de dichter aan zijn overleden vrouw terug. Hij stelde zich haar slapend voor, waarbij ze er zo levensecht uitzag, dat hij eraan moest twijfelen of de dood haar wel in zijn greep hield. Die twijfel had hem meer dan eens overvallen, toen ze nog leefde. Dan hoefde hij maar een vraag te stellen, of uit haar antwoord bleek hem, hoe het in werkelijkheid met haar gesteld was. Nu ervoer hij zijn onzekerheid omtrent haar lot als iets gelukzaligs in plaats van bedreigends. Hoeveel ongenoegen bleef haar immers niet bespaard? Maar wat speet het hem, dat ze er niet meer was om hem gerust te stellen en wat speet het hem zo mogelijk nog meer, dat hij haar rust had verstoord. Wat zou ze hem in de onrustige tijden die hij nu beleefde op zijn vraag geantwoord hebben? Ze zou met hem in gesprek willen blijven, mits hij haar in haar waarde zou laten. Op het gebied van liefdespoëzie bestaat er geen sneller van stemmingen en tijden wisselend gedicht in de negentiende eeuw dan dit in al zijn tragische eenvoud ontroerende gedicht van Bilderdijk:

Op een voorstelling van de nacht

Gewis een engel wrocht dit lieflijk beeld der nacht
Dat zo bekoorlijk ligt te sluimeren voor onze ogen.
Zij leeft terwijl zij slaapt, of, is u dit verdacht,
Dan wek haar en zijzelf zal spreken en 't betogen:

"Ja, zoet is mij de slaap, maar 't is mij meerder zoet
Een marmeren beeld te zijn in dees ontaarde dagen.
Niets horen en niets zien is mij 't volmaaktste goed,

Spreek zacht en wek mij niet met onbescheiden vragen."[469]

Hij verdiende het, behalve met zijn eigennaam, herhaaldelijk in deze beschouwing als 'de grote dichter' aangeduid te worden. Wie kon hem in zijn tijd evenaren?

3.9 Nasleep na de dood van Bilderdijk

Het harde taalgebruik verried de opstelling van wie haar bezigden. Men vond dat de drie aanstichters van het kwaad, bestaande uit een ruk naar rechts in politiek opzicht en een ongewenste terugkeer tot de zeventiende-eeuwse orthodoxie in godsdienstig opzicht, zich niet achter hun genialiteit of academische vorming mochten verschuilen, wanneer het ging om een beoordeling van hun daden: 'Men zegge niet, dat Bilderdijk, Da Costa of Capadose door genie of geleerdheid onze achting verdienen. Zoveel te erger, zoveel te schuldiger, zoveel te strafwaardiger zijn zij, wanneer zij verstand en kunde opzettelijk misbruiken tot vestiging en uitbreiding van het rijk der duisternis. Op hen is in volle kracht het gezegde toepasselijk: *Die geweten zal hebben*, *en niet gedaan*, *die zal met dubbele slagen geslagen worden*.'[470] Hoe wist men elkaar in protestantse kringen de maat te nemen, nadat Bilderdijk zich in het voetspoor van dominee Schotsman als een voorman van de orthodoxie tegen neologen had opgeworpen! Wrevelig, stekelig of met steekhoudende argumenten ging men elkaar te lijf, er vast van overtuigd uit naam van de allerhoogste (en tevens oncontroleerbaarste) instantie te handelen. De criticus van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* wendde zich bij zijn bespreking van de geschriften der grote drie daarvoor rechtstreeks tot de grootste van hen: 'De waarheid van de spreuk, door Bilderdijk aan het hoofd van zijn boekje geplaatst, luidt: *Vreest niet, want die bij ons zijn*, *zijn meer dan die bij hen zijn*. Neen, Bilderdijk, gij hebt u allergeweldigst misrekend. Want, zo dit woordje *meer*, in uw geest, *meer in getal* betekenen moet, dan is niets leugenachtiger. Immers aan uw zijde staan slechts weinigen, die gij door uw voorbeeld en lessen bedorven hebt,-aan de onze daarentegen de gehele natie, die zich met verontwaardiging verheft tegen uw leerstellingen, en uw machtspreuken belacht. En is het uw bedoeling, dat uw partij *meer in macht en aanzien* is dan de onze, dan is uw misslag even duidelijk. Het is, helaas,

maar al te waar, dat vele aanzienlijken en machtigen der aarde, openlijk of bedekt, een aantal uwer gevoelens aankleven, en de geest der middeleeuwen bijzonder gaarne hersteld zouden zien, maar op de goedkeuring van Hem, wiens macht boven alles is, kunt gij toch waarlijk niet rekenen!'[471] Na de verschijning van de drie 'geschriften' (hier zo genoemd ter onderscheiding van de drie 'formulieren') was een verzoening tussen protestanten, die bijvoorkeur over de implicaties van de verzoeningsleer debatteerden, verder weg dan ooit. Bilderdijk was voor eenheid onder christenen geporteerd, maar zag daarvan in de praktijk niets terechtkomen. Oecumene hield ook de bereidheid in om water bij de wijn te doen, vond hij, alleen barstten er altijd discussies los over de vraag welke geloofswaarheden als water en wijn beschouwd moesten worden en aan wie het vergund was iets zuivers als wijn met iets relatief onzuivers als water aan te lengen. Hij was dus, zoals in *3.7 Solidariteit (broederschap)* is vastgesteld, in theorie voor oecumene, maar in de praktijk tegen, en in theorie én praktijk tegen afscheidingen van de Nederlands Hervormde Kerk.[472]

De Afscheiding (1834) onder leiding van Hendrik de Cock en de met hem sympathiserende dominee H.P. Scholte en de Doleantie (1886) onder leiding van Abraham Kuyper kan men hem daarom niet in de schoenen schuiven. Zijn harde taalgebruik noopten anderen wel tot een stringente weerlegging van zijn standpunten, wat gevoegd bij de ambiguïteit van zijn wezenlijke opvattingen[473] het aannemelijk maakt, dat men in deze voorman van de strijd tegen neologen de Vader van het Réveil heeft gezien. Hij was desondanks geen calvinist, maar een aanhanger van de 'interconfessionele orthodoxie', zoals Joris van Eijnatten hem getypeerd heeft. Wie geen oog heeft voor het brede spectrum van Bilderdijks geloofsoveruiging, of zich uitsluitend laat leiden door een deel van diens losse meningen of steunbetuigingen aan het adres van Isaäc da Costa (soms in een complete brochure gebundeld) kan de indruk krijgen met een calvinist pur sang te maken te hebben. Men doet hem dan te kort, omdat hij nog zoveel meer was, zoals Engelfriet bij wijze van understatement opmerkte: Bilderdijk was in geloofsaangelegenheden 'beslist niet eenkennig'.[474] Maar toegegeven, zijn taalgebruik hielp niet altijd mee om dat in te zien, integendeel, het kon even bot en krachtig zijn als dat van bijvoorbeeld H.P. Scholte, die kerkgangers verbood psalmen te zingen. 'Leugenprofeten' en 'Baälspriesters' mochten een wezenlijk onderdeel

van de kerkdienst willen aanmoedigen, híj wist als hun herder wel beter en schroomde niet zijn kudde van zijn nieuwste inzichten op de hoogte te stellen.[475] Waarschijnlijk verbande hij Bach ook uit zijn kerk, omdat Jezus tijdens Zijn leven op aarde nog nooit een psalm op het orgel had horen spelen. Alleen de verwoeste tempel van Jeruzalem zou vanuit die optiek een heiligdom genoemd mogen worden, omdat de Ark des Verbonds er had gestaan en Jezus er als kind was binnengegaan. Symptomatisch voor de gang van zaken na Bilderdijks dood bleven historici ook bakkeleien over het belang van de Zoen van Delft (1428), die het einde van de Hoekse en Kabeljauwse twisten markeerde, over de 'strafschuldigheid' van Maurits en Johan van Oldenbarnevelt en over het al of niet loffelijke optreden van de gebroeders De Witt, wier dood meer weg had van een geregisseerde lynchpartij dan van de voltrekking van een gerechtelijk vonnis. Het historische belang van Jacoba van Beieren, die in 1835 door Siegenbeek tegen de 'woeste' aanvallen van Bilderdijk werd verdedigd, stond allerminst vast.[476] De historicus H.W. Tydeman, sprak in dit verband van 'oudbakken kost en toch nog ongaar', waarmee hij de reputatie van zijn vroegere vriend tenminste niet beschadigde.[477] Honings erkende eveneens de waardevolle rol die Bilderdijk tijdens zijn leven had gespeeld: 'Hij bleef de spin in het web, die zelfs na zijn dood anderen dwong een standpunt in te nemen.'[478] Vooral de *Geschiedenis des Vaderlands* vormde een pièce de résistance, dat de gemoederen tussen 1832 en 1853 bezighield. Deels kan men de schrijver ervan postuum verantwoordelijk stellen voor de Aprilbeweging, die weliswaar mislukte, maar zonder zijn drijven voor een sterk eenhoofdig gezag bij voorbaat minder kans van slagen zou hebben gehad.

Een van Feiths kinderen hield dat dertiendelige boek voor een 'zwartgallig prulschrift', uit onvrede over Bilderdijks beantwoording van zijn vaders goedbedoelde vriendschap.[479] Net als Thorbecke beschouwde hij de oerconservatieve historicus als een figuur waartegen men hoog kon opzien of zich hevig afzetten. Natuurlijk oordeelde deze liberale politicus negatief over de *Geschiedenis des Vaderlands*, dat hij een 'grondeloos, blind en vooroordeelziek boek' vond.[480] Robert Fruin zag niet alleen, dat Bilderdijk met zijn opvatting van de geschiedenis net zoveel recht op een eigen mening had als zijn politieke tegenstanders,-anders altijd zo bedacht op de vrijheid van meningsuiting-, maar ook dat hij met zijn voorliefde voor het graafschap Hol-

land nieuwe bronnen voor geschiedschrijving had ontdekt. In *De drie tijdvakken der Nederlandse geschiedenis* (1865) prees Fruin hem niet zonder een kritische ondertoon: 'Van al onze geschiedschrijvers is Bilderdijk misschien wel de enige die een geopend oog voor de verdiensten van onze oude landsheren heeft, en die voelt, hoeveel het behoud der godsdienstige en burgerlijke vrijheid ons gekost heeft. Zijn overdrijving en zijn heftigheid hebben gemaakt, dat zijn onbewezen uitspraken weinig of geen ingang hebben gevonden. Naar mijn oordeel hebben ze echter de grote verdienste, dat ze in de goede richting wijzen, waarheen ons onderzoek zich moet uitstrekken.'[481] Anders dan Bilderdijk gedaan zou hebben, weigerde Fruin natuurverschijnselen als wonderen te interpreteren, die op providentiële wijze het vaderland voor een ramp plegen te behoeden. De dubbele eb die in 1672 de Engelse vloot verhinderde op de Nederlandse kust te landen, had in Fruins ogen niets wonderbaarlijks en vond bovendien ten detrimente van de God van Nederland niet in 1672 plaats, maar een vol jaar later.[482] Meer in feiten dan in ideeën geïnteresseerd, achtte hij het wel van historisch belang (als een afgeleide van Bilderdijks standpunt in dit soort kwesties), dat de zeventiende-eeuwse vroomheid in de Republiek zulke proporties aannemen kon, dat men geneigd was een natuurverschijnsel zelfs met terugwerkende kracht aan God toe te schrijven.[483] Vanuit die visie gaf hij in sommige opzichten aan Wagenaar de voorkeur boven Bilderdijk: 'Het ontbrak laatstgenoemde aan de vlijt van Wagenaar om zijn inzichten aan feiten te toetsen en zijn invallende gedachten tot rijpheid te brengen.'[484] Tegelijkertijd gaf Fruin te kennen, dat Wagenaars eenzijdige visie het verdiende weersproken te worden, wat Bilderdijk in duidelijke taal gedaan had: het 'behendig insinueren' van een 'schijnbaar onzijdige' schrijver als Wagenaar kwam neer op het goedpraten van iets wat niet door de beugel kon.[485] Zelf trachtte Fruin niet in termen van voor of tegen de Verlichting te denken, maar een nationale geschiedschrijver te zijn door staats- en prinsgezinde visies op het verleden te verenigen.[486] Hij rekende aldus af met Bilderdijks speuren naar providentiële aspecten van de geschiedenis, voor welke hopeloos ouderwets geachte visie van de schrijver der *Geschiedenis des Vaderlands* nu juist in de narrativistische traditie binnen de geschiedfilosofie veel aandacht bestaat. Het 'retorisch apparaat van systeembouwers' krijgt althans volgens A. van der Zeijden in de 21e eeuw alle aandacht, waardoor in de traditie van Augustinus en Bossuet de christelijke ge-

schiedschrijving zich weer in de aandacht van historici mag verheugen, mits zij zich rekenschap van de eigen zingeving geeft.[487] Op historisch en taalkundig gebied hoede men zich voor een te vroege afschrijving van Bilderdijk!

Uiteraard omvat zijn literaire nalatenschap veel meer dan hier in het kader van de Verlichting aan bod dient te komen. De politieke en religieuze implicaties van de *Geschiedenis des Vaderlands* vallen wel onder 'Bilderdijk en de Verlichting', maar anders dan *Krekelzangen* tal van complete gedichtenbundels niet, *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud* (1833) en *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende* (1821) wel, maar bijvoorbeeld een *Kort verhaal van eene aanmerklijke luchtreis en nieuwe planeetontdekking* (1811) niet. Dit lijkt een simpele vaststelling en toch schuilt er een niet geringe moeilijkheid in, wanneer men de waarderingsgeschiedenis van zijn werken op de Verlichting wil toespitsen. De figuur van Bilderdijk werd na zijn dood meestal als één geheel beoordeeld, wat in kritisch opzicht een vermenging van zijn kwaliteiten op literair, juridisch, theologisch, historisch, taalkundig, geologisch en filosofisch gebied met details ontleend aan zijn gezins- en huwelijksleven, financieel beheer en omgang met anderen met zich meebracht. Binnen voornoemd kader hoeft aan bijvoorbeeld de negatieve opinies van Johannes van Vloten geen aandacht te worden geschonken, omdat deze de persoon van Bilderdijk en niet de trouvailles van de Verlichting betroffen, en evenmin aan de weinig subtiele typering van Jacques de Kadt die het in 1956, ter herdenking van de 200e geboortedag van de grote dichter bestond hem in zulke algemene termen de huid vol te schelden, dat ook daaruit niets concreets ten aanzien van diens politieke en religieuze betekenis viel af te leiden: 'Hij heeft in zijn lange leven, waarin hij voortdurend door schrijfkoorts bezeten was, een paar gelukkige momenten gehad. Maar weinigen hebben de Nederlandse taal erger mishandeld en misbruikt dan hij. En vrijwel niemand heeft in een vorm die voor poëzie wil doorgaan meer waardeloze en walgelijke nonsens bijeengebracht dan deze pathologische leugenaar en zwetser.'[488] Hoe zit dat echter met Bakhuizen van den Brink, die enerzijds begreep, hoe ver de politieke opvattingen van Bilderdijk afstonden van de liberale koers van *De Gids* en hem dientengevolge negatief beoordeelde, alsof hij 'met de profetische mantel om de leden ons voor Baälsdienaren uitscheldt en met het vuur van de hemel dreigt, wanneer wij ons niet aan zijn kwalijk gemaskeerde heerszucht

onderwerpen', en anderzijds in hem de 'heldere' classicist ontwaarde?[489] Zoals Schiller voor 'fantasie' stond, kon men beiden waarderen als één vertegenwoordiger van 'Dichtung und Wahrheit'.[490] Daarin lag de toekomst van de Nederlands literatuur, al had Bilderdijk ook nog zo'n hekel aan Schiller. In de opvatting van Bakhuizen van den Brink waren literatuur en politiek zo nauw met elkaar verweven, dat hij in deze beschouwing niet mag worden overgeslagen. Maar Potgieter weer wel, omdat hij zijn kritiek op Bilderdijk toespitste op een overvloed aan gevoelens en een gebrek aan objectiviteit: 'Objectiviteit heeft bij Potgieter te maken met een mengeling van literaire en morele kwaliteiten, met het inzicht dat dichten niet alleen talent en gevoel vergt, maar ook 'oordeel, smaak en kennis'; 'des dichters persoonlijkheid' mag niet op de voorgrond treden, de cultus van een 'ingebeeld of vergroot lijden' dient te worden afgezworen.'[491] Hier wordt de dichter als zodanig beoordeeld, niet zijn politieke en religieuze betekenis in verhouding tot de Verlichting, al had ook Potgieter waardering voor Goethe als belichaming van dat ene ideaal van 'Dichtung und Wahrheit' en kon hij zich zeer wel vinden in een niet van politieke idealen ontbloot begrip als 'burger', aldus door zijn grote voorbeeld gedefinieerd: 'Wat is het waardigste lid van de staat? Een dappere burger. Onder welke vorm dan ook, is en blijft hij samengesteld uit de edelste stof.'[492] Hoe dan ook, politiek interpretabel of niet, de graaf van Teisterbant was geen burger naar het hart van Potgieter.

Naast Fruin dient Busken Huet genoemd te worden als een criticus van formaat, die zich uiteindelijk in positieve zin over de *Geschiedenis des Vaderlands* heeft uitgelaten. Aanvankelijk fungeerde Bilderdijk als een ijkpunt voor het eigen talent van jonge dichters en schrijvers, waardoor de grootste criticus van de negentiende eeuw zelfs met begrip reageerde op de excentrieke strapatsen van zijn held. Busken Huet deelde toen het standpunt van *Argus*, dat later naar zijn zin te weinig oog voor Bilderdijks eigen schuld aan de door hem gecreëerde misverstanden en uitgelokte vijandelijkheden had, terwijl de resultaten van tal van door hem verrichte onderzoeken wetenschappelijk tegenvielen: 'Iemand die zoveel geleden heeft als Bilderdijk ontegensprekelijk heeft moeten lijden, iemand die zozeer miskend is, als het geval met Bilderdijk was, iemand die bij zulke grote geestesgaven, immers dusdanig in het oog lopend heeft moeten achterstaan, daar waar half- en ongeleerden, met gezag bekleed, de hoogste toon aan-

sloegen, zo iemand nu, het kan niet missen, moet door de wrevel aangegrepen en tot buitensporigheden vervoerd worden, die de koele beschouwer stof tot spot en ergernis geven.'[493] Later beweerde Busken Huet, dat Bilderdijk zich onwaardig jegens zijn tegenstanders gedroeg, waarbij de lezer gelieve zich te realiseren, dat tot hen allereerst liberalen, vrijzinnige dominees en ongelovigen als Busken Huet zelf behoorden: 'Er is in zijn polemiek geen schaduw van waardigheid. In plaats van zich boven de vulgariteiten van de partijgeest te verheffen daalt hij er onophoudelijk zelf toe af. Wordt er geschuimbekt, hij schuimbekt mede en terug. Hij spreekt over de dingen van de moderne tijd met dezelfde hinderlijke minachting en domme miskenning als waarmede de mannen der Verlichting weleer over triniteit en satisfactie spraken.'[494] Interessant, die laatste toevoeging, waaruit blijkt dat Huet zich in geval van een conflict tussen de trouvailles van de Verlichting en behoudzucht in de slechtste zin des woords zich boven de partijen wenste op te stellen! Vanuit die positie stak hij zijn bewondering voor de Bilderdijk van na de omwentelingen van 1785 en 1795 niet onder stoelen of banken. Waar anderen zich luidkeels uit hun meubilair verhieven om voor het eerst Prinsjesdag te vieren of al te zwierig rond de Meiboom te dansen, verhief de advocaat Willem Bilderdijk zijn stem ten gunste van de patriotten, of dwong de gelijknamige dichter met zijn vurige Oranjegezindheid het respect van zijn tijdgenoten af: 'De Fylax van het huis van Oranje, de herdershond van het stadhouderschap te zijn, in een tijd waarin,-om met Feith te spreken-, al wat redelijk en braaf was niet meer twijfelde, en er niet meer aan twijfelen kon, of de gehele macht der vorsten berustte enkel op de verblinding en lafheid der volkeren, daartoe was een wel paradoxale, maar toch wezenlijke geestkracht nodig.'[495] Hij mocht zich dan wel onwaardig jegens zijn tegenstanders hebben gedragen, hen uitscheldend voor een stelletje ketellappers en schoorsteenvegers, niettemin konden er 'onder Bilderdijks haters velen gevonden worden die niet waardig zijn, zijn ketel te lappen of zijn schoorsteen te vegen; velen wie het evenveel aan studie ontbreekt om zijn geleerdheid, als aan verstand om de vlucht van zijn geest, aan gemoed om het vuur van zijn hartstocht, aan taalgevoel om het meesterschap van zijn zegswijze te waarderen'.[496] Na zijn krachten met hem gemeten te hebben, leek Busken Huet zich onbevangen over de *Geschiedenis des Vaderlands* te kunnen uiten.

Toen was het kwaad al geschied en Bilderdijk, de held of kwade genius, in voortreffelijk proza 'kaltgestellt'. Geen liberaal of oerconservatief zou zich voortaan ook maar iets van hem hoeven aan te trekken, want niemand minder dan Conrad Busken Huet had zijn lezers van hun vooroordelen bevrijd! Wat had hij Bilderdijk al niet verweten? Het wordt hier zoveel mogelijk zonder afkeuring of instemming vermeld, maar vooraf zij opgemerkt, dat hij op de man speelde en diens stilistische kwaliteiten grotendeels buiten beschouwing liet. Hij nam hem zijn huwelijksmoraal kwalijk, waarop geen mens zich mocht laten voorstaan die van zijn eerste vrouw officieel gescheiden en met de tweede slechts voor God (niet eens voor de kerk) getrouwd was. Waar haalde deze 'godvrezende wellusteling' en geen echte vader, maar 'nagebootste patriarch' het lef vandaan om zich op zijn christelijke normen en waarden te laten voorstaan?[497] Was zo'n genotzuchtig heerschap, dat 'Venus' beemd' te allen tijde met zijn 'vruchtbaar zweet' wilde 'bedauwen', niet de minst geschikte persoon om over zulke normen en waarden in het openbaar getuigenis af te leggen?[498] Getuigde de 'in zijn pen bestorven apostrofe *Lieve dierbare!*' niet van 'de ontijdig volgehouden klucht van een afgespeelde maskerade' in plaats van een modelhuwelijk?[499] Overdreven bejubeld of niet,-eigenlijk was 'uit de gevoelige minnaar de saaiste der echtgenoten gegroeid', die zich als een te weinig schuldbewuste huichelaar gedroeg.[500] Als een wettig gehuwd man zou hij zich voor zijn buitenechtelijke verleidingskunsten moeten schamen, maar dat deed hij niet: 'Een gehuwd man, die het ongeluk heeft gehad een jong meisje te verleiden, zal daarop in de regel óf heimelijk roem dragen, óf zich ervoor schamen. Bilderdijk niet alzo. Vijf jaar lang is Katharina Wilhelmina Schweickhardt in de gewoonste zin van het woord zijn maîtresse geweest, en keer op keer heeft hij zich genoodzaakt gezien om harentwil een voegzame gelegenheid tot geheime kraamuitlegging te zoeken. Toch zou hij een moord begaan hebben aan de persoon, die het gewaagd had hem of haar van oneerbaarheid of schennis der zeden te betichten.'[501] En wat een 'bijna grenzeloos' ijdele man is Bilderdijk niet geweest, die voor het oog der wereld voor een grand seigneur wilde doorgaan, terwijl hij zijn adellijke afkomst onmogelijk kon aantonen.[502] Ja, in een 'langwijlige familielegende', zoals de romance *Elius*, kon hij daarover vrij speculeren, of anderszins doodleuk uit de hoek komen door het huis Nassau, waaruit de Oranjes zijn ontsproten, als een zijtak van het zijne te beschouwen.[503] Hoe 'log en la-

borieus van humor' was Bilderdijk niet, wie het in een gedicht als *Koekeloer* of *Aan een vriend bij de bevalling zijner egade* aan goede smaak ontbrak. Moest hij als 'kraampoëet' weer eens een gelegenheidsvers ter ere van een boreling schrijven, dan kon hem dat te veel worden en reageerde hij schaamteloos zijn ongenoegen op een denkbeeldige vriend af:

> Hou op, mijn goede vriend, houd op!
> Halt ein! Cessez! Piano! Stop![504]

Op de triomfantelijke toon van Tollens deed hij zijn beklag over een te stipte vervulling van de huwelijksplicht door een kennelijk overactieve kraamheer, die hem om een gelegenheidsvers had durven te vragen zonder zich te realiseren, hoeveel moeite het hém zou kosten om zich van een nieuw geesteskind te verlossen. Het plompverloren advies of bevel gaf Busken Huet dit even deftige als nuffige commentaar in, een betere zaak waardig: 'Wij geloven de welgevestigde overtuiging van het thans levende geslacht uit te spreken, wanneer wij, in naam der tijdelijke wetten van onze beschaving en in die der altoos blijvende van het gezond verstand en van de goede toon, dit gedeelte van Bilderdijks nalatenschap openlijk repudiëren.'[505] Wie maakt zich in dit (toegegeven niet neutraal gepresenteerde) overzicht belachelijk?

Maar bovenal ergerde Busken Huet zich aan de te mededeelzame aard van Bilderdijk. Wat moest een lezer met diens triviale bekentenissen aanvangen? Een weinig verheffend inzicht in iemands binnenste woog toch niet tegen kunstgenot op? Zich rechtstreeks tot de aangevallene wendend, hield hij naar aanleiding van een passage uit één van Bilderdijks brieven een welsprekend pleidooi voor dat laatste, dus voor kunstgenot: 'Uw thee zij slap of sterk, uw tweebak droog of enigszins bezuiveld, wat gaat ons dat aan? Wij hebben niet met uw beschuit, maar met uw muze van doen.'[506] Hij begreep niet, wat Bilderdijk met zijn zelfbekentenissen beoogde.[507] Hier naderde zijn type verwijten intussen meer 'de werken' dan de persoon of 'het leven', dat zo'n seksuele vrijbuiter als de dichter van *Mijn verlustiging* leidde. Met enkele toevoegingen over diens 'verbiage',-korter kan men andermans omhaal van woorden niet hekelen-, en over de 'onvermoeibare versifex' die men geen dichter meer noemen kan, deelde Busken Huet een genadeklap uit,-dacht hij-, want in werkelijkheid

beschadigde hij slechts de reputatie van de persoon (of liever: de figuur) Bilderdijk en op de langere duur, bij de gebleken ongeschiktheid van zijn argumentatie, die van zichzelf.[508] Victoriaanser en oneigenlijker, dat wil zeggen veeleer harteloos oordelend op morele in plaats van literaire gronden, dan Busken Huet bestond er in de negentiende eeuw geen criticus! Bij de onthulling van Vondels standbeeld in 1867 te Amsterdam merkte hij met zichtbaar genoegen op, alsof hij vreesde dat men de rollen van Vondel en Bilderdijk in volgorde van belangrijkheid had willen omdraaien: 'Ongelezen en onopengesneden sluimert Bilderdijk in de boekenkasten van twee- of drieduizend intekenaren; onopengesneden en ongelezen dommelt Vondel nevens hem.'[509] Jacob Geels spot met de slaapmuts van Bilderdijk, die te weinig opwindend was om met romantiek in verband te worden gebracht, zelfs als de dichter geen slaapmuts maar een heuse Turkse wrongel op zijn hoofd gedragen zou hebben, kreeg hier een allergeruststellendst vervolg.[510] Na hem onder bergen van kritiek bedolven te hebben, durfde Busken Huet het wel aan Bilderdijk op te hemelen. De *Geschiedenis des Vaderlands* was zo gek nog niet, zowel omdat het inzicht in het karakter van de historicus bood, als omdat het vanuit een prinsgezinde visie geschreven was die, naast de staatsgezinde, recht op een eigen bestaan had. Ja, de voortdurende wisselwerking tussen zijn visie op de geschiedenis en zijn eigen leven stempelde Bilderdijk tot een interessante figuur: 'Zelfs zou het mij niet verwonderen, zo het nageslacht die *Geschiedenis des Vaderlands* tenslotte een hoofdbron noemde. Is het ook niet natuurlijk dat, waar binnen een kort bestek over zo veel daden, karakters, gebeurtenissen, zich uitstrekkend over zo'n lange reeks van eeuwen, telkens een oordeel wordt geveld, het karakter van de beoordelaar zelf op ongezochte wijze aan het licht komt?'[511] In 1872 zei Busken Huet nog duidelijker, dat het tegendraadse karakter van Bilderdijk bij nader inzien een zege voor de natie was geweest: 'Hoeveel hoger verdient Bilderdijk dan niet aangeschreven te staan, die, toen de gehele wereld om hem heen van blijdschap juichte over de zegeningen van de dag; toen de schrandersten al het oude brooddronken prijsgaven, omdat zij een nieuw steunpunt meenden te voelen aangroeien onder hun voet; toen een vrees als de zijne kleingelovigheid heette,- verder zag dan al de anderen tezamen, en in de krachtigste klanken, die onze taal ooit voortbracht, het toen levend geslacht heeft voorbereid op een onuitsprekelijk verlies?'[512] Bilderdijk was dus een ziener, een in eigen land

ten onrechte miskende profeet, die terecht bezwaren tegen de geest der eeuw had gekoesterd.

In zijn *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* borduurde het echtpaar Romein-Verschoor op de standpunten van Fruin en Busken Huet voort, dat wil zeggen met veel aandacht voor de onbewezen stelling van laatstgenoemde: 'Bilderdijk was als meer overgevoelige mensen zeer zinnelijk van aard en wel van een bijna uitsluitend seksueel gerichte zinnelijkheid'[513] (let op het gebruik van een verraderlijk woordje als 'bijna': bij Busken Huet is Bilderdijk 'bijna' grenzeloos ijdel, bij het echtpaar Romein-Verschoor is zijn zinnelijkheid 'bijna' uitsluitend seksueel gericht), wat resulteerde in een even fraai als niet onjuist beeld van de grote dichter: 'In zijn in aanleg grootse verbeelding, voortdurend geremd door de kleine prikkelingen die zijn ziel zonder opperhuid van de werkelijkheid ervaart, in het werkelijke leven er voortdurend op bedacht de held van zijn verbeelding te zijn en als zodanig erkend te worden, leeft hij als een gefnuikte arend in de hoenderhof.'[514] Het aandeel van Fruin in 'Erflaters' spreekt vooral uit de waardering van het echtpaar voor de unieke visie van Bilderdijk op de geschiedenis, die, hoe afwijkend ook van een liberale of marxistische, het nationale verleden opriep als een volstrekt eigen wereld. In zijn *Geschiedenis des Vaderlands* ontvouwde Bilderdijk nieuwe inzichten in de middeleeuwen, het belang van het graafschap Holland, dat zijn sporen tot in het heden had achtergelaten: 'Deze nieuwe inzichten in wat een onwrikbare feitenreeks had geleken, Bilderdijks begrip voor de formele en juridische structuur der middeleeuwse maatschappij, zijn waardering voor Philips en Alva, zijn afkeer van Oldenbarnevelt en De Witt, zijn minachting voor De Groot mogen al zo vele onthullingen voor zijn studenten geweest zijn, zijn cultuurpessimisme mag als alle pessimisme iets fascinerends gehad hebben voor hun jeugd,-de kern van zijn invloed die tot ver in hun later leven reikte en in de Leidse academische wereld ergernis en ontsteltenis wekte, lag elders. Wat zijn studenten het meest moet hebben geboeid was, dat zijn geschiedbeschouwing één geheel vormde met zijn wereldbeschouwing en hoe eigengereid ook en op die zeer aparte wereld van het eigen nationaal verleden gericht, zich toch nolens volens inschakelde in het antirationalistisch, organisch historiebeeld der romantici met hun afkeer van de naar zij meenden onnatuurlijke, rationalistisch uitgedachte instellingen der Franse Revolutie.'[515] Afgezien van wat een verwijzing naar de Weense *Vor-*

lesungen van August Wilhelm Schlegel lijkt in te houden,-een verkeerd criterium voor romantiek-,[516] wordt in deze regels een conclusie getrokken, die aan de irrationele of bovennatuurlijke kijk van Bilderdijk op eigen en andermans leven tenminste geen afbreuk doet. Dat God in tegenstelling tot de trouvailles van de Verlichting daarin de voornaamste plaats innam, zij hem allereerst gegund en daarna pas verweten, indien hij de vrijheid van godsdienst óf voor eigen doeleinden misbruikte,-in zijn streven naar een zogenaamd 'eerherstel' voor de Nederlands Hervormde Kerk bijvoorbeeld-, óf eenzijdig en onverdraagzaam ten koste van anderen en zichzelf,-in zijn streven naar de verwezenlijking van een Duizendjarig Vrederijk, waarin een al te strenge scheiding tussen goed en kwaad of, in bestiale termen uitgedrukt, tussen bokken en schapen een scherpe veroordeling van 'beestensmet' toch niet uitsloot-.

Wat Geyl in *Een eeuw strijd om Bilderdijk* (1956) daaraan had toe te voegen, ter bestrijding van Carel Gerretsons visie op Bilderdijk, bevatte weinig nieuws. Het demonstreerde in zekere zin de onmacht der kritiek, want had het echtpaar Romein-Verschoor de volle nadruk op het antirationalisme van de dichter gelegd, Geyl beleed daarentegen zijn ontzag voor diens verstand en ontzegde hem het innigst zelfgevoel dat ter compensatie van een strikt betrachte rationaliteit moest dienen. In navolging van Johannes van Vloten zag hij in Bilderdijk 'een poseur en leugenaar, een man verteerd van lust en roemzucht, een man van woorden en houdingen, die zelfs het geloof niet met zijn hart beleed, maar enkel met zijn verstand uitdacht in die extreme consequenties waartoe zijn temperament hem dreef; een groot dichter, zeker, met zijn onbeperkt vermogen over de taal, maar als mens? Een levend bedrog.'[517] Volgens hem had Bilderdijk weinig of niets met de *Reflections on the Revolution in France* (1790) van Burke op, wiens conservatieve standpunt over het ontstaan van de Franse Revolutie hij niet gedeeld zou hebben: 'Alle hervormingen die wij tot nu toe hebben ingevoerd, bouwden op het principe van eerbied voor de oudheid voort.'[518] De man die nu juist één en al 'eerbied voor de oudheid' was, zou niets meer van het al dan niet klassieke verleden hebben willen weten? Geyl dacht inderdaad, dat dit het geval was: 'De geesteshouding van Bilderdijk was precies verschillend. Hij stiet heel de traditie van vóór de Revolutie van zich af: de Acte van Verlatinge, de regentenpartij, het stadhouderschap als beschermer der gemeente.'[519] Wat tot de constanten in Bilderdijks leven behoorde,

met de nodige mutaties in de loop der tijd, scheen Geyl als een breuk met het verleden op te vatten. Daarin had hij evenzeer ongelijk als in de verkondiging van zijn stelling, dat de dichter zich van een subtiel oranjegezinde vrijheidsminnaar tot een botte voorstander van tirannie ontwikkelde.[520] Waarschijnlijk wilde Geyl zich tegen Carel Gerretson afzetten, want hij hekelde diens 'brede omhaal van cultuurhistorische beschouwingen', die op hem (ten onrechte) een komische indruk maakte.[521] Volgens zijn dichterlijk aangelegde rivaal was Bilderdijk een reactionair noch een absolutist, maar een man voor wie de revolutie lang geleden tijdens de reformatie had plaatsgevonden, waarna de geschiedenis zich slechts geleidelijk aan verder ontwikkelde. Ging het in politieke en godsdienstige termen om de vraag wat wenselijk was, 'evolutie' of 'revolutie', dan schaarde Bilderdijk zich 'consequent, zij het zeer dikwijls onhandig en onvast in de toepassing' achter de eerste optie.[522] Hij verwierp ('ontkende' in het jargon) de Franse Revolutie niet, maar wel wat haar van de reformatie onderscheidde. Hij was dus eerder een contrarevolutionair, voor wie de revolutie in Germaanse landen een gepasseerd station was, dan een antirevolutionair die zich principieel tegen de toepassing van Romaanse hervormingen verzette.[523] In zijn visie op Bilderdijk ging Carel Gerretson ervan uit, dat de geschiedenis volgens vaste lijnen van Gods plan verloopt. Een willekeurig Bijbelse norm en een wereldschokkende gebeurtenis hebben met elkaar 'de erkentenis gemeen, dat het begrip dezer norm (niet de norm zelf) zich met de eeuwen wijzigt, zodat het wereldgebeuren dus de immer veranderende modaliteit is van een onveranderlijk idee'.[524] Gerretsons visie lag veel dichter bij die van Bilderdijk dan Geyl het van de zijne deed voorkomen.

Tot de nasleep van de in 1823 gevoerde strijd behoort tenslotte het besef, dat in een complexe samenleving tolerantie meer dan ooit een groot goed is. Dat vraagt om een weerbare samenleving, wanneer er misbruik van de vrijheid van meningsuiting dreigt te worden gemaakt. Expres wordt hier de vrijheid van godsdienst niet als een apart daarvan te onderscheiden groot goed voorgesteld: voor haar is geen 'status aparte' nodig, op grond waarvan zinloos geweld zich zou kunnen legitimeren. In Bilderdijks tijd verstond men onder misbruik óók het opkomen voor kernwaarden in religieus en politiek opzicht, afwijkend van wat de vrijzinnige en liberale meerderheid van de bevolking wenselijk achtte. In een democratie hoeven afwijkende stand-

punten niet zwaar bevochten te worden: het bestaansrecht van politieke partijen als de ARP en CHU, aan de wieg waarvan Bilderdijk gestaan heeft, was onomstreden en hetzelfde geldt tot nu toe voor het CDA, waarin zij samen met de KVP zijn opgegaan. De maatschappelijke deining die tot de oprichting van zulke partijen leidde, heeft achteraf iets overbodigs gekregen. Een overheid kan zich ook te weerbaar opstellen, zoals onder koning Willem I tegenover het roomskatholieke erfdeel gebeurde en in mindere mate tegenover orthodoxe protestanten. Waar liggen de grenzen van de tolerantie? Moet de overheid het tolereren, dat een partij als de SGP geheel in Bilderdijks stijl vrouwen het passief kiesrecht onthoudt? Nee, want de gelijke behandeling van mannen en vrouwen behoort tot de grondrechten van iedere Nederlandse staatsburger. Aan de grondwet mag niet getornd worden, wie dat wel doet, kan terecht op represailles van de overheid rekenen. Maar wanneer er, nog afgezien van de grondwet, wordt getornd aan het recht van iemand om over zijn eigen lichaam te beschikken, wordt het al moeilijker om de vraag naar de grenzen der tolerantie te beantwoorden. Hadden Bilderdijk en de zijnen gelijk door kinderen de koepokinenting te onthouden, of beschikten zij door hun weigerachtige opstelling onrechtmatig over het lichaam van een ander? Stelde de overheid terecht de koepokinenting voor kinderen verplicht, of hield zij door dat te doen geen rekening met de godsdienstige overtuiging dan wel gewetensbezwaren van hun ouders? Indien men het standpunt zou huldigen, dat godsdienstvrijheid of de vrijheid van meningsuiting ouders onder geen enkele omstandigheid het recht geeft (wegens nalatigheid) medeplichtig aan de dood van hun kinderen te zijn, rijst een andere vraag: wat als iemand op volwassen leeftijd, in levensgevaar verkerend, weigert een bloedtransfusie te ondergaan, omdat hij 'mensensmet' op religieuze gronden afwijst? Waarom wordt zijn wens in ziekenhuizen wel gerespecteerd, terwijl de wens van een verslaafde aan hard drugs slechts in een crimineel circuit vervuld kan worden? Gaat het om een bedreiging van de openbare orde, dan kan men zich afvragen, waarom hooligans en terroristen niet op dezelfde repressie van overheidswege kunnen rekenen. Is de overheid niet te tolerant voor eerstgenoemden? Een in het openbaar gevoerde discussie over de grenzen van de tolerantie, met een rechterlijke uitspraak tot besluit, kan in een gepolariseerde samenleving geweldsdelicten helpen te voorkomen. Op een betrekkelijke buitenstaander als de chroniqueur van Bilderdijks

leven maakt de samenleving van nu een ontredderde indruk. Zij ontbeert de instrumenten om wat mensen verenigt, in nationaal en Europees verband, te bevorderen. In plaats daarvan heerst er een milieu- en kredietcrisis van ongekende omvang, trachten religieuze fanatici hun godsdienst wereldwijd ingang te doen vinden en treedt tot groot verdriet van de God van Nederland een herhaaldelijk door de rechter veroordeelde schurk als columnist in dienst van de *Nieuwe Revu* (waarvan de verkeerde spelling natuurlijk model voor zijn bedoelingen staat).

Eindnoten

[1] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.316. Bilderdijk wist wel van Da Costa zelf en van diens uitgever, wat het 'stukje tegen de tijdgeest' behelsde.
[2] Idem
[3] Idem. Blz.271 en R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.250.
[4] Idem. Blz.249.
[5] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.278. Groen van Prinsterer was zich in 1860 nog van die antipathie bewust. Hij koesterde als antirevolutionaire overheidsdienaar (hij was o.a. kabinetssecretaris van koning Willem I) voor de contrarevolutionaire Da Costa ambivalente gevoelens, niet geheel en al vrij van antisemitisme. Zie G. Leliefeld (2). Blz.328.
[6] Dit is een ouderwetse versie van *Romeinen 3:25*. Zo is in *De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap* uit 2004 'geworden' gewijzigd in 'bestaan' en zijn alle aanduidingen van God, beginnend met een hoofdletter, vervangen door aanduidingen met een kleine letter. In zijn tijd zag Bilderdijk in die laatste wijzigingen een aanslag door neologen op de goddelijkheid van God gepleegd. Het 'Groene Boekje' spelt 'God' met en zonder hoofdletter.
[7] I. da Costa, op.cit. Blz.20.
[8] Idem
[9] W. Bilderdijk, *De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegelicht.* Leiden, 1823. Blz.1.
[10] Idem
[11] Voltaire, *Traité sur la tolérance, à l'occasion de la mort de Jean Calas*. Z.pl., 1763. In hoofdstuk 18, blz.173 wordt de enige uitzondering op die regel beschreven: tegen joden hoeft men niet tolerant op te treden, integendeel, men mag hen op een paal spietsen, indien zij aanspraak zouden maken op door de mohammedanen bezet gebied, dat ressorteert onder Turkije. Zie eindnoot 4 op blz.13 over het antisemitisme van Voltaire.
[12] Idem. Blz.188.
[13] Idem
[14] Idem. Blz.170.
[15] Idem. Blz.171.
[16] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.105. Het lijkt erop, alsof Voltaire op de positieve regel van de verdraagzaamheid, behalve de reeds bekende uitzondering ten aanzien van joden, nog twee uitzonderingen maakt: hij zet een duidelijk vraagteken achter de onderlinge verdraagzaamheid van lutheranen en calvinisten en wantrouwt de zogenaamd 'Hollandse' verdraagzaamheid. Juist omdat het twee aanvechtbare varianten van verdraagzaamheid be-

treft, zou Voltaire staande kunnen houden, dat de 'joodse' variant de enige uitzondering op de regel vormt.

[17] H.H. Zwager, *Nederland en de Verlichting*. Editie: R. van Gelder. Haarlem, 1980. Blz.42-44.

[18] G. Leliefeld (1). Blz.180 en 189-290.

[19] OBvB: Bilderdijk aan H.W. Tydeman, 5 oktober 1808. UBL Ltk 1099-29.

[20] Het betreft een 'ingezoomde' variant van Carel Last, als steendruk rond 1830 vervaardigd door de firma Desguerrois en Co. Zie T. Geerts, *Het Bilderdijk-Museum. Catalogus van kunstvoorwerpen*. Leiden, 1994. Blz.53. Bilderdijk verafschuwde het oorspronkelijke portret van Mattheus van Bree uit 1815. Het leek volgens hem niet en 'heeft iets satirisch, dat mij geweldig stuit'. Idem. Blz.48.

[21] OBvB: Bilderdijk vermoedelijk aan F. Brisseau-Mirbel, rond 12 juni 1807. UBL Ltk 1620-pakket 1.

[22] Zie eindnoot 229.

[23] P. van Zonneveld, *Een beminnelijke Izegrim? Bilderdijk van verschillende zijden belicht*. In: *MBM*. Jaargang 24. Blz.6-9.

[24] G. Leliefeld (2). Blz.435.

[25] OBvB: Bilderdijk aan H.W. Tydeman, 20 februari 1808. UBL Ltk 1099-13.

[26] Idem

[27] Idem, 27 januari 1808. UBL Ltk 1099-11.

[28] Idem

[29] I. da Costa, op.cit. Blz.V van de *Voorrede*.

[30] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.4.

[31] M. ter Braak, *Politicus zonder partij*. Amsterdam, 1967. Blz.61.

[32] Idem. Het citaat zou kunnen worden verlengd met: 'veel dommer nog dan de ethiek van Stuart Mill en het bekende boek van Adolf Hitler'. Hoe kan een lezer uit zulk ongelijksoortig vergelijkingsmateriaal graden van domheid bepalen? Wie van de media noch van politici de dupe wil worden, had zich slimmer van zijn situatie rekenschap kunnen geven dan door een hoogleraar in de theologie (Dietrich Bonhoeffer bijvoorbeeld) en de Führer in graad van domheid te laten wedijveren met de vertolker van een aria.

[33] B. de Spinoza, *Theologisch-politieke verhandeling. Tractatus theologico-politicus.* Editie: W. Klever. Delft, 2010. Blz.357.

[34] B. de Spinoza, *Theologisch Politiek Traktaat*. Amsterdam, 1997. Blz.424.

[35] Idem. Blz.425.

[36] Idem. Blz.350.

[37] Idem. Blz.426-427.

[38] Idem. Blz.434.

[39] Idem. Blz.429.

[40] Idem. Blz.430.

[41] Idem. Blz.345.

[42] OBvB: Ltk 873, 176.
[43] I. da Costa, op.cit. Blz.88. Hij beklaagde zich erover, dat een ellendig boekverkopertje in Parijs de werken van Voltaire tegen een schappelijke prijs verkocht. Zie *Vrijmoedige bedenkingen. Een eeuw essays en beschouwingen 1766-1875.* Spectrum van de Nederlandse letterkunde 20. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968. Blz.132.
[44] I. da Costa, op.cit. Blz.87-88.
[45] De terminologie 'Loevesteinse factie' verwijst slechts indirect naar Hugo de Groot. Zij ontstond immers in 1650, toen stadhouder Willem II o.a. de vader van de gebroeders De Witt liet arresteren en op slot Loevestein gevangenzetten. In zijn gedicht op *Huig de Groot* legt Bilderdijk zelf een direct verband tussen het optreden van Hugo de Groot en de partij der staatsgezinden die het 'twee eeuwen' uithield, waarna zich nog 'grotere wangevoelens' wortelden 'in de tronk die van hem overbleef'. Zulke gevoelens schreef Bilderdijk aan de patriotten en liberalen in zijn eigen tijd toe. *DW*. Deel 9. Blz.338. Zie voor Dirk van Hogendorps verklaring A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.192. 'Meinedig' verwijst naar de ondertitel van Vondels treurspel *Palamedes,* waarin de protagonist ten onrechte van verraad wordt beschuldigd. De rivaliteit tussen Palamedes en koning Agamemnon was in Vondels ogen een voorafspiegeling van de strijd om de macht tussen Johan van Oldenbarnevelt en prins Maurits. Vondel koos anders dan Bilderdijk hartstochtelijk partij voor de raadpensionaris getuige ook zijn beroemde hekeldicht *Het stockske van Johan van Oldenbarnevelt, vader des vaderlands.* J. van den Vondel, *Palamedes of vermoorde Onnozelheid. Treurspel. Met aentekeningen uit 's Dichters mondt opgeschreven*. Amersfoort, 1736. Blz.166.
[46] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 1. Blz.116.
[47] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.194. Men kan in *Bezwaren tegen den geest der eeuw* de kiem van de Aprilbeweging van 1853 zien.
[48] G. Leliefeld (1). Blz.15 en A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.192.
[49] Idem
[50] I. da Costa, op.cit. Blz.88.
[51] G. Leliefeld (2). Blz.56.
[52] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.25.
[53] *DW*. Deel 8. Blz.418.
[54] Idem
[55] G. Leliefeld (1). Blz.101 en W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands*. Amsterdam, 1853. Deel 13 (eerste stuk). Blz.30.
[56] I. da Costa, op.cit. Blz.85.
[57] Idem. Blz.84.
[58] Idem. Blz.86-87.
[59] Idem. Blz.82.
[60] Idem. Blz.84.

[61] G. Leliefeld (1). Blz.224.
[62] Idem. Blz.225.
[63] Idem. Blz.224-225.
[64] J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk*. Hilversum, 1998. Blz.265.
[65] Idem
[66] G. Leliefeld (2). Blz.466.
[67] I. da Costa, op.cit. Blz.72.
[68] Idem. Blz.63.
[69] Idem
[70] G. Leliefeld (2). Blz.107.
[71] J. Van Eijnatten, op.cit. Blz.228.
[72] *DW*. Deel 4. Blz.387.
[73] A. Heyting, *Willem Bilderdijk als dichter, Nieuwe Studies.* Deel 1: *Albert Verwey en Bilderdijk.* Den Haag, 1931. Blz.198.
[74] B. Engelfriet, op.cit. Blz.37.
[75] Zie eindnoot 2.
[76] J. Van Eijnatten, op.cit. Blz.152.
[77] *DW*. Deel 8. Blz.418.
[78] I. da Costa, op.cit. Blz.75-78. Da Costa waarschuwde voor twee kwaden in het onderwijs: 'het onmatig, onbehoorlijk en onredelijk prikkelen van de eer-, glorie- en ijverzucht' van leerlingen en hun vorming tot 'ingebeelde wijsgeertjes', wat gepaard ging met minachting voor het voorgeslacht.
Zie A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.258-259.
[79] I. da Costa, op.cit. Blz.96.
[80] (W. Bilderdijk)*, Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1795-1797. Brieven* en *Commentaar.* Editie: J. Bosch, H.W. Groeneveldt en M. van Hattum*.* Utrecht, 1988. Blz.318.
[81] Idem. Blz.317.
[82] W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands*. Amsterdam, 1839. Deel 12. Blz.62.
[83] Deze tekst uit de *Prefatio* der eucharistieviering laat immers in het midden wiens hart wordt verheven.
[84] S. Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als defitige vaderlanders (1800-1860)*. Amsterdam, 1998. Blz.195.
[85] I. da Costa, op.cit. Blz.26-27.
[86] Idem. Blz.28.
[87] H.S. Haasse, *Schaduwbeeld of Het geheim van Appeltern. Kroniek van een leven*. Amsterdam, 1989. Blz.170.
[88] (R. Feith), *'Zoals men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven'. De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*. Editie: J. C. Streng. Epe, 1994. Blz.73.

[89] Dit devies wordt aan Potgieter toegeschreven, die het in *Jan, Jannetje en hun jongste kind* (1842) inderdaad bezigt. Zie E.J. Potgieter, *Proza 1837-1845.* Haarlem, 1895. Blz 32. Maar het is afkomstig uit Zang 24 van *De Geuzen* in de editie van Bilderdijk. In alle drie de edities van Onno Zwier van Harens gedicht staat: 'Oranj'in het hart en niemands knecht!' Zie W.A.P. Smit, *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850* . Assen 1975-1983. Deel 2. Blz.666.

[90] W. Bilderdijk, *De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegelicht.* Leiden, 1823. Blz.27.

[91] O.N. Oosterhof, *Isaäc da Costa als polemist.* Proefschrift. Kampen, 1913. Blz.4.

[92] I. da Costa, op.cit. Blz.8.

[93] Idem. Blz.92.

[94] Idem. Blz.14.

[95] Idem. Blz.24.

[96] Idem. Blz.39.

[97] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.393.

[98] Idem

[99] S. Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)*. Proefschrift. Amsterdam, 1995. Blz.120.

[100] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.25-26.

[101] *DW*. Deel 7. Blz.128.

[102] *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831.* Editie: H.W.T. Tydeman. Sneek, 1866. Deel 1. Blz.184.

[103] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.212 en *DW*. Deel 7. Blz.138-139.

[104]*Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831.* Editie: H.W.T. Tydeman. Sneek, 1866. Deel 1. Blz.185. Volgens Bilderdijk is de 'maan' vanzelfsprekend vrouwelijk.

[105] Idem

[106] G. Leliefeld (1). Blz.427 e.v.

[107] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.18-19.

[108] Ixora verscheen in de gedaante van een vurige kolom aan Vishnu en Brahma, toen dezen met elkaar ruzieden over hun eigen grootheid. Ixora is de manifestatie van Mahadeva, wat letterlijk 'machtige god' betekent, maar terugslaat op Shiva, een godheid met vele gezichten waaronder dat van het hoogste welzijn.

[109] In dezelfde geest stelde Ton Lathouwers voor: 'We zouden de koppen moeten afhakken van al die esoterische boeddha's. Degenen die de tien stadia van de bodhisattvapraktijk in vervulling gebracht hebben, zijn geen haar

beter dan gewone arbeiders op het veld. Degenen die de verlichting bereikt hebben van de 51e of 52e graad, zijn nog altijd geketende gevangenen. De arhats en boeddha's zijn drek in het toilet. Volmaakte verlichting en nirwana zijn palen, waaraan ezels hun jeuk kwijt kunnen.' In: T. Lathouwers, *Kloppen waar geen poort is*. Rotterdam, 2007. Blz.26. Zie ook eindnoot 261.

[110] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.251-252 en L. Engelfriet, op.cit. Blz.112.

[111] Idem. Blz.197.

[112] Idem. Blz.90.

[113] Idem. Blz.89.

[114] Idem. Blz.102. Tegelijk toonde Engelfriet zich zeer bevattelijk voor 'correspondenties', waarvan hier slechts één voorbeeld volstaat. De bereidheid van Abraham om zijn zoon Isaäc te offeren 'brengt niet alleen zegen over zijn eigen nakomelingen, maar ook over alle andere volkeren. Met deze unieke rol van Abraham en met de paradoxale uitwerking van zijn gehoorzaamheid weet Cliteur geen raad. Hij vat de bereidheid van Abraham op als een categorische imperatief, terwijl de joodse uitleg deze daad in de relationele context van het Bijbelverhaal als een uitzonderlijke verdienste opvat en een christelijke uitleg de ram die de plaats van Isaäc inneemt, identificeert met het lam Gods, dat is het lam dat van God komt. In elk geval bepaalt de context van de Tora de uitleg en niet het principe van de autonome moraal.' Idem, blz.92. Uit dit voorbeeld blijkt tevens de zwakte van de 'vervangingsgedachte' of van zulke correspondenties, want afgezien van wat volgens de intentie van hun bedenkers de betekenis is, staat het een lezer vrij er zijn eigen betekenis aan te hechten. Een veelvoud van interpretaties is het gevolg, die naarmate de moraal in het geding is, een beroep op het persoonlijke of autonome geweten van een lezer doen.

[115] Idem. Blz.85. Zie ook G. Leliefeld (2). Blz.87.

[116] Idem. Blz.94.

[117] Idem. Blz.227.

[118] Nescio, *Dichtertje*. In: *De uitvreter, Titaantjes, Dichtertje, Mene tekel*. 's Gravenhage/Rotterdam, z.j. Blz.76.

[119] B. Engelfriet, op.cit. Blz.39.

[120] Idem. Blz.40.

[121] *Het Nieuwe Testament.* Editie: apologetische vereniging Petrus Canisius. Utrecht/Antwerpen, 1954. Blz.37.

[122] Idem. Blz.10. Zie *Matteüs 2:16-18*.

[123] *Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap*. Heerenveen, 2004. Blz.212. Zie *Romeinen 5:18*.

[124] Vandaar dat de duivel in *Getuigenis van een onbeschaamd man (ter nagedachtenis aan Dirk van der Eem)* spottend uitroept: "Dood is leven, zeg ik altijd maar!" In: G. Leliefeld, *Verzamelde verhalen*. Den Dungen, 2008.

Blz.118. 'Correspondentie' en 'vervanging' lijken hier in 'coincidentia oppositorum' op te gaan.
[125] L. Engelfriet, op.cit. Blz.71.
[126] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.91.
[127] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.660.
[128] Idem. Blz.678.
[129] Idem. Blz.695.
[130] W. Bilderdijk, *Over de erfzonde*. In: *Nieuwe mengelingen*. Deel 1. Leiden, 1832. Blz.218.
[131] *Brieven*. Deel 4. Blz.315-316.
[132] Idem. Blz.115-116.
[133] G.J. Schutte, *Bilderdijks conservatisme*. In: *Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw*. Onder redactie van R.E. de Bruin en G.J. Schutte. Amsterdam, 1994. Blz.28.
[134] L. Engelfriet, op.cit. Blz.113.
[135] Idem. Blz.205.
[136] B. Engelfriet, op.cit. Blz.90-91.
[137] Idem. Blz.91.
[138] Idem
[139] Idem
[140] Letterlijk typeerde Bilderdijk God als een allesbehalve 'weldadig, malzoet en onschadelijk wezen'. Zie *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831.* Editie: H.W.T. Tydeman. Sneek, 1866. Deel 1. Blz.415.
[141] Het befaamde (maar in protestantse kringen niet algemeen geaccepteerde) *Dictum Eliae* valt zelfs door Joris van Eijnatten in *De man op het vale paard draaft steeds voort. Bilderdijk en het einde der tijden* niet precies te dateren. Hij maakt gewag van de *Babylonische Talmud*, waarin het *Dictum* is verschenen. Maar dit maakt de datering niet eenvoudiger, want deze *Talmud* ontstond tussen 500 en 1000 na Christus. Bilderdijk raadpleegde een veelvoud van de genoemde bronnen om zijn chiliastische berekeningen te maken. Zie J. van Eijnatten, *De man op het vale paard draaft steeds voort. Bilderdijk en het einde der tijden.* In: *MBM.* Jaargang 13. Blz.1-12.
[142] Bilderdijk heeft zich het krachtigst over het 'Vrederijk' uitgesproken in *Geboortegroet voor Z.D.H. den Heere Erfprinse van Oranje en Nassau* (1787), zijn ode aan *Napoleon* (1806) en *Gedachten omtrent de toekomst en 't koninkrijk van Christus* in deel 2 van zijn *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud* (1833), maar daarin zal men tevergeefs het woord 'vrederijk' zoeken. 'Vrederijk' is een verzamelbegrip voor het Duizendjarig Rijk, waarvoor meestal naar *Het Boek der Openbaring 20:1-6* wordt verwezen (maar óók daarin komt het woord 'vrederijk' niet letterlijk voor). Het begrip 'vrederijk' slaat op het koninkrijk onder Salomon, dat een voorafspiegeling

vormt van het Duizendjarig Rijk. In *Jesaja 9:6* wordt van Davids troon gezegd, dat die op vrede is gevestigd.

Rousseau bepleitte juridische gelijkheid middels een 'contrat social' onder mensen die volgens hem 'tous égaux par convention et de droit' waren. J.J. Rousseau, *Contrat social*. Paris, 1826. Blz.53.

[143] (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Amsterdam, 1833. Deel 2. Blz.VII. Er zat dus rek in die datering. Vormden de Poolse pogroms in zijn tijd niet een teken des tijds dat van doorslaggevende betekenis was, dan sprak hij daarover als over de 'geboorteweeën van de Messias'. Hij zat er naast met zijn voorspellingen, maar de gebeurtenissen waarop deze doelden, maakten de wederkomst van de Messias niet minder urgent! Zie L. Engelfriet, op.cit. Blz.73.

[144] (W. Bilderdijk), op.cit. Deel 2. Blz.127.

[145] Idem. Blz.95-96.

[146] *DW*. Deel 12. Blz.15. Het woord 'onwillig' vraagt om deze toelichting: Bilderdijk snakte naar het einde der tijden, zoals uit 'afgebeên' blijkt, maar zag ertegen op het noodlot te moeten trotseren.

[147] (W. Bilderdijk), op.cit. Blz.VII.

[148] Idem

[149] Idem. Blz.110. Over één oplossing van de vele raadsels in de 'Apocalyps' schrijft Bilderdijk, dat met het einde van het Romeinse Rijk het einde van de Rooms-Katholieke Kerk wordt bedoeld: 'Deze oplossing is, met de geschiedenis vergeleken, duidelijk, en wordt dagelijks door alle fysieke, politieke, kerkelijke, zedelijke en wetenschappelijke gebeurtenissen klarer en meer en meer ontwijfelbaar en alles is hoogst eenvoudig.'

[150] (W. Bilderdijk), op.cit. Deel 2. Blz.141.

[151] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.140.

[152] Idem

[153] Idem

[154] Idem. Blz.139. Waarom 1848? Joris van Eijnatten geeft het antwoord: 'Tussen Henoch en Christus heeft de 'Christenkerk' gedurende 56 geslachten bestaan. Bilderdijk vermoedt dat er tussen de komst en de wederkomst van Christus eveneens 56 geslachten zullen zijn. Eén geslacht is 33 jaar, zodat de wederkomst in 1848 moet plaatsvinden.' Zie J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk*. Hilversum, 1998. Blz.570.

[155] Zelfs in de *Geschiedenis des Vaderlands*, minder particulier van aard dan zijn brieven, zinspeelde Bilderdijk op het einde der tijden rond 2000 na Christus. Er zou zich dan een ramp van ongekende omvang kunnen voordoen: 'Dit verhoede Hij, die genadig is, de Zijnen kent en bewaart, maar Zijn sikkel over den akker der wereld doet uitgaan, om na voleindigde oogst, het alverstikkende onkruid, dat Hij nu al bijna 2000 jaren geduld heeft, der vlam over te geven, waarvan de rook reeds is opgegaan, terwijl de ingewanden

der aarde van Zijn aannadering schokken: Wiens wederkomst de vervulling aller profetieën zal zijn, en alle menselijke geschiedenis sluiten zal in een Heerschappij van vrede en recht, die zich in de laatsten triomf des afgronds thans voorbereidt.' W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands*. Amsterdam, 1839. Deel 12. Blz.125.

[156] In *Het Boek der Openbaring 6:8* staat letterlijk: 'Toen zag ik een vaalgeel paard. De ruiter heette Dood, en Dodenrijk vergezelde hem. Zij kregen verlof om op een vierde deel van de aarde dood en verderf te zaaien, door middel van het zwaard, hongersnood, dodelijke ziektes en wilde dieren.' In: *Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap*. Heerenveen, 2004. Blz.364.

[157] J. van Eijnatten, *De man op het vale paard draaft steeds voort. Bilderdijk en het einde der tijden.* In: *MBM.* Jaargang 13. Blz.2.

[158] (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Amsterdam, 1833. Deel 2. Blz.133.

[159] R.A. Kolledwijn, op.cit. Deel 2. Blz.139.

[160] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.236.

[161] W. de Clercq, *Naar zijn dagboek*. Editie: A. Pierson. Z.pl., 1869. Blz.135.

[162] J. Meijer, *Martelgang of cirkelgang? Isaac da Costa als joods romanticus*. Paramaribo, 1954. Blz.72-73.

[163] Zie voor Groen van Prinsterers antisemitisme G. Leliefeld (2). Blz.328 en voor Willem de Clercqs antisemitisme O.W. Dubois' proefschrift, *Een vriendschap in Réveilkring. De omgang tussen Isaäc da Costa en Willem de Clercq (1820-1844)*. Heerenveen, 1997. Blz.357. In dat proefschrift wordt beschreven, hoe De Clercq een bezoek aan zijn vriend bracht. Ter begroeting van Isaäc da Costa sprak hij diens achternaam op een jiddische (overigens moeilijk van Portugees te onderscheiden) wijze uit: 'Da Coschta'. Deze beschuldigde hem ervan zijn naam zot te hebben uitgesproken, op een manier 'die meer de Israël hatende heiden dan de navolger van het geloof van Abraham paste'. Dubois maakt (wat in zo'n geval wel vaker gebeurt) een subtiel onderscheid tussen antisemitisch en anti-Joods. Willem de Clercq sprak de naam van zijn vriend hoofdschuddend uit, wat volgens Dubois als anti-Joods beschouwd moet worden. Wanneer het om politieke en religieuze bezwaren tegen het jodendom gaat, kan men een dergelijk onderscheid billijken, maar niet als het om discriminatie (gebaseerd op haat en vooroordelen) gaat. Da Costa ervoer het voorval als antisemitisch: 'De nasmaak blijft zo bitter, dat ik mij er niet van kan ontdoen dan door u in oprechtheid te zeggen: "Nee, De Clercq, zulke dingen zijn niet goed!" Tussen u en mij althans had ik zoiets nooit verwacht, ofschoon het mij achteraf beschouwd minder bevreemdt. Zelfs de gulheid waarmee u zulke dingen afgaan, maakt de indruk des te grievender.' Wie is er meer gerechtigd dan een mogelijk slachtoffer om in

eerste instantie uit te maken of een opmerking anti-Joods of antisemitisch is?

[164] J. Meijer, *Isaac da Costas weg naar het Christendom. Bijdrage tot de geschiedenis der Joodsche problematiek in Nederland*. Proefschrift. Amsterdam, 1946. Blz.93.

[165] W.G.C. Byvanck, op.cit. Deel 2. Blz.240.

[166] Idem. Blz.238-239.

[167] Idem

[168] Zie P. van Zonneveld, *Een beminnelijke Izegrim? Bilderdijk van verschillende zijden belicht*. In: *MBM*. Jaargang 24. Blz.6-9.

[169] In *Jesaja 11:12* staat: 'Dan steekt Hij een vaandel op voor de volkeren. Hij brengt bijeen wie uit Israël verdreven waren, de vluchtelingen uit Juda brengt Hij samen, van de vier uiteinden van de aarde.' In: *Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap*. Heerenveen, 2004. Blz.948. In *Ezechiël 37:21-22* staat: 'Ik haal de Israëlieten weg bij de volkeren waar zij terechtgekomen zijn. Ik zal hen overal vandaan bijeenbrengen en naar hun land laten terugkeren. Ik zal één volk van hen maken in het land en op de bergen van Israël, en één koning zal over hen allen regeren.' In: Idem. Blz.1190. Er staat dus dat Hij een einde aan de diaspora van de joden zal maken. Van de smalle gemeente wordt net zomin gerept als van Palestijnen, die volgens moderne exegeten de Westbank zullen moeten ontruimen voor de teruggekeerde joden en christenen die tezamen het uitverkoren volk vormen.

[170] J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk*. Hilversum, 1998. Blz.573.

[171] Idem. Blz.568.

[172] *Wie leert t krekeltjen zijn lied? De poëtische oorspronkelijkheid van Willem Bilderdijk. Negen beschouwingen over gedichten van Bilderdijk.* Onder redactie van P. Gerbrandy en M. van Hattum. Groningen, 2000. Blz.121.

[173] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.571.

[174] Idem. Blz.568.

[175] (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Amsterdam, 1833. Deel 2. Blz.121.

[176] *Het Oude Testament*. Editie: apologetische vereniging Petrus Canisius. Utrecht/Antwerpen, 1954. Blz.320. Zie ook blz.132 van dit boek, waarin de vier rijken worden opgesomd conform L. Engelfriet, op.cit. Blz.208.

[177] (W. Bilderdijk), op.cit. Deel 2. Blz.121.

[178] Idem. Blz.121-122.

[179] Idem. Blz.121.

[180] Idem. Blz.122.

[181] Idem. Blz.110.

[182] *Het Boek der Openbaring 17:18*. In: *Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap*. Heerenveen, 2004. Blz.374.
[183] (W. Bilderdijk), op.cit. Deel 2. Blz.129.
[184] Bilderdijk-Commissie, *Mr. Willem Bilderdijk*. Pretoria/Amsterdam/Potchefstroom, 1906. Blz.181.
[185] (W. Bilderdijk), op.cit. Deel 2. Blz.122.
[186] Idem. Blz.124.
[187] Idem
[188] Er bestaat inderdaad een tegenspraak tussen *Het Boek der Openbaring 13:1* (tien hoofddeksels) en *12:7* (zeven hoofddeksels).
[189] (W. Bilderdijk), op.cit. Deel 2. Blz.129.
[190] J. van Eijnatten, *De man op het vale paard draaft steeds voort. Bilderdijk en het einde der tijden.* In: *MBM.* Jaargang 13. Blz.6.
[191] *Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap*. Heerenveen, 2004. Blz.370.
[192] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.139.
[193] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.4. In *Teekenen der Tijden* heet het: 'Die 200 jaar wordt in vier tijdperken verdeeld en deze zijn de eerste vier zegels. Elk tijdperk is zevenmaal 70 jaar, makende 490 jaar, die viermaal genomen de 2000 jaar vervullen op 40 jaar na, die het leven van Jezus begrijpen.' In: (W. Bilderdijk), op.cit. Deel 2. Blz.116-117.
[194] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.3.
[195] Zie G. Leliefeld (1). Blz.249.
[196] (W. Bilderdijk), op.cit. Deel 2. Blz.57.
[197] Idem
[198] Idem. Blz.58.
[199] Idem
[200] *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831.* Editie: H.W.T. Tydeman. Sneek, 1867. Deel 2. Blz.77.
[201] Zie *Lucas 19:46*.
[202] *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831.* Editie: H.W.T. Tydeman. Sneek, 1867. Deel 2. Blz78.
[203] Idem. Blz.67.
[204] Idem
[205] J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk*. Hilversum, 1998. Blz.365.
[206] I. Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*. Utrecht, 1978. Blz.135.
[207] Idem
[208] Idem

[209] Idem
[210] Idem. Blz.136.
[211] Idem. Blz.123.
[212] Idem. Blz.124.
[213] Idem. Blz.127.
[214] Idem. Blz.150.
[215] G. Leliefeld (1). Blz.135 en (2). Blz.213.
[216] G. Leliefeld (2). Blz.62 t/m 64 en 323.
[217] Idem. Blz.65.
[218] R. Schokker, op.cit. Blz.3.
[219] H. Bavinck. Blz.185.
[220] C. Gerretson, op.cit. Deel 1. Blz.170.
[221] W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands*. Amsterdam, 1839. Deel 1. Blz.137.
[222] J. Bosch, *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling. Aanvullende uitgave.* Deel 1: 1772-1794. Proefschrift. Wageningen, 1955. Blz.236.
[223] Idem. 'Suppediteren' betekent 'verschaffen', 'het aan de hand doen van akten en bijlagen'. Zie Van Dale. Blz.2827. Voor een uitgebreide toelichting op zijn democratische gezindheid en politieke tolerantie, zie G. Leliefeld (2). Blz.52 en 53.
[224] *DW*. Deel 8. Blz.418.
[225] Idem. Zie ook G. Leliefeld (2). Blz.55 en 56.
[226] P. Geyl, *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In: *Kernproblemen van onze geschiedenis. Opstellen en voordrachten 1925-1936.* Utrecht, 1937. Blz.222.
[227] *DW*. Deel 9. Blz.117.
[228] Kemper behoedde Gijsbert Karel van Hogendorp voor een grote fout, die als zij gemaakt was, Bilderdijks woeden tegen de constitutie zou hebben verergerd. In Van Hogendorps proclamatie van 17 november 1813 stond aanvankelijk, dat de oude tijden zouden herleven en de regenten hun bevoorrechte positie van vóór 1795 weer zouden innemen. Kemper wilde daarentegen een constitutie ten gerieve van alle Nederlanders. Hij wist Van Hogendorp uiteindelijk voor dit standpunt te winnen. Zie J.W.A. Naber, *Joan Melchior Kemper (1776-1824)*. Haarlem, 1913. Blz.89.
[229] Idem. Blz.196.
[230] Het begrip 'protestantse kerkstaat' is afkomstig van de patriottisch gezinde jurist Hendrik Willem Hoving die in 1815 *Christendom en Hervorming, vergeleken met de protestantse kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden* schreef. Zie A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.52-53.
[231] *Brieven*. Deel 4. Blz.18.
[232] H.H. Zwager, op.cit. Blz.124.
[233] *Brieven*. Deel 5. Blz.96. Jezus was niet tegen een scheiding van kerk en staat, zou men uit *Matteüs 22:15-21* kunnen afleiden.

[234] E. Palmen, *Kaat Mossel, helleveeg van Rotterdam. Volk en Verlichting in de achttiende eeuw*. Amsterdam, 2009.
[235] S. Vuyk, op.cit. Blz.228-229.
[236] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 1. Middelharnis, 1927. Blz.55.
[237] Was het gezag van de koning der koningen zo groot, dat een constitutionele monarchie uit den boze was? Bilderdijk zou die vraag bevestigend hebben beantwoord, maar Groen van Prinsterer niet. Een constitutionele monarchie vormde een onzekere waarborg tegen tirannie, waarvoor Bilderdijk in de ogen van zijn leerling een indirect pleidooi hield: 'Aldus zou hij naderhand, door zijn ingenomenheid tegen de beginselen der Grondwet te ver afgeleid, misschien aan het vorstelijk gezag ook zodanige vrijheid van handelen toegekend hebben, die beter met de dwalingen welke hij bestreed, dan met de beginselen welke hij voorstond, verenigbaar was.' G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie. Eene reeks van historische voorlezingen*. Leiden, 1847. Blz.40.
[238] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.585.
[239] H. Bavinck, op.cit. Blz.197.
[240] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.585.
[241] J. Meijer, *Martelgang of cirkelgang? Isaac da Costa als joods romanticus*. Paramaribo, 1954. Blz.26.
[242] Zie www.denederlandsegrondwet.nl.
[243] Zie G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009. Blz.306.
[244] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.20-21.
[245] Idem. Blz.22.
[246] Idem. Blz.23.
[247] Idem
[248] Idem. Blz.23-24. Artikel 9 van de Algemene Bepalingen uit voornoemd reglement luidde onder meer, dat 'de aankweking van liefde voor Koning en Vaderland, steeds het hoofddoel moeten zijn van allen, die in onderscheidene betrekkingen met het kerkelijk bestuur belast zijn' en artikel 12, dat 'geen kerkelijke vergadering vermag te corresponderen met buitenlandse kerken, zonder voorafgaande toestemming van Zijne Majesteit de Koning'. Dat kan men restrictieve bepalingen noemen. Sinds de verschijning van het reglement heette de Nederduits Gereformeerde Kerk voortaan Nederlands Hervormde Kerk.
[249] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.662.
[250] Idem. Blz.688.
[251] Idem
[252] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.52-53. Men zou Bilderdijk ook als een nationaal-supranaturalist kunnen beschouwen, al verbond hij aan de God

van Nederland meer specifieke eigenschappen dan Hoving deed. De beperking van 'nationaal' tot 'nationaal-supranaturalistisch' werkte Hoving oppervlakkig uit, opdat zoveel mogelijk gelovigen zich in Hem zouden herkennen en een eenheid vormen. Bij Bilderdijk werkte die beperking zeer complex uit, omdat hij pas a posteriori in eenheid geïnteresseerd was. Dordtse leerstellingen stonden bij hem voorop, wat moderne gelovigen daarover dachten liet hem betrekkelijk koud. Eenheid van de happy few was voor hem voldoende, gefixeerd op de smalle gemeente als hij was. Domela Nieuwenhuis legde het begrip 'supranaturalisme' uit door erop te wijzen, 'dat behalve de wereld die wordt waargenomen met de zintuigen en een zogenaamd 'inwendige' zin, er een andere bestaat boven die waarneming verheven, een voorwerp van geloof en niet van weten dan voor zover haar verschijnselen in en door de gelovigen vallen onder de waarneming: bijv. A gelooft dat er engelen zijn, B heeft ze waargenomen en weet het dus. *Supra* betekent *boven* en dat is plaatselijk, maar overgebracht op het geestelijke behoeft het niet plaatselijk genomen te worden. Dan betekent het *hoger* zonder plaatselijk te zijn, gelijk men zegt: de nederige staat boven of hoger dan de hoogmoedige. In die zin stelt de *supranaturalist* dat een hogere orde der dingen dan die der natuur,-dus een wezen of wezens, niet behorend tot de natuur, maar van haar onderscheiden-, invloed op haar uitoefent, zodat zij daarvan afhangt. Dat wezen noemt hij God en hij verstaat onder dit woord niet een kracht, maar een persoonlijk bestaand wezen, kracht uitoefenend, invloed hebbend op de wereld, stoffelijk zowel als geestelijk.' In: F.J. Domela Nieuwenhuis, *Naturalisme tegenover J.H. Scholten, Supranaturalisme in verband met de Bijbel, christendom en protestantisme.* Amsterdam, 1867. Blz.6.

[253] Zie blz.110.

[254] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.63.

[255] (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Deel 1. Amsterdam, 1833. Blz.7-8.

[256] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.86.

[257] Vondel noemde Bogerman als voorzitter van de Dordtse Synode 'Bozerman, dat hoofd der snoden'. In: *Acta der Tweede Voorlopige Synode van Nederduytsch Gereformeerde Kerken, gehouden te Leeuwarden in 1890*. Amsterdam, 1890. Blz.228. In *Palamedes* treedt Bogerman onder de naam Kalchas op. Vondel noemt hem 'der goden tolk', die 'grove leugens veilt voor waarheid aan het volk'. In: J. van den Vondel, *Palamedes of Vermoorde Onnozelheit. Treurspel, met aenteekeningen uit 's Dichters mondt opgeschreven*. Amersfoort, 1736. Blz.3. In *Op Simon Episcopius* hekelt Vondel 'de lastermond' van Bogerman en in *Kraghtelooze Papenblixem* noemt hij hem een 'schijnheilige engel'. In: *Hekeldichten, met aenteekeningen uit 's Dichters mondt opgeschreven.* Amersfoort, 1707. Blz.66 en 149. Bogerman verpersoonlijkte voor Vondel de contraremonstrantse razernij.

[258]G. Leliefeld, *Verzamelde verhalen.* Den Dungen, 2008. Blz.507.
[259] Zie blz.147 en G. Leliefeld (1). Blz.396.
[260] In werkelijkheid betekent *diets* 'volk' of 'volkstaal'. Vergelijk *dutch* en *Teuto*burgerwoud.
[261] A. Kluyver, *Bilderdijk en de taalwetenschap*. In: *Onze eeuw* IV (1906). Blz.14.
[262] Alexander Loyd heeft hierop zijn theorie over stress als factor van ziektes gebaseerd. Zie A. Loyd, *De Healing Code. Ontdek het geheim van gezondheid*. Amsterdam, 2011. Blz.67-94 en 98-102.
[263] G. Leliefeld (1). Blz.370.
[264] *DW*. Deel 6. Blz.220.
[265] Idem
[266] Idem. Blz.223.
[267] Zie eindnoot 167.
[268] W. Bilderdijk, *De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegelicht.* Leiden, 1823. Blz.45.
[269] *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831.* Editie: H.W.T. Tydeman. Sneek, 1866. Deel 1. Blz.150.
[270] *'k Wou zo graag verstandig wezen. Geschriften uit de sfeer der Verlichting*. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 16. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968. Blz.58. Dit type redenering gebruikte Bilderdijk ook om de theorie van de 'trias politica' voor onuitvoerbaar in de praktijk te houden.
[271] Idem. Blz.60. 'Hoe' zegt hij er niet bij.
[272] G. Leliefeld (1). Blz.156. Men zou denken, dat de waarheid in het midden ligt, maar hier staat in het Latijn, dat zoiets voor de deugd geldt.
[273] S. Vuyk,op.cit. Blz.40-43.
[274] Idem. Blz.88.
[275] Idem
[276] Idem. Blz.89.
[277] S. Vuyk, op.cit. Blz.349.
[278] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.112.
[279] *DW*. Deel 15. Blz.265.
[280] W. van der Zwaag, op.cit. Blz.221.
[281] Idem. Blz.219.
[282] Idem. Blz.221.
[283] E.G.E. van der Wall, *De Nederlandse Verlichting en de Nederlandse kerkgeschiedenis.* www. openaccess.leidenuniv.nl
[284] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.16-17.
[285] *Brieven*. Deel 1. Blz.25 en G. Leliefeld (1). Blz.184. In de *Ode aan God* beslist een calvinistische God over het lot van werelden. Het hoogste en het

laagste wezen, de seraf en de worm, zijn voor God gelijk: hun verdiensten doen er niet toe.
[286] *Brieven*. Deel 4. Blz.105-106.
[287] G. Leliefeld (1). Blz.120, 121, 124, 206 en 226.
[288] Idem. Blz.471-472.
[289] Daarom gaf hij als eerste commentaar op dit gedicht, dat het velen duister moest voorkomen, waarna hij alsnog met een verklaring op de proppen kwam die de wereld als een 'verbloemde voorstelling van de godheid' interpreteert. *DW.* Deel 12. Blz.471.
[290] G. Leliefeld (2). Blz.87-88.
[291] Bilderdijk richtte wel een oproep aan de rooms-katholieken in Nederland om zich met protestanten tegen heidenen en sofisten te keren, maar hij deed dat op een hoge, zij het niet geheel onverzoenlijke toon: 'Hoezeer dit alles veroordelend en verwerpend, moest men inderdaad geen haat, maar mededogen voor deze verleide en bedrogen medechristenen voelen in een christelijk hart, en zelfs wenste ik dat bij plechtige gelegenheden in onze Kerk, geen bittere controversiële preek tegen de roomsen, maar een verslag hunner dwalingen onder aanwijzing van de fontes errorum (of liever de twee principia errorum) gehouden werd, met een gemoedelijk gebed voor hun verlichting en terugkeer tot de zuivere waarheid. Dit, dunkt mij, zou roomsen en protestanten kunnen baten.' In: *Brieven*. Deel 5. Blz.76. Tot de twee foute beginselen van het rooms-katholicisme rekende hij de positieve invloed van goede werken op het zielenheil en het onfeilbare pausschap, dat als fout beginsel overigens, wat hem betrof, kon concurreren met de aanroeping van de Heiligen.
[292] G. Leliefeld (2). Blz.459-460.
[293] Zie blz.225-226. Overigens zag Bilderdijk in franciscanen en jezuïeten een bedreiging voor de kerk van Rome, omdat zij een staat binnen het roomse imperium vormden. Zie *Brieven*. Deel 5. Blz.76.
[294] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.152. Onder 'stikzinking' blijkt kroep te moeten verstaan. Zie D. Kalmijn, op.cit. Blz.125.
[295] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.115.
[296] Idem. Blz.114.
[297] Idem. Blz.148-149 en *DW.* Deel 11. Blz.275.
[298] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.608.
[299] Idem. Blz.94.
[300] *DW*. Deel 11. Blz.317.
[301] W. van der Zwaag, op.cit. Blz.222.
[302] Idem
[303] *DW*. Deel 11. Blz.219.
[304] Idem

[305] Idem. Met die twee namen doelde Bilderdijk op koning Lodewijk en zichzelf: deze op 7 april 1812 geboren zoon heette voluit Lodewijk Willem, maar werd thuis Lodewijk genoemd. Vanuit het perspectief van laatstgenoemde waren de koning en zijn vader met elkaar verbonden in die twee hem dierbare namen. Het is ook mogelijk, dat die twee dierbare namen vanuit Bilderdijks perspectief op koning Lodewijk en stadhouder Willem V, of op koning Lodewijk en zijn overleden zoontjes Willem Julius Ursinus en Alexis Willem slaan.
[306] Idem
[307] Idem. Blz.221.
[308] Idem
[309] Idem. Deel 2.Blz.348.
[310] W. Bilderdijk, *Van het ware beginsel der zedekunde*. In: *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Deel 1. Amsterdam, 1833. Blz.99.
[311] *DW*. Deel 11. Blz.253.
[312] Idem
[313] Idem
[314] I. da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. Leiden, 1823. Blz.72.
[315] W. Kloos, *Bilderdijk. Bloemlezing met inleiding en opmerkingen bij de gekozene gedichten.* Amsterdam, (1906). Blz.74.
[316] Idem
[317] Idem
[318] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.163.
[319] Idem. Blz.113.
[320] *Het Nieuwe Testament.* Editie: apologetische vereniging Petrus Canisius. Utrecht/Antwerpen, 1954. Blz.22.
[321] In *De principiis* heeft Origines niet ondubbelzinnig zijn visie op reïncarnatie gegeven. Riemer Roukema nuanceert het beeld van Origines als een voorstander van het geloof in reïncarnatie: 'Origenes' speculatie was dus, dat aan het eind der tijden de materiële lichamen geheel zullen zijn verdwenen. God zal dan alles in allen zijn (*1 Korintiërs 15:28*). De menselijke zielen zullen weer geest zijn, zoals in het begin. Maar in de hemelse zaligheid houden zij hun vrije wil. Dat was voor Origenes onopgeefbaar, gezien zijn strijd met de gnostici die hij ervan beschuldigde, dat volgens hen het hele mensenleven afhing van de voorbeschikking van de Schepper. Maar als de weer geest geworden zielen een vrije wil houden, dan kunnen zij ook weer van God afvallen. Dan kunnen zij weer opnieuw als zielen vallen in andere lichamen. In die zin kunnen we bij Origenes,-tegen zijn eigen bedoeling-, van reïncarnatie spreken. Een menselijke ziel kan dan één keer per 'wereld' (*aiôn*) incarneren.' R. Roukema, *Reïncarnatie in de oude kerk*. In: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* Jaargang 92. Blz.199-218 en Jaargang 93.

Blz.33-56. Hoewel Augustinus in Plotinus een reïncarnatie van Plato zag, trekt Roukema in voornoemd artikel toch in twijfel of deze kerkvader in reincarnatie geloofde: 'Ook Augustinus heeft op de werken van Origenes gereageerd. In zijn in 426 voltooide werk *De Civitate Dei* keert hij zich tegen Origenes' visie op de zonde van de preëxistente zielen en tegen de opeenvolging van werelden volgens *Prediker 1:9-10*. Hij schrijft dat de kerk Origenes niet ten onrechte heeft veroordeeld. Elders keert Augustinus zich ook tegen Plato's leer van de zielsverhuizing, maar in dat verband noemt hij Origenes niet.'

[322] *Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap*. Heerenveen, 2004. Blz.643.

[323] Idem. Blz.684.

[324] Zie blz.43 voor de definitie van spiritualiteit, en voor de tijdsaanduiding I. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk, eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter, en schriften*. Haarlem, 1859. Blz.134 in samenhang met *DW*. Deel 12. Blz.66.

[325] *DW*. Deel 12. Blz.67.

[326] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.360.

[327] In *De Dieren* (1817) heet het:

> Ons lichaam slechts is 't ons (wij zijn erin ontsproten);
> Niet, na het bestaan der ziel, als kleding aangeschoten,
> Maar eigendom, en 't blijft, veredeld en verfijnd,
> Zolang de hemelglans het grensloos al beschijnt.

Zie *DW*. Deel 5. Blz.143.

[328] Idem. Blz.369.

[329] *DW*. Deel 7. Blz.86.

[330] *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831.* Editie: H.W.T. Tydeman. Sneek, 1867. Deel 2. Blz.274.

[331] *DW*. Deel 5. Blz.142.

[332] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.385.

[333] *DW*. Deel 15. Blz.168.

[334] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.384.

[335] S. Rinpoche, op.cit. Blz.107-109, 288-290, 327, 338 en 342.

[336] Idem. Blz. Blz. 98, 103 en 292-296.

[337] Idem. Blz.118.

[338] Idem. Blz.104 en 387.

[339] Idem. Blz.294 en 358.

[340] Idem. Blz.132-133 en 315-316.

[341] Hier volgen er een viertal. Ten eerste, volgens de Dalai Lama bestaat er geen Schepper, terwijl Bilderdijk zijn leven aan God trachtte te wijden: 'Het boeddhisme gelooft in universele oorzakelijkheid, dat alles aan verandering en aan oorzaken en omstandigheden onderhevig is. Er wordt geen plaats ingeruimd voor een goddelijke Schepper, noch voor zelf geschapen wezens, maar alles ontstaat als een gevolg van oorzaken en omstandigheden. Dus de geest, of het bewustzijn, ontstaat ook als resultaat van zijn voorafgaande ogenblikken.' Idem. Blz.104. Daarmee lijkt de boeddhistische visie op de H. Drievuldigheid in tegenspraak te zijn: 'In de christelijke visie bijvoorbeeld worden de natuur en de activiteit van God voorgesteld als een Drie-eenheid, waarin Christus de incarnatie is, de vorm die zich manifesteert uit de grond van de Vader via het subtiele medium van de H. Geest. Zou het niet op zijn minst verhelderend zijn Christus voor te stellen als Nirmanakaya, de H. Geest als Sambhogakaya en de absolute grond van beiden, de Vader, als Dharmakaya? Idem. Blz.344. Ten tweede, Bilderdijk verstond onder 'ziel' iets anders dan het boeddhisme eronder verstaat: 'De meeste mensen gaan ervan uit, dat het woord 'reïncarnatie' inhoudt, dat er 'iets' is dat reïncarneert, dat van leven tot leven reist. Maar in het boeddhisme geloven we niet in een onafhankelijke en onveranderlijke entititeit, zoals een ziel of ego dat de dood van het lichaam overleeft. Wat de continuïteit tussen levens verschaft is niet een entiteit, geloven wij, maar het uiteindelijk subtielste niveau van bewustzijn.' Dat bewustzijn manifesteert zich in opeenvolgende levens niet als een parelsnoer, zo legt de Dalai Lama uit, maar als op elkaar gestapelde dobbelstenen, die 'niet identiek aan elkaar zijn, maar voorwaardelijk verbonden'. Idem. Blz.105. Als dat zo is, zou het bewustzijn toch een persoonlijk trekje moeten hebben om de karmische wetten hun werk te laten doen. Ten derde, het boeddhisme gelooft in het bestaan van parallelle universa, Bilderdijk niet. Sogyal Rinpoche spreekt herhaaldelijk in positieve zin over dit onderwerp, vooral wanneer hij zijn gedachten over David Bohms interpretatie van het universum laat gaan en over energie, materie en betekenis (die als een drie-eenheid elk afzonderlijk beide andere insluiten) niet uitgepraat raakt. Idem. Blz.126, 274, 337 en 347-350. Bilderdijk meent daarentegen in *De Geestenwareld* (1811), dat parallelle werelden aan de eenheid van Gods bedoeling afbreuk doen. Hoe opmerkelijk, dat hij er al wel zijn gedachten over liet gaan:

> Waar blijft, vermet'le mens, dat hemelschoon verband
> Der schepping, kenmerk van een alleswijze hand,
> Dat alles schraagt, vervangt en door elkaar doet vlieten
> Tot onderling behoud en steunsel en genieten?
> Waar blijft dat, zo die kring, aan aard en mensdom vreemd,
> In 'tgeen den sterv'ling treft, belang noch aandeel neemt?

Zo zijn er warelden, geen wareld: niets volkomen.
Zo is het de Almacht niet, die de onbesefb're tomen
Der dingen voert, maar 't zijn gedeeltelijk ondergoôn,
Verdeeld in wezens en bedoeling, Hem ten hoon!
Zo is de schepping niets dan stukwerk, niets dan delen
Die onvereenbaar zijn; en 't scheppen geen bevelen,
Maar moeilijk pogen, dat geen doel heeft in 't heelal
En de Oppergodheid is een redeloos geval.

DW. Deel 7. Blz.113-114. Ten vierde, Sogyal Rinpoche verstaat onder 'verlichting' iets anders dan Bilderdijk. Het boeddhisme onderscheidt vier of zes bardo's (=overgangen). Tussen de bardo van het sterven en de bardo van het worden is er een staat van 'luminescentie' of Helder Licht, waarin geen duisternis heerst en de straling van de wijsheid van een stervende aan hem voorbijflitst. Sogyal Rinpoche formuleert het wat ingewikkelder, waardoor zijn definitie van 'verlichting' zich tevens onderscheidt van 'de Verlichting': 'De luminescentie die bij de dood verschijnt, is de natuurlijke straling van het eigen rigpa, dat wil zeggen de niet-samengestelde natuur waar heel samsara (=alles wat een mens gevangen houdt in de kringloop van geboorte en dood) en nirvana (=de bevrijding uit die kringloop) van doordrongen is.' Vaak wordt dit Helder Licht niet herkend, waardoor de bardo van wording een volgende fase ingaat. Deze wordt de 'bardo van dharmata' genoemd, die vaak evenmin wordt herkend. Tot tweemaal toe laat men zodoende de gelegenheid voorbijgaan om zich van zijn wedergeboortes te bevrijden. Pas in een volgende fase wordt de helderheid van het licht draaglijk voor de ogen van een overledene. Niet rigpa bepaalt zijn doen en laten, maar zijn veel aardsere geest: 'In de bardo van wording heeft de geest een immense helderheid en onbegrensde beweeglijkheid, maar de richting waarin hij zich beweegt wordt volledig bepaald door de gewoontepatronen voortgekomen uit zijn karma.' S. Rinpoche, op.cit. Blz.121, 285-286 en 428. Deze 'immense' helderheid van de geest doet enigszins denken aan Bilderdijks definitie van licht, omdat het ook een voor de ogen draaglijke variant van het licht betreft: 'Het licht zoals wij dat kennen is een uitvloeisel van de godheid, maar het is niet datgene wat het in de godheid was. Het licht dat wij waarnemen is een verbastering van het ware licht, een donkerte, die afgescheiden is van haar bron en slechts nog een zweem van het goddelijk licht bezit.' J.van Eijnatten, op.cit. Blz.267. Sprak Bilderdijk lyrisch over engelen, dan deed hij dat door gebruik van lichtsymboliek te maken. Meer dan 1000 zonnen blinken Jezus van het 'geheiligd voorhoofd', terwijl 'myriaden van wezens' in het licht baden waarvan zij gemaakt zijn. *DW*. Deel 5. Blz. 41 en *DW*. Deel 7. Blz.121. Hij zorgde voor hiërarchisch verantwoorde gradaties van het licht, wanneer hij over God, engelen en mensen sprak. Toen laatstgenoemden

zich nog voedden met 'de dauw der hemelen', waren zij gehuld in 'engelenwaas' en beschikten zij over een 'lichtlichaam'. L. Engelfriet, op.cit. Blz.133. Wie denkt dat daarmee de zaak zonneklaar in beeld is gebracht, komt bedrogen uit, wanneer hij bij Engelfriet een definitie daarvan leest: 'Het lichtlichaam of engelenwaas is een ondoordringbaar kleed, dat als een licht zelf ook schittert en daardoor aan slopende krachten weerstand biedt. In de schaamte die in het blozen van het gelaat tot uitdrukking komt, ziet Bilderdijk nog een overblijfsel van dit oorspronkelijk heilige gewaad. Dit kleed van heiligheid is uit de kracht der ziel ontstaan. Die kracht is het redelijk schepsel met de adem van Gods geest bij het vormen van de 'Godgelijke leest' meegedeeld.' Idem. Blz.152.

[342] *DW*. Deel 7. Blz.86.

[343] Idem

[344] Idem. Blz.110.

[345] Idem

[346] Idem. Blz.111.

[347] Idem. Blz.112.

[348] Idem. Blz.113.

[349] Idem. Blz.114.

[350] Idem

[351] Idem

[352] Zie blz.70 en 78.

[353] '*DW*. Deel 7. Blz.114-115.

[354] Idem. Blz.122.

[355] Idem

[356] Idem

[357] Idem. Blz.123.

[358] Idem

[359] *DW*. Deel 5. Blz.128.

[360] *DW*. Deel 7. Blz.157.

[361] Idem. Blz.159.

[362] Idem. Blz.157. Engelfriet geeft de voorkeur aan het beeld van een in een olm verstrengelde rank, waarin Bilderdijk de tederheid van een omarming ziet, die wordt 'vergolden door bescherming'. B. Engelfriet, op.cit. Blz.201.

[363] *DW*. Deel 7. Blz.158.

[364] Idem. Blz.158 en 167.

[365] Idem. Blz.157.

[366] R. Honings, *Bij Bilderdijk aan tafel. Een uniek ooggetuigenverslag van Robert Southey uit 1825*. In: *MBM* Jaargang 26. Blz.1-13.

[367] F. van den Enden, *Vrye Politijke Stellingen*. Editie: W. Klever. Amsterdam, z.j. Blz.17/175.

[368] Idem

[369] I. da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. Leiden, 1823. Blz 47.
[370] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.35.
[371] W.G.C. Byvanck, op.cit. Deel 2. Blz.271-272.
[372] Idem
[373] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.256.
[374] Idem
[375] I. da Costa, op.cit. Blz.59.
[376] Zie blz.96-97.
[377] W. Bilderdijk, *De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegelicht.* Leiden, 1823. Blz.52-53. Bilderdijk verstond onder plicht het tegenovergestelde van een verplichting. Zie G. Leliefeld (1). Blz.166-167.
[378] Idem
[379] H.T. Colenbrander, *De patriottentijd. Hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden.* Den Haag, 1897. Deel 1. Blz.117-118.
[380] G. Leliefeld (1). Blz.267.
[381] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.250.
[382] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voorNederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.94-95. De 'gebruikelijke grifheid' bevat een sneer van G. Kalff in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Groningen, 1910. Deel 6. Blz.190. Letterlijk staat daar nogal misplaatst: 'Wat hij om zich heen zag of waande te zien, was wel geschikt om hem tot deze (overigens gebruikelijke) grifheid met bloed te brengen.' Kartels zijn geschreven uitnodigingen voor een duel.
[383] W. Bilderdijk en P.R. Feith, op.cit. Blz.94-95.
[384] (R. Feith), *Zoals men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven. De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*. Editie: J. C. Streng. Epe, 1994. Blz.77.
[385] M.J.G. de Jong en W. Zaal, op.cit. Blz.91.
[386] *DW*. Deel 12. Blz.338-341. In *Afscheid aan Leyden* (1827) demonstreert Bilderdijk zijn grote taalvaardigheid op hoge leeftijd.
[387] Idem. Blz.288. In *Op de dagelijksche schendbrieven my toegezonden* doet Bilderdijk het voorkomen, alsof zijn tegenstanders alleen 's nachts (dus gehuld in duisternis) schriftelijk tegen hem ageerden: 'nacht voor nacht'. 'Verdraagzaamheid' betekent tegenwoordig 'vervolgen', zo verzucht hij, en 'vrijheid' betekent de vrijheid om te 'verdrukken'. Ach, hij hoopt dat zijn schouders sterk genoeg zijn om hetzelfde kruis te dragen als zijn voorouders. Hij projecteerde met andere woorden zijn eigen onverdraagzaamheid op anderen, die hetzelfde deden als hij. Dat behoort tot de tragiek van een gepolariseerde samenleving.
[388] Die 'moordpriem' brengt hij ter sprake in *Afscheid aan Leyden* als 'doodvlijm' en in *Aan Cats*: 'Wie kan in deze dagen vooruitzien, of hem, die denkt

als ik, zo dan al geen veroordeling tot zwaard of kogel, tenminste geen moordpriem wacht?' *DW*. Deel 12. Blz.341 en 459. Zie ook G. Leliefeld (1). Blz.434.

[389] W.G.C. Byvanck, op.cit. Deel 2. Blz.279-280.

[390] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.297.

[391] *DW*. Deel 9. Blz.246. Wat Bilderdijk hier van prins Maurits zegt, is op hemzelf van toepassing verklaard.

[392] E. Krol, *Onruststoker in een land van vrede. De receptie van Bilderdijks poëzie in tijdschriften van 1813-1831*. In: *MBM* Jaargang 28. Blz.7-12.

[393] Idem. Blz.298.

[394] Idem. Blz.297.

[395] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.300.

[396] Idem. Blz.299.

[397] Idem. Blz.296.

[398] Idem. Blz.273-274. Waarom vreemd? Een vergelijking die met 'zoals' begint, berust op overeenkomst, maar dat is hier niet zo: het verspreiden van een ziekte kan niet met het inenten daartegen worden vergeleken. Wat dat betreft, is de vergelijking een metonymia. De schaal waarop een ziekte voorkomt, kan wel worden vergeleken met de schaal waarop inentingen daartegen plaatsvinden. Wat dat betreft, is de vergelijking een metafoor.

[399] Idem. Blz.278.

[400] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.260.

[401] Idem. Blz.192.

[402] M.E. Kluit, op.cit. Blz.187. C. Baron van Zuyen van Nijevelt had Dirk van Hogendorp gepolst voor de functie van secretaris van het kabinet des konings. Toen deze daarover met zijn vriend van gedachten wisselde, schrok hij van diens reactie. Da Costa had letterlijk moeten sidderen bij die gedachte alleen al.

[403] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.361.

[404] Idem. Blz.373.

[405] Idem. Blz.377.

[406] Idem

[407] Idem. Blz.443. De volledige titel van zijn brochure luidde: *De Sadduceeën van Mr. I. da Costa getoetst aan Redelijkheid, Geschiedenis en Bijbel.*

[408] Zo vond Dirk van Hogendorp hem een 'opgeblazen windzak' met een 'boosaardig en grimmig hart'. De kring om Bilderdijk mocht hem niet. Zie R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.233.

[409] In een brief aan Th. van Kooten, d.d. 20 november 1810, uit de OBvB (geen nadere aanduiding), geeft Bilderdijk zijn mening over het literaire werk van Wiselius: 'Hij heeft de ouden gelezen en in 't hoofd, en wilde ze wel natreden, maar ongelukkig, hetzij hij hen dan wel of gebrekkig verstaat, hij heeft ze nooit leren gevoelen. Vandaar, dat waar hij ze 't nauwkeurigst

uitdrukt, die uitdrukking nog altijd koud is, en zichtbaar uit het hoofd, niet uit het hart gestort wordt. Ditzelfde mag ook gezegd worden van al zijn poëzie. Daar is noch poëtisch *coup d'oeuil*, noch poëtische *marche*, noch poëtische wijze van voorstelling in. 't Is altijd een *schoolchria* die *ad rigas* afloopt, de gemene plaatsen door, en (vooral in zogenaamde 'lierzangen') wat er goeds in is, door de uitrekking die de coupletten bij de schrijver teweegbrengen, nog kwijt raakt. 't Is *eau tiède* als de Fransen zeggen, en, op zijn best, een langwijlige proze, onder de naam van poëzie.'

[410] Zo schreef Bilderdijk eens aan Wiselius: 'Waart gij zo'n zes weken bestendig met mij, ik vermeet mij niet te veel als ik zou zeggen, dat gij gewonnen waart, want gij hebt de waarheid lief en zij werkt in uw hart, ofschoon uw door de tijdgeest en geheel uw levensloop verwende verstand zijn kreuk vasthoudt. 't Is uw aanleg niet, maar uw opvoeding en de invloed van alles om u, die u zulke plooien gegeven heeft. 't Zou met mij evenzo zijn, had ik geen innerlijke opvoeding gehad die de uiterlijke volstrekt omstiet.' Zie I. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk, eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter, en schriften*. Haarlem, 1859. Blz.428-429.

[411] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.457.

[412] Zie blz.124.

[413] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.441.

[414] Idem. Blz.442-443. *Handelingen 8:30* is veranderd in wat hier de bedoeling lijkt: *Handelingen 8:37*.

[415] Idem

[416] Idem. Blz.393. Vergelijk *E. Verbeek, De man met de glazen hoed. Biografisch essay over de dromen van Sigmund Freud*. Nijkerk, 1973. Bekend is ook het geval van Caspar Barlaeus (1584-1648) die meende dat hij van breekbaar glas was gemaakt. Bilderdijk verwijst naar een andere waanvoorstelling van deze geleerde, die ook meende dat hij van 'garst- of tarwegraankorrels' was gemaakt. Daardoor zat hij voortdurend in angst om door een kip te worden opgepikt. J. van Eijnatten, *Hypochondrische ziel. Lichaam en geest in* De ziekte der geleerden *(1807) van Willem Bilderdijk*. In: *De Negentiende Eeuw* 22 (1998) 3. Blz.185-205.

[417] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.393.

[418] Idem. B lz.393-394.

[419] Idem. Blz.409.

[420] Idem. Blz.393-394.

[421] Idem. Blz.393. Minder dan een jaar geleden, dat wil zeggen op 7 december 1823 schreef Bilderdijk aan Wiselius: 'Voor het overige beve hij, die in de troebelen van 1617 e.v. de partij der Remonstranten neemt! Of hij is een dwaas, of hij is een eerloze. 't Is niet mogelijk met een rechtschapen hart de

zaak wel onderzocht te hebben en te dobberen. Wie zonder zo'n onderzoek oordeelt, is (hij moge nog zo veel bekwaamheden van geest of verstand hebben) een dwaas. Laat u derhalve niet meeslepen door zulk geboefte of ras van spotters. Ik bezweer u dat in de naam van onze Goddelijke Zaligmaker, die te Zijner tijd deze gruweleeuw richten en Zijn waarheid wreken zal!' In: *Brieven*. Deel 3. Blz.174. Bilderdijk was eerlijk in deze kwestie, want wat hij op 19 augustus 1824 aan Da Costa verklaarde, correspondeert met wat hij op 24 april van dat jaar aan Wiselius zelf had laten weten: 'Te allen tijde hebt gij gedobberd tussen het evangelie en de tijdgeest en gij kent (het zij u in 's Heren vreze en christelijke liefde gezegd!) geen van beide. Vandaar dat u eindeloos waggelt en dat u zich laat drijven op elke nieuwe wind van lering.' In: *Brieven*. Deel 3. Blz.175.

[422] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.730.

[423] Idem. Blz.729-730.

[424] Idem

[425] Idem. Blz.730.

[426] Idem

[427] M.J.G. de Jong en W. Zaal, op.cit. Blz.139.

[428] Idem. Blz.136.

[429] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.730.

[430] Idem

[431] Idem. Blz.731.

[432] Idem.Blz.732.

[433] G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau (première série). Tome I 1552-1565*. Leiden, 1841. Blz.25 en R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.237.

[434] Idem. Blz.238.

[435] Idem

[436] Idem

[437] G. Groen van Prinsterer, op.cit. Blz.25 en I. da Costa, op.cit. Blz.405.

[438] Zie blz.166.

[439] Idem. Blz.244.

[440] Idem

[441] Zie o.a. G. Leliefeld (2). Blz.480-481.

[442] R.A. Kollewijn. Deel 2. Blz.251.

[443] R. Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Proefschrift. Leiden, 2011 Blz.241.

[444] Idem

[445] Hoe weinig het volk het voor het zeggen had, blijkt uit de volgende interpretatie van Thorbeckes nieuwe grondwet van 1848: 'Die nieuwe grondwet was nog eens een overwinning voor de democratie! Maar wat stelde zij eigenlijk voor? Haar verworvenheden kwamen erop neer, dat ongeveer 70

mannen in de Tweede Kamer zaten, niet gekozen door het volk maar door de rijkste inwoners van Nederland, die althans de hoogste belastingen betaalden. Tot hen behoorde nog geen elf procent van de mannelijke bevolking boven de 23 jaar, wat betekent dat slechts drie procent van de totale bevolking het democratisch gehalte van de regering waarborgde. Ter relativering van de machtsstrijd in de jaren tachtig van de achttiende eeuw kan het geen kwaad naar dit voorlopig eindresultaat halverwege de negentiende te verwijzen.' In: G. Leliefeld (1). Blz.267-268.

[446] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.259.

[447] Idem. Blz.256.

[448] Idem

[449] L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren*. *Katholiek Nederland 1853-1953*. 's Gravenhage, 1953. Blz.459.

[450] P. van der Ven, *Rogier, een stuk graniet*. In: *Dossier Archief Trouw.nl*, 29-07-1994.

[451] Idem

[452] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.312.

[453] P. van Zonneveld, *Jacob Geel over N.G. van Kampen: een afscheidsgedicht uit 1829.* In: *Nieuw Letterkundig Magazijn*. Jaargang 2. Blz.20.

[454] J.W.A. Naber, op.cit. Blz.124-125.

[455] G. J. Vis, *Bilderdijk en Kinker - de een over de ander.* In: *Folia Bilderdijkiana. Bladen voor Bosch.* Onder redactie van M. van Hattum, L. Strengholt en P. van Zonneveld ter gelegenheid van de 75 ste verjaardag van Prof. Dr. J. Bosch. Amsterdam, 1985. Blz.66.

[456] A.J.A.M. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845*. Proefschrift. Deventer, 1988. Blz.133.

[457] Idem. Blz.114.

[458] Idem

[459] Idem

[460] G.J. Vis, op.cit. Blz.67.

[461] Idem. Blz.115.

[462] R. Honings, *'Ô bloem der steden'. Bilderdijk en Leiden. Met een Woord vooraf door Peter van Zonneveld.* Leiden, 2006. Blz.65.

[463] *Brieven.* Deel 4. Blz.327 en 336.

[464] Idem. Blz.337.

[465] Idem

[466] Idem. Blz.337-338.

[467] Idem. Blz.338.

[468] Idem

[469] M. van Hattum, *Da Costa tussen Bilderdijk en Suringar. Een uitgeversdocumentatie*. Amsterdam, 2004. Blz.33.

[470] *De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht door Mr. Willem Bilderdijk. Te Leyden, bij L.Herdingh en Zoon. 1823. Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan den beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst. Door Abraham Capadose, Med. Doct. Te Amsterdam, bij C.G. Sulpke. 1823.* In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1823. Blz.601.
[471] Idem. Blz.601-602.
[472] Zie blz.195-197.
[473] G. Leliefeld (2). Blz.413 en 441.
[474] B. Engelfriet, op.cit. Blz.182.
[475] M.E. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*. Amsterdam, 1970. Blz.252.
[476] R. Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Proefschrift. Leiden, 2011. Blz.324.
[477] Idem. Blz.325-326.
[478] Idem. Blz.327.
[479] Idem. Blz.322.
[480] Idem.
[481] M.J.G. de Jong en W. Zaal, op.cit. Blz.175.
[482] A. van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn nationale geschiedschrijving.* Proefschrift. Hilversum, 2002. Blz.133. Van der Zeijden noemt Willem Jan Frans Nuyens (1823-1894) als een voorbeeld van een rooms-katholieke geschiedschrijver die aan ideeën de voorkeur boven feiten gaf. Feiten waren volgens hem niets anders dan de uitwerkingen of uitwendige verschijnselen van ideeën. Hoe dicht ligt deze opvatting van geschiedenis bij die van Bilderdijk. Idem. Blz.130. Voor Nuyens was geschiedenis een pelgrimstocht op weg naar eeuwige gelukzaligheid, voor Bilderdijk een tragische omweg naar het einde der tijden. Idem. Blz.127. Geen van beiden beschouwden geschiedenis als een machtsstrijd en geschiedwetenschap als een verslag daarvan waarin goed en kwaad impliciet een rol spelen.
[483] Idem
[484] R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.192.
[485] W. van der Zwaag, op.cit. Blz.243-244.
[486] A. van der Zeijden, op.cit. Blz.65.
[487] Idem. Blz.124-125.
[488] *Een eeuw rare kostgangers. Vereniging Het Bilderdijk-Museum 1908-2008*. Onder redactie van M. van Hattum, M. van Rooijen, J. van Eijnatten en G. Harinck. Amstelveen, 2008. Blz.309.
[489] J. Oosterholt*, Zoektocht naar een liberale poëtica: kritische geluiden over Bilderdijks dichterschap in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw.* In: *MBM* Jaargang 28. Blz.12-16.

[490] Idem. C. de Deugd lijkt deze visie van Bakhuizen van den Brink te bevestigen, waar hij de 'antithese' (als vergelijking in een politiek opstel over de Verlichting niet ongeschikt) tussen classicisme en romantiek ter sprake brengt: 'Bakhuizen deelt in de eerste plaats Geels en Kinkers scepsis tegenover de houdbaarheid van de antithese, een scepsis die gevoed wordt door een historisch relativisme. Voor hem zijn de klassieke en romantische richting geen tijdloze stromingen, maar uiterst tijdsgebonden fenomenen. De klassieke traditie heeft haar tijd gehad, zij werd gevolgd door de romantische aan wie men één fundamenteel verwijt mag maken, namelijk dat ze niet haar eigen tijd weerspiegelde. De 'zijsprong' van de romantische stroming is in feite een weg terug naar de middeleeuwen geweest. Daarmee beantwoordde de kunst niet langer aan de enige normatieve eis, die Bakhuizen aan haar wil stellen: een adequate uitdrukking te zijn van het contemporaine ontwikkelingspeil.' C. de Deugd, *Het metafysisch grondpatroon van het romantische literaire denken.De fenomenologie van een geestesgesteldheid. With a summary in English*. Groningen, 1971. Blz.449.

[491] J. Oosterholt*, Zoektocht naar een liberale poëtica: kritische geluiden over Bilderdijks dichterschap in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw.* In: *MBM* Jaargang 28. Blz.12-16.

[492] Idem

[493] E. Krol, op.cit. Blz.7-12.

[494] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888. Blz.53.

[495] Idem. Deel 24. Z.pl., 1887. Blz.125.

[496] Idem. Deel 10. Z.pl., 1882. Blz.41.

[497] W. van der Zwaag, op.cit. Blz.278.

[498] Citaat uit *Ingetoogenheid*. In: *DW*. Deel 9. Blz.405.

[499] C. Busken Huet, op.cit. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.177.

[500] Idem

[501] Idem. Blz.154.

[502] Idem. Blz.4.

[503] C. Busken Huet, op.cit. Deel 24. Z.pl., 1887. Blz.130 en I. da Costa, op.cit. Blz.385 in combinatie met R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.213.

[504] *DW*. Deel 12. Blz.130. Commentaar van Kollewijn op dit gelegenheidsvers: 'De gelukkige vader zal wel gedacht hebben: liever geen vers dan zó een.' R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.478.

[505] C. Busken Huet, op.cit. Deel 25. Z.pl., 1888. Blz.20.

[506] Idem. Blz.10.

[507] Zie voor de rol van de ideale lezer in het werk van Bilderdijk G. Leliefeld (1). Blz.398-399.

[508] C. Busken Huet, op.cit. Deel 24. Z.pl., 1887. Blz.126 en Deel 25. Z.pl., 1888. Blz.4.

[509] *Vrijmoedige bedenkingen. Een eeuw essays en beschouwingen 1766-1875.* Spectrum van de Nederlandse letterkunde 20. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968. Blz.340.
[510] Idem. Blz.224.
[511] C. Busken Huet, op.cit. Deel 10. Z.pl., 1882. Blz.42.
[512] Idem. Blz.44-45.
[513] J. Romein en A. Romein-Verschoor, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen. Geïllustreerd met 198 afbeeldingen*. Amsterdam, 1977. Blz.574.
[514] Idem. Blz.585.
[515] Idem. Blz.589.
[516] G. Leliefeld (1). Blz.313-314.
[517] P. Geyl, *Een eeuw strijd om Bilderdijk (1956)*. In: P. Geyl, *Van Bilderdijk tot Huizinga. Historische toetsingen.* Utrecht/Antwerpen, 1963. Blz.22.
[518] Idem. Blz.67.
[519] Idem
[520] Zie blz.180.
[521] P. Geyl, op.cit. Blz.60.
[522] Idem. Zie ook C. Gerretson, op.cit. Blz.169.
[523] F. Ruiter en W. Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. Amsterdam/Antwerpen, 1996. Blz.161.
[524] Idem

Tot de Almacht, worst'lens moe met Adams zondig bloed,
Des aardrijks bodem sloopte en omkeerde in de vloed.
Uit: *De ondergang der eerste wareld*

Hoofdstuk 4

De watersnoodramp van 1825

4.1 Inleiding

Voor 'ongodisten' maakt het niet veel uit, of een ramp het gevolg van menselijk falen of een natuurramp is: de ellende wordt er niet minder om. Hoogstens kan men in het eerste geval minder afwachtend proberen te analyseren, wat de oorzaak van een ramp geweest is, vooral om herhaling te voorkomen. Voor orthodoxe gelovigen geldt iets soortgelijks, zij het dan hun lijden niet wenig wordt verhevigd door de 'wetenschap', dat een falend mens een instrument van Satan en een natuurramp een straf van God is. Liefst twee geestelijke dimensies dragen ertoe bij het bestaande psychisch en lichamelijk leed van de overlevende van een ramp te vergroten, indien hij tenminste van orthodoxe huize is. Wordt hij getroffen door een watersnoodsramp, dan wordt er een beroep op een onevenredig groot deel van zijn incasseringsvermogen gedaan. De kans dat hij in Nederland extra zwaar wordt beproefd,-Bilderdijk sprak van het 'drijvende' Holland, alsof het één groot eiland betrof-,[1] is nogal groot, want wat zijn er niet voor rampen gebeurd tussen de eerste Sint-Elisabethsvloed van 1404 na Christus en de watersnoodsramp van 1953? De stijgende zeewaterspiegel als gevolg van klimaatveranderingen maakt elk land met een lange zeekust kwetsbaar voor een ramp, dus ook Nederland zal daartegen maatregelen moeten blijven nemen. Zo'n conclusie lijkt wel vanzelfsprekend, maar is dat niet, indien men het commentaar van J.J. Oversteegen op *De Waterman* van Arthur van Schendel moet geloven. Hij wijst op de hoofdfiguur van dit boek, Maarten Rossaert, die model voor de Nederlander had kunnen staan en als geen ander vertrouwd is met het water. Meer dan welke analyses van de watersnoodramp van 1825 ook, de gedichten van Bilderdijk en Da Costa incluis, is dit boek in de collectieve herinnering van de meeste lezers opgeslagen als een kunstwerk waarin het thema 'mens en water' virtuoos wordt bespeeld. Tussen Maarten Rossaert en het water be-

staat een mystieke band, vergelijkbaar met zijn band met God, zo constateert Oversteegen, waarna hij vervolgt: 'Citaten waaruit dit verband tussen water en God blijkt, liggen voor het oprapen: 'De Heer strafte in ons land harder met het water dan met het vuur,' en: 'Het gebeurde wel dat hij hen (de slachtoffers van een overstroming) met geweld in veiligheid moest brengen, zo vast geloofden zij aan Gods wil en kastijding.' Hoe authentiek zo'n zinnetje is, weten wij sinds 1953, toen in Zeeland Franse reddingsploegen de boeren moesten losbréken uit de bomen, omdat God het straffende water gezonden had en zelfs de meest zuivere cartesiaanse redenering de slachtoffers er niet van kon overtuigen, dat die God dan toch ook de rubberboten wel hun kant uitgestuurd zou hebben.'[2] Een te grote gelatenheid had verhinderd, dat er op tijd preventieve maatregelen genomen werden en reddingsacties succesvol verliepen. Maarten Rossaert 'verdrinkt' niet tijdens een ultieme poging om zijn hond te redden, nee, hij laat zich in het water 'wegglijden'.[3] Hiermee is de problematiek van de watersnoodramp van 1825, waaraan in dit hoofdstuk aandacht wordt geschonken, wel voldoende onder woorden gebracht. Beide rampen, de Leidse buskruitramp en zijn pendant, brachten een nationaal debat op gang, dat nooit meer zou verstommen. De religieuze duiding ervan is niet achterhaald (in de zin van 'passé'), zoals men zou kunnen denken, maar leeft nog steeds in de geest van een minderheid onder de Nederlandse bevolking voort. De straffende hand van God heeft onder orthodoxe gelovigen genoeg huisgehouden, zouden de lezers van Maarten 't Hart kunnen denken, maar die van Jan Siebelink zijn er om te bewijzen dat dit niet zo is. Er zijn ook nu nog genoeg Nederlanders te vinden, die knielend op een bed violen denken dat God Zijn trouweloze volgelingen des te zwaarder voor hun zonden heeft willen straffen, 'omdat Hij voor de geseling paaps volk gebruikte'.[4] Tegen zulke uitwassen van het calvinisme kan geen mens zich wapenen, tenzij er in zijn brein meer plaats voor inhumane verdenkingen dan genegenheid voor zijn medemensen wordt gemaakt. Het treurige daarvan is dat dan het hoofdgebod van een christen, dus ook van een calvinist,-de liefde voor God, de naaste en zichzelf-, ernstig geweld wordt aangedaan. Laat theologen maar recht praten, wat krom is, als een burger ongeacht zijn denominatie en eventueel fundamentalistische geaardheid maar voor anderen en zichzelf kan bevestigen, wat Voltaire als het doel van alle politiek beschouwde: vrijheid voor een zo groot mogelijk aantal mensen. In die

ingebouwde conditionering van het begrip 'vrijheid' ligt overigens genoeg conflictstof opgesloten om het nationale debat ook in de toekomst levendig te houden.

Wil men een voorbeeld van een ongepaste vrijheidsclaim? Hoewel de Hoge Raad en binnenkort het Europees Hof het verbieden om een vrouw op Bijbelse gronden het passief kiesrecht te onthouden, zoals de SGP dat bij monde van haar huidige fractievoorzitter Kees van der Staaij in praktijk brengt, eist deze toch de vrijheid voor zichzelf en de leden van zijn partij op om vrouwen in dit opzicht te mogen blijven discrimineren. Al sinds de oprichting van zijn partij in 1918 wensen de vrouwelijke aanhangers van de SGP zélf niet in de Tweede Kamer te worden gekozen, zo luidt zijn redenering, noch op provinciaal of gemeentelijk niveau de partij actief te vertegenwoordigen. Dus wie tast nu de vrijheid van wie aan? Het lijdt geen twijfel dat de Hoge Raad de rechten van de SGP inperkt, zoals de SGP op haar beurt de rechten van vrouwen inperkt. Het ongepaste van Kees van der Staaijs vrijheidsclaim schuilt hem in zijn miskenning van het feit, dat zijn standpunt kwalitatief en kwantitatief een grotere rechtsongelijkheid onder burgers in Nederland veroorzaakt dan dat van de rechter. Het is vooral de zin voor proporties die menigeen uit het oog verliest, waardoor de joodse, christelijke of islamitische aanspraak om in eigen kring ten koste van de hele samenleving iets te mogen doen of laten, rechtsongelijkheid bevordert. Menigeen doet a priori een beroep op de verdraagzaamheid van anderen zonder te beseffen, hoe onverdraagzaam hijzelf is. Abram de Swaan maakte ooit deze scherpzinnige opmerking over de typisch Nederlandse paradox van de godsdienstvrijheid, op grond waarvan met name alle moslims hun godsdienst vrijuit kunnen belijden, terwijl sommigen onder hen andere godsdiensten het liefst zouden willen verbieden: 'Deze paradoxale samenhang zal nog veel misverstand veroorzaken, want het is niet tot elke minderheid doorgedrongen, dat zij haar rechten niet ontleent aan iets eigens dat anderen ontbreekt, maar juist aan een abstract beginsel dat elke bijzonderheid negeert en geldt voor iedereen.'[5] Zinspeelt hij hier niet op rechtsgelijkheid, een beginsel, dat men in een rechtsstaat niet genoeg kan waarderen?

4.2 Beschrijving van de watersnoodramp van 1825 en de reactie daarop van koning Willem I

Nog geen anderhalf jaar na het verschijnen van Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw*, toen in politiek en religieus opzicht de partijen al hun eigen stellingen betrokken hadden, alsof zij zich in een onneembare vesting hadden willen verschansen, vond er op 4 en 5 februari 1825 een watersnoodramp plaats. De ouderen onder de Nederlandse bevolking herinnerden zich nog de watersnoodramp van 1775, de inundaties van 1794-1795 en de langdurig ondergelopen uiterwaarden in de Betuwe ten tijde van koning Lodewijk, maar het verwoestende effect daarvan woog niet op tegen dat van de watersnoodramp in 1825. Een stormachtige noordwesterwind die ook na dagen niet was gaan liggen, veroorzaakte stormvloed in veel streken van Nederland, waardoor in combinatie met hoogwater 2/3 deel van Friesland en vrijwel alle kustgebieden rondom de Zuiderzee waren ondergelopen.[6] De Biesbosch met zijn overgestroomde kreken vormde één groot merengebied en behoorde eveneens tot de zwaarst getroffen gebieden.[7] In Noord-Holland stonden zeventiende-eeuwse droogmakerijen als de Purmer en de Beemster blank, nadat ten noordoosten van Durgerdam de Stenen Beer, waarvan de naam een geducht onderdeel van de Waterlandse dijk doet vermoeden, was bezweken.[8] Naar het zich liet aanzien, diende Amsterdam geëvacueerd te worden, maar dat ging op het laatste ogenblik niet door.[9] Er viel met name in Noord-Holland een bepaalde oorzaak aan te wijzen, waardoor zoveel dijken het hadden begeven: ze hadden een losse structuur en waren te zanderig van samenstelling. Men had er weliswaar ter versteviging basaltblokken opgelegd en houten palen in geslagen, maar die waren ten tijde van de storm als hefbomen gaan werken. In plaats van tegenwicht te bieden aan de druk van buitenaf hielp dat soort materiaal er juist aan mee de dijken sneller weg te laten spoelen door de kracht van het water.[10] In een paar dagen tijds stierven 800 mensen en 40.000 paarden, koeien en varkens, wat ook voor de voedselvoorziening, nog afgezien van onbruikbaar geworden landbouwgronden, funest was. Men schatte de totale schade op meer dan f 8.000.000,-[11], wat koning Willem I op 9 februari deed besluiten een nationale collecte voor de gedupeerden te houden.[12] Om het goede voorbeeld te geven gaf hijzelf f 100.000,- en zijn gemalin f 10.000,-. De kroonprins en zijn Russische vrouw konden noch wilden

toen achterblijven en schonken ieder f 30.000,- voor het goede doel.[13] Tal van steden stelden zich zo gulhartig op, dat de nationale collecte algauw meer dan f 10.000.000,- bleek te hebben opgebracht: 'Met dit voor die tijd zeer aanzienlijke bedrag heeft men het ontstaan van voedseltekorten en het uitbreken van besmettelijke ziektes in de getroffen gebieden kunnen voorkomen. Van dit bedrag kon ook de financiële situatie van de getroffenen veilig worden gesteld.'[14] Het voortvarend ter hand genomen herstel van de dijken werd door de overheid bekostigd. Dankzij een explosie van vrijgevigheid leken de kwalijke gevolgen van de ramp afdoende bestreden. Nooit had de natie zich meer één gevoeld, maar wie zou verwachten dat daarmee 'die Sache erledigt' was, kwam bedrogen uit. Zelfs het model van een ondergelopen polder was niet in staat om in politiek en religieus opzicht vriend en vijand met elkaar te verzoenen.

4.3 Het pamflet van Thelwall

Bilderdijk ergerde zich niet weinig aan koning Willem I, die in alle wijsheid had besloten een nationale collecte voor de gedupeerden van de watersnoodramp te organiseren. Deed de koning iets goeds, nam hij een initiatief dat met het 'droit divin' in het reine leek te zijn,- bleek dat niet te sporen met de opvattingen van zijn althans nominaal trouwste volgeling. Daarin school iets inconsequents, wat een toelichting behoeft. Dat hij een maatregel van de koning niet blindelings goedkeurde, kwam omdat Bilderdijk meende, dat een strafmaatregel van God niet ongedaan of verzacht mocht worden. In zijn Leidse jaren van 1817 tot 1827 droeg hij dit standpunt als privaatdocent zo overtuigend uit, filosofisch en theologisch toegelicht, dat Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp op hun rondreis in Nederland erdoor beïnvloed bleken. Toen zij gedurende de zomer van 1823 in de Drentse veenkoloniën aankwamen, vonden zij het onderwijs aan de kinderen der 'proefkolonisten' beneden peil, omdat vakken als aardrijkskunde, vaderlandse geschiedenis en stijl zulke leerlingen niets te zeggen hadden: 'Welk nut doen deze vakken aan mensen bestemd om achter de ploeg te lopen of de spade ter hand te nemen? Maken ze hen niet ontevreden met hun lot? Bepalen ze hun gedachten niet tot voor hen onnodige zaken?'[15] Hun patricische manie om het door God niet voor niets in het leven geroepen standsverschil

prioriteit te geven deed hen huiverig staan tegenover activiteiten van de *Maatschappij tot nut van 't Algemeen* en het *Comité van Weldadigheid*, dat in de veenkoloniën het onderwijs verzorgde. Bilderdijk verfoeide conform zijn principes georganiseerde vormen van liefdadigheid, maar stond tegen zijn principes in afwijzend tegenover het eigenmachtige optreden van koning Willem I. 'Hij is vermoft,' stelde hij ontevreden over de koning vast.[16] In Fulda had de vorst (die toen nog geen koning was) als een verlicht despoot geregeerd: 'Dit zag men vooral in zijn zucht om in de staat niets aan de vrije werking der wetten en de geest der inwoners over te laten, maar alles te willen regelen door besluiten, die de kracht van wet hadden. Dit is zuiver Duits.'[17] Diezelfde eigenschap speelde de koning ook ten tijde van de watersnoodramp parten, wat iemand met Oranje in het hart maar die niemands slaaf wilde zijn, blijkbaar moeilijk kon verteren. In hun proefschrift *Van dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)* signaleren Arent en Michiel Kagchelland, dat vertegenwoordigers van de Verlichting geenszins van koninklijke huize hoefden te zijn om zich op dit liberale standpunt te stellen: 'Terugblikkend op het verleden hadden ze meer sympathie voor de staatsman Johan van Oldenbarnevelt, de Loevesteinse factie en de staatsgezinden dan voor prins Maurits van Nassau en de prinsgezinden, terwijl ze in kerkelijk opzicht meer aan de kant stonden van de remonstranten dan aan die van de contraremonstranten. Ten aanzien van bijvoorbeeld de vaccinatie stonden de verlichten geheel op één lijn met de verdedigers van dit profylacticum tegen de pokken, dat ze beschouwden als een gave van de voorzienigheid. De watersnood van 1825 interpreteerden zij vanuit de milde voorstelling van God, die als een liefdevolle Vader Zijn kinderen met de watersnood heeft getuchtigd of gekastijd tot morele verbetering.'[18] Tegenover dit liberale standpunt stond de strenge overtuiging van conservatieve en orthodoxe protestanten, 'dompers' genaamd, die in de watersnoodramp een waarschuwing zagen 'om de actuele rampspoed te beschouwen als een teken van goddelijke toorn over de zonden van de Nederlandse natie'.[19] Daarnaast viel er nog een derde standpunt te signaleren, nauw verwant aan het eerste, maar dan ontdaan van godsdienstige of religieuze bedoelingen, dat men verlicht in natuurwetenschappelijke zin kan noemen. Wie dit standpunt erop nahield, aldus de beide Kagchellands, 'beschouwde bijvoorbeeld de waters-

nood van 1825 als het noodzakelijk gevolg van een uitzonderlijke samenloop van astronomische, meteorologische en hydrologische omstandigheden, die elk op zich werden bepaald door intrinsieke fysische wetten. Rampspoed was in deze visie geen bovennatuurlijke straf of kastijding. Wel benadrukte een vertegenwoordiger van deze zienswijze de persoonlijke verantwoordelijkheid van de mens, zoals bijvoorbeeld met het oog op watersnood: de keuze van relatief veilige woongebieden en het in conditie houden van de waterkeringen.'[20] Bij deze drie stromingen, die verschillende reactiepatronen na de watersnoodramp te zien gaven, hoorden eveneens drie 'veranderingsstrategieën' om daaraan het hoofd te bieden.[21]

Een der eersten die met een reactie op de watersnoodramp de landelijke pers haalde, was Algernon Sydney Thelwall. Hij was als dominee van de Engelse Episcopale Gemeente te Amsterdam belast met de zending onder Joden. In nog geen vier dagen tijd had hij een brochure vervaardigd, die hij aan Isaäc da Costa liet lezen. Beiden koesterden een grote liefde voor poëzie, waaraan zij hun persoonlijke bekering tot het christendom toeschreven. 'Dat die brave man zijn bekering grotendeels aan poëzie verschuldigd is,' schreef Da Costa over hem, 'kan ons niet vreemd voorkomen. Zouden we zonder poëzie wel zoveel belang in godsdienst, in christendom, in waarheid stellen, of daartoe geraakt zijn?'[22] Bilderdijk met zijn opvattingen over poëzie als 'engelensprake' en met zijn grote belangstelling voor de zending onder Joden had Thelwall via zijn kwekeling reeds leren kennen, voordat ook hij diens brochure onder ogen kreeg. Da Costa maakte van de in het Engels opgestelde brochure haastig een Nederlandse vertaling, die onder de lange titel *Keert u tot Hem die slaat. Eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders; bij gelegenheid van de tegenwoordige Overstroomingen* het licht zou zien. Deze brochure had zo'n krasse toon, dat er in de pers ook wel als naar het 'pamflet' van Thelwall werd verwezen. Dat ademde geheel en al de geest van wat hiervoor als het tweede reactiepatroon is afgeschilderd, ter bevestiging waarvan Abraham Capadose op 11 februari 1825 opgetogen aan Dirk van Hogendorp schreef: 'Och, mochten de ellendigen die men slangen voor brood van de kansel toewerpt, geschokt en getroffen worden door het openbaar worden van Gods toorn. Laten wij volhouden in het gebed en in de smekingen en in de worstelingen om met een heilig geweld het Koninkrijk der Hemelen in te nemen en wie weet! Wellicht zal ons land weer met zijn God in aanraking worden

gebracht, als er slechts tien zijn die Hem in oprechtheid en met volkomen zelfverloochening zoeken!'[23] Wat uit zijn woorden spreekt, is een misplaatst religieus fanatisme gepaard gaande met 'een heilig geweld', waarop de eerste de beste moderne terrorist zich ook zou kunnen beroepen ter bereiking van zijn doel. Onder de noemer van eigen voortreffelijkheid, die niet ten onrechte kan worden herleid tot een onnatuurlijk groot zondebesef, werd de goegemeente iets aangeprezen, wat bij nader inzien juist afkeuring verdiende. Net als in de achttiende-eeuwse 'Paskwillentijd' die ook 'Paskwillenstrijd' had kunnen heten,[24] lokte de ene brochure (die van Ami Bost bijvoorbeeld, *Genève religieuse en mars* (1819), van een voorwoord voorzien door dominee Schotsman, omdat hem dit teken van een Zwitser Réveil ten zeerste beviel) de andere uit, riep het ene pamflet de reactie van het andere op en kon zelfs de naam 'Erezuil' van Schotsman niet verhinderen dat anderen er een schotschrift in zagen. Hij, Schotsman, was ten tijde van de watersnoodramp al overleden, maar bereidde als de echte Vader van het Réveil (waarvan Bilderdijk als de 'IJsbreker' gold) het geestelijk klimaat voor, waarin het pamflet van Thelwall kon gedijen.[25]

In zijn 'Erezuil' voorspelde hij de oneigenlijke komst van Jezus, wanneer de zesde fiool zou worden uitgegoten over de Eufraat. De ondergang van het Ottomaanse rijk zou een feit worden, wanneer het water van die rivier volgens *Het Boek der Openbaring 16:12* was opgedroogd 'ten einde de weg der koningen te bereiden, die van de opgang der zon zullen komen'. Wie zich uiteindelijk over de droge bedding van de Eufraat een weg zou banen, de antichrist of een paar despoten op weg naar Jeruzalem, is onduidelijk. Met deze cryptische woorden, waarmee Johannes waarschijnlijk op de Parthen doelde, duidde Schotsman op de terugkeer der Joden. Het volgende vers voorspelde de ondergang van het Ottomaanse rijk door toedoen van zowel de Draak, onder wie Schotsman met het nodige gebrek aan precisie 'Satan of de heidenen' verstond, als het Beest, onder wie hij niemand anders dan de paus wenste te verstaan, dankzij de ontmaskering van een valse profeet, in wie hij Mohammed meende te herkennen.[26] Sinds 25 maart 1821 verkeerden de Grieken in staat van oorlog met het Ottomaanse rijk, waardoor in de overspannen heilsverwachting van Schotsmans adepten de wederkomst van Jezus dichterbij was dan ooit. Niet minder gespitst op de tekenen die het einde der tijden aankondigden, nuanceerde Bilderdijk sommige opvattin-

gen van de Leidse dominee. Zo gaf hij een andere interpretatie aan het Beest,[27] maar bovenal besefte hij, hoe de smalle gemeente nog moest worden uitgedund. Het uitverkoren volk beantwoordde vóór de wederkomst van de Messias het minst aan diens verwachtingen, wat tot tegenstrijdige reacties leidde. Enerzijds keurde Bilderdijk de stelselmatige verwaarlozing van wat een christen zich tot plicht zou moeten rekenen af, anderzijds begroette hij die als een versnelling in het proces van het einde der tijden. Er stond in zijn beleving veel meer op het spel dan wat zijn jammerklachten rechtvaardigde en omdat hij de enige niet was die de watersnoodramp van 1825 als een straf van God opvatte, alsof die even licht in de uitdroging van een rivierbedding als in overstromingen tot uitdrukking kwam, kan men spreken van massahysterie. Daaronder vallen zijn bijna triomfantelijke jeremiades over de weldadigheid van de koninklijke familie te rekenen, waarvan hij in dubbel opzicht een karikatuur tekende. De koning hief zijn hand tegen Gods straffende hand op en liet zich op zijn charitatieve bedoelingen voorstaan. Op de kansel hoorde elke vermelding van een gift achterwege te blijven, maar koning Willem I werd er luid om geprezen. Wie dat deed of er zelfs ongewild aanleiding toe gaf, maakte zich in Bilderdijks ogen aan 'mensenverheerlijking' schuldig.[28] Zijn eigen vrouw was zeer ontsticht van een bede- en dankstond thuisgekomen, tijdens welke milde gevers op de kansel waren 'geëerd'.[29] Althans die ergernis had Bilderdijk zichzelf bespaard, omdat hij vrijwel nooit een dienst bijwoonde, maar wat hij er via háár over vernomen had, was erg genoeg. Hij schreef er op 28 februari 1825 in een brief aan Isaäc da Costa over: 'Ach, hoeveel praalzucht vergiftigt die schijnbaar zo grote gaven!'[30] Hij had de indruk, dat de duivel zelf in de kerk aan het collecteren was geslagen.[31] Een bijkomend verwijt maakte hij allen die niets gaven van wat God toebehoort, maar van wat zijzelf meenden te bezitten. Hun intentie deugde dus niet, want geen mens bezit iets ter wereld en een gift is in dit licht bezien geen losprijs waarmee men zijn schuld aan God kan afkopen, alsof zoiets (de vergelijking is van Bilderdijk) een 'hoerenloon' betreft.[32] Hij wist dat zijn woorden in goede aarde zouden vallen, doordat Da Costa vijf dagen tevoren in een brief aan hem vermeldingen over giften 'gruwelen' had genoemd, 'waarmee men de kranten opvult'.[33] Bedrijven en particulieren die door middel van dit soort vermeldingen reclame voor zichzelf maakten, konden zich wel fier op de borst slaan, maar maakten zich in zijn ogen schuldig aan 'afgrijse-

lijke zotheden, onzin en blasfemieën in alle advertenties van die menigvuldige maatschappijen, die als onkruid wassen en alles bederven door het gehele land'.[34]

Het pamflet van Thelwall verried de onaangename verrassing van zijn maker, volgens wie er onmiddellijk na de watersnoodramp een openbare bede- en vastendag had moeten worden afgekondigd. In plaats daarvan had 'zelfverheffing' allerwegen de kop opgestoken en was men ernstig in gebreke gebleven om een zo voor de hand liggend devies als 'Keert u tot Hem die slaat' in praktijk te brengen.[35] Er sprak geen verbazing over een groot gebrek aan ootmoed uit zijn pamflet, maar strenge afkeuring. Dat in de Brief van *Jakobus 2:18* de tegenstelling tussen geloof en werken schijn is, zodat men niet kan volhouden: 'U heeft het geloof en ík heb de werken. Toon me eens úw geloof zonder de werken, míjn geloof zal ik uit de werken bewijzen,' werd door Thelwall genegeerd, evenals wat in het volgende vers staat ter waarschuwing van wie zich op grond van zijn geloof exclusief, met uitschakeling van goede werken, in het gezelschap van God waant: 'U gelooft dat er slechts één God bestaat? U doet wél, maar ook de duivels geloven het en…sidderen!'[36] Thelwall ontnam zijn kudde liever elk sprankje hoop op een betere toekomst om de genade van het geloof te benadrukken en de Schenker daarvan alle eer te geven. Afgezien van Bilderdijk en Da Costa waren er velen die er net zo over dachten, onder wie de kampioen der 'kleine luiden', Bastiaan Heykens, er een was.[37] Deze nogal irritante zeepzieder wierp zich als een zegsman van de Heer op en nam anderen bij voorkeur de maat, wanneer het hun niet gelegen kwam, op hun sterfbed bijvoorbeeld of tijdens een 'oefening' van hun smalle gemeente, waarin de voorganger eerst hun aller zondigheid had beleden, evenals hun gelijkheid in een daarvan te onderscheiden 'erfzondigheid', voor het aanschijn van de Allerhoogste, waarna de allerlaagste zich steevast geroepen voelde om de voorganger hetzelfde in te peperen,-wat nog tot daaraan toe is-, maar eenmaal begonnen verbaal niet meer te stoppen viel. Er waren meer van dit soort types, die anderen bij voorkeur op zondagmorgen lastigvielen om te voorkomen, dat zij naar de 'verkeerde' kerk zouden gaan. Vrouw De Bruin en Mietje Hey wensten in dit opzicht de zondagsrust van Willem de Clercq niet te heiligen,[38] terwijl een zekere Johannes Khek op alle dagen van de week vrome tractaatjes aan de man trachtte te brengen en bij voorkeur ongeëvenaarde wartaal uitsloeg: 'Daarom doet u Johannes,-niet de evangelist maar

Khek-, weten, dat hij Gods Tempel breed weet uit te meten, maar (let op!) zoiets bijzonders en dergelijks wil hij alleen voor Jezus Christus doen.'[39] De plaats waar hij zijn woorden door de wind liet verwaaien, was ook al zo eigenaardig gekozen: de Scheveningse Bosjes. Van al deze welbespraakte dwazen had Bastiaan Heykens, die volgens Willem de Clercq 'door zijn goede, open fysiognomie liefde inboezemde',[40] het nadeel dat hij stotterde.[41] Dat verhinderde hem overigens niet, slecht spellend en idem de interpunctie verzorgend, in de geest van Thelwalls pamflet te verzuchten: 'Ai Genadige Barmhertige God en Vader stort ag ag stort den Hyligen leven wekkende Geest over de Werelt uyt over ons Zinkend land volk en kerke opdat men Bekenne en Belyde De Heere Regeert. Zyne oordelen Zyn eene diepe afgrond. Wy Wy hebben gezondigd.'[42] Met deze woorden plaagde broeder Heykens Isaäc da Costa, zoals hij met andere Bilderdijks levenseinde verhaastte. Willem Warnsinck, ook al zo'n vrome broeder, vond watersnood helemaal geen ramp, maar een zegen, want wat God ook op de mensheid afstuurde, altijd stond Hem haar duurzaam geluk voor ogen.[43] Daartegenover stond in concreto de mening van Willem van Hogendorp die aan zijn broer Dirk schreef, dat kastijding in de vorm van een watersnoodramp op een nationaal vergrijp moest duiden: de scheiding tussen kerk en staat (en het verval van beide sinds 1795) had in 1813 weliswaar tot de restauratie van Nederland, maar niet tot het gewenste herstel van de kerk geleid. Nederland had sindsdien volgens hem 'een stellige, openlijke belijdenis van afval en verstoktheid' afgelegd.[44]

Isaäc da Costa hield Nederland voor het Israël van het Westen en in het verlengde van zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* verzuchtte hij een paar dagen na de ramp (zonder naar de Scheveningse Bosjes te verwijzen): 'Moge de ogen opengaan bij het zo zichtbare oordeel over de afval onzer dagen en Israël terugkeren tot de ware God, verlatend de Baäls en de hoogten, de bossen en de verfoeiselen van de meer dan Canaänitische afgoderij dezer bedorven tijden.'[45] Hij kende inmiddels de reacties op Thelwalls pamflet, dat voor hem de allure van een preek had gekregen. Hoe negatief werd er op de Amsterdamse kansels tegen deze predikant van de Engelse Episcopale Gemeente van leer getrokken! Als 'alleronvoegzaamst' betitelde hij zulke reacties in een brief van 24 februari aan Bilderdijk.[46] Abraham Capadose interpreteerde de watersnoodramp, op oudtestamentische wijze, als een herhaling van wat Noach overkomen was. 'Ja, wij leven

in de tijden die een tweede zondvloed, althans voor het jammerlijk gezonken Nederland, schijnen aan te kondigen,' schreef hij op 28 februari eveneens aan Bilderdijk, om vervolgens zijn ergernis te spuien over de ongeschiktheid der publieke ruimtes waarin voor het goede doel werd gecollecteerd: 'Hier zijn het boeven en boosdoeners in het tuchthuis die een som van f 15,- voor de ongelukkigen afzonderen, daar is het een wellust en ijdelheid aankwekend theater.'[47] Dat laatste sloeg op theaters die, naar het soort vermaak dat ze boden, grote of kleine 'Komedie' werden genoemd en in één moeite door konden worden geassocieerd met het ijdele vertoon daarbinnen. Het is net alsof Capadose erop hoopte, dat heel Nederland zou onderlopen. Hij scheen het door 'afgezonderde' mensen 'afgezonderde' geld in dubbel opzicht onacceptabel te vinden, wat wonderwel strookte met zijn mening over het contrast tussen een nationale tragedie en goddeloze komedies. In eigen kring was Willem de Clercq de enige die vraagtekens achter de strekking van dit pamflet durfde te zetten. 'Met weinig genoegen las ik de preek van Thelwall,' zo moest hij zichzelf bekennen. 'Er is waars in, wij zondigen dagelijks ook als volk, maar zoals het wordt voorgesteld, is het niet. Men mag de oordelen Gods op zichzelf toepassen, maar wie vermeet zich dit op anderen te doen? Wie is de vreemdeling die het recht heeft om op zo'n manier de wraakbazuin over ons uit te storten? Ik geloof dat het bij Thelwall goed gemeend is, maar ik vond het ongepast en ongeschikt.'[48] Bilderdijk zelf ging zich in zijn eerste reactie op Thelwalls pamflet, door hem een 'opwekking' genoemd, te buiten aan een ongepaste vergelijking. Hij had wel verwacht, dat sadduceeërs en farizeeërs zich tegen de 'opwekking van de brave Thelwall' zouden verzetten, al stond hij te kijken van de felheid waarmee dat gebeurde.[49] Was het daarmee niet gesteld als met de steniging van de H. Stefanus, waarover Lucas in *Handelingen 7:54* bericht? Een profeet,-of hij nu Stefanus heette, of Algernon-, werd altijd tot de marteldood veroordeeld. Thelwall was dus in de visie van Bilderdijk gestenigd door een 'woedende' en 'tegen hem knarsetandende' menigte. Hij zou het lang na zijn marteldood nog tot lector in de welsprekendheid aan het King's College te Londen brengen en als zodanig Nederland met een minder opzienbarend bezoek vereren dan in zijn jeugd.

In hun zeer informatieve proefschrift signaleren Arent en Michiel Kagchelland, hoe het aantal positieve reacties op de geschriften van aanhangers van het Réveil relatief laag was, maar op Thelwalls pam-

flet hielden positieve en negatieve reacties elkaar in evenwicht.[50] Ernst en omvang van de watersnoodramp kunnen dit verklaren, maar de kritiek op de Engelse predikant, een 'ondankbare vreemdeling', was er niet minder fel om.[51] Hij werd met een andere 'vreemdeling' vergeleken, Isaäc da Costa, en vervolgens beticht van deloyaal gedrag jegens zijn gastheer, de Nederlandse natie. Het werd ondenkbaar geacht, dat God Zijn straffende hand tegen de weldoeners van Thelwall opgeheven had, dus wat bazelde deze over Gods wraak op al te liberale Nederlanders?[52] Verwijzend naar het geestelijke optrekje van Bilderdijk en Da Costa, noemden sommigen (behept met het derde reactiepatroon) Thelwalls pamflet 'een schimpschrift uit het gekkenhuis'.[53] Het publieke debat werd door tal van liberale en vrijzinnige tegenstanders van de Engelsman gevoerd, zonder dat zij hem wilden sparen of hun eveneens potsierlijke beschuldigingen wensten in te slikken. Zo vroeg men zich in het progressieve kamp hardop af, of ook het omgekeerde van de door dompers als Thelwall, Bilderdijk en Da Costa gevolgde redenering waar was. Indien de watersnoodramp een straf van God was voor alles wat het Nederlandse volk sinds 1795 verkeerd gedaan had,-was dan de geslaagde wederopbouw van het land, het herstel van dijken en wegen, een teken van Gods welbehagen in datzelfde volk? Waren er in die korte tijd tussen de uitbraak van de ramp en het herstel van de infrastructuur genoeg zondaars bekeerd om God van verder ingrijpen af te houden? Hoeveel waren dat er dan geweest? En indien uit het negatieve commentaar van Bilderdijk en Da Costa zou blijken, dat in godsdienstig, religieus en spiritueel opzicht (om van de politiek nog maar te zwijgen) de situatie in Nederland eerder verslechterd dan verbeterd was,-moest er dan een zwaardere straf aan de boosdoeners worden voltrokken? Hoe was het in geestelijk opzicht met de bewoners van *niet* ondergelopen gebieden gesteld? Leken die soms meer op Abel dan op Kaïn? En indien dat niet zo was,-waarom werd hun dan een krachtig middel ter verhoging van hun zedelijk peil onthouden?[54] Kortom, men stelde het soort vragen waarop Multatuli later het patent zou krijgen. De meest logische vraag was misschien wel deze: hoe kon een volk dat zich uitverkoren waande, enerzijds geloven dat het menselijk doen en laten van generlei invloed op Gods oordeelsvorming was, zodat de hemel voor de verstoktste zondaar openstond, en anderzijds hel en verdoemenis afroepen over brave burgers, die elkaar behalve het licht in de ogen alle geluk en voorspoed gunden? Werd in calvinistische ter-

men de 'verzoeningsleer' van Jezus niet geweld aangedaan, wanneer men Zijn verdienste tegen die van zichzelf inruilde?[55] Hoe het antwoord op al deze vragen ook mocht luiden, zonder de ratio van achttiende-eeuwse Verlichtingsfilosofen zou het publieke debat in 1825 minder intensief en volledig zijn gevoerd!

4.4 Terugblik van Bilderdijk en Da Costa op de watersnoodramp van 1825

Radeloosheid en ontbrekend inzicht kenmerkten aanvankelijk Bilderdijks houding tegenover de Leidse buskruitramp van 1807. Hij zocht naar een natuurlijke in plaats van bovennatuurlijke oorzaak van de ramp, waardoor zijn houding het derde reactiepatroon van de beide Kagchellands verried. Daarentegen was dominee Schotsmans reactie toen al een schoolvoorbeeld van het tweede reactiepatroon, gesteld dat men de drie reactiepatronen niet alleen van toepassing op de watersnoodramp van 1825 mag verklaren. In 1807 had Bilderdijk nog voor een Verlichtingsfilosoof kunnen doorgaan, een voltaireaan tegen wil en dank, maar daarin kwam langzaam verandering. Geestelijke misère vormde meer dan persoonlijke omstandigheden een beslissende factor in de ommekeer die zich onder het keizerrijk van Napoleon in hem voltrok, waarna hij politiek en staatkundig het koninkrijk onder Willem I als verbrokkeld ervoer. In spiritueel opzicht ervoer hij eenheid als een grondtrek van het bestaan, maar ook dat ging hem in de loop der tijd steeds minder goed af. Zijn gedachten over de goddelijke voorzienigheid raakten in tegenspraak met zichzelf,-in boeddhistische termen lukte het hem niet te ontstijgen aan de wereld van dualiteiten, gevangen als hij was in 'samsara', dat men als 'zelfbegoocheling' zou kunnen vertalen-, waarna hij stem en tegenstem in zichzelf het zwijgen oplegde en in plaats van een nieuwe synthese te ervaren de tegenstem van zijn kwekeling en discipel, respectievelijk Isaäc da Costa en Abraham Capadose, als zijn eigen geluid meende te herkennen. Zo kwam hij ertoe in 1824, precies tussen de publicatie van Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* en de watersnoodramp in, de Leidse buskruitramp te interpreteren als een straf van God, zodoende het derde reactiepatroon in een tweede veranderend, en in *Aan Leyden, op den twaalfden van Loumaand* zijn eens geliefde stad alsnog te transformeren tot een helse poel van

zonden, vergelijkbaar met Jericho of Babylon. In zijn van rampenscenario's vervulde geest kondigde 'de tweede zondvloed' van Capadose zich reeds aan, voordat iets wat er in de verste verte ook maar op leek, zich zou voltrekken. Zijn historisch besef droeg er zeker toe bij, dat hij voor zulke scenario's ontvankelijk was. Had Onno Zwier van Haren in zijn lijkrede voor prins Willem IV niet de zonden van de natie als voornaamste oorzaak voor het naar menselijke maatstaven 'voortijdig' overlijden van deze prins aangevoerd?[56] Deed hij daarvoor niet een beroep op de profeet Jeremias, die in zijn klaagliederen uitroept: 'Wij hebben gezondigd, wij zijn opstandig geweest, en U hebt ons niet vergeven. U hult U in toorn, U achtervolgt en doodt ons zonder mededogen'?[57] Geen liefdevolle kastijding, maar de wraak van God bedreigde een natie die zich het uitverkoren volk waande en niettemin verzuimde daarnaar te handelen. Dat idee vertolkte Bilderdijk in *Op eene christelijke opwekking aan de Nederlanders bij gelegenheid der overstroomingen*, dat hij in 1825 schreef en in *Nieuwe Vermaking van Mr.Willem Bilderdijk* in 1829 publiceerde. Als was hijzelf Jeremias riep hij in een profetisch onderonsje de 'Godstolk' Thelwall toe:

> Ach, Godstolk, 't is vergeefs de boetbazuin te steken,
> Dit volk is Jezus' lust, is Neerlands volk niet meer,
> 't Is de afgezakte heff' van alle wereldstreken,
> Dat God, noch christendom, geweten kent noch eer.[58]

Sinds zijn verblijf in Londen had Bilderdijk connecties in Engeland, met name met christelijke opwekkingsbewegingen. Als 'uomo universale' was hij toch al internationaal georiënteerd, wat door zijn verblijf in Brunswijk extra nadruk kreeg. Zijn rivaliserende benadering van Napoleon maakte van hem, zeer modern, een Europeaan met nationalistische trekken. Aan kosmopolitisme had hij overigens een hekel: dacht hij in het groot, dan voelde hij zich meer een op aarde verdwaalde hemelbewoner dan een kosmopoliet.[59] In zijn jeremiades uit de jaren twintig ontaardde zijn gekrenkte vaderlandsliefde steeds meer in een uitnodiging aan God om persoonlijk in te grijpen. Hij verbreedde zijn horizon dus niet, maar verhoogde die veeleer en daarin stond hij niet alleen. Met alle kritiek die men op hem leveren kan, dient men voor ogen te houden dat hij, in politiek opzicht conservatief, in religieus opzicht orthodox op een geheel eigen wijze, stem gaf aan een belangrijke minderheid van de Nederlandse bevolking. Hij

hoorde bij een politieke stroming die internationaal naar erkenning zocht en zo kwam hij, geen onbekende in het buitenland, ook in aanraking met een Engelse geestverwant, de dichter Robert Southey, wiens *Roderick, the Last of the Goths* (1814) door zijn tweede vrouw was vertaald als *Rodrigo de Goth, Koning van Spanje*. In twee delen had zij (die ook als eerste een gedicht van lord Byron in het Nederlands vertaalde) haar vertaling van dit epos in 1823 en 1824 doen verschijnen, waarna Bilderdijk haar 25 zangen met een door hemzelf in het Latijn geschreven brief naar de 'laureate' stuurde, een dichter des vaderlands in dienst van het Engelse koningshuis. Het betrof een hernieuwde kennismaking, want beiden hadden elkaar in 1795 reeds te Londen ontmoet. Zijn contact met Thelwall was met andere woorden zeker niet uniek, afgezien van de aard ervan, maar werd met andere Engelse connecties aangevuld. Een paar maanden na de watersnoodramp zou Robert Southey door een wonderlijk toeval een dag of veertien bij Bilderdijk en zijn vrouw komen logeren, van 30 juni tot 15 juli 1825, waarin zij vrijuit met elkaar van gedachten over politieke en religieuze onderwerpen konden wisselen. In zijn correspondentie met Thelwall liet Bilderdijk iets doorschemeren van de aard van hun conversatie, die minder op religieuze dan politieke eensgezindheid wees. Maar dat deed hij pas op 4 augustus 1825, toen zijn gast allang genoeg naar Engeland was afgereisd om hem als gastheer een meer waarheidsgetrouw dan door vriendschap ingegeven beeld van diens bezoek te laten geven. Hun congenialiteit had niet alleen geestelijke achtergronden,-bibliofilie en polyglottisme, belangstelling voor de middeleeuwen en antipapisme, antirevolutionaire gezindheid en fascinatie voor Napoleon-, maar ook een fysieke component, die de directe aanleiding voor hun hernieuwde kennismaking vormde.

Via Frankrijk wilde Southey naar Nederland reizen, welk doel van zijn reis hij expliciet aldus verwoordde: 'Ik wil Holland bezoeken, dat door mensen is gemaakt tot wat het is, zowel het platteland als de steden. Ik wil kloosterboeken, die men vergeefs in Engeland zal zoeken en die zeer waarschijnlijk in Brussel, Antwerpen of Leiden te vinden zijn. In de loop van drie of vier weken kunnen we, per trekschuit of per koets, de belangrijkste Nederlandse bezienswaardigheden bezoeken, de plaats waar Sir Philip Sidney sneuvelde, van gedachten wisselen over de Dousa's en Scaliger te Leiden en een algemene indruk van het land krijgen, waardoor wij de krijgsgeschiedenis van de

Robert Southey 1774-1843

Lage Landen beter kunnen begrijpen.'[60]. Sir Philip Sidney, in Engeland als een volmaakte hoveling beschouwd, was te Warnsveld getroffen door een Spaanse musketkogel in de slag om Zutphen (1586) en kort daarna te Arnhem overleden. Southey wilde de dood van de jonge held, die zijn leven voor de vrijheid van de Republiek gegeven had, ter plaatse overdenken. Bilderdijk zal daar vast begrip voor hebben opgebracht, want in zijn *Geschiedenis des Vaderlands* rept hij van 'de voortreffelijke Sidney, een volmaakt Ridder, vol eer, gevoel, moed, en braafheid, die voor ons het leven liet'.[61] Scaliger en zijn leerling Franciscus Dousa verheugden zich eveneens in hun beider belangstelling, als humanisten van wereldfaam aan de Leidse universiteit verbonden, van wie de eerste niet slechts gedichten in het Latijn schreef, maar ook nog eens uitblonk in zijn beheersing van oosterse talen, waaronder het Ethiopisch, historische tijdrekening en astronomie.[62] Leiden stond dus uitdrukkelijk op het programma van Robert

Southey, al zag het er niet naar uit dat hij er gezond en wel zou arriveren. In de omgeving van Valenciennes werd hij namelijk door een insect in zijn voet gestoken, wat omdat hij te nauwe schoenen zou hebben gedragen, een infectie had veroorzaakt. Antwerpen had hij strompelend weten te bereiken, maar in Leiden had hij zich onder behandeling van een chirurgijn moeten laten stellen. Deze verstond geen Engels, waarna Bilderdijk als talenwonder te hulp werd geroepen. Het lukte hem de chirurgijn correct in te lichten over de 'source' van het ongemak, de bloedvergiftiging in Antwerpen en het gezwollen been dat daarvan in Leiden het gevolg was.[63] Hij was er zo druk mee, dat hij zich aan Capadose liet ontvallen: 'Hoe dit nu mede geneert, kunt u begrijpen, zowel als dat het mij wederom veel tijd kost.'[64] Dat laatste klopte wel, want de tweede nacht van zijn verblijf in Leiden werd Robert Southey door Bilderdijk meegenomen om thuis liefdevol te worden verpleegd. Als gastheer en ziekenverpleger heeft deze ogenschijnlijk gesloten man, die van zijn hart nochtans geen moordkuil maakte, altijd aan de hoogst denkbare normen beantwoord, genereus als hij was in het opofferen van zijn vrije tijd, energie en financiële middelen. Hartelijk en geduldig deed hij wat in zijn ogen van hem verlangd werd, van arrogantie of onverdraagzaamheid was ook in de zomer van 1825 niet in het minst sprake. Hij speelde zijn rol zo goed, dat Southey hem achteraf een 'happy-minded' man noemde en in een briefje aan zijn dochter over hem schreef: 'We were friends at first sight.'[65]

Bilderdijk woonde toen met zijn vrouw en dertienjarige zoon Lodewijk aan de Oude Singel 25 (thans 86), waar Southey op een benedenkamertje werd gelogeerd: 'Het is een goed huis, in een vrolijke straat, met een rij bomen en een gracht aan de voorzijde, groot, en waaraan alles goed en comfortabel is.'[66] Er stond op het nachtkastje naast zijn bed een fles brandy, die voor velerlei doeleinden kon worden aangewend. Vrouwe Bilderdijk gebruikte die om de teen van Southey schoon te maken, waarin ze zeer bedreven was, omdat Bilderdijk chronisch aan een soortgelijk euvel leed en soms zichzelf bij de verzorging van zijn voet niet kon helpen.[67] Ze stond versteld van de overeenkomsten tussen haar man en haar patiënt, waarover ze in een brief aan de vrouw van Isaäc da Costa opmerkte: 'Ik heb dan ook nog nooit zoveel overeenkomst tussen twee figuren uit verschillende

Oude Singel 86 : hier ontving Bilderdijk Robert Southey

landen gezien.'[68] Het had er alle schijn van dat in hun huis aan de Oude Singel een internationaal complot tegen liberalen en neologen werd gesmeed om de wraak van de God van het Oude Testament als een soort 'eerwraak' over hun tegenstanders af te roepen. Op een watersnoodramp meer of minder schenen zij niet al te zeer te letten, vervuld als zij vooral waren van hun afkeer van de grondwet: 'Aanvaarding van een grondwet kwam neer op goedkeuring van de Franse Revolutie.'[69] Beiden waren overtuigd van de noodzaak om hun tegenstanders ook zonder ingrijpen van de Allerhoogste een lesje te leren

en schermden in die veertien dagen met grote woorden als 'verachting' of 'contempt'. Niet zonder zelfingenomenheid schreef Southey aan zijn vrouw over de redenen, waarom het zo goed tussen hem en zijn gastheer klikte: 'Hij is in zijn nopjes met een gast die hem begrijpen kan en naar hem luisteren wil, en het doet hem niet het minste genoegen om te ontdekken hoeveel punten van overeenkomst er tussen ons bestaan. Want hij is net zo ijverig als ik altijd was, heeft over veel onderwerpen geschreven, is net zo erg door de liberalen in zijn land mishandeld als ik in mijn land en verfoeit hen even hartgrondig en vrolijk als ik.'[70] Met zijn gastvrouw werd de band steeds intiemer, zo schreef hij argeloos aan zijn eigen vrouw: 'Ik word steeds intiemer met mevrouw Bilderdijk, over wie haar man, in een niet te stuiten ontboezeming, mij alles vertelt. Hij is erg dol en terecht ook erg trots op haar, en zij van haar kant is net zo trots op hem.'[71] Southey zag in haar de treurende moeder, die de dood van haar aan tuberculose (op een schip aan het andere einde van de aardbol) weggekwijnde zoon Julius had verwerkt door aan een vertaling van zijn *Roderick, the Last of the Goths* te werken:

> Thans weende ze om de zoon die op het slagveld viel,
> Met heel der zonden last, hem wegende op de ziel.[72]

Ze kon zich nog zo opgeruimd dan wel 'happy-minded' aan hem voordoen, of hij begreep, dat het verlies van haar oudste zoon de grootste ramp in haar leven had betekend. Hij zei het niet, maar het ligt zeer voor de hand dat hij óók om een andere reden met haar te doen had. Was haar eigen zondelast niet de oorzaak van Gods toorn geweest, waardoor Julius ver van huis was overleden? Dat besef zal hij zijn gastvrouw toegedicht hebben, wat hem niet verhinderde zijn gastheer dit compliment te maken: 'Nooit ging er een periode van mijn leven sneller voorbij, waarvan ik meer profijt of plezier had, dan toen ik was gekluisterd aan de sofa onder zijn dak.'[73]

Hoewel de logeerpartij in allerlei opzichten geslaagd kan worden genoemd, waren er toch onderhuidse spanningen tussen de gastheer en zijn logé, die hier vermelding verdienen, omdat Bilderdijk erover aan Thelwall als een ingewijde berichtte en hun aller antirevolutionaire, zo niet contraremonstrantse geest, er tevens diepte door krijgt. In hun zienswijze op de wraak van God, die zondige mensen overal ter wereld aan zichzelf te danken hebben, zou van ijdelheid en

zelfverheffing tussen Bilderdijk en Southey geen sprake mogen zijn. In afwachting van 'de tweede zondvloed', zoals Capadose zich beliefde uit te drukken, zou een noachitisch zelfbewustzijn hen hebben gesierd. Maar van hun eigen nietswaardigheid gaven zij, althans ten opzichte van elkaar, geen blijk. Bij de feestelijke aanbieding van zijn vrouws vertaling van de 'Roderick' schreef Bilderdijk in 1824 aan Southey, dat hijzelf al *zestig* jaar als dichter en schrijver in eigen land bekendheid genoot, terwijl hij vanaf zijn debuut in 1776 tot dan toe twee jaar tekortkwam om de *vijftig* jaar vol te maken.[74] Dat Southey's 'Rodrigo' niet onderdeed voor Tasso's 'Jeruzalem' kan op het eerste gezicht een groot compliment van Bilderdijk aan zijn Engelse vriend lijken, maar is dat geenszins, wanneer het slechts een 'echo van Southey's zelfvoldane opmerking' zou zijn, dat hij met Tasso, Vergilius en Homerus diende te worden vergeleken.[75] Hoe zij zich ook in elkaar verdiepten en hoeveel overeenkomsten zij in elkaars tot dusver geleefde levens ontdekten, toch vond de een zich een illustere gast die zijn gastheer het genoegen deed hem zijn voet te laten verzorgen en intussen een welwillend oor te lenen, zodat diens anders door niemand begrepen uitweidingen naar waarde geschat konden worden, terwijl de ander zich in intellectueel en spiritueel opzicht de meerdere van zijn gast wist. In zijn brief van 4 augustus 1825 aan Thelwall drukte Bilderdijk zich althans zo over de mens Robert Southey uit: 'Daar is (als ik mijn gevoelens uiten mag) een gebrek aan distinct zelfbewustzijn in de mens. Wat in hem gepoot is, kan de een niet recht onderscheiden en de ander slechts met zelfverbeelding omnevelen, die tot een beginsel van autolatrie of van fanatiek enthousiasme strekken kan, waarvoor de geest Gods beide evenzeer behoede.'[76] Er huisden dus twee zielen in de Engelse 'laureate', die Bilderdijk beter begreep dan deze elkaar meenden te begrijpen! De logeerpartij had niet veel langer moeten duren, of zij zouden allerminst als vrienden uit elkaar zijn gegaan. Nu zouden zij het jaar daarop opnieuw een paar dagen in elkaars gezelschap verkeren en kon Bilderdijk zich verheugen in Southey's waardering voor hem als een 'strenge' criticus en 'bekwame' poëet en, waar het hem als mens met slechts één ziel betrof, als 'de meest buitengewone en bewonderenswaardige persoon die ik ooit gekend heb'.[77] Dankzij zijn illustere vriend werd hij op 1 mei 1830 zelfs tot erelid van de Royal Society of Literature te Londen benoemd.[78] Voordat Southey in 1825 gezond en wel uit Nederland verdween, werd hij in plaats van te Warnsveld in

het Haags Museum rondgeleid door Willem de Clercq, die zich in het verlengde van Bilderdijks opmerkingsgave onledig hield met 's mans minder goede eigenschappen: hij had voor zijn eigen versie van de 'Cid' gebruik willen maken van een toelichting op diens *Chronicle of the Cid*, maar hun gesprek vlotte niet. Als reden gaf De Clercq daarvoor de neiging van Southey op om eigen werk 'per kwantiteit' te analyseren.[79] Zelf was hij natuurlijk net zo'n diepe vorser als Bilderdijk, voor wie altijd en onder alle omstandigheden de kwaliteit van iets vooropstond.

In twee naar Thelwalls pamflet vernoemde gedichten, *Opwekking* uit 1825 en 1827, deed Bilderdijk het omgekeerde van wat hij eerder gedaan had, dat wil zeggen hij schreef de oorzaak van de watersnoodramp niet aan Gods wraak toe, die zondige mensen over zichzelf hadden afgeroepen, maar achtte welvaart 'de vrucht van eigen vlijt of snedigheid'.[80] Door dit standpunt in te nemen leek hij een typische vertegenwoordiger van de Verlichtingsfilosofie, min of meer beantwoordend aan het derde reactiepatroon van de beide Kagchellands. Dat was echter niet zo, omdat hij daarnaast van mening bleef dat wie bij wijze van zelfaansporing niet langer uitriep: "Kus de roede," weigerde zich in as en stof te buigen of zich 'in 's Heilands hoede' aan te bevelen.[81] Als de Heiland tot permanente kastijding van hovaardigen en ongelovigen zou besluiten, was hierin de oorzaak gelegen. Bilderdijk gaf God dus alvast rugdekking, voor het geval er zich nog grotere rampen in Nederland zouden voltrekken! Kennis noemde hij bovendien een 'spruit van de hel' en een 'hartverlokkend guichelspel', waardoor hij zich ongunstig van zijn meeste tijdgenoten onderscheidde.[82] Tot zijn oprechte ambiguïteit valt te rekenen, dat hij dezelfde kennis te hulp riep om inzicht te krijgen in de natuurlijke oorzaken van de watersnoodramp. Hij was dubbel ontsticht door ongeloof en blijken van onverstand, die beide een garantie vormden voor de voltrekking van allerlei grootschalige rampen.[83] Refererend aan veranderingen in het zonnestelsel, waarschuwde hij voor de gevolgen van steeds hogere waterstanden. Betekenden milde winters niet, dat de bergen in Europa minder water vasthielden? Zou de baan van de aarde ongunstig veranderen, dan kon onder invloed van de maan de zeespiegel rijzen. Dat gevoegd bij de onstabiele bodem op het vaste land, waarin het ene kanaal na het andere werd uitgegraven, leidde ertoe dat de nationale gatenkaas daaronder zich langzaam met water opvulde.[84] In zekere zin was Nederland al ondergelopen, voordat dit

voor iedereen zichtbaar was geworden. Nu moest men met kennis van zaken handelen om erger te voorkomen. Doordat hij 'kennis' als een 'media vox' opvatte, kon hij waarschijnlijk zonder zelf in verlegenheid te raken er iets goeds in zien, als een door God gewettigd instrument om de waarheid op het spoor te komen, en iets verkeerds, als een doel op zichzelf (zoals Adam had gedaan toen hij, tegen de uitdrukkelijke wens van God in, at van de boom van kennis van goed en kwaad). In obligate taal werkte hij zijn visie op de ramp in beide gedichten verder uit, met gemeenplaatsen die er helaas niet om liegen, zoals wanneer hij het 'bevechten' van de vijand de plicht van 'wakkere legerknechten' noemt.[85] In *Overstroming* (1825) formuleerde hij eerder cru dan obligaat: 'Gods liefde roept vergeefs. Uw bloed zij op uw kop!'[86] De nationale hulpacties ten bate van de slachtoffers van de watersnoodramp nam hij in *Weldadigheid* (1825) op de hak door à la Da Costa te benadrukken, dat het geloof alleen (sola fide) zalig maakt. Wat God schenkt is genade, het geloof is genade, maar wat een mens schenkt 'wortelt niet dan oversprengd van boven'.[87] Slechts in de toon valt enige variatie op, retorisch, cru en doctrinair als die gevonden kan worden, of kinderlijk, zoals in *Na den watervloed*, dat in 1826 werd gepubliceerd in *Oprakeling. Later Dichtstukjens van Mr. Willem Bilderdijk* waarin het simplisme van de herhaling en van het Godsvertrouwen haaks op de complexiteit van het doorstane leed staat:

> Werkt in ootmoed, werkt en smeekt.
> Hij die plagen af kan wenden,
> Zal dan troost en redding zenden,
> Die geen stormgetij doorbreekt.[88]

Toepasselijk en curieus is zijn verwijzing naar *Psalm 29*: 'De Heer heeft gezeten over de watervloed,' of in de nieuwste vertaling: 'De Heer heeft Zijn troon boven de vloed.'[89] Bilderdijk ontleende er voor zichzelf het recht aan om God aan het werk te zetten. Onder het motto 'Alles dient Uw Alvermogen' gebeurde er niet alleen niets tegen de wil van God, maar was Hij ook Zelf bezig zeeën uit hun 'kil', dat wil zeggen hun bedding, los te rukken en de 'vaste banden' van alles wat Hij geschapen had, inclusief kant en klare dijken, te 'ontbinden'.[90] Van de eens zo ontzagwekkende God uit zijn sonnet *De wareld*, voor een mens principieel onvatbaar, was een destructieve maf-

kees overgebleven, die in de 'world' van Disney slechts de antagonist van Hansje Brinker zou kunnen zijn.

Van zijn kant maakte Isaäc da Costa zijn standpunt over de watersnoodramp het duidelijkst in een brief aan de koning bij de presentatie van zijn brochure: *Aan Nederland* (1826). In een amechtige volzin, met zijn genitieven aan het einde nog net niet ontspoord, beweerde hij dat de 'ontzettende overstromingen van een vroeger tijdstip, ja, alle menigvuldige rampen en onheilen, die in allerlei wegen en betrekkingen over Nederland (allerbijzonderst over de eenmaal zo uitnemend door God gezegende en thans tegen zo veel meer licht zondigende noordelijke provinciën) zijn gekomen, niet het resultaat van louter toeval of van de gewone loop der natuur en der wereldse dingen zijn, maar integendeel kenbare oordelen van de almachtige God bevatten en allerduidelijkste tekenen van Zijn rechtvaardige toorn over de afval, waarmee dit volk van de God zijner Vaderen is afgeweken om zich aan de goddeloosheid of aan de lichtzinnigheid en onverschilligheid van de rampzalige filosofie der helaas nog zo jammerlijk onder de beginselen der gevaarlijke laatst verlopene eeuw verslaafde tijden over te geven'.[91] Ook híj mat zich ietwat paradoxaal een profetenmantel aan om zijn missie onverschrokken aan de koning uit de doeken te doen: 'Ja! Ik worde gedrongen in deze alleropmerkelijkste en allergewichtigste tijdsomstandigheden tot u te spreken, o koning, vanwege de koning der koningen, vanwege de Heer der Heren, die de christenen dienen!'[92] Zou hij zichzelf niet gewichtig hebben gevonden? Dat valt te betwijfelen, wanneer men zijn pleidooi voor de afschaffing van de scheiding van kerk en staat leest: 'Nederland heeft dat oordeel over zichzelf afgeroepen door allerlei schreeuwende ongerechtigheden, door allerlei ongodsdienstigheid en zedenbederf, door allerlei boosheid en ondankbaarheid, maar meest en allerbijzonderst *daardoor* dat de staat zich van de kerk heeft losgemaakt.'[93] Zijn toon is te hoog en verraadt een zekerheid die doet denken aan de manier waarop Bilderdijk zijn tandem placht op te tuigen, een prototype van de Apollo Singer uit 1884: God en ik zijn het erover eens, dat…en dan volgt er meestal een dodemansrit, dat wil zeggen een in moreel opzicht vernietigend oordeel over de mensheid in het algemeen en andersdenkenden in het bijzonder. Zat Da Costa eenmaal achterop bij God, dan durfde hij als volgt stelling te nemen: 'Alle menselijke middelen, door de Hoge Regering uitgedacht om tegen aanstaande onheilen te beveiligen, om in de tegenwoordi-

ge te voorzien, alle middelen om 's lands eer en aanzien in den vreemde te bewaren, om de inwendige bloei en welvaart in den lande te doen herleven, of de laatste overblijfselen daarvan te behouden, zijn gebleken vruchteloos te zijn: ze zijn uit hun aard onvermogend en ijdel in zichzelf.'[94] Dat kon de koning als organisator en gulle gever van het ondersteuningsfonds in zijn zak steken! Op 7 december 1817 had Da Costa bij de verdediging van zijn proefschrift *Observata quaedam de conditionibus* al een ander stokpaardje bereden, want blijkens zijn achtste stelling hield hij volkssoevereiniteit voor ontoelaatbaar.[95] Maar net als Bilderdijk had de loyaalste onderdaan van de koning kennelijk zo weinig vertrouwen in de werking van het 'droit divin', dat hij een rebelse houding tegenover het staatshoofd aannam. In plaats van hem te geven wat hem toekwam, een constitutie, onthield hij hem zijn respect. Pas op 30 april 1844 toonde hij zich minder onverdraagzaam, toen hij in een brief aan Groen van Prinsterer toegaf zelfs geen tegenstander van de constitutionele monarchie meer te zijn.[96]

Ook in zijn gedichten ging Da Costa fel tegen de liberalen en neologen tekeer, die 'alle standen gelijkelijk rampzalig maken en ontchristenen'.[97] Zijn *Geestelijke wapenkreet* (1825) werd door zijn tegenstanders opgevat als een verbale kruistocht tegen de hel, met krijgslieden en al, en met Capadose in de hoofdrol van 'veldchirurgijn'.[98] In een stijl die sterk doet denken aan die van de kinderboekenschrijver Leonard Roggeveen uit de jaren vijftig van de vorige eeuw, de zogenaamde Daantje-koopt-kippen-stijl,[99] met te korte zinnen en veel onnodige herhalingen, waaronder die van de eigennaam in het bijzonder, verstond Da Costa zich met zijn medestanders:

> God schaart Zijn krijgsliên om Zich henen,
> God is Zijn heiligen verschenen,
> Gezeten op een etherwolk!
> God wil op 't aardrijk nederdalen.[100]

Net als toen 'Dieu le veut' weerklonk en men met het zwaard uit de schede op de knieën neerzeeg om in naam van God ergens in den vreemde een bloedbad te gaan aanrichten, zonder zich over zo'n pietluttig woordje als 'le' rekenschap te geven, bekommerde Da Costa zich in zijn tijd niet om de finesses van zijn standpunten. Gezien zijn op het scherpst van de snede gevoerde theologische strijd tegen

dominee Hermann Kohlbrügge was hij daartoe zeer wel in staat, maar in zijn *Geestelijke wapenkreet* en *Dichterlijke krijgsmuzijk* (1826) ging het hem om een gevecht met de botte bijl.[101] Zinspelend op de aanbidding van het gouden stierkalf in *Exodus 32:1-35* voer hij tegen 'onreine koealtaren' uit, alsof hij daaruit ook een argument tegen de verfoeide vaccinatie putte.[102] Die relatieve onnozelheid hield hij lang vol, want nog in *Aan Nederland, in de lente van 1844* refereerde hij aan het vaderland als een eigenhandig door God opgeworpen dijk om bandeloosheid tegen te gaan, beval hij, om er weer bovenop te komen, nietszeggende remedies aan als God te vrezen, waarheid te eren en vroom te handelen, en verkondigde hij de stelling dat de grondwet,-'een levenloos papier'-, alleen stand zou kunnen houden, indien Gods raad werd ingewonnen door de koning.[103] Uiteindelijk ontwikkelde Isaäc da Costa zich van een contraremonstrantse tot een antirevolutionaire belijder van het christendom, maar wat een hartstocht, fanatisme en verspilde moeite was daaraan voorafgegaan. Denkend aan de dood van zijn zevenjarig zoontje Jacques, wiens voornaam in genen dele aan die van Rousseau herinnert, roept men zich zijn tirades tegen Jenner voor de geest. Welke nodeloze gewetensvragen moeten hem ook naar eigen inzicht hebben gekweld, toen hij in 1838 zijn standpunt over de koepokinenting herzag! Jacques was niet voor niets aan de pokken overleden: de eeuwige rust verlichte hem en iedere tegenstander van de Verlichting, die ook nu nog ongevoelig voor 'de meest zuivere cartesiaanse redenering' weigert te geloven, dat de goddelijke voorzienigheid niet alleen in, maar ook door en met mensen werkt. Om dat in te zien hoeft men niet eens een gelovige te zijn.

Eindnoten

[1] *DW.* Deel 11. Blz.416. Holland, drijvend in Gods wateren, heeft God 'vergeten'.
[2] J.J. Oversteegen, *Van Schendels Waterman: feit en fictie*. In: *Merlyn.* Jaargang 3. Blz.55.
[3] A. van Schendel, *De Waterman*. Amsterdam, 1974. Blz.154.
[4] Idem. Blz.27.
[5] G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009. Blz.18.
[6] W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)*. Amsterdam, 1999. Blz.193.
[7] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.589.
[8] Idem. Blz.593.
[9] Idem. Blz.XX en W. van der Zwaag, op.cit. Blz.173.
[10] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.593.
[11] Idem. Blz.595.
[12] Idem. Blz.596.
[13] Idem
[14] Idem. Blz.598.
[15] J. van Lennep, *Dagboek van mijne reis; in 1823 door de provintiën Noord-Holland, Friesland, Groningen, Drenthe, Over-ijssel, Gelderland, Noord-Braband, Utrecht en Zeeland gedaan, van de 28sten Mei tot den 2den September*. Digitale (ongepagineerde) editie: M. Mathijsen m.m.v K.Hoogeland. Z.pl., z.j.
[16] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.9.
[17] Idem
[18] Idem. Blz.670-671.
[19] Idem. Blz.678.
[20] Idem
[21] Idem
[22] *Brieven.* Deel 4. Blz.113.
[23] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.743.
[24] G. Leliefeld (1). Blz.279.
[25] *Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw*. Onder redactie van R.E. de Bruin en G.J. Schutte. Amsterdam, 1994. Blz.15 en *De herdenking van Bilderdijks geboortedag georganiseerd door het Nationaal Comité Bilderdijk-herdenking 1956*. Amsterdam, 1956. Blz.10. Deze typering is van Mejuffrouw dr. M.E. Kluit.
[26] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.104.
[27] Zie blz.170-171.
[28] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.603.
[29] Idem
[30] Idem
[31] Idem

[32] *DW*. Deel 5. Blz.383.
[33] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.602.
[34] Idem
[35] W. van der Zwaag, op.cit. Blz.174.
[36] *Het Nieuwe Testament.* Editie: apologetische vereniging Petrus Canisius. Utrecht/Antwerpen, 1954. Blz.319.
[37] O.W. Dubois, op.cit. Blz.337.
[38] W.A. de Clercq, op.cit. Blz.440.
[39] J. Wap, *Bilderdijk.Eene bijdrage tot zijn leven en werken.* Leiden, 1874. Blz.127.
[40] W.A. de Clercq, op.cit. Blz.193.
[41] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.726.
[42] Idem
[43] Idem. Blz.634.
[44] Idem. Blz.638.
[45] Idem
[46] Idem. Blz.613.
[47] Idem. Blz.603-604.
[48] Idem. Blz.614.
[49] Idem. Blz.613.
[50] Idem. Blz.680.
[51] Idem. Blz.618.
[52] Idem
[53] Idem. Blz.609.
[54] Idem. Blz.615.
[55] Idem
[56] *Lijkreeden over wylen sijne Hoogheid Willem de Vierde, Prince van Orange en Nassau, etc. etc. etc. Erf-Stadhouder, Capitein Generaal en Admiraal der Vereenigde Nederlanden, door Jonkheer Onno Zwier van Haren, Fries Edelman. Nieuwe Druk. Te Amsterdam, bij P. den Hengst en Zoon, 1832.* In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832. Blz.636-638. Onno Zwier van Haren legde rechtstreeks verband tussen de zonden van de natie en de straf van God in de vorm van het voortijdig overlijden van prins Willem IV middels deze woorden: 'Want gelijk uit de diepe moerassen zware dampen hemelwaarts oprijzen, die in bliksemstralen veranderd, de hoogste torens treffen, zo rijzen uit de harten van een zondig volk *dampen van zonden en ongerechtigheden*, waarvan God de bliksemstralen doet nedervallen op de hoofden van de geliefde Vorsten, die dat volk leiden en beschermen.' De *Vaderlandsche Letteroefeningen* achtte dit taalgebruik (met name het gecursiveerde gedeelte) een 'euvel' uit de vorige eeuw, maar het deed naar vorm en inhoud niet onder voor dat van Bilderdijk:

> Tot eens de Godswraak, door die gruw'len afgemat,
> Den bliksem aangrijpt en het schuldig brein verspat.

Zie *DW*. Deel 2. Blz.348. Twee jaar later heette Bilderdijk een 'geschiedschrijver, die de walgelijkste uitdrukkingen niet spaarde, om aan zijn wrevel en zijn partijdigheid de vrije teugel te kunnen vieren'. Zie *Aan den Redacteur der Vaderlandsche Letteroefeningen*. In: *Vaderlandsche letteroefeningen*. Jaargang 1834. Blz.140.

[57] In P. van der Vliet, *Onno Zwier van Haren (1713-1779) staatsman en dichter*. Hilversum, 1996. Blz.289-292 wordt hiervoor naar *Jeremias 3:40-42* verwezen, zoals O.Z. van Haren in *Agon, sulthan van Bantam*. Editie: G.C. de Waard. Den Haag, 1979. Blz.12 dat zelf ook doet. Omdat er grote verschillen tussen de Hebreeuwse en Griekse tekst van de *Klaagliederen van Jeremia* bestaan, is de bewuste passage uit het Oude Testament niet gemakkelijk terug te vinden. In de hier reeds eerder in eindnoten vermelde uitgaven van de Bijbel ontbreekt zij. Op *www. biblija.net* valt te achterhalen, dat vers 42 en 43 bedoeld moeten zijn. Daarop is het citaat dan ook gebaseerd.

[58] *DW*. Deel 11. Blz.433.

[59] In *De ware liefde tot het vaderland* wordt wie zich 'met de wijdse naam van wereldburger' tooit, opgeroepen om zijn gebrek aan vaderlandsliefde, 'het gift der baatzucht', om te zetten in het vervullen van zijn burgerplichten. Kosmopolitisme lijkt wel te kunnen bogen 'op ruimer liefde', maar dat is slechts 'valse redeschijn'. *DW*. Deel 6.Blz.223.

[60] T. de Vries, *Hollands Influence on English Language and Literature*. Chicago, 1916. Blz.359.

[61] W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands*. Amsterdam, 1835. Deel 7. Blz.156-157.

[62] Precies drie onderwerpen die Bilderdijk ook hevig interesseerden. Zie G. Leliefeld (1). Blz.94. Idem (2). Blz.173, 201, 270, 271, 339-341 en 507. Zie voor James Usher het Personenregister van dit boek.

[63] *Brieven*. Deel 5. Blz.113 en J. Wesseling, *Bilderdijk en Engeland*. Proefschrift. Gent, 1949. Blz.164.

[64] *Brieven*. Deel 5. Blz.113.

[65] Southey typeert hem zo in *Epistle to Allan Cuningham*. R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.287.

[66] R. Honings, *Bij Bilderdijk aan tafel. Een uniek ooggetuigenverslag van Robert Southey uit 1825*. In: *MBM*. Jaargang 26. Blz.1-13.

[67] Idem

[68] P. van Zonneveld, *Een beminnelijke Izegrim? Bilderdijk van verschillende zijden belicht*. In: *MBM*. Jaargang 24. Blz.6-9.

[69] R.P. Meijer, *Literature of the Low Countries. A short history of Dutch literature in the Netherlands and Belgium*. The Hague/Boston, 1978. Blz.191.

[70] T. de Vries, op.cit. Blz.363.

[71] Idem

[72] R. Honings, op.cit. Blz.1-13.

[73] Idem

[74] Idem

[75] J. Wesseling, op.cit. Blz.166.

[76] Idem

[77] Idem. Blz.168.
[78] Idem. Blz.166.
[79] W.A. de Clercq, op.cit. Blz.204.
[80] *DW*. Deel 5. Blz.382.
[81] Idem
[82] Idem. Blz.387.
[83] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.656.
[84] Idem. Blz.657.
[85] *DW*. Deel 14. Blz.322.
[86] Idem. Deel 11. Blz.431.
[87] Idem. Blz.412.
[88] Idem. Blz.417.
[89] *Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap*. Heerenveen, 2004. Blz.717.
[90] *DW* Deel 11. Blz.416.
[91] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.739.
[92] Idem. Blz.740.
[93] Idem. Blz.740-741.
[94] Idem. Blz.741.
[95] Idem. Blz.182-183.
[96] Idem. Blz.175.
[97] O.N. Oosterhof, op.cit. Blz.72.
[98] A. en M. Kagchelland, op.cit. Blz.452.
[99] G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009. Blz.97-98.
[100] I. da Costa, *Kompleete dichtwerken*. Editie: J.P. Hasebroek. Haarlem, 1862. Deel 2. Blz. 176.
[101] Kohlbrügge preekte over *Romeinen 7:14*: 'Wij weten immers, dat de wet geestelijk is: ik echter ben vlees, verkocht onder de zonde.' Hij zag 'rechtvaardigmaking' en 'heiligmaking' als één en verwierp de idee der actieve 'heiligmaking': 'Ben ik niet vroom, zo is mijn Heiland toch vroom. Ben ik niet heilig, zo is mijn Heiland toch heilig.' Een mens kan dus zelf niets aan zijn 'heiligmaking' bijdragen. Da Costa vond dat 'heiligmaking' in het verlengde van 'rechtvaardigmaking' lag en verwierp de idee der passieve 'heiligmaking' als alleenzaligmakend. Wie door Christus rechtvaardig en heilig was gemaakt, streefde ernaar aan zijn eigen 'heiligmaking' bij te dragen. Zie O.W. Dubois, op.cit. Blz.185, 196 en 213.
[102] I. da Costa, op.cit. Deel 2. Blz.178.
[103] I. da Costa, *Kompleete dichtwerken*. Editie: J.P. Hasebroek. Haarlem, 1863. Deel 3. Blz.6, 7 en 9.

Sinds zette 't volkrijk land, tot aan den boord van 't Westen
Langs elken landstroom uit, in honderden van vesten.
Gelukkig, zo hun ziel bij overvloed en macht
Geen God vergeten had, geen zede en deugd verkracht.
Uit: *De ondergang der eerste wareld*

Epiloog

Wie een mening over God verkondigt, doet hetzelfde als wie zijn mening over een ander onderwerp geeft. Verkeert hij in de veronderstelling de waarheid op het spoor te zijn, dan kan hij die evenmin claimen als wie iets zonder wetenschappelijk bewijs beweert. Daarom zou de vrijheid van godsdienst niet neven- maar ondergeschikt aan de vrijheid van meningsuiting moeten zijn. De grootst mogelijke vrijheid van burgers in een democratische staat is ermee gediend en hoort die niet, volgens Spinoza, het doel van de politiek te zijn? Herhaaldelijk door een ernstige geloofscrisis gekweld, was Bilderdijk iets soortgelijks van mening, toen hij zich in een gesprek met de suikerraffinadeur en dichter W.H. Warnsinck enerzijds geschokt door 'fatale calamiteiten' toonde, al te zeer passend bij zijn bezwaren tegen de geest der eeuw, en anderzijds weigerde als christen troost in het geloof te vinden, omdat 'al onze intellectuele begrippen, aangaande hetgeen wij het toekomstige noemen, op louter bespiegeling, gissing en vermoedens, en niets meer' berusten.[1] Eigenlijk nam hij toen afstand van alle eerder door hem ingenomen standpunten over de 'kroonjuwelen' of trouvailles van de Franse Revolutie, bestaande uit verdraagzaamheid, vrijheid van godsdienst en meningsuiting, gelijkheid, scheiding van kerk en staat, perspectief op vooruitgang, te betrachten rationaliteit bij de inrichting van een staat (scheiding der machten), solidariteit en vooral volkssoevereiniteit. Maar tussen de bedrijven door, als men zijn geloofscrisis in 1810 en 1831 zo mag aanstippen, was hij niet alleen van mening dat verdraagzaamheid een heidens doekje voor het bloeden was, maar bracht hij zijn ideaal van onverdraagzaamheid en ongelijkheid ook in de praktijk. Hij meende daartoe verplicht te zijn en dat is eigenaardig, want in de opsomming van alle verworvenheden van de Verlichting is 'verdraagzaamheid' meer een levensvoorwaarde of voorzorgsmaatregel om negatieve gevoelens en gedachten te kanaliseren dan zelf een onderwerp van discussie. Verdraagzaamheid is een aangeboren of kunstmatige reflex

op een beschavingsoffensief, waaraan ieder weldenkend mens blootstaat, om niet helemaal door de waan van de dag te worden overrompeld. Het is een teken van innerlijke beschaving, dat van zeer groot sociaal belang is omdat het de cohesie in een samenleving bevordert, ongeacht de gewenste waarden en normen. In tijden van onverdraagzaamheid is het begrijpelijk, dat er een *Traité sur la tolérance* wordt geschreven, zoals Voltaire deed, maar wie houdt er in tijden van verdraagzaamheid een pleidooi voor het tegenovergestelde? Dat kan alleen iemand doen, zoals Bilderdijk, die zelfs de grondhouding van waaruit hij zich met zijn tijdgenoten verstond, ter discussie wilde stellen. Omringd door 'kittelorige domkoppen' en afkerig van het 'nietig geslacht dat thans opgestaan is', bevocht hij vervolgens zijn eigen gelijk.[2] Daartoe had hij op grond van de vrijheid van meningsuiting het volste recht, dat hij anderen met zijn te geringe afkeer van censuur (dat omen van staatkundige onverdraagzaamheid) ten onrechte wilde onthouden.

Die gingen trouwens zelf ook niet vrijuit, want hun pleidooi voor verdraagzaamheid werd in de praktijk vaak genegeerd. Wat minister Cornelis van Maanen, Wiselius en Kinker zich ten opzichte van Da Costa veroorloofden, in woord en daad, overschreed de grenzen van het fatsoen. Om dat te kunnen aanvoelen zouden zij hun eigen liberale waardenpatroon slechts hebben hoeven te raadplegen, maar dat lieten zij 'pour raison d'état' na. Op korte termijn oogstten zij met hun subversieve maatregelen succes, maar op langere termijn konden zij de opkomst van socialisten en 'kleine luiden' niet tegenhouden. Toen die manifest werd, had verdraagzaamheid als politieke factor van belang in het leven van alledag reeds zijn intrede gedaan, weliswaar in de vorm van apartheid, verzuiling of opportunistische bewegingen in de vorm van respectievelijk herensociëteiten, scholen met de Bijbel en rooms-katholieke geitenhoudersverenigingen, maar daarom niet minder gevestigd. De grootst mogelijke vorm van apartheid, de scheiding van kerk en staat, had zich toen in combinatie met verdraagzaamheid bewezen, al dreigden deze 'kroonjuwelen' van de Franse Revolutie vaak gestolen of door parlementariërs verpatst te worden. In een rooms-katholiek land als Frankrijk en in een protestants land als Nederland veranderde de joods-christelijke beschaving, na de scheiding van kerk en staat, steeds meer in een seculiere, zodat men er tegenwoordig goed aan doet van een op de idealen van de Franse Revolutie of de verworvenheden van de Verlichting gebaseer-

de cultuur te spreken. Daarmee is natuurlijk niet gezegd, dat er tussen kerk en samenleving geen verbanden meer zouden bestaan. De rol van de overheid is echter een andere geworden dan die vóór 1789 was en, waar het bloed, zweet en tranen heeft gekost om het christendom te laten evolueren tot een godsdienst als zoveel andere, dienen met name verdraagzaamheid en de scheiding van kerk en staat gekoesterd te worden om de invoering van de sharia en andere uitwassen van religieus fundamentalisme in de 21e eeuw tegen te gaan. Alvorens één vinger op te heffen tegen fundamentalistische moslims, steke men de hand in eigen boezem. Is die reformatorisch gemodelleerd, dan dient men extra voorzichtig met het uitspreken van een oordeel, en al helemaal van een veroordeling, te zijn. Anno 2012 kan men de schokkende ontdekking doen, dat veel van de problemen waarmee Bilderdijk en zijn tijdgenoten meer dan twee eeuwen geleden worstelden, nog steeds niet opgelost zijn en, zolang er evenveel hoofden als zinnen bestaan, misschien wel nooit zullen worden opgelost. Uit een recent 'proefschrift' of 'promotieonderzoek' van Helma Ruijs blijkt, dat 'bijna de helft van alle ouders in reformatorische kringen zijn kinderen niet tegen ziektes als de bof, mazelen, rode hond en polio vaccineert'.[3] Getalsmatig is het probleem minder groot dan in de tijd dat Capadose zijn eerste brochure over dit onderwerp liet verschijnen,-het betreft in totaal 250.000 mensen-, maar inhoudelijk lijkt de tijd stil te hebben gestaan. "Het draait om de goddelijke voorzienigheid," zegt Ruijs, "God bepaalt alles over ziekte en gezondheid en daar moet je als mens niet op vooruit willen lopen. Alles ligt in Gods hand."[4] Welnu, dat vaccinaties worden afgewezen op grond van medische rapportages over het verband tussen inentingen en een toename van auto-immuunziektes, is nog tot daaraan toe, maar dat Oversteegens rubberboten nog steeds tevergeefs uitvaren om mensen te redden, verraadt een even ouderwetse als achterhaalde denkwijze. Welke vader en moeder zouden niet 'met de genade' willen 'meewerken' (om 'de meest zuivere cartesiaanse redenering' eens met een voor gelovigen misschien meer aanspreekbare terminologie af te wisselen) ten einde hun kind voor polio te behoeden?

Met alle rigueur die hem van tijd tot tijd eigen was, heeft Bilderdijk verschillen in religieus inzicht niet op de spits willen drijven. Hij waarschuwde zijn bentgenoten voor de gevaren van een smalle gemeente en gaf te kennen zelf niet over genoeg kwaliteiten of eigenschappen te beschikken om als 'de eersteling van alle dolerenden' anderen

voor te gaan.[5] Da Costa nam diens goede raad ter harte, toen hij aan dominee Kohlbrügge schreef: 'Zie toch toe, lieve broeder! Dat u niet scheidt, wat God in Zijn Woord verenigd heeft. Dat u niet vermengt, wat Hij onderscheiden heeft!'[6] Kohlbrügge sloeg die raad overduidelijk in de wind, toen hij Da Costa verzocht zich aan de 'waarheid' te houden, want 'anders gaat u met uw ingebeelde Christus nog ter helle. U hebt mijn naam en werk in den Here stinkende gemaakt. God zij met u, met uw vrouw en kinderen en zette u haast weder op het fundament Christus, want u bent ervan afgeschoven'.[7] Wat een vals vertoon van broederlijkheid spreekt er uit deze woorden, waarvoor Bilderdijk noch de zijnen zich ooit zouden hebben geleend. De dichter van *De kunst der poëzie* (1809) bleef zich ondanks zijn onverdraagzame opstelling in de jaren twintig van de negentiende eeuw bewust van eenheid, niet alleen zijn innigst, maar ook zijn 'enig zelfgevoelen, dit, grondslag van mijn zijn, bewustheid en bedoelen'.[8] Laat Da Costa ten aanzien van begrippen als 'rechtvaardigmaking' en 'heiligmaking' tevergeefs naar eenheid hebben gezocht, toch stuurde hij niet als dominee Kohlbrügge op een tweedeling onder mensen aan die zelfs nadat zij door Jezus rechtvaardig en heilig waren gemaakt, tot niets goeds in staat waren. Laat Bilderdijk van tijd tot tijd een kohlbrüggeaan in zichzelf hebben onderdrukt, toch was hij niet exclusief een conservatieve aanhanger van het Oranjehuis, een reformatorische christen met de scherpst denkbare 'g', een antirevolutionair van het eerste en een chiliast van het laatste uur, en al helemaal geen stiekeme jezuïet, rooms-katholiek, fascist of communist. Wat was hij dan wel? Een liefhebber van paradoxen zou hem kunnen karakteriseren als een verlichte figuur met duistere kanten, die het tot voorman in een fabriek van dompers wist te brengen, als een aartsindividualist wie het niet aan gemeenschapszin ontbrak, of als een minderbroeder die het ongelijkheidsideaal in een onherbergzaam klooster zo ver doordreef, dat hij de laatste in plaats van de eerste onder zijns gelijken was. Men zou verwachten, dat zijn vaderlandsliefde geen invloeden uit den vreemde verdroeg, maar in *Het Buitenleven* (1802) trok hij een veelzeggende vergelijking tussen exoten en asielzoekers, tussen 'de heidestruik van de Alpen', het uit het oosten afkomstige 'hangend wilgenlover', de uitheemse esp der 'Tiberboorden' (er bestond ook een 'bevende' inheemse variant), 'Libans cederstam' en…'de vreemdeling': 'Ons gastvrij vaderland verstoot de vreemd'ling niet.'[9] Men herleze slechts het motto boven de *Proloog* om de eenheid tus-

sen begin en einde van dit boek te ervaren. In *Het Buitenleven* wordt ook gewaarschuwd voor invloeden van buitenaf: 'Geef geen dolheid plaats in woeste zucht naar het vreemde.'[10] Men zou kunnen denken, dat Bilderdijk de gastvrijheid van het vaderland tot dieren en planten wilde beperken, in welk geval 'de vreemdeling' een negentiende-eeuwse omschrijving voor 'exoot' is. Hij bedoelde er geen mens mee, laat staan een asielzoeker. Dat zou dan een misvatting zijn, want zoals hij zich gul over een Britse exoot als Robert Southey ontfermde, vond hij dat asielzoekers in Nederland welkom moesten worden geheten:

> Neem ieder vreemd'ling des in deze uw heerschappij
> Met open armen aan tot lid der burgerij.[11]

Duidelijker had hij zich over dit vraagstuk, dat in zijn leven bij de wisseling van de politieke wacht steeds meer als zodanig werd ervaren, niet kunnen uitlaten. Als balling wist hij maar al te goed, hoe moeilijk het leven in den vreemde was. Het moderne migratievraagstuk zou hij waarschijnlijk niet anders hebben beoordeeld dan het lot van politieke ballingen in 1787 en 1795, toen de stadhouder respectievelijk in zijn waardigheid hersteld werd en het land moest ontvluchten. Bilderdijk worstelde met een heel ander probleem, dat indirect verwantschap met het vorige vertoonde. Hem kwelde het aardse bestaan, omdat hij zich verdreven uit het paradijs voelde en geen kans zag zich er weer toegang toe te verschaffen. Dat hij zijn onrustige ziel in lijdzaamheid moest bezitten, was meer dan hij verdragen kon. De idealen van de Franse Revolutie en de verworvenheden van de Verlichting konden hem gestolen worden voor één door hem opgevangen glimpje van gelukzaligheid, dat zijn verlangen daarnaar voor eeuwig zou kunnen stillen.

Eindnoten

[1] Zie blz.82 en 131.
[2] Zie blz.133.
[3] M. Boersma, *Bijna helft van de SGP-achterban vaccineert zijn kinderen niet*. In: *Brabants dagblad*, 5 september 2012. *Binnenland*. Blz.5.
[4] Idem
[5] Zie blz.196.
[6] G. Vlijm, *Wie Jezus heeft, die heeft genoeg. Onderzoek naar de verhouding van H.F. Kohlbrügge en I. da Costa in hun 'hoogst belangrijke briefwisseling' over de interpretatie van* Romeinen 7:14. Masterscriptie Religie en Theologie, augustus 2008. Blz.29.
[7] Idem. Blz.41.
[8] *DW*. Deel 7. Blz.75.
[9] Idem. Deel 6. Blz.304-305.
[10] Idem. Blz.302. Bilderdijk kon niet bevroeden, welke grote volksverhuizingen er aan het einde van de twintigste eeuw zouden plaatsvinden. Hij zou die dus ook niet als problematisch hebben ervaren, evenmin als hij in assimilatie of integratie van vreemdelingen een probleem zag. De kern van de door hem voorziene problematiek lag niet bij vreemdelingen, die eventueel hun eigen cultuur niet wilden opgeven in hun nieuwe vaderland, maar bij zijn landgenoten. Zij moesten vooral niet dwepen met wat zij niet kenden: de cultuur van andere volkeren.
[11] Idem. Blz.343.

Vertaling van citaten

Blz.8. Jedem das Seine: iedereen het zijne.
Blz.9. Die Wende: de omwenteling (eenwording van Oost- en West-Duitsland in 1989).
Blz.17. Alles Vergängliche ist nur ein Gleichnis: al het vergankelijke is slechts een vergelijking.
Post hoc, ergo propter hoc! Daarna, dus daarom! (Bekende drogreden.)
Prima causa: de eerste oorzaak of reden van het bestaan.
Ratio sufficiens: voldoende grond (waarmee God wordt bedoeld).
Blz.21. Ding an sich: ding op zichzelf.
Sapere aude: durf te weten.
Ein blosses unterhaltendes Spiel mitder Einbildungdkraft: een louter vermakelijk spel met de verbeelding.
Blz.28. Pointe métaphysique: bovennatuurlijk punt.
Blz.34. Tant mieux! Des te beter!
Blz.39. Deo erexit Voltaire: door Voltaire opgericht voor God.
Blz.96. Epicurean Divinity: genotzuchtige verering van God.
Blz.111. There is some system in hs madness: er zit een zeker systeem in zijn gekte.
Blz.138. Contrat social: maatschappelijk contract.
Volonté générale: algemene wil.
Blz.172. Maligna influentia: kwade invloeden.
Blz.180. 'Lebensbejahung': 'bevestiging van het leven' (positieve instelling).
Blz.183. Per se infinitum aut omnia complectens: uit zichzelf oneindig of alomvattend.
Blz.188. Determinatio ex se ipso: besluitvorming uit zichzelf.
Blz.198. Verba magistri: juridische taal.
Virtus in medio consistit: de deugd ligt in het midden.
Blz.203. militia papae: leger van de paus.
Blz.231. On le regardait comme un perturbateur publique: men beschouwde hem als een publieke onruststoker.
Blz.240. *Nil admirari*: er valt niets te bewonderen.
Blz.291. Die Sache erledigt: de zaak geregeld.
Blz.304. Source: bron of oorzaak.
Happy-minded: gelukkig.
We were friends at first sight: we waren vrienden op het eerste gezicht.
Blz.311. Dieu le veut: God wil het.
Blz.318. Pour raison d'état: om reden van staatsbelang.

Verantwoording illustraties

Alle illustraties zijn gebaseerd op foto's van uitgeverij Tilia Levis of afkomstig uit Wikipedia. Niet in alle gevallen is het gelukt toestemming tot publicatie van de rechtmatige eigenaar te krijgen, wanneer zijn adres niet bleek te achterhalen.

Personenregister

Adorno, Th.W.	10, 12 t/m 14, 61
Alembert d', J.	192
Ali (neef en schoonzoon van de profeet Mohammed)	137
Allart, J.	74
Alphen van, H.	128
Alva de Toledo, F.A.	248
Ankersmit, F.	27
Anna Paulovna (koningin van Nederland)	285, 286
Arminius, J.	198, 223
Arouet, F.M. (zie Voltaire)	
Asher, A.	200
Augustinus	162, 197, 198, 205, 241, 270
Avila van, Th.	120
Babeuf, G.	175
Bacon, F.	30
Bakhuizen van den Brink, R.C.	242, 243, 280
Bavinck, H.	179, 184
Beatrix (koningin van Nederland)	189
Beauharnais de, H.	72
Becanus, G.	190
Beets, N.	232, 233
Beieren van, J.	240
Berg van den, W.	53
Bilderdijk, A.I.	129
Bilderdijk, A.W.	269
Bilderdijk, J.W. ('Julius')	74, 202, 203, 269, 301
Bilderdijk, Lodewijk	202, 214, 218, 269, 237, 299
Bilderdijk, Louise	41, 92
Bilderdijk, W.J.U.	218
Blumenbach, J.F.	23, 62
Bogerman, J.	188, 266
Bohm, D.	271
Bolland, G.J.	55
Bonaparte de, N. (keizer van Frankrijk)	77, 95, 172, 204, 295 t/m 297
Bosch, J.	63
Bossuet, J.B.	241
Bost, A.	289
Braak ter, M.	133, 134

Bree van, M. 129, 254
Brinker, H. 305
Brisseau-Mirbel, F. 129, 254
Brothers, R. 162
Bruin de ('Vrouw de Bruin') 291
Brunswijk van, K.W.F. 49
Brunswijk van, L.E.('dikke hertog') 128
Bucher, A. 43
Buffon 27, 29, 38
Burke, E. 249
Burnet, Th. 162
Burtin, F.X. 38, 64
Busken Huet, C. 86, 91, 116, 214, 228, 238, 243 t/m 248
Calvijn, J. 184, 197, 198
Capadose, A. 99, 100, 102 t/m 107, 109 t/m 112, 120, 124, 141, 158, 160, 168, 196, 220, 221, 224, 238, 288, 292, 293, 295, 296, 299, 302, 306, 314
Capellen tot den Pol van der, J.D. 148, 217
Catharina de Grote (tsarina van Rusland) 127
Cats, J. 207
Chamberlain, H.S. 8
Charlotte (van Mecklenburg-Strelitz) 23
Clercq de, W. 120, 165, 166, 219, 228, 261, 291 t/m 293, 303
Cliteur, P. 258
Cock de, H. 196, 239
Colenbrander, H.T. 217
Colijn, H. 156, 177
Columbus, C. 108
Costa da, D. 150
Costa da, I. 39, 86, 87, 90, 93 t/m 100, 102, 106, 107 t/m 112, 123 t/m 127, 129, 133, 138 t/m 146, 148 t/m 151, 154, 155, 158, 160, 165 t/m 168, 176, 181 t/m 183, 185, 187, 193, 196, 203, 204, 214 t/m 217, 219 t/m 224, 226 t/m 229, 232, 234, 236, 238, 239, 253, 255, 256, 261, 275, 277, 282, 285, 288, 290 t/m 292, 294, 295, 299, 304 t/m 307, 311, 313, 315
Costa da, J. 106, 307
Coster, L.J. 99, 100, 141
Couthon, G.A. 8
Cuvier, G. 32, 33
Daendels, H. 180

Darwin, E. 107
Davids, L. 190
Desmarets, N. 38, 64
Deugd de, C. 280
Diderot, D. 192
Domela Nieuwenhuis, F.J. 266
Dousa, F. 297, 298
Dousa, J. 297
Douwes Dekker, E. (zie Multatuli)
Dubois, O.W. 261
Duren van, J. 128
Effen van, J. 194
Eijnatten van, J. 16, 49, 62, 66, 85, 86, 89, 108, 142, 143, 168, 187, 197, 201, 208, 209, 259, 260, 272
Elter, S. 49, 179, 180-181
Elter-Woesthoven, M.P. 46, 50, 53
Enden van den, F. 134, 214
Engelfriet, L. 43, 44, 117, 154, 155, 160, 161, 239, 258, 273
Falck, A.R. 109, 232, 233
Feith, R. 53, 149, 198, 217, 218, 240, 244
Fichte, J.G. 49, 53, 99, 119
Fortuyn, P. 134
Franc van Berkhey le, J. 72
Frederik de Grote (koning van Pruisen) 15, 127
Frederik Hendrik (stadhouder) 72
Fruin, R. 240, 241, 243, 248
Geel, J. 247, 280
Gerretson, C. 26, 82, 179, 249, 250
Geyl, P. 180, 249, 250
Gijselaar de, C. 54
Gijsen, J.M (bisschop van Roermond) 231
Gobineau de, A. 8
Goeree, W. 30
Goethe von, J.W. 61, 243
Gomarus, F. 198
Gomperts, H.A. 61
Goya, F. 77
Grimm, J. 178
Groen van Prinsterer, G. 94, 95, 112, 166, 177, 183, 185, 221, 227, 253, 261, 265, 306
Grönloh, J.H. (zie Nescio)
Groot, H. de 138, 173, 248, 255

Hanou, A.J. 52, 53
Haren van, O.Z. 257, 296, 309
Hart 't, M. 't 84, 283
Hattum van, M. 63, 72
Helmers, J.F. 38
Hemert van, P. 17, 46, 53, 194, 195
Hendrik IV (koning van Frankrijk) 171
Herdingh, L. 96, 97, 216
Hermans, W.F. 57
Herodes 158
(koning van Galilea en Perea)
Hey, M. 291
Heykens, B. 84, 87, 109, 116, 291, 292
Heyting, A. 145
Hippocrates 102
Hitler, A. 10, 177, 254
Hoffmann von Fallersleben, A.H. 177, 178
Hogendorp van, D. 97, 138, 221, 227, 229, 255, 275, 286, 288
Hogendorp van, G.K. 96, 221, 233, 264
Hogendorp van, W. 166, 167, 204, 292
Homerus 302
Honings, R. 240
Hoogendoorn, J. junior 176
Horkheimer, M. 10, 12 t/m 14, 61
Hoving, H.W. 110, 111, 187, 188, 264, 266
Jenner, E. 99 t/m 102, 106, 107, 141, 307
Jung-Stilling, J.H. 197
Kadt de, J. 242
Kagchelland, A. en M. 62, 112, 255, 287, 293, 295, 303
Kampen van, N.G. 232, 233
Kant, I. 20 t/m 22, 39, 42 t/m 58, 65,
Karel de Grote 172
(keizer van het Frankische rijk)
Kemper, J.M. 182, 227, 264
Khek, J. 291, 292
Kinker, J. 17, 46 t/m 49, 52 t/m 54, 66 t/m 68, 98, 101, 119, 192, 220, 225, 234, 235, 280, 313
en echtgenote 101
Kloos, W. 204
Klopstock, F.G. 178
Kluit, A. 71, 114
Kluit, E. 308
Kohlbrügge, H. 307, 311, 315

Kollewijn, R.A. 20, 23, 45, 47, 61, 62, 66, 73, 79, 81, 82, 109, 117, 151, 154, 165, 220, 280
Kooten van, Th. 275
Krul, W. 27
Kuyper, A. 177, 196, 230, 239
Last, C. 254
Lathouwers, T. 257
Lavater, J.C. 144, 197
Leclerc, G.L. (zie Buffon)
Leibniz, G.W.F. 15, 20, 27 t/m 29, 42, 50, 58, 60, 75, 78
Lennep van, D. 96
Lennep van, J. 286
Lichtenberg, G.C. 178
Linde van de, G. 235
Lodewijk XV (koning van Frankrijk) 138
Lodewijk XVI (koning van Frankrijk) 40, 138
Lodewijk XVII 171
Lodewijk XVIII 171, 172
(koning van Frankrijk)
Lodewijk Napoleon 71 t/m 73, 77 t/m 79, 93, 95, 129, 131, 219,
(koning van Holland) 223, 269, 285
Lombroso, C. 144
Lommel van, P. 57
Loosjes, A. 24, 25, 128
Loyd, A. 267
Luc de, J.A. 23, 25, 30 t/m 38, 93
Luther, M. 90, 184, 198
Luzac, J. 71, 114
Maanen van, C. 96, 109, 124, 223, 225, 226
Maaskamp, E. 75
Macpherson, J. (zie Ossian)
Mahler, G. 16, 61
Maistre de, J. 94
Manger, H. 158
Marnix van Sint-Aldegonde, Ph. 178
Maurits (stadhouder) 138, 240, 255, 275, 287
Meijer, J. 166
Merkel, A. 7
Mohammed 137, 289
Molière 102
Montesquieu de, Ch. 193
Mozes 29, 150, 164
Mulder (Mossel), K. 25, 147

Mulisch, H. 190, 191
Multatuli 294
Mussert, A. 177
Mussolini, B. 177
Napoleon (zie Bonaparte)
Nebukadnezar 169
(koning van Babylonië)
Nescio 156
Newton, I. 34, 64, 192
Nuyens, J.F. 279
Obama, B. 9
Ockham, W. 42, 65
Oldenbarnevelt van, J. 115, 129, 138, 227, 248, 255, 287
Oosterhof, O.N. 150
Origines 205, 269, 270
Orléans d', Ph. 171
Ossian 49
Oversteegen van, J.J. 314
Ovidius 117
Palm van der, J.H. 99, 228 t/m 230
Pascal, B. 69, 120, 193
Philips II (koning van Spanje) 217, 229, 248
Plato 15, 205, 270
Plotinus 205, 270
Pope, A. 24, 39
Poquelin, J.B. (zie Molière)
Potgieter, E.J. 118, 243, 257
Pyrrho 48
Ramsay, A. M. 209
Riehl, W. 178
Rinpoche, S. 118, 209, 271, 272
Robespierre de, M. 8, 40, 88, 144, 215
Roggeveen, L. 306
Rogier, L.J. 230, 231
Romein, J. 248, 249
Romein-Verschoor, A. 248, 249
Rosenberg, A. 8
Roukema, R. 269, 270
Rousseau, J.J. 40, 135, 215, 260, 307
Ruijs, H. 314
Rumford van, B. 165
Safranski, R. 50
Sage le, G.L. 33, 64

Sage ten Broek le, J.G. 226
Saint-Just, L.A. 8
Sarkozy, N. 7
Saussure de, H.B. 33, 64
Scaliger, J.J. 297, 298
Schaepman, H. 230
Scheffer, P. 7
Schelling (von), F.W. 119
Schendel van, A. 282
Schiller (von), F. 178, 243
Schimmelpenninck, R.J. 95
Schlegel, A.W. 249
Schmieder, K. 33 t/m 39
Schöffer, I. 177
Scholte, H.P. 239
(De) Schoolmeester
(zie G. van de Linde)
Schotsman, N. 75, 76, 79, 186, 187, 199 t/m 201, 238, 289, 295
Schubart von, H. 145
Schutte, G.J. 160
Schweickhardt, K.W. 74, 87, 95, 199, 236, 245, 297, 299, 302
Senebier, J. 32
Sidney, Ph. 297, 298
Siebelink, J. 283
Siegenbeek, M. 74, 114, 129, 227, 240
Slauerhoff, J.J. 108
Snelders, H. 32
Socrates 50, 199
Solon 39
Southey, R. 297 t/m 303, 310, 316
Spinoza, B. 124, 134 t/m 137, 142, 149, 185, 188, 231, 312
Staaij van der, C.G. 90, 284
Stuart, M. 220
Stuart Mill, J. 254
Suringar, G.T. 237
Swaab, D.F. 57, 69
Swaan de, A. 284
Swedenborg, E. 55, 145, 147, 197, 201
Tasso, T. 302
Thelwall, A.S. 286, 288, 289, 291 t/m 294, 296, 297, 301 t/m 303
Theresia (zie Avila) 120

Thorbecke, J.R. 240, 277
Tollebeek, J. 27
Trajanus (Romeins keizer) 173
Treitschke von, H. 177
Tydeman, B.F. 42
Tydeman, H.W. 33, 51, 85, 132, 153, 208, 240
Tydeman, M. 158, 159, 199, 219
Usher, J. 26, 27, 29, 162, 164, 310
Uylenbroek, P.J. 91, 201
Valckenaer, J. 95, 109
Vergilius 302
Vloten van, J. 242, 249
Voltaire 8, 12, 15, 38, 56 t/m 60, 70, 76, 78, 93, 126 t/m 128, 136 t/m 138, 253 t/m 255, 283, 313
Vondel van den, J. 129, 247, 255, 266, 318
Vries de, J. 72, 73
Wagenaar, J. 241
Wall van der, E. 196
Walré van, J. 131
Warnsinck, W.H. 81 t/m 84, 99, 130, 292, 312
Water te, J. 71
Werff van der, P. 230
Wiggershaus, R. 12
Willem I (stadhouder) 154, 227
Willem I (koning van Nederland) 75, 78 t/m 80, 95, 96, 112, 126, 156, 167, 184, 186, 187, 219, 228, 232, 233, 251, 253, 285 t/m 287, 290, 295
Willem II (stadhouder) 255
Willem II (koning van Nederland) 247, 248, 285
Willem III (koning en stadhouder) 139
Willem IV (stadhouder) 296, 309
Willem V (stadhouder) 25, 79, 96, 156, 269
Wiselius, S.I. 95, 124, 164, 180, 222 t/m 226, 234, 275 t/m 277, 313
Witt de, C. 139, 227, 240, 255
Witt de, Jacob 255
Witt de, Johan 139, 227, 240, 248, 255
Wittgenstein, L. 42
Woesthoven, C.R. 41, 151
Wolff, C. 23
Wouters, W. 23
Young, E. 24
Zeijden van der, A. 241, 279

Zuyen van Nijevelt van, C. 275
Zwaag van der, W. 87

De erfenis bestaat uit

1. *Verzamelde verhalen*
2. *Verzamelde gedichten (1981-2008)*
3. *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*
4. *Twee paranormale verhalen*
5. *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1831)*. In vier delen.
6. *Bilderdijk en de Verlichting*
7. *Nabeschouwingen*
8. *Het filosofisch labyrint*
9. *Poe in triplo*
10. *Brieven aan Rinus van Hattum (2008-2017)*
11. *Terugblik op verschillende levens*